

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах

Друкується з 1998 року

ЗАСНОВНИКИ:
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Центр соціально-політичних досліджень

Свідоцтво КВ № 15981-4453ПР від 13.11.09

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися.

Передрук - тільки з дозволу редакції.

АДРЕСА:
вул. Чкалова, 25,
Дніпропетровськ,
Україна, 49000
Тел.: +38(056)744-38-35
Факс.: +38(056)744-42-39
E-mail:
almagrani@i.ua
almagrani@list.ru
www.grani.org.ua

ЗМІСТ

ЯІСТОІ	Цубенко В.А. Деякі питання історії українського (харківського) військового поселення кавалерії (1817–1857) 3
	Зіміна М.В. Радянська історіографія доброчинно-меценатської діяльності великих землевласників України в другій половині XIX – на початку XX ст. 7
	Морозов О.В. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях (остання чверть XVIII – початок XX ст.) 12
	Козерод О.В. Єврейські жінки України у сіоністському русі: 1921-1929 рр. 16
	Півоварчук В.М. Політика радянського режиму щодо аграрного сектора Західної України (вересень 1939 – червень 1941 років) 21
	Білан Г.І. Дніпропетровщина трудова і промислова (1946-1960) 26
	Слесаренко А.В. Самвидавничі періодичні видання в Чехословаччині 1968 – 1989 рр. 30
	Ігнатенко М.М. Розвиток історичного краєзнавства у вищих навчальних закладах Чернігівщини другої половини XX ст. 33
	Таборанський С.П. Мова історика в рецепції учасників XV міжнародного конгресу історичних наук у Бухаресті (1980) 37
	Хаврук І.А. Референдум 17 березня 1991 року в Україні 41
	Ясінський М.М. Історичні закономірності розвитку етнічно-культурних клубів Галичини кінця XIX – початку XX ст. 46
	Колесников К.М. Періодизація історії митних відносин у Північному Причорномор'ї за доби римського домінування 50
	Романець Н.Р. Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі України 54
	ЯІФОСОУФ
Колієва І.А. Постмодернізм и теории сексуальности 65	
Мозговий Л.І. Специфіка становлення антропомістичної парадигми 68	
Подольняк Л.А. Онтологія свідомості в інтенціях «життєвого світу» 72	
Туманенко В.В. Філософське дослідження пандемій: історіографічні та релігієзнавчі передумови 76	
Шаталович А.М. Реалистическая концепция брака в восточно-христианской традиции 80	
Асаєва В.В. Виховання полікультурності – шлях до євроінтеграції 84	
ЯІГОУІПОС	Арабаджієв Д.Ю. Соціокультурні тренди та український контекст патріотичного виховання молоді 87
	Вовкогон О.Ю. Інституційний підхід до вивчення соціальних явищ 91
	Денісова Н.С. Соціальний аспект формування «нової медицини» 95
	Могілевська В.М. Соціальні відносини з позиції статусно-рольової взаємодії 98
	Нечитайло І.С. Соціалізуючий потенціал скритих учебных програм вузов в процесі соціально-професійного становлення личности компетентного спеціаліста 102
	Пашков В.В. Підвищення кваліфікації вчителів як чинник соціального розвитку 105
	Решетніченко А.В. Управління процесами зрілого розвитку соціальних спільнот 110
	Слющинський Б.В. Повсякденність соціуму Приазовського регіону та особливості міжкультурної комунікації 114
	Богданова Н.О. Процес формування професійного елітного корпусу державної служби: аспекти державного менеджеризму 119
	Дірявка Ю.П. Розвиток національної ідеї УКП 124
ЯІГОУІПОШ	Мішук М.Б. Союз української поступової молоді ім.М.Драгоманова «Каменярі» - допоміжна партійна організація УСРП 129
	Патратій Н.В. Поняття «регіональна інтеграція» у вітчизняній та зарубіжній науковій думці 133
	Пашков В.О. Політика ЄС у сфері вищої освіти: процес становлення та основні етапи 138
	Сидорук Т.В. «Жорстка сила» Росії як протидія європеїзаційному впливові ЄС в Україні 143
	Третяк О.А. Публічна сфера демократичного суспільства: трансформація явища в сучасних умовах 146
	Веденєв В.О. Соціокультурний зміст політичного процесу: методологічне підґрунтя дослідження проблеми 150
	Алексаха А.Г. Аграрний кризис и его последствия 154
	Масальський В.І., Скородумов Д.С. Правова і юридична освіта у сучасній Україні: про сутність термінів та правомірність їх використання 157
	Кравченко В.Ю. Теорія «справедливої війни» для XXI століття 162
	Скребець О.В. Сучасний російський націоналізм і імперська ідея 166
	Торяник В.М. Політичний флеш-моб як мережна спільнота 171

HISTORY	Tsubenko V.L. Some Questions about History of Ukrainian (Kharkiv's) Military Settlement of Cavalry 3
	Zimina M.V. Soviet Historiography of Charitable and Patronal of the Art Activity of Great Landowners of Ukraine in the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th 7
	Morozov O.V. History of Fighting against Smuggling in Ukrainian Provinces (the Last Quarter of the 18th – the Beginning of the 20th) 12
	Kozero O.V. Jewish Women of Ukraine in Zionist Movement: 1921–1929 Ys 16
	Pivovarchuck V.M. Policy of the Soviet Regime of Agricultural Sector of Western Ukraine (March 1939 – June 1941) 21
	Bilan G.I. Labor and Industrial Dnipropetrovsk Region 26
	Slesarenko A.V. Underground Publications in the Czech Republic During 1968-1989 30
	Ignatenko M.M. Development of Historical Study of Particular Region in Institutes of Chernigiv Region in the Second Half of the 20th 33
	Taborans'ky S.P. Language of Historian in Reception of Participants of the XV International Congress of Historical Sciences in Bucharest (1980) 37
	Havruck I.A. The Referendum of the 17 March 1991 in Ukraine 41
Yasinsky M.M. Historical Regularities of Development of Ethnic-Cultural Clubs of Galichina in the End of the 19th – the Beginning of the 20th 46	
Kolesnikov K.M. Periodization of History of Customs Relation in South Pre-Black-Sea Region During the Rome Empire's Domination 50	
Romanets' N.R. Fighting against Economic Sabotage in Ukrainian Agricultural Sector 54	
PHILOSOPHY	Golubenko O.V. Digression of Language and Pronunciation of Digression: Explication of Basic Ways of Comprehension of Notion of Digression 60
	Kolieva I.A. Postmodernism and Theory of Sexuality 65
	Mozgovyj L.I. Specific of Becoming of Anthropomystic Paradigm 68
	Podolyanko L.A. Ontology of Mind in Intentions of «Lifeworld» 72
	Tumanenko V.V. Philosophical Researching of Pandemic: Historiography and Religious Preconditions 76
Shatalovich A.M. Realistic Conception of Marriage in Eastern-Christian Tradition 80	
Asaeva V.V. Upbringing of Polyculturalness – a Way to European Integration 84	
SOCIOLOGY	Arabadjiev D.Yu. Sociocultural Trends and Ukrainian Context of Patriotic Brining Up of Youth 87
	Vovkogon O.Yu. Institutional Approach to Studying of Social Phenomenon 91
	Denisova N.S. Social Aspect of Forming of «New Medicine» 95
	Mogilevs'ka V.M. Social Relations from the Point of View of Role Interaction 98
	Nechitajlo I.S. Social Potential of Hidden Study Programs of Institutions in the Process of Social-Professional Becoming of Personality of Qualified Specialist 102
	Pashkov V.V. Increase of Qualification of Teachers as the Way of Social Development 105
	Reshetnichenko A.V. Management of Processes of Mature Development of Social Societies 110
	Slyushchins'ky B.V. Day-to-Day of Pre-Azov Region and Peculiarities of Intercultural Communication 114
	Bogdanova N.O. Process of Forming of Professional Elite Corpus of State Service: Aspects of State Management 119
	Diryavka Yu.P. Development of National Idea of UCP 124
Mishchuck M.B. Union of the M. Dragomanvo Progressive Youth «Kamenyari» – Subsidiary Party Organization of USRP 129	
Patratij N.V. Notion «Regional Integration» in Native and Foreign Scientific Thought 133	
Pashkov V.O. Policy of EU in the Sphere of High Education: the Process of Becoming and the Main Periods 138	
Sydooruck T.V. «Hard Force» of Russia as a Counterbalance of EU's Influence in Ukraine 143	
Tretyack O.A. Public Sphere of Democracy Society: Transformation of the Phenomenon in Contemporary Conditions 146	
Vedeneev V.O. Sociocultural Content of Political Process: Methodological Foundation of Researching the Problem 150	
Alexaha A.G. Agricultural Crisis and Its Consequences 154	
Masal'sky V.I., Skorodumov D.S. Law and Juridical Education in Contemporary Ukraine: about Meanings of Terms and Legitimization of Its Using 157	
Kravchenko V.Yu. Theory of «Justifiable War» for the 21th Century 162	
Skrebets' O.V. Contemporary Russian Nationalizm and Imperial Idea 166	
Toryanyck V.M. Political Flash Mob as a Network Association 171	
POLITICAL SCIENCE	

ІСТОРІЯ

УДК 94(477.7)''1857/1867''

В.А. ЦУБЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО (ХАРКІВСЬКОГО) ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1817–1857)

Цубенко Валерія Леонідівна – професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор історичних наук, доцент

У статті аналізуються особливості існування Українського (Харківського) військового поселення кавалерії у першій половині XIX ст. На основі опублікованих архівних джерел та аналізу історичної літератури досліджено процес формування поселення, виявлено адміністративний і військовий устрій, соціально-економічні процеси, що відбувались у поселенні протягом усього періоду його існування.

Ключові слова: Українське військове поселення кавалерії, військові поселенці, округ, полк.

В статье анализируются особенности существования Украинского (Харьковского) военного поселения кавалерии в первой половине XIX ст. На основе опубликованных архивных источников и анализа исторической литературы исследован процесс формирования поселения, выявлены административное и военное устройство, социально-экономические процессы, которые происходили в поселении на протяжении всего периода его существования.

Ключевые слова: Украинское военное поселение кавалерии, военные поселяне, округ, полк.

In the article analysed features of existence of the Ukrainian (Kharkov) military settlement of a cavalry in first half XIX of century. On the basis of the published, archival sources and the analysis of the historical literature process of formation of settlement is investigated, administrative and military devices, social and economic processes which occurred in settlement throughout all period of its existence are revealed.

Keywords: a Ukrainian military settlement of a cavalry, military settlers, district, a regiment.

© В.А. Цубенко, 2011

Державотворчі процеси сьогодення активізували вивчення проблем, пов'язаних з осмисленням минулого. Особливого значення набуває проблема аналізу кавалерійських військових поселень на території України в першій половині XIX ст. Тривалий час військові поселення розглядалися виключно в негативному контексті. Тому перед дослідниками постає завдання написання наукових праць, в яких би різнобічно розглядалася вказана тематика. У даній праці увага сфокусована на дослідженні історії Українського (Харківського) військового поселення кавалерії з 1817 до 1857 р. Зазначимо, що обрана тема до цього часу не стала об'єктом дослідження в українській історіографії, хоча окремі її аспекти розпорошені у працях О. Д. Багалій [1], С. М. Ковбасюка [6], Т. Д. Липовської [7], К. М. Ячменіхіна [26]. У статті використані неопубліковані джерела: матеріали Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Одеської області.

У XIX ст. Російська імперія переживала складний час. Після розгрому армії Наполеона постало питання облаштуваності російської армії. З ініціативи російського імператора Олександра I з метою скорочення військових витрат і виходу з фінансової кризи на її території були створені військові поселення.

Поселення кавалерійських дивізій і полків здійснювалося поступово. Форми організації військових поселень приймалися за варіантами графа О. А. Аракчєєва. Він розцінював військові поселення як резерв діючої армії, досить підготовлений у військовому відношенні. Найраціональнішою була визнана система поселення на державних землях полків із переведенням до складу поселених округів місцевих жителів, які брали на постій і утримання діючі частини військ. Округ ставав закритою системою з військовим устроєм і виводився з цивільного відомства. Відповідальність за створення такої системи було покладено на О. А. Аракчєєва, який став Головним начальником військових поселень.

Запровадження військових поселень кавалерії на півдні Російської імперії було пов'язане з низкою позитивних моментів, що характеризували регіон, а саме: сприятливими умовами для розвитку сільського господарства, зокрема землеробства і тваринництва; значною кількістю державних земель, що не чергувалися із землями приватних володінь; проживанням представників колишнього військового стану – козаків; економічним станом, що був досить вдалим для стабільного розвитку поселеної кавалерії без додаткових фінансових надходжень з боку держави; стратегічним фактором – забезпеченням охорони кордонів,

що дозволяло забезпечити резерв діючій армії, продовольчу базу для армії під час бойових дій і плацдарм для проведення військових операцій у південному напрямку.

Невідомий автор з приводу розміщення військових поселень на півдні Російської імперії писав: «Росія – це держава, військова сила якої велика, невичерпна. Перевага її перед іншими державами у військовому відношенні полягає в засобах утримання численної кавалерії без надмірних витрат. Місця розташування кавалерії вказані самою природою – в південних краях імперії. Усі непорозуміння сучасної європейської політики припадають на південь, і тому не північ, а південний захід і південь мають стати місцями майбутніх бойових дій, на які будуть направлені всі вторгнення наших ворогів. Якщо висновки ці не помилкові, то військове поселення кавалерії повинно існувати і саме на півдні...» [12, арк. 8–9].

Кавалерійські поселення розпочали влаштовувати в 1817 р. у районах розселення бузьких і чугуївських козаків. 6 квітня 1817 р. було видано «Височайший рескрипт» Слобідському генерал-губернатору І. Г. Лісаневичу на влаштування поселень 3-ї уланської дивізії на території Слобідсько-Української губернії [5]. 15 серпня 1817 р. для поселення полків 3-ї уланської дивізії Українського військового поселення призначили населені пункти, перейменовані в округи військового поселення Таганрозького, Борисоглебського і Серпухівського уланських полків [5]. 26 серпня 1818 р. видано наказ на створення поселень 3-ї уланської дивізії у волостях Зміївського та Вовчанського повітів Слобідсько-Української губернії [25, арк. 6]. У таких полках регулярної кавалерії солдати мали поєднувати військову службу з господарською діяльністю і, таким чином, повністю самостійно забезпечувати себе продовольством, а також відновлювати чисельність армії.

Правила формування кавалерійського поселення складала генерал від кавалерії І. О. Вітт, генерал-лейтенант Г. І. Лісаневич і отаман бузьких козаків, полковник, князь М. Р. Кантакузін. При складанні правил виникли розбіжності між І. О. Віттом й О. А. Аракчеевим. Останній мав намір поселити полки на прийнятих раніше правилах поселення піхоти, а І. О. Вітт обстоював нові положення. Непорозуміння розв'язав Олександр І. Він теж вважав, що кавалерійські формування мали поселити за новими правилами, «прийнятими для поселення регулярної кавалерії». За ними дивізію складали чотири полки.

У зв'язку з трансформацією основ економічного життя при переході до військово-поселенської системи відбувся протест військових поселенців проти посилення соціального визиску. Він мав стихійний, неорганізований характер. Хвилювання розпочалися ще в 1817 р. при організації військових поселень. У січні 1818 р. корінні жителі 1-го і 2-го поселених і резервних ескадронів округу військового поселення Таганрозького уланського полку, зокрема Базаліївки, розпочали повстання. Жителі слободи Базаліївка обрали своїм ватажком Павла Панченка. Їх підтримали військові поселенці, озброєні косами і дрючками. Лише з допомогою діючих ескадронів полковий командир Крузе врятував полковий штаб

[6, 141]. 28 січня особовий склад 2-го поселеного і 2-го резервного ескадронів зібралися у слободі Базаліївка. Очолив збори військових поселенців численістю 500 осіб Савелій Мороховський. Начальник бригади генерал-майор Александров з трьома діючими ескадронами оточив повстанців і вмовляв розійтися по домівках, але вони не корилися і вимагали розпустити ескадрони, протестували проти своїх обов'язків. Тоді Александров наказав схопити і бити повстанців. Головними зачинщиками були військові поселенці: Матвій Морковський, Степан Біловол, Олексій Олейник, Максим Бадак, Іван Клименко, Федір Візир, Василь Гриценко, Григорій Бичок, Влас Магир. Їх відправити на військову службу в піхотний полк Новгородської губернії [22, арк. 1–2].

Чутки про повстання швидко розійшлися, і хвилювання поширилися на сусідні села. Влітку 1819 р. спалахнуло повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку. Протягом 5 днів – з 27 червня по 2 липня повстання поширилося у Чугуївському окрузі. Військові поселенці зажадали ліквідації військових поселень і повернення у колишній стан державних селян, звільнення від обов'язку постачати зерно і фураж у запасні полкові магазини та обов'язку військової служби, припинення громадських робіт, повернення відібраних у них земель [17, 312]. У слободі Малинова військові поселенці господарі і резервні відмовлялися виконувати польові роботи. Жителі поселень Зарожне, Покровське, Подов і Лаптево вивозили своє майно в найближчі села державних селян Веденське, Шубине і Молодову. Селяни цих сіл допомагали військовим поселенцям ховати у себе майно. За проханням Г. І. Лісаневича, цивільний губернатор Слобідсько-Української губернії Муратов 4 липня наказав земським керівникам Харківського, Зміївського і Вовчанського повітів відбирати майно у неслухняних і брати під варту [17, 312]. 4 – 5 липня для придушення повстання на допомогу Г. І. Лісаневичу були направлені 13-а і 14-а артилерійські роти з 12 гарматами і два батальйони Новгородського піхотного полку (1656 солдат), а 7 липня прибув 5-й егерський полк (1297 солдат). Біля м. Чугуїв розташувалося 6 тис. каральне військо [17, 312]. Граф генерал О. А. Аракчеев прибув у м. Чугуїв, де прийняв депутатів військових поселенців. Тим часом нові загони повстанців примикали до Чугуєва. Повстання розросталося і тривало більше місяця [13, арк. 196, 204, 208]. Загальна чисельність повсталих становила понад 28 тис. жителів. Із свідчень повстанців на суді відомо, що чугуївські поселенці направляли в села і хутори Таганрозького округу «своїх людей» з проханням приєднатись до повстання. Головними ватажками повстання були Яків Хоша, Прокіп Листушка, Василь Редька, Василь Богацький, Данило Гела, Ілля Гладкий. Для придушення повстання у Таганрозький уланський полк прибув командир 1-ї поселеної бригади генерал-майор Аргамаков. За допомогою каральних військ йому вдалося в слободі Базаліївка розсіяти повстанців і частину з них заарештувати. 5 серпня загін військових поселенців з жінками і дітьми підійшов до слободи Базаліївка. Повстанці ставили собі за мету заволодіти Базаліївкою, звільнити з-під арешту своїх товаришів і чекати приходу інших груп поселенців. Проте каральні загони відтіснили

повстанців і понад 100 осіб заарештували. За участь у повстанні були покарані різкими і відправлені у заслання 29 жінок [17, 322]. Отже, повстання 1819 р. у Чугуївському і Таганрозькому округах тривало протягом 52 днів (з 27 червня до 18 серпня). Всього було заарештовано понад дві тисячі чоловік, з них: у Чугуївському окрузі – 1104, по Таганрозькому полку – 899 [1, 162]. Близько 350 осіб Чугуївського полку потрапили до військового суду, з 52 покараних померли 25 [13, арк. 41–44].

На початку 1820-х рр. було прийнято рішення про влаштування в Слобідсько-Українській губернії військового поселення 2-ї кірасирської дивізії. 2 листопада 1821 р. полки 2-ї кірасирської дивізії: Катеринославський, Глухівський, Псковський і Астраханський [8, 596] отримали призначення для військового поселення у Слобідсько-Українській губернії [5]. Але поселені цієї дивізії були створені лише 18 лютого 1825 р. і отримали назви округів військового поселення кавалерії Катеринославського, Глухівського, Псковського і Астраханського кірасирських полків. Це було викликано тим, що протягом кількох років округи облаштовувалися для прийому діючих ескадронів, які, на думку уряду, мали одразу перейти на самозабезпечення продовольством і фуражем.

Таким чином, перший період організації військових поселень кавалерії увійшов в історію під назвою «аракчєєвщини», а поширення і розвиток військових поселень на території України, особливо у другий період їхнього існування (1827–1857), нерозривно пов'язаний з іменем графа І. О. Вітта і його можна вважати періодом «віттовщини». До 1840 р. І. О. Вітт очолював військові поселення на півдні Російської імперії. Генерал від кавалерії І. О. Вітт у 1827 р. провів реформу військових поселень кавалерії на нових засадах. Суть реформи 1827 р. зводилась до посилення кріпацтва у військових поселеннях і відокремлення військового навчання від сільськогосподарських робіт, зокрема збільшення території 2-ї кірасирської дивізії на 40 %. Проте кількість населення і землі в округах не відповідали визначеним нормам. Тому командуючий головним штабом наказав 22 грудня 1828 р. з чотирьох округів 2-ї кірасирської дивізії утворити три, а саме: для Катеринославського, Глухівського та Астраханського полків, а округ для Псковського полку утворити з державних сіл та хуторів над річкою Айдаркою понад містом Старобільським. Щоб вирівняти округи за кількістю землі, треба було придбати у поміщиків 13443 дес. землі. 2-й уланській дивізії не вистачало 117696 дес. землі, тому що для кірасирської дивізії з чотирьох округів зробили три округи. Територія Серпухівського уланського полку розподілялася серед останніх трьох: Борисоглебського, Білгородського, Чугуївського. З метою утворення нового округу для цього полку відводилося 15 державних сіл з хуторами у Зміївському та Вовчанському повітах, площею 60 тис. дес. землі. Штаб-квартирою нового полку повинно було стати село Шебелинка замість Балаклєї. Шебелинківці так само як і інші селяни новоприєднаних сіл не виявляли ніякої неслухняності. Але їхній настрій різко змінився, коли вони дізналися про інспекторський огляд дійових ескадронів Серпухівського полку. Приводом для початку повстання військових поселенців

Серпухівського уланського полку стало поширення чутки про відправку військових поселенців на тривалу військову службу. 25 травня 1829 р. було наказано зібрати у сл. Меловая з усіх поселень Серпухівського округу уланського полку діючі ескадрони і служилих інвалідів для інспекторського огляду. Одночасно у слободі Шебелинка почався протест проти інспекторського огляду. 25 травня 1829 р. у Шебелинці і слободі Михайлівська під час перекички за списками військових поселенців намагалися порвати списки, наостанок лаялися з «дідами», які умовляли їх підкоритися владі. Так розпочався військовий заколот. Військові поселенці розгромили ескадронний комітет, виламали двері, дуже жорстоко побили членів комітету і закували у кайдани. Ватажком заколоту обрали Степана Дьоміна. 27 травня 1829 р. було здійснено спробу придушити повстання [15, арк. 89]. Загоновий командир поселення Коровкін разом з діючими ескадронами Серпухівського уланського полку (336 чол.) та дивізійним начальником генерал-майором бароном Розеном 6-м прибули до Шебелинки. Там, на вигоні, їх чекали 2 тис. осіб зі значною кількістю возів і різними пристосуваннями для збройного захисту. 28–29 травня у Шебелинці запанував справжній військовий стан. У повстанському таборі йшла підготовка до боротьби [14, арк. 27]. 30 травня 1829 р. відбулася жорстока картина розстрілу повсталих військових поселенців. За даними про повстання у Шебелинці відомо, що вбито поселенців на місці – 46, тяжкопоранених, які померли на місці від ран, – 28, а разом – 74 особи, у тому числі 1 жінка. Було відправлено поранених у шпиталь балаклєвський – 40, андріївський – 60, разом – 100 осіб.

Соціально активною формою протесту були втечі (одинокі й колективні) військових поселенців, динаміка яких постійно зростала. Наприклад, у 1824 р. рядового військово-робочого батальйону № 74 роті Федота Сазанова за вчинену зі служби 2-у втечу покарали побиттям батою і вирізанням ніздрів, а Степана Поліщука – за 3-ю втечу прогнали шпіцрутенами через тисячу чоловік шість разів [20, арк. 1, 24]. Колективні втечі також були розповсюдженим явищем у поселенні. Вони ретельно готувалися військовими поселенцями, тому що ті намагалися вивезти з поселення сім'ю, дещо з майна, робочу худобу. Військові поселенці в основному тікали на територію Донського війська, Чорноморського війська, у Бессарабію, державні села Новоросійського краю.

Таким чином, лише у 1829–1830 рр. було закінчено основне оформлення поселенських округів Українського військового поселення. Щоправда, згодом відбувалися нові приєднання, але вони не мали такого масового характеру. Межування земель до 1842 р. займалася Межова комісія Українського військового поселення [9, 72; 10, 180–181].

Відомо, що в 1850-х роках територія Українського військового поселення становила 148 ³/₄ географічних квадратних миль, у тому числі [19, арк. 1]: 1-й округ – 1051187 дес., 2-й – 1394189 дес., 3-й – 1135363 дес., 4-й – 114456 дес., 5-й – 669313 дес., 6-й – 782147 дес., 7-й – 725549 дес., 8-й – 683436 дес. (див. рис. 1). Кількість землі в Українському військовому поселенні кавалерії в 1857 р. становила 758574

дес., з неї придатної – 622894 (82,1 %), непридатної 726483 (9,6 %), лісу, чагарників, садів 630319 (8,3 %). З них: 1–4-і округи – 4725299 дес. (62,3 %), а 5–8-і округи – 2860445 дес. (37,7 %) [19, арк. 10–18], що підраховано автором за даними показниками.

Управління військовими поселеннями зосереджувалося у Департаменті військових поселень. Вищу його ланку складали: Головний начальник військових поселень і Головний штаб з військових поселень. Далі управління здійснювали начальники поселених військ у різних губерніях. Так, керівником військових поселень у Слобідсько-Українській губернії був генерал-лейтенант Г. І. Лісаневич [7, 38].

Поселені війська зберігали структуру регулярної армії: поділялися на корпуси, дивізії, полки, бригади. Територіально Українське поселення поділялося на округи за кількістю полків.

Одночасно з влаштуванням корпусних штабів йшло оформлення управління штабів дивізій. В Українському військовому поселенні існували два дивізійні штаби (за кількістю дивізій). Штаб-квартира 1–4-х округів знаходилася у слободі Ново-Катеринослав, штаб-квартира 5–8-х округів – у місті Чугуєві, там же була штаб-квартира 1–8-х округів Українського військового поселення.

У кожному полку запроваджувався полковий комітет. В Українському військовому поселенні таких комітетів було 8 (за кількістю округів або полків). Штаб-квартири полків знаходилися: Таганрозького (Бігородського) полку 2-ї уланської дивізії – у поселенні Ново-Білгород – Печеніги (граф О. А. Аракчєєв змінив назви всіх населених пунктів, де розташовувалися поселені полки), Чугуївського – у місті Чугуєві, Борисоглебського – у слободі Андреевка (Ново-Борисоглебськ), Серпухівського – у слободі Балаклея (Ново-Серпухівськ), Катеринославського полку 2-ї кірасирської дивізії – у слободі Ново-Катеринослав, Глухівського полку – у слободі Ново-Глухів, Астраханського полку – у слободі Ново-Астрахань, Псковського полку – у слободі Ново-Псков [25, арк. 4].

Соціальна структура військових поселенців включала такі категорії: господарі (1-го розряду) та їхні помічники (господарі 2-го розряду), негосподарі (постояльці), неслужилі і служилі інваліди, кантоністи та приватні особи, які не належали військовому поселенню [2, 241]. За одиницю визначення категорій військових поселенців можна вважати земельні ділянки та робочу худобу (оскільки саме вона забезпечувала всі основні господарські процеси).

В Українському військовому поселенні кавалерії господарі 1-го розряду мали у своєму господарстві не менш ніж 2 пари волів або 1 пару коней, а господарі 2-го розряду – одну пару волів або одного коня. Негосподарі не мали необхідної тягової сили, реманенту та власного господарства.

Відомо, що у 1856 р. в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 27 %, поселенців-господарів 2-го розряду 11,9 %, негосподарів 61,1 %. Переважна кількість поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів була у 4-му окрузі 16 %, найменша кількість військових поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів становила 9,3 % у 7-му окрузі,

негосподарів – 10 % у 1-му окрузі, кантоністів – 8,9 % у 7-му окрузі, неслужилых інвалідів – 7 % у 2-му окрузі [18, арк. 6]. Ці показники свідчать про неоднорідний і нерівномірний соціальний склад населення округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. У 1–8-х округах у 1856 р., станом на 1 листопада, було господарів 1-го розряду 5603, господарів 2-го розряду 12058, негосподарів 22051, неслужилых інвалідів 1681, дітей (дівчаток) військових поселенців 39399, жінок 76301 [4, арк. 16–22].

Обов'язком діючих і резервних частин поселеного полку була військова служба. Строк її тривав 20 років: 15 – у діючих і 5 – у резервних ескадронах [11, 55–56].

Військові поселенці Українського військового поселення кавалерії брали участь у російсько-перській війні (1826–1828) [21, арк. 1], російсько-турецькій війні (1828–1829), придушенні Польського повстання 1831 р., придушенні Угорського повстання 1849 р., Кримській війні (1853–1856).

На підставі наказу 31 липня 1854 р. про призов до державного ополчення 11 губерній Російської імперії, військові поселенці округів Українського військового поселення кавалерії увійшли до складу ополчення Харківської губернії. З військових поселенців Українського військового поселення кавалерії були сформовані у 1855 р. дві стрілецькі дружини № 7 і № 8. Для спорядження цих стрілецьких дружин витрати здійснювали із позичкового грошового капіталу військових поселенців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії [23, арк. 1]. У 1856 р. були створені комітети під керівництвом начальників 1–4-х і 5–8-х округів, котрі вирішували питання додаткових джерел фінансування стрілецьких дружин № 7 і № 8 [23, арк. 1]. Комісаріатський департамент видав розпорядження про постачання цих дружин барабанами, сигнальними ріжками, пляшками для води і казанками [24, арк. 17]. Чисельність військових поселенців з 8 округів Українського військового поселення у стрілецьких дружинах № 7 і № 8 становила 2150 ратників, з них: у 1-му окрузі 308, або 14,3 %, у 2-му окрузі 318, або 14,8 %, у 3-му окрузі 306, або 14,2 %, у 4-му окрузі 318, або 14,8 %, у 5-му окрузі 222, або 10,3 %, у 6-му окрузі 241, або 11,2 %, у 7-му окрузі 214, або 10 %, у 8-му окрузі 223, або 10,4 % [3, арк. 14–16]. Визнанням бойових заслуг і військової доблесті військових поселенців стали високі нагороди: за мужність і відвагу, виявлені у війні з Персією, Туреччиною, у військовому повстанні при штурмі Варшави – срібні медалі на з'єднаній стрічці орденів Св. Георгія і Св. Володимира.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що процес формування 8 округів Українського (Харківського) військового поселення продовжувався протягом 1817–1827 рр. (не враховуючи попереднього етапу 1816 р., під час якого проходила реорганізація Чугуївського козацького війська) і може бути поділений на два етапи. Перший проходив під час поселення 2-ї уланської дивізії (1817–1818), другий – 2-ї кірасирської дивізії (1822–1827). Військові поселення як державна установа, частково в основі своїй суперечили внутрішньому соціально-

економічному і побутовому ладів корінного населення, створеного довготривалим процесом попередньої історії. Посилення феодального гніту держави і нерозпорядливість, недогляд і свавілля військової адміністрації сприяли переростанню невдоволення своїм становищем у хвилювання через бажання ліквідації поселення, що носили стихійний і неорганізований характер. У 1850-х рр. в умовах державно-політичної кризи Російської імперії ідея військових поселень, очевидно, повністю себе вичерпала. Приступаючи до широкомасштабного

реформування соціально-економічних відносин, зокрема у військовій сфері, Олександр II розпочав підготовку реформ із реорганізації округів військових поселень кавалерії. 4 червня 1857 р. урядом було затверджено «Положення про нове влаштування військових поселень кавалерії» [16, 400]. Цим було покладено початок реорганізації військових поселень кавалерії, що тривала до 1867 р., подальше створення армії європейського типу, перехід на нове облаштування і початок підготовки реформ 60–70-х рр. XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини / О. Д. Багалій; [упорядкув. В. А. Маслійчук, Т. Г. Павлова; вступ. ст., комент. Т. Г. Павлова]. – Х. : САГА, 2007. – 348 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 1 : Киевская губерния / [сост. капитан Меньков]. – СПб., 1848. – 253 с. : 11 табл.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 59.
4. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 81.
5. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск [Электронный ресурс] // Т. 10. – СПб., 1900.
6. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковбасюк Самсон Михайлович. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
7. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.) / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
8. О комплектовании кирасирских полков // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). I. – СПб., 1830. – Т. 35. 1818. – № 27561. – С. 596–597.
9. Об упразднении межевой комиссии Украинского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15260. – С. 72.
10. Об учреждении особой межевой комиссии в Слободско-Украинской губернии для размежевания земель помещичьих, замыкающихся в округе военного поселения // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 26673. – С. 180–181.
11. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – 77 с.
12. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 1. – Оп. 1. – Т. 4. – Спр. 22886.
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 47.
14. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1478.
15. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1480.
16. Столетие военного министерства. 1802–1902. Исторический очерк развития военного управления в России / [сост. Н. А. Данилов]. – СПб., 1902. – Т. 1. – 680 с.
17. Федоров В. А. Восстание военных поселен в Чугуеве в 1819 г. / В. А. Федоров // Исторические записки. – 1955. – Т. 52. – С. 305–324.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109.
19. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 12 КМФ. – Спр. 110.
20. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1324. – Оп. 1. – Спр. 5.
21. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 177.
22. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 6.
23. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352. – Оп. 3. – Спр. 48.
24. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 936.
25. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1627. – Оп. 1. – Спр. 10.
26. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

УДК 930.1 (47+57):316.343.642 – 056.87 (477) “185/191” (043)

М.В. ЗІМІНА

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОБРОЧИННО-МЕЦЕНАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Зіміна Марія Василівна – старший викладач Маріупольського державного університету

Проаналізовано рівень вивчення доброчинної та меценатської діяльності великих землевласників пореформеної Росії у радянській історіографії. Зроблено висновок, що зазначена проблема не становила предмет окремого дослідження, а вивчалася крізь призму діяльності дворянської верстви з нижчими соціальними прошарками.

Ключові слова: доброчинність, меценатство, радянська історіографія, дворянство, підприємці.

Проанализирован уровень изучения благотворительной и меценатской деятельности крупных землевладельцев пореформенной России в советской историографии. Сделан вывод, что обозначенная проблема не была предметом

отдельного исследования, а изучалась через призму деятельности дворянского сословия с низшими социальными слоями.

Ключевые слова: благотворительность, меценатство, советская историография, дворянство, предприниматели.

The level of charity and sponsorship of large landowners of Russia after reforms in soviet historiography have been analyzed. This issue hasn't been the subject of separate research and has been studied in the light of nobility activities with lower social strata.

Key words: charity, sponsorship, soviet historiography, nobility, entrepreneurs.

© М.В.Зіміна, 2011

Доброчинність та меценатство є видом суспільнокорисної діяльності у сфері культури, допомоги нужденним. Саме через призму історії благодійництва, меценатства проступає еволюція соціально-економічного та культурного статусу найвідоміших покровителів мистецтва, їх роль і місце в системі загальносвітової культури. Радянська історіографія, що повністю базувалася на марксистсько-ленінській ідеології, застосовувала у дослідженні класовий підхід, вважаючи панівний клас виключно експлуататорами робітничого класу, якому зовсім не притаманні загальнолюдські моральні якості. Актуальність зазначеної проблеми обумовлена тим, що без ґрунтовного аналізу праць радянської доби неможливе подальше вивчення доброчинної та меценатської діяльності великих землевласників України в пореформений період, а також створення узагальнюючих досліджень з історії дворянського стану. Питанню доброчинності та меценатства поміщиків приділена значна увага в комплексному дослідженні соціально-економічного життя поміщиків у 1861-1917 рр. Н.Р. Темірової; досить вагомим дослідженням є монографія Ю.І. Гузенка, в якій на ґрунтовній джерелознавчій базі досліджено еволюцію громадських благодійних організацій Півдня України [25; 11]. У спільній монографії російських авторів В.Г. Афанасьєва та А.Р. Соколова «Доброчинність у Росії: історіографічні аспекти проблеми» проаналізовано основні публікації з історії системи державного і суспільного піклування, доброчинної діяльності і благодійних установ Російської імперії. Багато хто з дослідників сучасності вивчають різноманітні аспекти доброчинної та меценатської діяльності окремих осіб, родин, верств населення в медичній, освітянській та інших галузях [1; 9; 16; 17; 24; 26; 27]. Проте проблема доброчинно-меценатської діяльності поміщиків України в другій половині XIX – на початку XX ст. як комплексний аспект наукових пошуків залишається серед малодосліджених у вітчизняній історіографії.

Метою даної розвідки є аналіз внеску радянських науковців у вивчення проблеми доброчинної та меценатської діяльності великих землевласників України у другій половині 60-х рр. XIX ст. – на початку XX ст.

Головними для даного дослідження є джерела історіографічні, які поділяються на декілька груп. Перша група охоплює монографічні розвідки, присвячені вивченню окремих соціальних верств пореформеної Росії. Зокрема, це роботи О.М. Боханова та А.П. Кореліна [4; 5; 13]. Другу групу становлять узагальнюючі праці А. Волощенко, А. Степанського, Н. Шип, у яких розглядається історія суспільно-політичного розвитку Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.[7; 23; 28].

До третьої групи відносяться монографічні видання мистецтвознавчого характеру, що досліджують історію створення та розвитку музеїв Російської імперії та роль у цьому процесі дворянства. Це роботи К.П. Белавської, С.А. Овсянникової, А.М. Разгона [2; 18; 19; 21; 22]. Четверта група містить довідникові видання, енциклопедії та енциклопедичні словники [3; 10; 12].

Потрібно зауважити, що від 1917 р. до кінця 1950-х рр. дослідження дворянської верстви майже не проводилися. Вивчення панівного класу у радянський період відбувалося крізь призму його діяльності з нижчими верствами: позбавленим будь-яких прав селянством та активно формованим робітничим класом. Звідси цілком зрозумілим стає і визначення поняття «благодійність», що за Великою Радянською Енциклопедією (ВРЕ) є «допомогою, яка лицемірно надавалася представниками пануючих класів експлуаторського суспільства деякій частині незаможного населення». Досить одностороннім є, за ВРЕ, визначення поняття «філантропія» - це «...допомога незаможним, благодійність». А визначення поняття «меценатство» відсутнє взагалі. В Українському радянському енциклопедичному словнику зазначалося, що Г. Галаган, відомий український доброчинець та меценат, належав до великих українських поміщиків та був «одним із керівників ліберально-буржуазного руху на Україні» [3].

Багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» також не приділяє достатньої уваги питанням доброчинності та меценатства на українських землях у пореформений період. Зокрема, у томі, присвяченому Ворошиловградській області, у статті про м. Алчевськ навіть не згадуються імена видатних благодійників та меценатів Олексія Кириловича та Христини Данилівни Алчевських, у той час як на честь Олексія Кириловича в 1903 р. було названо місто. На власні кошти підприємець будував церкви, відкривав лікарні та школи, надання коштів на спорудження першого пам'ятника Т.Г.Шевченку у м. Харкові у 1899 р. також належить Алчевському [12]. Христина Данилівна відома своєю невтомною діяльністю на користь народної освіти, з її ім'ям пов'язана діяльність недільних шкіл.

Монографія А.П. Кореліна відкрила новий напрям у радянській історіографії, ставши першою узагальнюючою роботою про дворянство [13]. Крім відомостей про соціально-економічний та політичний статус верстви, у монографії містяться дані про здійснювану ними доброчинну діяльність. Незважаючи на деяку зміну умов наукового пошуку, автори не вдалося уникнути стереотипів марксистсько-ленінської ідеології. Попри ідеологічну заангажованість роботи, цікавим є факт, що А.П. Корелін помітив становлення доброчинності

як загальнодержавного явища, що було властивим саме у пореформений період, але, на жаль, автор повідомляє лише про пожертви для дворянської верстви: «Все більше місце займає матеріальна допомога своїм співчленам, що за тих чи інших обставин опинилися на межі розорення, ... але лише після 1861 р. з випадкової «доброчинності» вона стає постійною і все більш великою статтею кошторисних витрат» [13, 161]. Про допомогу нижчим верствам суспільства повідомляється лише, що «дворянські суспільства асигнували кошти, а частіше використовували цільові вклади на запровадження та утримання богаділень, притулків, сирітських і виховних будинків» [13, 161].

Згідно з А.П. Кореліним, за формами доброчинність була у вигляді матеріальної допомоги та сприянні у вихованні та освіті дворянських дітей. Одним з видів стало заснування кас взаємодопомоги, що формувалися на приватні пожертви дворян й державне асигнування та створювалися з метою сприяння: «а) в платежах по боргах, ... б) з приводу різного роду тяжких подій, що спіткали означених дворян» [13, 165]. Автором у монографії подаються узагальнюючі відомості про дворянську верству, практично у цілому відтворені на матеріалах центральних губерній Російської імперії (Рязанської, Пензенської, Володимирської тощо), не враховуючи регіональної та національної специфіки, що було притаманним усім дослідженням радянського періоду. Тому у дослідженні відсутні прізвиська відомих українських благодійників.

Питання щодо виховання та освіти дворянської молоді полягали, за А.П. Кореліним, у створенні закритих навчальних закладів (пансіон-приюти, дворянські інститути, кадетські корпуси), встановленні стипендій. На середину 90-х рр. XIX ст. на всій території Російської імперії було створено 8 пансіон-приютів, що утримувалися на дворянські кошти, на відсотки від дворянських капіталів та за рахунок щорічних зборів було організовано 1889 стипендій, з них 1558 чоловічих та 331 жіноча, 186 осіб отримували допомогу для підготовки до вступу в навчальні заклади [13, 172-173]. Але, за твердженням автора, незважаючи на досить велику кількість стипендій, їх все одно було недостатньо, щоб задовольнити всіх бажаючих у дворянському середовищі.

У вступній статті видання «Державний Російський Музей» побіжно зазначається, що «доволі велику колекцію – більше чотирьохсот малюнків та акварелей – принесла в дар відома діячка в галузі мистецтва М.К. Тенишева» [10, 2]. Як відомо, графиня Марія Клавдіївна Тенишева, яка володіла маєтком Талашкіне у Смоленській губернії, була досить знаною покровителькою мистецтва: субсидювала художній журнал «Світ мистецтва», виділяла кошти на школу художніх промислів у с. Талашкіне, музей російської старовини в Смоленську та малювальну школу в Петербурзі.

У 60-х рр. XX ст. з'являється низка робіт мистецтвознавців, присвячених проблемам становлення та розвитку вітчизняних музеїв, ролі приватної ініціативи в цьому процесі. Наукові доробки К.П. Белавської, С.А. Овсянникової, А.М. Разгона дають уявлення про масштаби приватного колекціонування в Російській імперії

в другій половині XIX – на початку XX ст. [2; 18; 19; 21; 22]. Автори відзначають, що приватні особи жертвували свої колекції на користь музеїв, університетів тощо. С.А. Овсянникова доходить висновків, що з середини XIX ст. відбуваються дуже важливі зміни в приватному колекціонуванні, зокрема, змінюється склад колекціонерів: крім дворянства, до збирання колекцій приєднуються купці, промисловці, вчителі, чиновники і навіть служителі церкви; приватне колекціонування перестає бути «привілеєм» столичних міст і все більше захоплює провінцію; античним старожитностям російські колекціонери все більше віддають перевагу вітчизняним; універсальні колекції змінюються спеціалізованими зборами, присвяченими якомусь одному, іноді дуже вузькому питанню; дилетантизм починає протистояти цілеспрямоване колекціонування, що спирається на серйозні і глибокі знання колекціонера в обраній ним галузі; багато приватних колекцій стають доступними для широкої публіки, передаються власниками у музеї і суспільства, оскільки починають розглядатися як загальнонародне надбання [19, 67-69].

Отже, у зазначений період відбувається звернення до соціальної історії, стає можливим більш досконале вивчення панівного класу. Але, незважаючи на це, поняття «благодійність» по відношенню до дворянства поки ще не вживається.

Певна демократизація суспільно-політичного життя, пов'язана з процесами «перебудови» в Радянському Союзі, приводить до розширення меж наукового історичного пошуку. У перебудовчу добу з'являються дослідження А. Волощенко, А. Степанського, Н. Шип, які в переважній більшості розглядали підвищення духовності і культурно-освітнього рівня народних мас через історію земств і прогресивної громадськості [7; 23; 28].

У монографії С.В. Вороніна «Теорія філантропії», опублікованій в 1981 р., подано аналіз різних трактувань мотивів благодійної діяльності зарубіжними авторами [8]. На жаль, С.В. Воронін, обмежений ідеологічними установками радянської держави, не зміг представити в повній мірі об'єктивну картину досліджень благодійності.

Найбільш ґрунтовно історією пореформеної Росії, зокрема становленням та розвитком російського підприємництва, займається відомий радянський російський дослідник, доктор історичних наук О.М. Боханов, авторству якого належить численна кількість наукових статей, монографій [4; 5]. Автор у своїх роботах розглядає також доброчинну та меценатську діяльність і представників панівної верстви – великих землевласників.

Дослідженню меценатської діяльності присвячена досить ґрунтовна робота О.М. Боханова «Колекціонери та меценати в Росії» [5]. Потрібно зазначити, що, на відміну від довідкових та енциклопедичних видань, автор погоджується із існуванням благодійності як позитивного явища, дає визначення поняттям. У монографії автор обґрунтовує тезу, що колекціонування та меценатство «як суспільно корисна справа є складовою частиною більш широкого поняття – благодійних занять чи формою цілеспрямованої діяльності на користь іншим» [5, 4].

Проте автор віддає перевагу дослідженню

меценатства підприємців. Визнання існування факту благодійності у панівних класів, а не тільки колекціонування та меценатства стало суттєвим зрушенням у наукових доробках учених. Втім потрібно зауважити, існування благодійності визнавалося майже тільки у середовищі підприємців, яким, на думку автора, народні потреби, його звичаї, звички, світосприйняття були незрівнянно ближчі та зрозуміліші, ніж російському дворянству, що давно відірвалося від народних коренів. Саме підприємця була притаманна пристрасна відданість справі просвітництва народу та культурного творення, що об'єднувала їх усіх. О.М. Боханов зазначає, що через відсутність високих естетичних почуттів, брак будь-яких талантів, але «відчуваючи потребу сприяти прогресу просвітництва та культури, підприємці прагнули збагатити життя людей створенням художніх зібрань, виданням книг, виступали ініціаторами та організаторами великих починань в галузі культури, надавали всебічну підтримку письменникам, художникам, музикантам» [5, 3].

Вивчаючи колекціонування та меценатську діяльність купців-підприємців Мамонтових, Морозова, Бахрушина, Третьякова, Боткіних, автор згадує і про дворянські колекції Шереметьєвих, Барятинських, Юсупових, Мещерських, Тенішевих, Білозерських, які «нараховували велику кількість предметів матеріальної культури» [5, 8-9]. У цьому аспекті О.М. Боханов підкреслює, що аристократам була притаманна й філантропічна діяльність, але вона була скоріше винятком, ніж традицією, будь-яких великих починань у цій сфері не було, зокрема автор називає деякі піклувальні, освітні, культурні установи, що були створені в кінці XIX – на початку XX ст. на кошти та за підтримки найбільш відомих дворянських родів Голіциних, Шереметьєвих, Румянцевих. З приводу доброчинної діяльності у монографії також згадуються прізвища великих українських землевласників, благодійників та меценатів М.А. Терещенка та Б.І. Ханенка [5, 9].

Більш пізні видання О.М. Боханова, що вийшли друком на початку 90-х рр. XX ст., містять узагальнюючі відомості й про доброчинну діяльність промисловців. Вивчаючи чисельність ділової еліти Росії в другій половині XIX – на початку XX ст., автор розглядає імперську систему отримання звань, орденів та чинів і зазначає, що доброчинці нерідко отримували нагороди від влади за некомерційні заняття. Це, на думку автора, не тільки підвищувало суспільну значимість і респектабельність окремого підприємця, а й дозволяло вийти за межі станово-соціальної відособленості, а національним меншинам відкривало реальні можливості для якісної зміни свого соціального стану [4]. Дослідник зауважує, що така практика була вигідною для обох сторін: держава таким чином заохочувала заможних приватних осіб до пожертвування на справи громадського піклування, а благодійники мали можливість за свої доброчинні справи перейти навіть до стану спадкового дворянства. Серед значної кількості відомих промисловців, що в другій половині XIX ст. належали до спадкового дворянства, О.М. Боханов називає й прізвища українських благодійників та меценатів Харитоненка й Терещенка [4].

Велике значення для розуміння досвіду

дореволюційної доброчинності має робота П.А. Буришкіна «Москва купецька», опублікована в 1991 р., яка руйнувала укорінений у суспільній свідомості образ купця-підприємця з «темного царства» [6, 8]. У ній визначені ціннісно-поведінкові стереотипи московської буржуазії, серед яких П.А. Буришкін виділяє благодійність як «значне суспільне явище». Автор досліджує причини появи в капіталістичному суспільстві філантропії, вказуючи, що благодійність ставала якимось «регулятором» соціальної рівноваги, часто неусвідомленим засобом усунення суспільно емоційного дискомфорту, що виникає в результаті несправедливого співвідношення праці та привласнення. На жаль, у роботі відсутні відомості про українських меценатів.

Отже, розглянувши історіографію радянського періоду, можна дійти наступних висновків. По-перше, дослідженню питання доброчинної та меценатської діяльності великих землевласників Російської імперії пореформеного періоду в радянські часи майже зовсім не приділялося уваги. Це суперечило ідеологічним переконанням та настановам марксистсько-ленінського вчення про антинародну сутність політичної системи дорадянського періоду. Панівний клас у радянській історіографії вважався виключно експлуататором селянства та робітників, що не міг робити нічого корисного, загальнолюдського, морального. Втім, досить цікавим у радянській історіографії є той факт, що у дослідженнях зазначеного періоду майже немає відомостей про доброчинну діяльність панівних верств, але певна увага приділяється меценатству. Можливо, якщо існування різноманітних навчальних, піклувальних закладів, лікарень тощо, які функціонували багато в чому завдяки приватній ініціативі, радянські дослідники могли заперечити чи не приділити достатньої уваги, то факти меценатства, які були відомі всьому світові (згадаймо купців – Мамонтова, Боткіних, Третьякова), приховати було не можна. По-друге, 60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст. – період кардинального перелому, суттєвих змін у суспільстві, викликаний не тільки буржуазними реформами, а й низкою об'єктивних факторів, основа яких була закладена ще на початку XIX ст. Станові розмежування в пореформений період стають дещо змитими: буржуазія, що активно формується у цей період, підприємці та купці за активну професійну та некомерційну діяльність переходять у дворянську верству. Вивченню меценатської та доброчинної діяльності буржуазії радянські дослідники приділяють значно більше уваги, оскільки саме підприємцям, на відміну від дворян, народні потреби були більш зрозумілими. По-третє, радянські дослідники вивчають лише центральні губернії Російської імперії, не враховуючи регіональної специфіки.

У перспективі опрацьований історіографічний матеріал потребує подальшої розробки недосліджених тем та маловідомих сюжетів проблеми. Зокрема, це дослідження доброчинності поміщиків в окремих регіонах, внесок поміщиків у розвиток освіти та медицини в другій половині XIX – початку XX ст., вплив доброчинної діяльності на розвиток національного руху в українських землях тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев В.Г. Благотворительность в России: историографические аспекты проблемы / В.Г.Афанасьев, А.Р.Соколов. – СПб: Современник, 1998. – 254 с.
2. Белавская К.П. Дворцовые музеи и хранилища XVIII — первой половины XX века / К.П.Белавская // Очерки истории музейного дела в России. Вып. III / Отв. ред. Э.С. Коган. – М., 1961. – С. 357.
3. Большая Советская Энциклопедия. В 51 т. / Гл. ред. А.М. Прохоров, 3-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969-1978. – Т. 3. – 1970. – 640 с.
4. Боханов А. Деловая элита России 1914 г. [Электронный ресурс] / А.Боханов. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/bohanov/01.php – Название с экрана.
5. Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России / А.Н.Боханов / Отв. ред. К.Ф. Шацкило; АН СССР. – М.: Наука, 1989. – 187 [1] с., [6] л. ил.; 20 сл. – (Серия «Страницы истории нашей Родины»).
6. Бурьшкин П.А. Москва купеческая: записки / П.А.Бурьшкин; сост., вступ. статья, указ. - канд. филол. наук С.Б.Михайлова. – М.: Современник, 1991. – 301 с. – (Серия мемуаров «Память»).
7. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-80 роки XIX століття / А.К.Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 187 с.
8. Воронин С.В. Теория филантропии / С.В.Воронин. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
9. Гавлин М. А. Меценатство в России: Науч.-аналит. обзор / РАН; Институт научной информации по общественным наукам / М.А.Гавлин / В.М. Шевырин (отв.ред.) — М., 1994. — 50с. — (История России).
10. Государственный русский музей. Живопись и скульптура /Под общей ред. В.А.Пушкарева. – Л.: Изд-во «Советский художник», 1968. – 156 с. + 24 цв. вклейки.
11. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX - на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю.І.Гузенко. — Миколаїв: Іліон, 2006. — 231с.
12. История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область / Шараев А.Г. (председатель редколлегии). – К.: Ин-т истории Академии наук УССР, 1976. – 728 с.
13. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П.Корелин. – М.: Наука, 1979. –
14. Лейкина-Свирская В.Ф. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. / В.Ф.Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.
15. Минченков Я.Д. Воспоминания о передвижниках / Я.Д.Минченков. – Л.: Художник РСФСР, 1964. – 364 с.
16. Нарядько А.В. Соціальна політика держави у контексті добротворення: традиції і навчально-виховна робота / А.В.Нарядько, В.Л. Грищенко // Розбудова суверенної України і проблеми виховання молоді у вищих навчальних закладах. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. – Полтава, 1999. – С. 92-95.
17. Нарядько А.В. Благодійність як християнська цінність та національна традиція / А.В.Нарядько, П.Г. Радько – Полтава, 1998. – 124 с.
18. Овсянникова С.А. Художественные музеи Петербурга и Москвы II-й пол. XIX — нач. XX века (Эрмитаж, Третьяковская галерея, Русский музей) / С.А.Овсянникова // Вопросы истории музейного дела в СССР. – М.: Наука, 1962. – С. 8.
19. Овсянникова С.А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху / С.А.Овсянникова // Очерки истории музейного дела в России. – М.: Советская Россия, 1960. – С.66-145.
20. Прахов Н.А. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках / Н.А.Прахов – К.: Держ. вид-во образотворч. мистецтва і муз. літ-ри УРСР, 1958. – 307 с.
21. Разгон А.М. Археологические музеи в России (1861-1917 гг.) / А.М.Разгон // Очерки истории музейного дела в России. – М.: НИИ музееведения, 1961. – 209 с. (Сб. науч. тр.).
22. Разгон А.М. Исторические музеи в России (с начала XVIII века до 1861 г.) / А.М.Разгон // Очерки истории музейного дела в России / Под ред. А.М. Разгона. – М.: НИИ музееведения, 1963. – Вып. V. – С. 222.
23. Степанский А. Общественные организации в России на рубеже XIX-XX веков: Пособие по спецкурсу / А.Степанский / Под ред. Н.П.Ерошкина. – М.: б.и., 1982. – 90 с.
24. Суровцева І.Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX - початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Ю.Суровцева / Донецький національний ун-т — Донецьк, 2006. — 19 с.
25. Темірова Н. Р.Помішки України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р.Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
26. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П.Галагана: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / Т.В.Ткаченко. – К.: НАН України. Ін-т історії України. — К., 2003. — 20 с.
27. Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії / Л.Ю.Хобта // Пробл. історії України XIX - початку XX ст. — К., 2006. — Вип. 11. — С. 288-297.
28. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине /XIX в./ Историко-социологический очерк / АН УССР. Ин-т истории Украины / Н.А.Шип. – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.

УДК 94(477):342.951:339543

О.В. МОРОЗОВ

ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ З КОНТРАБАНДОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Олег Вікторович Морозов – кандидат історичних наук, доцент, кафедра теорії та історії держави і права Академії митної служби України, Дніпропетровськ

У статті аналізуються історичні аспекти боротьби з контрабандою митних органів Російської імперії на території українських губерній. Визначено причини контрабанди, її різновиди та методи протидії.

Ключові слова: контрабанда, митні органи, неформальна економіка, митниця, митна політика.

В статье анализируются исторические аспекты борьбы с контрабандой таможенных органов Российской империи на территории украинских губерний. Определены причины контрабанды, ее виды и методы противодействия.

Ключевые слова: контрабанда, таможенные органы, неформальная экономика, таможня, таможенная политика.

In the article analysed factors which influenced on forming of contraband goods and action of custom organs directed on a fight against on the sly are considered.

Keywords: contraband, the customs policy, the custom duties, custom organs.

© О.В. Морозов, 2011

Сучасні дослідження присвячені ролі українських губерній у митній політиці Російської імперії залишають без достатньої уваги проблематику історії контрабанди. Дослідження такого соціального явища, як контрабанда, або «неформальна економіка» розкриває нові можливості для пояснення складних економічних, політичних та соціальних процесів, що відбуваються внаслідок реалізації завдань митної політики. В цьому полягає наукова новизна і актуальність даної проблематики. Показником початкового етапу розробки зазначеної проблематики є незначна кількість наукових праць, які б розкривали історію боротьби з контрабандою в українських губерніях у XVIII – XIX ст. На складність вирішення наукового завдання також впливає розпорошеність архівних джерел з цього питання, а в історіографії практично не присутній «український аспект» в імперських заходах боротьби з контрабандою, що відкриває нові перспективи для наукових розвідок.

Таким чином метою статті є вивчення факторів, що сприяли формуванню і поширенню контрабандного промислу в українських губерніях, а також визначення напрямів протидії цьому явищу митними органами Російської імперії.

Огляд історіографії історії боротьби з контрабандою дозволяє виділити два умовні напрями. Перший напрямок формується з досліджень присвячених питанням боротьби з економічною контрабандою в межах процесуального права XVIII – поч. XX ст. і розкриває правоохоронний аспект державних заходів у цій сфері. Цей напрямок знайшов відображення в роботах М. П. Чернушевича [26], А. М. Плеханова [15], Г. В. Поташнікової [17], Ю. І. Головки [4]. Слід зазначити, що наукові роботи двох останніх жінок – істориків присвячені дослідженню контрабандних процесів саме на території України в XIX ст.

Другий напрямок аналізує історію розвитку контрабанди в контексті економічної історії

людства. Серед науковців, які досліджують економічну сторону контрабанди та її вплив на соціальні і міжнародні інститути, слід відзначити: Р. Є. Вайсберга [2], М. Я. Волкова [3], Ф. Я. Полянського [16].

Аналіз архівних джерел дозволяє впевнено казати, що одним з головних факторів, які призвели до формування контрабандного промислу стало створення мануфактурного виробництва у першій чверті XVIII ст. Застосування протекційних заходів з метою захисту внутрішнього виробництва автоматично створило умови для поширення неформальної економіки чи просто контрабанди. Охорона митних кордонів у 1720-х рр. було складним процесом: товари, що відправлялись з прибалтійських портів у внутрішні губернії обкладалися додатковими митами. Різні митно-правові режими окремих територій імперії (у тому числі митна автономія Гетьманщини), що склались історично зіграли фатальну роль для всієї справи протекційної політики. Територіальна система створила таку величезну лінію митної охорони з анклавними, де діяли інші митно-правові норми, при якій справа боротьби з контрабандою ставала безперспективною. І цей фактор суттєво впливав на весь хід митної політики Росії першої половини XVIII ст. та підштовхував урядові кола форсувати процес уніфікації митної системи в межах всієї імперії. Таким чином, територія Лівобережної України, після втрати у 1754 р. митної автономії, стає ареною боротьби з контрабандою.

Розвитку контрабанди у XVIII ст., безумовно, сприяли створення міжнародного ринку, поживлення торгівлі та технічний прогрес. Ще одним сприятливим фактором була традиція митних відкупів. Завдяки відкупам уряд не тільки позбавлявся клопотів з організацією митної мережі, але й отримував гроші наперед. Водночас уряд дистанціювався від проблеми боротьби з контрабандою, боротьбу з якою було перекладено

на відкупників. Лише коли контрабанда набула таких масштабів, що навіть відкуп став збитковим (відкупники не змогли розрахуватися з державою), урядовці звернули увагу на цю проблему.

З включенням Гетьманської України до імперського митного простору об'єктами контрабанди ставали як правило товари на які поширювались норми державної монополії, і відповідно їх вільний продаж обмежувався; товари, що підлягали акцизному обкладенню і це збільшувало їхню роздрібну ціну для населення; товари, ввезення або вивезення яких обмежувалося митними тарифами. Для українського споживчого ринку з 1750-х рр. такими товарами були: шовк, тютюн, юхта, швацькі гілки, горілка, гральні карти, срібні рублі та золоті «єфимки» (вільноконвертована валюта XVIII ст.) [25].

Такий стан речей на митному кордоні став предметом розгляду Комісії з комерції у 1767 р. Слід відзначити, що митні чиновники того часу мали негативну репутацію. Наприклад, після першого розподілу Речі Посполитої на територіях, що відійшли до складу Російської імперії, потрібно було провести ревізію імпортованих товарів у купецьких лавках. Командуючий російськими військами граф Чернишов віддав розпорядження, щоб ця ревізія здійснювалась митними чинами в присутності міської адміністрації, «дабы не было учинено в таможнях какого подлогу» [18]. На поширену по західному кордону контрабанду вказував і сенатський Генерал-Прокурор князь О. Вяземський. Проведені в 60-х рр. XVIII ст. ревізії показали, що деякі ділянки кордону не просто незадовільно охороняються, але навіть не позначені належним чином. Проблему намагалися вирішити Комерц-колегія, Комісія з комерції та Головна над митними зборами канцелярія. Дійшли вони наступних висновків: по-перше, винними у збільшенні обсягів контрабанди були визнані недбалі митники та нечесне купецтво; по-друге, повне припинення контрабандного промислу було визнане неможливим – розраховувати можна було хіба що на зменшення його обсягів; і, по-третє, попри перші два висновки припинити торгівлю, закрити кордон та ліквідувати митну мережу було визнано недоцільним [20, 180 – 181].

Уряд Катерини II наполегливо намагався боротися з контрабандою, але досягнуті успіхи не відповідали докладеним зусиллям та витраченим коштам. Одним із засобів боротьби з контрабандою було часткове або вибірково спрямоване припинення торгівлі. Періодично уряд «вилучав» із товарообігу деякі товари, які таким чином отримували статус контрабанди. Такі дії могли бути спричинені політичними («митна блокада»), економічними (протекціонізм) або військовими факторами. Так, у 1789 р. був заборонений імпорт шовкових, вовняних та бавовняних виробів, напоїв та деяких інших товарів через прикордонні митні установи. На час військових дій увезення товарів до Російської імперії дозволялося лише для потреб російської армії – у той же час експорт російських товарів не заборонявся. Це, однак, не стосувалося необхідних для армії речей, наприклад коней – із початком військових дій експорт коней суворо заборонявся [1, 39]. Така заборона діяла впродовж усієї війни з Туреччиною (1787 – 1791 рр.)

й неодноразово підкреслювалася урядом [1, 21].

Яскравим прикладом політичних причин може слугувати згадувана раніше митна блокада Франції в 1793 – 1796 рр., адже тоді вважались контрабандою не тільки будь-які французькі товари, але й подібні до них [9, 16]. Запроваджені відповідно до іменного указу 1797 р. правила стосовно конфіскації затриманої контрабанди та нагородження учасників затримання були подовжені «Положенням про нейтральну торгівлю на 1811 рік» [19, 71 – 75]: контрабандисти повинні були сплатити штраф у розмірі вартості затриманої контрабанди на користь учасників затримання контрабандного товару.

Як один із способів попередження контрабанди та інших порушень правил перевезення товарів через державний кордон російський уряд використовував практику реєстрації імпортованих товарів уже на території Російської імперії, для чого необхідним було визначення шляхів від митної установи до найближчого прикордонного міста для свідчення товарів [10, 6].

Упродовж XIX – початку XX ст. номенклатура товарів і предметів контрабандного промислу по європейському митному кордону Російської імперії дещо змінилась. Це стали споживчі продукти і товари, на які поширювалось акцизне законодавство (спирт, цукор, чай, сахарин), золотовалютні цінності та цінні папери, антикваріат та витвори мистецтва, зброя, вибухівка, а також друкарські верстати для таємного виготовлення підроблених акцизних марок і друку нелегальної літератури.

Статистична інформація про обсяги нелегальної торгівлі, тобто контрабанди, що проникала на внутрішній ринок Російської імперії і у тому числі в українські губернії, достатньо розпорошена. Ми можемо оперувати лише показниками митної статистики, яка представлена даними про затримання контрабандистів, а також суми реалізації контрабандних товарів на аукціонах та вплати грошової винагороди митникам за викриття контрабанди. Ці показники дозволяють визначити більш напружені ділянки митного кордону і порівняти успішність у цій діяльності різних митних округів.

Як приклад розглянемо ситуацію на південних митницях і в першу чергу на Одеській. Про розміри контрабанди, яка провозилась через митний кордон, свідчать наступні показники. Надходження коштів від продажу конфіскованих товарів склали в грудні 1819 р. – 240 руб. асигнаціями та 75 руб. сріблом; у липні 1820 р. – 2580 руб. асигнаціями і 45 руб. сріблом [8]. Ці суми доречно порівняти з показниками митних зборів по Одеській митниці за ці ж роки: 1819 р. – 1413739,06 руб., 1820 р. – 1365549,12 руб. Для формування цілісного уявлення про обсяги контрабандних затримань звернемося до такого джерела, як «Ведомость о денежных наградах» по всіх митних округах Російської імперії з 1824 по 1837 рр. [21]. Згідно з відомостями ситуація виглядала наступним чином: Радзивилівський – 1862089,82 руб., Скулянський – 50108,71 руб., Ізмаїльський – 513,45 руб., Одеський – 11662,91 руб., Феодосійський – 307,09 руб., Керч-Снікальський – 635,69 руб., Архангельський – 103815,85 руб., Петербурзький – 1130960,58 руб., Ревельський – 317178,89 руб., Ризький – 817161,92

руб., Лібавський – 268582,33 руб., Юрбурзький – 1054399,36 руб.

Можна побачити, що лідерами боротьби з контрабандою та по її надходженню були Петербурзький, Ризький, Юрбурзький та Радзивилівський митний округи. Абсолютним лідером у протидії контрабанді став Радзивилівський митний округ (територіально він охоплював правобережні українські губернії). І дійсно, найбільші обсяги нелегальних товарів надходили з Австрійської імперії. Про ступінь загроз на австрійській ділянці митного кордону свідчить факт залучення регулярних частин російської армії для допомоги митникам протидіяти проривам добре озброєних контрабандистів.

Результативність митниць Радзивилівського митного округу в другій чверті XIX ст. можна оцінити за показниками з конфіскацій контрабандних товарів. З 1829 по 1837 рр. показники з кількості конфіскацій по митницях були наступними: Радзивилівська – 4134, Бердичівська – 157, Гусятинська – 1392, Дружпільська – 799, Волочиська – 656, Ісаковецька – 604 [23, 21]. У прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній ситуація з контрабандою загострюється після поразки польського повстання. Крім звичайної економічної контрабанди, додається ще й політична. Таємні польські організації, до складу яких входили і місцеві дворяни, регулярно отримували нелегальну літературу з австрійської Польщі [23, 99]. Перед митниками поставили завдання по можливості взагалі припинити контакти між польським населенням двох імперій, окрім територій митниць. З початком угорського повстання у 1848 р., потім Східної війни 1853 – 1856 рр. контрабандна активність дещо знизилась. Це стало наслідком концентрації російських військ у цьому регіоні, їх участі у придушенні угорського повстання, а під час Східної війни необхідності утримувати Австрію військовою демонстрацією від можливої участі в конфлікті на боці Англії і Франції. Різке зростання активності контрабандистів спостерігається з другої половини XIX ст. При цьому австрійські військові починають активно використовувати контрабандистів для виконання агентурних завдань військової розвідки.

Так, по Дружпільській митниці за період з 1 січня по 24 червня 1866 р. було затримано контрабандних товарів на суму 239 руб. 71 коп., заведено справ про конфіскацію товарів 46. По трьох митницях (Радзивилівській, Волочиській, Дружпільській) і Збаражській митній заставі зафіксовано 1747 випадків затримання контрабандних товарів за 1878 рік, 1886 – за 1879 р. при цьому збройних опорів в 1878 р. було 3 (вбито двох контрабандистів, поранено одного), в 1879 – 1 (поранено одного). Протягом 1878 – 1879 рр. затримано контрабандистів без опору з їхнього боку 2504 осіб. У 1882 – 1883 рр. у митних установах Волинської губернії 5755 разів затримували контрабандний товар. При затримці зафіксовано 3 збройні опори, в яких одного контрабандиста вбито, трьох поранено. Затриманих без опору контрабандистів було 3305. По Подільській губернії у 1883 – 1884 рр. затримано без опору контрабандистів 1283, затримувались контрабандні товари 2537 випадків. Одинадцять

раз контрабандисти чинили опір митним чинам при затримці (десять осіб поранено, а одну – вбито) [22]. Аналіз цифрових показників свідчить, що найпоширенішим контрабандним товаром на Правобережжі був спирт. По Волочиській митниці протягом травневої третини 1900 р. заведено 30 конфіскаційних справ на суму 374 руб. 50 коп.; по Ісаковецькій митниці за травневу третину 1908 р. – 73 конфіскаційні справи на суму 497 руб. 39 коп. [11].

До переліку найбільш поширених контрабандних товарів, крім спирту, входили: хустки вовняні і шовкові, сукно, готовий одяг, одяг з бавовни, дрібні промислові речі. Але їх кількість у порівнянні із спиртом і сахарином була незначною і реалізовувалась серед населення в прикордонній смузі на відстані до 21 версти в глибину від митного кордону.

Стосовно південних митниць, і особливо Одеської, то статистичні матеріали спростовують образ міста Одесія як основного джерела контрабанди в Російській імперії. Номенклатура контрабандних товарів на початку XX ст. майже не змінилась порівняно з XIX ст. Згідно зі звітом начальника Південного митного округу за 1910 р. предмети контрабанди становили: срібні та золоті монети, сукно, костюми чоловічі, вовна, вогнепальна зброя, сахарин [5, 60]. Згідно зі звітом за 1910 р. підрозділами Ізмаїльської прикордонної бригади проведено 20 затримань, затримано 36 чоловік, оцінка нелегального товару складала 124 руб. Службовцями митниць Південного митного округу за 1909 р. проведено 32 затримання з 23 затриманими, товари оцінені на 256 руб. У 1910 р. здійснено 87 затримань контрабанди, затримано 106 чоловік, вартість контрабандного товару складала 367 руб. [5, 57 – 59].

Протидія контрабандному промислу в прикордонних губерніях ускладнювалась тим, що для значної частини населення цей промисел був основним заняттям. Тому поширеним методом боротьби з контрабандистами на початку XX ст. стає практика вербовки інформаторів з числа місцевого населення.

Губернатори, міністерство фінансів, митні установи усіляко заохочували «доносителів», які інформували владні структури про ті чи інші прояви контрабанди. Премії за затримання контрабанди виділяла навіть Київська міська дума. Так, бюджетом міста на 1901 р. було передбачено асигнування в сумі 500 руб. «за виявлення контрабандного м'яса» [7]. Ця велика за тогочасним грошовим курсом сума була призначена для заохочення осіб, які фіксували і доповідали міській думі про факти незаконного ввезення та реалізації великих партій м'яса з Австрійської Польщі.

Частина товарів, що ввозилася з-за кордону, починаючи з 1870-х рр., була віднесена міністерством фінансів до «особенных товаров», які поділялися на три категорії: заборонені до ввезення; ввезення яких було обмежене; товари, ввезення яких контролювалося відповідними владними структурами.

До першої групи товарів відносилися отруйні та вибухові речовини, революційна література (книги, газети, журнали, листівки). До другої – продовольчі та промислові товари, які в достатній кількості

вироблялися в Росії. До третьої – зброя (у тому числі мисливська), боєприпаси, поліграфічне обладнання, друкарські машинки, електротовари, лікарські препарати [6].

Великого значення протягом другої половини XIX ст. набула боротьба із заниженням митної вартості товарів. Поруч із декларуванням товарів не своїм найменуванням заниження митної вартості стало у цей період одним з основних методів ухилення від сплати митних платежів. Особливу увагу на значні фінансові збитки, що їх завдавали державі в результаті заниження митної вартості, звертав директор Департаменту митних зборів М. Качалов [14, 352 – 355].

У 1913 р. вартість усієї затриманої в Російській імперії контрабанди дорівнювала 729338 руб., а її середньорічні показники на західних кордонах становили до I світової війни 350 тис. руб. [13, 329]. Ринкова ціна товару в прикордонній смузі була приблизно на 25% вища від вартості, що встановлювалася державою (по мірі віддалення від кордону ціни на іноземні товари ще зростали). Враховуючи, що затримана контрабанда становила приблизно 8–10% від усього нелегального імпорту (за правилами підрахунку контрабандного товару), можна припустити, що реальна ціна нелегального товару була разів у 10–11 вищою від зазначених цифр. Це означає, що щорічно на ринок країни поступало товару на суму приблизно 7 млн. руб., який не обкладався жодними податками [12, 133]. Але слід враховувати, що ці показники є максимальними і припадають на індустріальні роки. Тому що існує закономірність: з підвищенням рівня споживання та купівельної спроможності, а також інтеграцією країни до світової торгівлі обсяги неформальної торгівлі зростають. Що стосується XIX ст., то відповідно обсяги контрабандних операцій становили нижчі показники.

Спеціалізоване законодавство по боротьбі з контрабандою почало формуватися з середини XVIII ст. (Митний статут 1755 р.), коли внаслідок реформ митної системи Російської імперії юридично був оформлений митний кордон, а митна діяльність стає абсолютною монополією держави.

З ускладненням структури зовнішньої торгівлі та посиленням негативного впливу контрабанди на економіку в митному законодавстві з'являється нормативно-правова спеціалізація спрямована на протидію контрабандним операціям. В XIX ст. формуються правові принципи, які визначили і на XX ст. курс розвитку митного законодавства.

Російське митне законодавство XIX ст. під контрабандою тлумачило «Провезення товарів уздовж митниці або через митницю, але з приховуванням від митного контролю. Згідно з Митним статутом 1819 р. (§ 381, 382) та згідно з Положенням про покарання 1845 р. товари, що провозяться мінуючи митниці, а також ті, що доставлені до митниці, але не вказані в митних документах, вважалися такими, що переміщуються таємно. Ця дефініція зберігалась для всіх наступних митних статутів XIX ст. Таким чином, основним критерієм для кваліфікації контрабандних товарів – є приховування товарів від митного контролю.

Але на початку XX ст. ситуація змінилась. «Положення про контрабанду» від 27 березня 1907 р.

уже виходило з інших критеріїв. До предметів контрабанди були віднесені лише товари зазначені у митному тарифі, а також заборонені для ввезення чи вивезення. Контрабандою також вважалась не лише завершене діяння, але й замах на контрабанду, збереження і продаж нелегальних товарів, пропуск товарів посадовою особою митного відомства без сплати мита. Митна практика до 1914 р. наступні приклади контрабанди: реалізація іноземних підакцизних товарів без відповідних акцизних знаків (пломби та бандеролі); відсутність для товарів у 50-кілометровій митній зоні спеціальних митних квитанцій; реалізація в прикордонній смузі алкогольних напоїв без надання документального підтвердження, що вони вироблені на державних підприємствах.

Так, у Митному статуті 1892 р. ввезення та вивезення заборонених товарів каралось конфіскацією товару і стягненням штрафу у подвійному розмірі від вартості контрабанди (ст. 1522 §1, ст. 1524 § 1). За таємне провезення товарів дозволених митним тарифом стягувалось п'ятикратне мито та імпортовий товар підлягав конфіскації, а експортні товари повертались власнику після сплати мита (ст. 1522 § 2, ст. 1524 § 2). За таємне провезення безмитних товарів стягувалось 10% їх вартості, без конфіскації (ст. 1520, 1521, 1524).

Відмінною рисою Статуту 1892 р. відносно переслідування контрабанди було прийняття заходів щодо виявлення та покарання не перевізника, а власника контрабандного товару. Якщо перевізник вказував на власника забороненого товару, то штраф до нього обмежувався лише 30 – 60 рублями.

Особи, що переховували контрабандний товар, штрафувались у подвійному розмірі від вартості товару (ст. 1546). В цей період у митному законодавстві з'являється поняття рецидиву контрабанди в прикордонній смузі (ст. 1541, 1542) і за повторний злочин у прикордонній смузі було передбачено виселення злочинця у внутрішні губернії. За Митним статутом 1819 р. виселення було безстроковим, за Статутом 1892 р. термін обмежувався 5 роками і штрафом у подвійному розмірі. А Митний статут 1904 р. навпаки запроваджував значно суворіше покарання за контрабанду – ув'язнення на каторзі терміном від 4 до 6 років [24].

Історія виникнення та розвитку контрабанди пов'язана з переломними етапами економічного і суспільного життя людства. На шляху своєї еволюції заради досягнення перспективної мети держава була змушена вживати не завжди популярні у населення кроки в економічній сфері. Ці протиріччя в першу чергу відображались на споживчому ринку і породжували нелегальне виробництво і торгівлю. В умовах феодального господарства держава це ще терпіла, але в умовах капіталістичного, фабричного виробництва, де від добробуту промисловості залежала національна безпека, держава розпочинає наполегливо боротися з різними видами контрабанди. Слід зазначити, що з ускладненням політичної структури суспільства, крім економічної контрабанди, з'являється і політична контрабанда. Тому вже у XIX ст. боротьба з контрабандою розглядається на рівні

забезпечення державної безпеки. Що стосується Російської імперії і українських губерній в її складі, то приєднання цієї держави до фабричного виробництва гостро поставило проблему існування неформальної економіки. Величезні потреби бюджету і необхідний захист радикально високими

тарифами новоствореної промисловості одночасно створювали сприятливий ґрунт для зростання споживчої контрабанди. У той же час під категорію контрабандних товарів підпадали товарні групи, які на території імперії відносились до підакцизних товарів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богумил А. Из истории управления Новороссией князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1790-1791 гг. / Богумил А. – Выпуск 1. – Екатеринослав, 1905. – 123 с.
2. Вайсберг Р. Е. Деньги и цены (Подпольный рынок в период «военного коммунизма») / Вайсберг Р.Е. – М.: Издательство Госплана СССР, 1925. – 203 с.
3. Волков М. Я. Очерки истории промыслов России. Вторая половина XVII – первая половина XVIII века. Винокурное производство / Волков М.Я. – М.: Наука, 1979. – 279 с.
4. Головки Ю.І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярні Державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Ю.І. Головки // наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 319 – 323.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 247. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 60.
6. Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 23. – Спр. 3. – Арк. 2, 9, 19, 21, 43.
7. Державний архів Київської області. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 2553. – Арк. 90.
8. ДАОО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 368. – Арк. 39.
9. Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 792. – Оп. 1(1785-1797). – Спр. 434. – Арк. 16.
10. Державний архів Херсонської області (ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 6.
11. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 12.
12. Кондурашкин И.С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918 – 1926 / Кондурашкин И.С. – Л.: Ленинградский рабочий, 1927. – 235 с.
13. Макотинский М. Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры /М. Макотинский // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 8. – С. 326 – 331.
14. Мельников А.В. «Записки тайного советника Николая Александровича Качалова» – малоизвестный источник по истории таможенного управления 1870 – 188-х гг. / А.В. Мельников // Торговля, купечество и таможенное дело в России XVI – XIX вв. : сб. материалов Второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) / сост. А.И. Раздорский. – Курск, 2009. – 375 с.
15. Палеханов А.М. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России 1893-1917 /Палеханов А.М. – М. : Граница, 2003. – 287 с.
16. Полянский Ф. Я. Цена и стоимость в условиях феодализма / Полянский Ф.Я. – М.: Издательство Московского университета, 1983. – 197 с.
17. Поташиківа Г.В. Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г.В. Поташиківа // актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : [наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету]. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 30 – 33.
18. ПСЗРИ (Полное собрание законов Российской империи). – Т. XIX. – № 13502, 13552.
19. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 200 – 201.
20. Таможенное дело России (Сборник материалов и документов). – М.: РГА, 1998. – Т. II (1722-1864). – 564 с.
21. Фирсов Н.Н. Правительство и Общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II / Фирсов Н.Н. – Казань. : Типография Императорского Университета, 1902. – 395 с.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 788а. – Спр. 164. – Арк. 22 – 23.
22. ЦДІАУК. – Ф. 442 – Оп. 45. – Спр. 156. – Арк. 56.
23. ЦДІАУК. – Ф. 442 – Оп. 788 а. – Спр. 164. – Арк. 21.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 1 зв. – 2.
25. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7390. – Арк. 1 – 4.
26. Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи / Чернушевич М.П. – СПб.: Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1901. – Ч.1. – Вып. 2. – 175 с.

УДК 9 (477)=411.16:33 “19”

О.В. КОЗЕРОД

ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНКИ УКРАЇНИ У СІОНІСТСЬКОМУ РУСІ: 1921–1929 РР.

Козерод Олег Віталійович – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук

Стаття є першим комплексним дослідженням, присвяченим ролі єврейських жінок України у розвитку сіоністського руху. У статті репрезентовані різні аспекти гендерної історії сіоністського руху у 1920-ті роки. Робота містить ключові проблеми, які стосуються політичного життя єврейських жінок в Україні в період нової економічної політики і культурної революції. У підсумку зроблено висновки щодо ролі єврейських жінок у розвитку сіонізму у 1921–1929 роках.

Ключові слова: жінки, євреї, Радянська влада, Україна, сіонізм, Палестина, Ізраїль

Статья является первым комплексным исследованием, посвященным роли еврейских женщин Украины в развитии сионистского движения. В статье представлены различные аспекты гендерной истории сионистского движения в 1920-е годы. Работа описывает ключевые проблемы, касающиеся политической жизни еврейских женщин в Украине в период новой экономической политики и культурной революции. В итоге сделаны выводы о роли еврейских женщин Украины в развитии сионизма в 1921–1929 годах.

Ключевые слова: женщины, евреи, Советская власть, Украина, сионизм, Палестина, Израиль

This article is the first comprehensive research of the role of Jewish women of Ukraine in the development of Zionism Movement. The article presents various aspects of Gender History of Zionism Movement of 1920th. This work describes key problems of political life of Jewish Women in Ukraine in the new economic policy and Cultural revolution period. As a result of conclusions are formulated on the concerning the role of Jewish women of Ukraine in the development of Zionism of 1921–1929.

Keywords: women, Jews, Soviet regime, Ukraine, Zionism, Palestine, Israel

© О.В. Козерод, 2011

Проблема участі єврейських жінок у політичному житті України взагалі та й у сіоністському русі зокрема є важливою дослідницькою проблемою. Період 1920-х років був одним з важливих періодів в історії євреїв України. Він став початком масового сіоністського руху, який охопив значну частину єврейської молоді та був пов'язаний із подіями у Палестині, яка отримала британський мандат та надію на створення єврейської держави.

Завданням цієї статті є визначення та дослідження місця єврейського жіноцтва у розвитку сіоністського руху в Україні у 1921–1929 роках.

Тему участі єврейських жінок у сіоністському русі протягом ХХ століття розглядали, в основному, ізраїльські та американські дослідники. Зокрема у 1963 році на івриті під редакцією Йосефа Недави вийшла книга «Жінка очима Жаботинського». У книзі було відображено ставлення одного з провідних лідерів сіонізму до місця жіноцтва у відродженні єврейської національної ідеї. Так, Жаботинський вважав, що будь-який рух, у тому числі – сіонізм стає скам'янілим, якщо у ньому не беруть участі жінки. Робота Йосефа Недави була перевидана російською мовою через 30 років – у 1993 році вона вийшла у видавництві «Гешарім» під назвою «Шовк і сталь» [1].

Важливою роботою, присвяченою історії єврейського жіноцтва Україні в період 1920-х років, стала книга Наомі Шеперд «Ціна нижче, ніж у рубинів: єврейські жінки як повстанці і радикали», яка вийшла у 1993 році у видавництві Гарвардського університету. Американська дослідниця аналізує закономірності розвитку сіоністського руху у Східній Європі, гендерні аспекти політичного життя у різних країнах цього регіону. Наомі Шеперд також досліджує життя та діяльність відомих єврейських громадських діячок, у тому числі таких, як Мані Шохат, Берта Паппенхайм, Емма Голдман та інші [2].

Участі єврейських жінок у розвитку сіоністського руху та історії переселення їх до Палестини були присвячені збірки «Піонери і домогосподарки: єврейські жінки в Ізраїлі до створення Держави» під редакцією Дебори Бернштейн, яка містила історію розвитку робітничих жіночих колективів у Палестині та «Великі єврейські жінки» під редакцією Елінора та Роберта Слатер – про участь видатних жінок у створенні нової єврейської культури на Святій Землі. Збірки з'явилися у першій половині 1990-х років та стали важливим внеском у розвиток історіографії проблеми [3].

Основні тенденції розвитку жіночого сіоністського руху в Східній Європі у 1920-х роках були розглянуті у статті Далі Селезар «Двигуни акультурації: останнє політичне покоління єврейських жінок у міжвоєнній Східній Європі», яка вийшла у «Часописі історичної соціології» у грудні 2002 році. Автор вважає, що у цей період єврейські жінки значно впливали на розвиток політичної культури, асиміляції та процвітання світського способу життя у своїх країнах. Але це ніяк не обмежувало участь жінок у сіонізмі, який базувався на принципах месіанізму та прагнення до створення єврейської національної держави [4].

В цілому період 1920-х став періодом досить активного розвитку сіоністського руху. Ідея еміграції в Палестину стала популярною серед євреїв практично усіх країн світу, де проживали євреї, і євреї Радянської України не стали винятком. У пропаганді ідеї повернення до історичної Батьківщини серед євреїв брали участь не тільки чоловіки, але й жінки. Слід зазначити, що роль «гендерного фактора» у сіоністському русі була завжди досить велика. Так, один з ідеологів сіонізму Зеєв Жаботинський відзначав в одній із своїх промов: «Я ніколи не дивився на жінку як на доповнення до чоловіка, як на «супутницю». Зрозуміло, вона - подруга, а в житті єврея - й того більше. Протягом століть єврейська жінка була не тільки опорою і підтримкою, але і рівним партнером чоловікові ... Коли говорять про «Білу», мають на увазі чоловіків. Але в усякому разі переселенський рух є таємниця, про яку мало хто знає. Доля поселенської роботи – успіх або провал – залежать не від чоловіка, а від жінки ... Лише вона здатна налагодити на новому місці сімейний побут»[5].

Приклад єврейським жінкам Радянської України подавали жінки інших країн. Так, починаючи з 1914 року у Палестині працювала організація «Моецет ха-поалот» (Рада трудящих жінок) – перша жіноча організація на Святій землі, яка готувала своїх членів до землеробської праці та участі у громадській діяльності нарівні з чоловіками. Серед її основних активістів були такі відомі жінки Ізраїлю, як Г. Сольді, М. Шохата, Рахель Янаїт Бен-Цві та інші [6].

«Найважливіша частина поселенської діяльності – домашнє господарство, – зазначав Зеєв Жаботинський, підкреслюючи роль жінки в розвитку сіонізму. – У роки моєї молодості прогресивні жінки

ненавиділи все, що пахло домоведенням. Це було, напевно, природною реакцією на домостроїську філософію, згідно з якою єдине призначення жінки – домашнє господарство. Але в наш час, коли рівноправність жінки визнано повсюдно, немає ніякого сенсу жити ненависть до сфери діяльності, на якій ґрунтуються сім'я і суспільство»[7].

Важливою частиною підтримки політичного сїонїзму стала консолїдація єврейських жінок світу, що реалїзувалася в проведенні двох конгресів єврейських жінок. Доля єврейських жінок Україна хвилювала захїдну громадськїсть протягом 1920-х рокїв. Так, у 1923 роцї становище, в якому знаходилися єврейськї жїнки в Україні, а також ситуація з єврейськими бїженками, розглядалася на 1-му Конгресї єврейських жінок, який вїдбувся у Вїднї в травнї 1923 року. Консолїдація єврейських жінок Європи стала можливою завдяки допомозї американських дячок єврейського жїночого руху. Так, у 1920 роцї єврейськї органїзацї США послали до Європи групу делегаток на чолї з вїдомою дячкою Ребеккою Коґут, яка повинна була вивчити проблеми європейського єврейства в перїод пїсля Другої свїтової вїйни та шляхи допомоги їм.

Вїдома своїми органїзаторськими якостями Ребекка Коґут, яка є засновницею американськї єврейськї органїзацї, вїдомої пїд назвою National Council of Jewish Women in America (NCJW), об'їднала навколо себе активїсток єврейського жїночого руху, створивши нову органїзацію пїд назвою Reconstruction Committee. На порядку денному Вїденського конгресу питання про становище єврейських жінок в Україні та інших країнах Схїдної Європи стояло досить гостро. Делегатки вислухали доповідь, в якї йшлося про десятки тисяч єврейських жінок, постраждалих вїд кривавих погромів в Україні, а також десятки тисяч жінок, якї жили в хостелах і тимчасових притулках, що належали єврейським громадам у рїзних європейських країнах, у тому числї в Нїмеччинї, Австрїї, Бельгїї та Нїдерландах. Ця доповідь викликала шок серед учасниць Конгресу. Вїн був настїльки сильний, що конгрес на деякї час перервав роботу. Лише пїсля того, як делегатки впоралися зї своїм «хвилюванням», конгрес продовжив обговорення ситуацї про катастрофїчну нестачу мїсць у притулках і соціальних будинках для бїженок з громад Росїї та України.

У цїлому, в ходї 1-го Всесвїтного Конгресу єврейських жінок (First Congress of Jewish Women) дана проблема стала однїєю з найбільш актуальних і широко обговорюваних. Учасницї Конгресу також пїдняли такї теми, як становище єврейських жінок у суспїльствї, допомога в еміґрацї в країни Європи нужденним, про пїдтримку палестинського їшуву, про проблеми бездомних дїтей і сирїт. У цїлому, в резолюцї Свїтового Конгресу переїзд єврейських жінок до Палестини був визнаний одним з шляхів вирїшення нагальних питань знедолених жінок Росїї і України.

Слїд зазначити, що проблема погромів об'їднала єврейських жїночих активїсток Надднїпряньськї та Захїдної України. Так, спецїальну делеґацію, яка збирала кошти на допомогу погромленим жїнкам і дїтям України в Анґлїю, Францїю, Швейцарїю та

Нїдерланди очолювала у 1919 – 1920-х роках Роза Мельцер – одна з засновниць руху єврейських жінок Галичини. Мельцер, яка заснувала у Львовї спецїальний притулок для дїтей, чїї батьки загинули пїд час погромів, була також керївником сїонїстськї органїзацї Схїдної Малополющї, засновником першої єврейськї жїночої органїзацї «Юдита» у Львовї, однїєї з провїдних єврейських жїночих активїсток Схїдної Європи перїоду 1920-х рокїв. Інтереси єврейських жінок Мельцер захищала у перїод 1920-х рокїв також вїдстоювала будучи членом першого Польського Сейму (1922–1927 рр.), в якому представляла населення Станїслава. Вона стала засновницею в 1925 роцї притулку для глухих та слїпих дїтей у Бояновї, а також описала проблеми єврейських жінок і дїтей в 1920-ї роки у своїй роботї на їдиш «Значення жїнок у нацїональнїй побудовї єврейського жїття» (Die Bedeutung die Frau im nationalen judischen Leben), яка стала програмною роботою для єврейського жїночого руху в Захїднїй Українї у мїжвоєнний перїод.

Слїд зазначити, що сїонїстськї партїї в Україні придїляли жїночому питанню велику увагу. Так зокрема, на початку 1920-х рокїв керївництво партїї «Поалей-Цїон» розпочало формування жїнвїддїлїв за аналогїєю з жїнвїддїлами Комунїстичної партїї. Зокрема в Циркулярї Полтавського губкому «Поалей-Цїону» вїд 29 жовтня 1920 року до повїтових партїйних комїтетів зазначалося: «Шановне товариство! У Полтавї органїзований губжїнвїддїл Полтавщини. Жїнвїддїл ставить собі за мету згуртування в органїзацїї на Полтавщинї цїлої низки жїнвїддїл ЄКП і ЄКСМ, а також створення постїйного українського органу на Полтавщинї, який би керував роботою жїнвїддїлу. Негайно по отриманнї цього партком видїляє зав жїнвїддїлу, до якого на загальних зборах добирають два члени до складу бюро жїнвїддїлу. Пїсля його обрання, розпочавши роботу, зв'язуйтеся з губжїнвїддїлом, причому кожнї два тижня повиннї надсилати звїти про вашу діяльнїсть. Для бїльш продуктивної працї намагайтеся зв'язуватися з жїнвїддїлом КПУ, для чого ви надсилайте одного товариша з правом дорадчого голосу на засїдання жїнвїддїлу КПУ, а також охорону дитинства і материнства, охорону працї. Товаришї, пїсля того, як пройшов рїк, ми на Полтавщинї стоїмо перед фактом повної вїдїрваностї і занедбаностї наших жїнвїддїлїв або абсолютної вїдсутностї їх. Так продовжуватися не може. Нам необхідно у найкоротшїй строк створити жїнвїддїли по всїй губернїї. Докладїть до цього всї зусилля. Член парткому М.Ефраїм, зав. губжїнвїддїлом Давидовня» [8].

Влїтку 1921 року сїонїстська партїя «Поалей-Цїон» з метою консолїдацїї зусиль жінок по активїзацїї жїночого руху розповсюджувала серед жїночих органїзацїй спецїальну анкету, в якї були такї питання:

- «- кїлькїсть членів жїночої органїзацїї, кїлькїсть робїтниць, домогосподарок, учительок, медперсоналу тощо;
- скїльки жінок бере активну участь у роботї органїзацїї;
- чи беруть участь жїнки у керївних органах органїзацїї, жїнвїддїлї, бїбліотецї, драмгуртку, культкомї, правлїннї клубу;

- скільки з них можуть виступити на співбесідах, лекціях, мітингах і на якій мові, єврейській або російській;
- хто з них може співробітничати з пресою (загальною і партійною);
- хто з них може вести роботу серед жінок;
- хто з них може виїхати з міста без збитку для організації;
- чи працюють вони за фахом;
- в яких установах єврейських: євсекції, євпрацьшкoл, єврейських дитячих майданчиків, інтернатах для малолітніх робітників;
- чи є в місті підприємства з великою кількістю єврейських робітників;
- чи працюють в них наші товариші;
- чи є серед них безпартійні;

- під чий впливом вони знаходяться?». На підставі проведених опитувань пізніше був складений план заходів, спрямованих на пропаганду ідей «Поалей-Ціон» серед єврейського жіноцтва. Ця робота мала великий успіх зокрема на Полтавщині, де ідеї сiонізму та ця партія мали традиційно велику кількість прихильників [9].

Активістки сiоністського руху України серйозно постраждали під час антисіоністських репресій, які були розпочаті Радянською владою в середині 1920-х років.

Зокрема у ніч на 2 вересня 1924 року більш як у 150 містах і містечках радянської держави, і в першу чергу УСРР, було заарештовано понад 3 000 сiоністів-представників усіх партій, серед яких багато жінок. Від заарештованих вимагали підписку про припинення сiоністської діяльності, а тих, хто відмовлявся, виселяли у віддалені місцевості центральної Росії, а також на Урал, у Киргизію, Сибір, у «політизолятори» терміном до п'яти років і в особливих випадках – на Соловки.

У цей час виникає категорія «відмовленців», що змушені були під тиском ДПУ підписувати документи про відмову від теорії і політики сiонізму. Це було однією з умов амністії сiоністських (особливо молодих) активістів і призводило до численних особистих трагедій. Так, в Одесі вісімнадцятирічна С. Драновська підписала декларацію про відмову від сiоністських поглядів за умови, що вона не буде опублікована у пресі. Але декларацію все-таки надрукували, після чого Драновська написала заяву-протест у ДПУ і покінчила життя самогубством [10].

Більшість євреїв на Заході, оцінюючи політику більшовицької партії в Україні, пов'язували репресії і переслідування сiоністів зі змінами і невдачами в розвитку економіки. В одному із повідомлень Єврейського Телеграфного Агентства зазначалося: «Вислана з Росії член Центрального Комітету «Цейре-Ціон» Залковер заявила: «Економічне становище євреїв на Україні у зв'язку з новим поворотом в економічній політиці, пов'язаним із ліквідацією вільної торгівлі, катастрофічно погіршується». Тим часом репресії проти сiоністів тривали. Протягом вересня 1924 року було заарештовано 107 осіб в Одесі і 116 – в основному в Херсонській і Миколаївській округах. В результаті цієї операції чисельність активу одеських сiоністських організацій практично зменшилася вдвічі [11].

Другий Всесвітній конгрес єврейських жінок відбувся в 1929 році в Гамбурзі. У конгресі взяла

участь представниця 14 країн світу, найбільш представницькою була делегація жінок з Німеччини. У ході конгресу розглядалися такі питання, як боротьба з антисемітизмом, роль єврейських жінок у розвитку освіти, ситуація навколо змішаних шлюбів, розлучень тощо. Проблема підтримки ішузу в Палестині на Другому конгресі стала ще більш актуальною. Делегатки обговорили досягнення «Єврейської Агенції» та інших організацій у справі створення ядра майбутнього єврейської держави. Було прийнято рішення про розвиток політичного сiонізму в Європі і світі та розвитку благодійних організацій, завданням яких була підтримка справи переселення єврейських родин до Палестині.

Однією з відомих сiоністських діячок, які відстоювали ідеї фемінізму і прав трудящих жінок, була народжена в Україні Беба Ідельсон (Трахтенберг). Беба Ідельсон народилася в 1895 році в Катеринославі (нині-Дніпропетровськ) у багатодітній єврейській сім'ї. Освіта Беба здобула в російській гімназії, яку вона закінчила в 1912 році. У даний період в цьому місті працювали такі всесвітньовідомі сiоністські діячі, як Менахем Ушишкін (1863 – 1941) і Єхіл Членів (1863 – 1918). Поштовхом до громадської діяльності Беби Ідельсон став процес Бейліса, якого звинуватили в 1913 році в ритуальному вбивстві і який активізував антисемітські процеси в царській Росії. Свою громадську діяльність Беба починає в період Першої світової війни, вона вступає в групу сiоністської молоді «Цейре Ціон», один з лідерів якої був Ізраїль Ідельсон (пізніше Бар Егуда, 1895–1965), у той час – студент Геологічного інституту і майбутній чоловік Беби.

У 1917 році члени «Цейре Ціон» в Катеринославі вступили до лав сiоністсько-соціалістичної партії. У 1919 році Ізраїль Ідельсон вже стає відомою політичною фігурою в Україні, молода сім'я переїжджає до Харкова, де Беба продовжила свою освіту в Харківському університеті. Однак у період 1922 – 1923 років активна діяльність сiоністськи налаштованої родини стає предметом уваги НКВС. Ізраїля і Бебу заарештовують і засилають до Сибіру. Тільки в 1924 році за клопотанням дружини Максима Горького Катерини Пешкової Ізраїля і Бебу звільняють і замінюють термін ув'язнення на висилку до Палестини. З такою ж революційною енергією вони долучилися до політичного та громадського життя Палестини.

Беба Ідельсон заснувала жіноче бюро з працевлаштування в Тель-Авіві, допомагала залучати жінок до роботи в профспілковому об'єднанні Гістадрут, багато робила для поліпшення умов жіночої праці в Ізраїлі. У підсумку Беба стала одним з лідерів жіночого робітничого руху, одним з лідерів партії МАПАЙ і, в майбутньому, віцепікером кнесету Ізраїлю.

Важливим моментом біографії Беби Ідельсон стала її зустріч з Львом Троцьким, яка сталася в Мехіко в 1937 році. Як писала Беба Ідельсон: «Я розповіла йому, хто я така, згадала, що була вигнана з Росії як сiоністка-соціалістка. Якщо його це цікавить, запропонувала я, то можу розповісти про Палестину... У мене не було відчуття, що я говорю з чужим. Мені здавалося, що переді мною єврей-блукач, людина без батьківщини. Це наближало

мене до нього, народжувало впевненість, що моя розповідь звернена до людини, здатної мене зрозуміти ... Моя розповідь про нашу боротьбу за єврейську імміграцію завела його в глибокі роздуми. Я сказала: «Ось країна, готова прийняти вас, може, і ви приїдете в Палестину?». Я відчула, як мурахи побігли по його спині. Але він опанував себе і запитав уже спокійно: «А ви не боїтеся взяти мене?» Я відповіла: «Ні, ми не побоїмося, наша ідея – сильніша від страху перед будь-якою людиною, навіть такою, як Ви». Троцький піднявся, підійшов до мене, потиснув мені руку і сказав: «Спасибі. Я давно не відчував себе так добре. Але ви повинні знати, що у мене є друзі в усьому світі, і ми не зреклися наших поглядів, хоч мене й відкинули Сталін і його опричники. І моїх друзів теж переслідують»... Його дуже цікавило становище жінок у Палестині. Він поставив мені і особисте запитання: як я потрапила до Мексики, яка моя місія ... Я бачила перед собою не людину, яка підніслась над усім національним, а людину, захоплену нашою великою ідеєю» [12].

У 1930-му році Беба Ідельсон стає секретарем Ради трудящих жінок – зонтичної організації, яка об'єднувала велику кількість жіночих структур у Палестині. У 1930-х роках Беба Ідельсон стає членом Ради директорів організації World Women's International Zionist Organisation (World WIZO) – жіночої організації, заснованої в 1920 році і яка була у XX сторіччі однією з провідних єврейських жіночих організацій світу. Цю посаду Беба Ідельсон обіймала 16 років.

Протягом багатьох років Беба проводить активну роботу за рівні права жінок Ізраїлю, яка стала прикладом для єврейських громад багатьох країн світу. Завдяки їй були сформульовані і прийняті такі закони Ізраїлю, як «Закон про вік вступу в шлюб» (1951), «Закон про працю жінок» (1953), «Закон про шлюб і розлучення» (1953). Беба Ідельсон, будучи віце-спікером парламенту Ізраїлю – кнесету, докладає усіх зусиль для створення судів у сімейних справах, в яких жінки могли б викласти суть своїх поглядів нарівні з чоловіками, проте дана їй ідея не була втілена в життя.

Проте доля багатьох сіоністок, які вийшли з сіоністського руху в Україні, не була настільки успішною. Багато хто з них так і залишився відбувати тривалі терміни в сталінських таборах, так і не отримавши можливості покинути межі СРСР і реалізувати свої надії на вільне сіоністське майбутнє. Ось як описує своє становище на засланні в Алма-Аті одна з активісток руху «Ха Шомер Ха Цаїр» в Україні Това Перельштейн: «...правда була страшна: контрреволюціонерка, сіоністка...Одна стара єврейка відвела нас на квартиру, де жили сіоністи-засланці, які прибули раніше. Це були люди старшого віку, які вже пережили ізолятори і кілька термінів послання й були впевнені, що руху сіоністів у Союзі більше не існує. Нас вони прийняли радо, дали деякий одяг та ознайомили з життям на засланні. У понеділок ми пішли в ОДПУ. У цей день всі засланці повинні були з'явитися туди на «позначку», і ми зустріли масу людей з різних партій та угруповань: соціал-демократів (есдеків) і соціалістів-революціонерів (есерів), сіоністів правого і лівого спрямування, бундівців,

троцькістів, анархістів і так званих «синдикалістів» ... Мені запам'яталася одна цікава сценка. До старої жінки, есерки, як мені сказали товариші, підійшов молодий чоловік і сказав: «Марія Іванівна, ви ще тут? Пам'ятаєте, як я вас заарештував?» – «Так» І ви вже тут? Я дуже рада» [13].

Відомою активісткою єврейського жіночого руху на Буковині була Клара Клінгер, яка у 1920-х роках по суті, відновила та організувала активну діяльність «Асоціації єврейських дівчат і жінок «Дебора». Основним завданням організації, яка була заснована ще в 1905 році, був випуск літератури, в тому числі періодичних видань для жінок, проведення лекцій з наукових і суспільних проблем, питань сіонізму. У приміщенні Асоціації єврейських дівчат і жінок «Дебора» була багата бібліотека релігійної та сіоністської літератури. Популярна до Першої світової війни організація, першим президентом якої була Сесілія Блюм, була закрита в 1914 році. Приміщення зруйноване, серйозно постраждала бібліотека. І тільки в 1919 році «Дебора» знову стала функціонувати під керівництвом Клари Клінгер, яка стала найбільш відомим і останнім президентом даної організації. У 1920-ті роки приміщення Асоціації єврейських дівчат і жінок «Дебора» стало центром розвитку руху халуцїзм на Буковині. Молоді дівчата навчалися навичок сільськогосподарської праці і готувалися до виїзду в Палестину. Багато сотень нових переселенців вирушили в у Ерец-Ізраель протягом 1920-х років, де стали активними діячами й учасниками сіоністського руху. Клара Клінгер брала активну участь у діяльності таких структур як WIZO та молодіжного крила WIZO («Young WIZO») і за свою активну громадську діяльність була відзначена низкою громадських нагород. Клінгер була директором притулку для єврейських сиріт, що знаходиться в районі Вагнергассе у Чернівцях (у радянський період – на вулиці Івана Богуна). Згодом Клара Клінгер виїхала до Палестини, де продовжувала активну діяльність з розвитку жіночих єврейських організацій. Вона померла в 1957 році в Тель-Авіві.

У період 1920-х років у Чернівцях також діяв «Гурток жіночої сіоністської молоді», який об'єднував багато єврейської молоді регіону та в якому заняття вели відомі на Буковині сіоністи – доктор Вейх, Френкель, Крафт, Канюк та інші [14].

Слід зазначити, що для багатьох єврейських жінок України сіоністські погляди та переконання врешті допомогли спастися від сталінських репресій та кривавих подій Голокосту. Вихідці з України стали відомими діячами культури, науки і мистецтва спочатку Палестини, а потім і майбутньої незалежної держави Ізраїль.

Сіоністський рух в Україні був частиною всесвітнього процесу переселення євреїв до Палестини у 1920-ті роки. У даний період еміграція відбувалася не тільки з держав Східної Європи, євреї котрих постраждали від погромів та економічних труднощів, але й з економічно стабільних країн Західної Європи та Америки. Розвиток сіоністського руху, інтелектуальна дискусія в єврейській громаді, пов'язана з появою в країні великої кількості сіоністської літератури, привело до створення серед єврейської молоді великої кількості організацій та структур відповідної спрямованості. Це викликало

в партійному та державному керівництві СРСР жорстку протидію.

Доктрина зовнішньої політики країни Рад та політика «зачинених кордонів СРСР», сформована вищим керівництвом країни, потребували протидії еміграційним настроям єврейської молоді, які могли призвести до масштабної еміграції членів єврейської громади України – найбільшою за чисельністю в Європі та другі у світі. Це привело до початку репресій проти сіонізму та виникненню антиєврейських постанов та заходів влади. Найбільш ефективними на той час були такі заходи, як арешти, контроль видавничої діяльності, обшуки помешкань сіоністів, валіз тих, хто навідувався за кордон, заборона на видання закордонних паспортів, обмеження на виїзд за кордон на постійне місце проживання тощо.

В цілому можна припустити, що Радянська влада, починаючи з другої половини 1920-х років проводила на сіоністах своєрідний експеримент по придушенню інакомислення, спрямований проти ідеології сіоністського руху, їх закордонних контактів, котрий пізніше став правилом та своєрідною технологією боротьби із некоммуністичними партіями та рухами, характерною для радянської епохи «залізної завіси».

Незважаючи на це, сіоністський рух в Україні в період 1920-х років продовжував існувати, молодіжні та дитячі організації і сіоністські загони існували у підпіллі та сприяли піднесенню національного духу серед єврейського населення та еміграції певної кількості радянських євреїв до Палестини. Це привело до того, що кількість єврейського жіноцтва у порівнянні із чоловіками у період 1920-х років зростає. Так, за даними дослідниці Шуламїт Рейнхарц, якщо у складі Другої Алії (1904–1918) було 83 відсотки чоловіків і 17 відсотків жінок, то у складі Третьої Алії (1919–1923) – 64 відсотки чоловіків та 36 відсотків жінок [15].

Слід відзначити, що єврейське жіноцтво відіграло важливу роль у розвитку сіоністського руху в Україні, у пропаганді серед єврейської молоді справи масової еміграції євреїв з України, переходу до землеробської праці та створення центрів поселення в Палестині. Єврейські жінки України брали активну участь у політичному житті України в період 1920-х років, були палкими прихильниками сіоністського руху і сприяли його розвитку у міжнародних масштабах, багато з них стали відомими суспільними і культурними діячами майбутньої Держави Ізраїль.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Недава Й. Шелк и сталь. – Иерусалим: «Гешарим», 1993. – С.194.
2. A price below rubies: Jewish women as rebels and radicals by Naomi Shepherd. – Cambridge: Harvard University Press, 1993. – 336 pp.
3. Pioneers and Homemakers: Jewish Women in Pre-State Israel by Deborah Bernstein. – NY: State University of New York Press, 1992; Great Jewish Women, edited by Elinor and Robert Slater. – NY: Jonathan David Publishers, Inc, 1994.
4. Elazar, D. S. «Engines of Acculturation: The Last Political Generation of Jewish Women in Interwar East Europe» // Journal of Historical Sociology, Vol.15, Issue 3, December 2002. – pp. 366–394.
5. Недава Й. Шелк и сталь. – Иерусалим: Гешарим, 1993. – С.194.
6. Jewish women and Women's Issues in the Yishuv (Palestine) and Israel: A Timeline of People, Places and Ideas, 1880–1998 by Shulamit Reinharz // Hadassah International Research Institute on Jewish Women at Brandeis University.–Working Paper No. 2 (September 1999). – P.12.
7. Недава Й. Шелк и сталь. – Иерусалим: «Гешарим», 1993. – С.194.
8. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф.41, оп. 1, спр. 177, арк.22
9. Там же, спр.209, арк. 14.
10. Див.: Марголин Ю. Вказ. соч./ Ю.Марголин. – С. 13.
11. Сообщение ЕТА // Еврейская трибуна. – 1924. – 30 сентября. – С. 6.
12. Див.: Недава Й. «Вечный Комиссар». – Иерусалим 1989.
13. Перельштейн (Рубман) Т. Помни о них, Сион... – Иерусалим, 2003. – С.25.
14. History of Jews in Czernowitz by Dr. Manfred Reifer // Електронний ресурс: http://www.jewishgen.org/yizkor/bukowinabook/buk2_028.html
15. Jewish women and Women's Issues in the Yishuv (Palestine) and Israel: A Timeline of People, Places and Ideas, 1880–1998 by Shulamit Reinharz // Hadassah International Research Institute on Jewish Women at Brandeis University. –Working Paper No. 2 (September 1999). – P. 7, 17.

УДК 947.084 (477.82) +943.8.081

В.М. ПІВОВАРЧУК

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ЩОДО АГРАРНОГО СЕКТОРА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РОКІВ)

Віталій Миколайович Півоварчук - старший викладач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

У статті аналізуються методи радянської сільського господарства у західних областях України у 1939-1941 роках. Автор вивчає наслідки соціально-економічних перетворень більшовицького режиму на західноукраїнських землях у зазначений період.

Ключові слова: західні землі України, тоталітарний режим, сільське господарство.

В статье анализируются методы советской системы управления сельским хозяйством в западных областях Украины в 1939 – 1941 годах. Автор изучает последствия социально-экономических изменений внедренных советским режимом на западноукраинских землях в указанный период

Ключевые слова: западные земли Украины, тоталитарный режим, сельское хозяйство

In the article analysed examines methods Sovietization agriculture in the western regions of Ukraine in 1939-1941. The author studies the effects of socio-economic transformation of the Bolshevik regime in Western Ukraine in the period.

Key words: western regions of Ukraine, totalitarian regime, agriculture

© В.М. Півоварчук, 2011

Враховуючи особливості дослідження політики радянської командно-адміністративної системи на теренах західноукраїнських земель, після їх приєднання до складу колишньої Української РСР, можна стверджувати, що дана проблема залишається актуальною й сьогодні. Адже політикою останньої у визначальній мірі пояснюються витоки багатьох економічних проблем, з якими зустрілося населення західного регіону України. Головна її суть – насадити в селі властиву командно-адміністративній системі модель господарського ладу, стрижнем якої була колективізація.

Викладені вище міркування і визначили вибір предмета дослідження та дозволили сформулювати наступні завдання: 1) розкрити складність перебудови аграрного сектора регіону; 2) дослідити зміст перетворень комуністичного режиму у сільському господарстві західноукраїнських земель як важливого засобу завоювання популярності серед сільського населення; 3) охарактеризувати мету, напрямки й методи діяльності органів нової влади у справі переведення сільського господарства краю на шлях колективного господарювання та показати наслідки цього процесу.

Масштабні перетворення, що їх здійснював більшовицький режим після свого приходу на західноукраїнські землі в 1939 році, було розгорнуто у такій важливій сфері життя місцевого населення, як сільське господарство. Аграрний сектор – домінуючий серед усіх галузей економіки регіону, що базувався на приватній власності на засоби виробництва та залишався наймасовішим сектором господарства: тут було зайнято 88% усього працездатного населення Західної України [1, с. 338].

В офіційних радянських документах, у численних статтях в газетах і журналах говорилося про те, що в умовах диктатури пролетаріату націоналізація землі є «кроком до соціалізму». Ця політика передбачала ліквідацію приватної власності на землю, суцільне кооперування селянських господарств краю для утвердження тоталітарних виробничих відносин і викачування ресурсів з села, переборення приватновласницької психології селянина та перетворення його у найманого раба соціалістичної держави. Землеволодіння поміщиків, буржуазії, церкви і монастирів ліквідувалося. Будь-які операції з купівлі і продажу землі заборонялися, що засвідчувало початок докорінної зміни аграрних відносин [2, с. 58].

Але про масову колективізацію на початку утвердження комуністичного режиму питання кардинально не ставилося. В умовах складної міжнародної ситуації Радянській владі потрібно було турбуватися про зміцнення захисту своїх нових

західних кордонів чого не можна було досягти без повернення на свій бік – хоча б певної частини селянських мас.

У центрі уваги влади перебували питання створення радгоспів, машинно-тракторних станцій, а також сільськогосподарських артілей – колгоспів.

Невдовзі після свого приходу в Західну Україну сталінський тоталітарний режим почав вдаватися до численних рішучих дій, які поступово показували його справжнє ставлення до селянства. Західноукраїнське село обкладалося різними поставками, обов'язковими роботами на користь держави і т. д. Насамперед це стосувалося поставок зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Формально рішення про це, яке стосувалося західноукраїнських областей України, було ухвалене республіканською владою аж у квітні 1940 року [3, с. 44-47].

Проте насправді це втілювалося у життя вже на практиці 1939 року. Було введено обов'язкові державні поставки як для колгоспників, так і для селян-одноосібників. Селянин зобов'язувався здати державі чітко визначену норму хліба, м'яса, картоплі та інших продуктів, незважаючи на те чи має змогу зробити це, чи ні. Колгоспи повинні були здійснювати оплату роботи, яку виконали машинно-тракторні станції. Така оплата проводилась у натуральній формі – зерновими, льоном, соняшником, картоплею та іншими продуктами. Після здійснення обов'язкових поставок і розрахунку з МТС колгоспи виконували ще кілька першочергових завдань: повертали державі насінневі позики, створювали насінневі фонди та закладали страхові фонди, що становили 10-15% річної потреби в насінні, а також фуражні фонди, які дорівнювали річній потребі кормів.

Держава визначила особливий порядок поставок продукції тваринництва. Колгоспники й одноосібні господарства виконували поставки цієї продукції незалежно від того, чи тримали вони худобу. Слід звернути увагу на те, що ця норма для одноосібних господарств була вищою, ніж для колгоспників. Наприклад, кожен колгоспний двір зобов'язаний був поставити державі 15 кг м'яса. Для одноосібних господарств площею до 2 га ця норма становила 20 кг, від 2 до 5 га – 30 кг; від 5 до 10 га – 50 кг, а площею від 10 до 15 га – уже 80 кг [4, арк. 8]. Найвищі норми здачі продуктів і розміри податків уряд встановив для так званих куркульсько-заможних господарств, які підлягали поступовому витісненню, а згодом – повній ліквідації.

Щоправда, в окремих випадках коли, наприклад, посіви знищила пожежа або інше стихійне лихо держава звільняла деякі потерпілі селянські господарства від обов'язкових зернопоставок.

На відміну від колгоспів, державні сільсько-господарські підприємства – радгоспи здавали державі всю свою товарну продукцію за твердими цінами. Плани здачі встановлювались одночасно із затвердженням виробничих завдань. Позапланова продукція здавалась за пільговими цінами, які дещо перевищували планові.

Таким чином, весь тягар поставок лягав на одноосібні господарства, що мимоволі штовхало частину з них в обійми колективних форм господарювання. Процес колективізації на західних землях України поволі просувався. Його підтримувала частина сільського населення, яка пов'язувала з соціалізмом надії на краще життя. Бідняки й батраки під керівництвом партійних чиновників створювали ініціативні групи, які агітували односельчан до вступу у колгосп.

На початку 1941 року процес колективізації дещо активізувався. За оцінкою партійного керівництва, «в колгоспи пішов середняк». Але насправді зрушення в здійсненні соціалістичних перетворень пояснювались насамперед посиленням адміністративного тиску на селянство, яке в більшості своїй продовжувало скептично й насторожено ставитися до нових форм господарювання.

Однак, незважаючи на важкі умови одноосібного господарювання та гучні заклики властей, мешканці сіл краю не поспішали записуватися до колгоспів. Це пояснювалося, по-перше, тим, що в Західній Україні уже довгі роки ходили погані чутки про колгоспи, поглиблені вражаючими повідомленнями про голодомор 1932-1933 років. По-друге, відчутну роль тут відігравала психологія селянина-власника, який міркував приблизно так: не для того відбувались знищення та розподіл великого землеволодіння, користування наділеною йому землею, щоб одразу віддати її у невідому чііруки. Причиною негативного ставлення західноукраїнського селянства до колективізації була й та дійсно правдива інформація про колгоспи, що її воно безпосередньо отримувало від українців, які прибули до регіону із центральних і східних земель України спочатку як бійці у складі Українського фронту, укомплектованого на основі Київського військового округу, а згодом – як цивільні особи [5, с. 211; 6, с. 288; 7, с. 59].

Часто збирання продовольчих поставок супроводжувалось проявами насилля виконавців цього заходу над селянами – це були незаконні обшуки, примусові вилучення хліба та інших продуктів у фонд поставки, присвоєння частини відібраного, моральні образи, залякування й інше. Як підтвердження даної думки наведемо приклад. Секретаря тодішнього Немирівського РК КП(б)У Львівської області М. Бабича за побиття селян було знято з посади [8, с. 77].

Господарствам колгоспників надавалась низка додаткових пільг. Так, згодом з них, за офіційними статистичними даними, партійних документів на 25% було знижено суму податку, що визначалась ставками, встановленими у травні 1940 року [9, арк. 1]. На протигагу колгоспам селянам-одноосібникам встановлювався особливий податок на коней, що став важким тягарем для сільського населення.

Для зміцнення молодих колективних господарств та підвищення їхньої популярності серед селян, сталінський тоталітарний режим надав їм певну

матеріальну та фінансову допомогу. Так, навесні 1940 року колгоспам тільки однієї Львівської області держава безкоштовно виділила 3,7 тис. коней, майже 900 голів великої рогатої худоби, 207 вуликів, 25 сівалок, близько 1,6 ц насіння; на початку 1941 року – довготерміновий кредит на суму 475 тис. крб. [10, с. 329].

Разом з тим діяльність машинно-тракторних станцій (МТС) мала певний позитивний вплив на селянство регіону, що поліпшило забезпечення сільськогосподарського виробництва, дало можливість надати насамперед бідняцьким селянським господарствам допомогу в обробітку землі, збиранні та обмолоті хліба. Однак при цьому не слід забувати, що МТС виконували в західно українському селі набагато важливіші завдання: вони були насправді створені для того, щоб грати роль політичного наглядача над селянством, а також щоб сконцентрувати та монополізувати конфісковані знаряддя праці і поставити селянські господарства в залежність, що в подальшому сприяло їх масовій колективізації.

Після початку Другої світової війни потреби держави в сільськогосподарській продукції значно зросли, що позначилось на аграрній політиці радянського керівництва. Згідно з новим законом, селяни-одноосібники сплачували податок за значно вищими ставками, що мало їх переконати у «перевагах» колгоспного господарювання.

Базуючись на таких даних, а також на інших тенденційно підібраних відомостях, радянська офіційна історіографія постійно стверджувала про нібито яскраві переваги колгоспного ладу над індивідуальними селянськими господарствами Західної України на початку Другої світової війни. Однак критичний підхід до вищевказаних даних дозволяє зробити висновок про цілком протилежний стан речей, оскільки абсолютна більшість існуючих на той час колективних господарств регіону перебувала у досить нестабільному економічному становищі.

Такий стан справ можна пояснити низкою причин. Насамперед члени артілі швидко втрачали зацікавленість у результатах своєї праці через сталінські економічні принципи господарювання, особливо так звану зрівнялівку. Саме це сприяло низькій трудовій дисципліні, байдужому ставленню до виконання своїх обов'язків, що неминуче згубно відбивалося на виробництві сільськогосподарської продукції, стані ведення справ у колгоспі. Економічне планування норм виробітку проводилось кожним колгоспом окремо і майже скрізь перебувало на низькому рівні. Не було налагоджено облік трудоднів, справедливую оплату праці. Часто порушувався статут сільськогосподарської артілі: траплялися випадки, коли колгоспника з її складу виключали тільки за те, що той вдома на побутовому рівні не порозумівся зі дружиною [11, с. 47]. Таким чином, селянство регіону вперто трималося за приватні господарства, всіляко уникаючи вступу в нав'язувані артілі та інші товариства.

У низці постанов Ровенського обласвиконкому висловлювалось серйозне занепокоєння незадовільним ходом збирання хліба в колгоспах області, невідповідністю сільськогосподарських

артілей багатьох районів до зимівлі худоби [12, арк. 233, 387, 436].

Зокрема у постанові № 679 від 14 жовтня 1940 року «Про стан підготовки до зимівлі худоби в Олександрійському і Межиріцькому районах» відзначалося, що колгоспи цих районів до зимівлі худоби не готові: «...колгоспи «Більшовик» і «1-е Травня» (Олександрійський район) ще й досі не приступили до ремонту приміщень, не використали кредитів (приміщення без дахів, з поламаними дверима, діряві стіни). Кормова база нищиться худобою (виривається зі скирт), кормів для худоби обмаль, догляд за худобою незадовільний, продуктивність тварин низька» [12, арк. 387]. Аналогічна картина спостерігалась і в інших західних областях республіки.

Слабка матеріально-технічна база досить помітно відбивалась на незадовільному господарському становищі колгоспів регіону. Адже її основу та головне джерело поповнення становили, незважаючи навіть на певну підтримку держави, примітивний інвентар та живе тягло в першу чергу бідняцьких господарств та й то в недостатній кількості. Оскільки механізація сільськогосподарських робіт перебувала на вскрай низькому рівні, то всі вони виконувалися головним чином вручну. Так, у доповіді голови Волинського облвиконкому С. Гришка на червневому (1940 рік) Пленумі ЦК КП(б)У вказувалося, що із загальної площі зернових культур області (523 тис. га) у поточному році передбачалося за допомогою ручної праці (косами, серпами) зібрати врожай на 388 тис. га, кінями - на 126 тис. га і тільки 7,7 тис. га - машинною технікою [13, арк. 183].

Злиднений організаційно-господарський стан колгоспів, частина з яких розпалася невдовзі після створення [14, арк. 130; 10, с. 336], загалом вів до того, що у своїй масі вони не тільки не ставали прикладом агітації за колгоспний лад (за окремими, звичайно, винятками), а навпаки - компрометували його в очах оточуючого населення.

Цьому сприяли як активна антиколгоспна пропаганда, так і акти диверсій та нападів на колгоспні господарства, що здійснювалися під керівництвом ОУН. Так, у багатьох селах Тернопільщини члени цієї організації поширювали чутки, що перебування у колгоспі неминуче веде до голодної смерті [15, с. 12].

У селі Мирне на Тернопільщині в березні 1941 року було вчинено замах на голову місцевого колгоспу, в результаті якого той дістав тяжке поранення [16, с. 98]. Підпали колгоспного майна, нищення худоби, вбивства активістів колгоспного руху мали місце у Рівенській [14, арк. 134-135] та Волинській областях [17, арк. 77].

Радянський тоталітарний режим серйозно непокоїла негативна позиція більшості сільського населення західних областей України стосовно колгоспів, його опір аграрному реформаторству обумовлена цими та іншими обставинами. Розуміючи, що це загрожує проведенню радянізації села, він за давно випробуваним в умовах міжвоєнного СРСР сценарієм вдався до пошуків головного винуватця спротиву його політиці, прорахунків в аграрному секторі господарствання. Цю місію довелося виконувати заможному селянству регіону або так званим куркулям.

Такими більшовицька влада вважала тих сільських господарів, які мали земельні наділи від 10 до 50 га і вирізнялися високою інтенсифікацією виробництва за рахунок систематичного використання найманої праці, застосування орендних відносин, наявності кустарного підприємництва та інших. Так, вони підпадали під ознаки, визначені у таємному директивному листі уряду УРСР № 751 від 5 липня 1940 року [18, арк. 1-3].

Виходячи з встановлених ним же ознак, сталінський тоталітарний режим навесні 1940 року у західних областях України нараховував майже 26 тис. господарств, які входили до категорії куркульських [11, с. 239] і які становили 5-5,6% [19, с. 11] (за іншими даними - 8-9% [20, с. 77-78]) усіх селянських господарств. Варто зазначити, що занесення селянських родин до списку куркульських залежало від рішення місцевих властей і часто супроводжувалось свавіллям та беззаконням. Однак після розгляду скарг та уточнення характеристик дворів кількість заможних господарств у Західній Україні зменшилась більшовицькою владою до 21107 [11, с. 239].

Проти сільської заможної верстви краю тоталітарний режим вдався до застосування особливо жорстоких репресивних заходів для наочного показу місцевому населенню долі тих, хто опиратиметься лінії на колективізацію. Її виснажували насамперед економічно за рахунок непосильних податків. Характеризуючи податкову політику щодо таких господарств, впадає у вічі, що на них не розповсюджувалися загальні принципи оподаткування, визначені постановами уряду УРСР від 9 травня 1940 року, хоча ці господарства належали до категорії одноосібних. Оподаткування заможних господарств із урахуванням прибутків, на приватному ринку здійснювалося за спеціальним рішенням Раднаркому СРСР № 369 від 15 березня 1940 року, що не підлягало розголошенню: норми оподаткування для них були в кілька разів більшими порівняно з іншими категоріями господарств, а терміни розрахунків - значно коротшими. В разі невиконання податкових зобов'язань, нав'язаних режимом, заможних селян притягали до судової відповідальності. Для прикладу, тільки у Рівенській області у 1940 році, за свідченням архівних даних, зафіксовано 13 випадків застосування судових заходів для стягнення податку з заможних господарств [21, арк. 34].

Постанова ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 21 березня 1941 року «Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР» була спрямована на підтримку політики придушення та обмеження куркульства. Відповідно до неї вводилися граничні норми індивідуального землекористування: для селянських господарств Дрогобицької, Львівської, Станіславської і Тернопільської областей - 7 га (для гірських районів - 10 га), Волинської і Рівенської областей - 10 га (для північних районів - 15 га) [22, с. 43-44].

На основі цієї постанови місцеві обкоми КП(б)У та виконкоми обласних Рад депутатів трудящих видали постанови з урахуванням специфіки області чи району і в яких, зокрема, вказувалося, що

на господарства, які мали землю понад норму, але були багатосімейними або такими, що обробляли її своїми силами, дія вищезгаданої республіканської постанови не поширюється [23, арк. 36; 24, арк. 139-140].

Проте на практиці ця постанова, як і інші застереження влади, неодноразово порушувалася. Сільськими Радами під наглядом працівників з районних центрів проводилося вилучення «зайвих» земель. Провести цей захід до кінця перешкодив напад фашистської Німеччини, реалізовувати його у повному обсязі Радянська влада змогла вже у післявоєнний період.

Найтрагічнішою сторінкою розправи сталінізму з куркульством західних областей України були депортації впродовж 1940-1941 років багатьох таких родин у віддалені райони СРСР. Наприклад, починаючи з березня 1941 року і до початку німецько-радянської війни, з села Крилів Корецького району Ровенської області було вивезено 15 осіб з числа заможних родин – чесні, порядні хлібороби [25, с. 45] Немало представників заможників у той період виявилися вивезеними з території Дрогобицької та Львівської областей [26, с. 61-62].

Сталінським тоталітарним режимом на початку Другої світової війни було депортовано майже 320 тис. сімей [27, с. 133-134].

Розправа над так званим куркульством, як один з методів поширення Радянської влади у селах регіону, нагання страх на людей, створювали вкрай гнітючу психологічну атмосферу, що змушувало селян, які, хоч і протестували проти наружи над собою і чинили опір, врешті-решт поступалися перед переважаючою силою.

Досліджувана тема дозволяє зробити наступні висновки:

Внаслідок проведених радянською владою заходів у сфері землекористування восени 1939-го та на початку зими 1940 року значно змінилось обличчя

західноукраїнського села. У ході реалізації аграрної політики тоталітарний режим вжив незначних тактичних кроків, щоб повернути на свій бік селян, у першу чергу його бідняцькі та середняцькі верстви, з метою завоювати у сільських мешканців симпатії та домогтися гнучкого пропагандистського ефекту. Сюди увійшла ліквідація великого землеволодіння, якими виступали поміщицькі, чиновницькі, монастирсько-церковні, осадницькі та інші великі приватні маєтки і розподіл частин конфіскованих земель серед селян, що, однак, носило суперечливий характер. Поміщицьке та інше велике землеволодіння було знищене. Земля, яка не потрапила до селянських рук, відводилась державним установам, інша ж частина - залишалась під майбутні колгоспи і радгоспи, а також для додаткового перерозподілу.

Поряд з такими заходами більшовицької влади на першому етапі її аграрного реформаторства широко розгорнувся визиск села при допомозі різних поставок, закупок тощо, але найбільшим трагізмом для сільських трудівників краю стало масове застосування проти них брутальних насильницьких дій. Вони супроводжувалися моральними та фізичними стражданнями людей, а нерідко й даремними жертвами з їх боку і тому зумовлювали неоднозначне ставлення до нової чужої влади, поступово вели до втрати її авторитету в очах селянства.

Колективізація носила, за незначним винятком, насильницький характер, супроводжувалася масовими репресіями та порушенням людських прав, зловживанням з боку партійно-державних органів. Влада загравала з одними групами селянства, на противагу - заможна його верства була піддана особливо жорстоким і різнобічним репресивним діям: розправа над нею мала служити повчальним уроком для всіх тих, хто намагався протистояти колективізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. - К., 1969-1972. - Т. 1. - К., 1969. - 550 с.
2. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939-1941 рр. - Львів, 2009. - 448 с.
3. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. - 1940. - № 9. - 94 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 646.
5. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст.. - К., 1996. - 356 с.
6. Історія України. Нове бачення: У 2 т./ Під ред. В. А. Смолія. - К., 1995-1996. - Т. 2/ В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Дали ненко та ін. - К., 1996. - 496 с.
7. Дідковський А. Спогади. - Новий Ульм/Дунау: Українські вісті, 1961. - 84 с.
8. Гордієнко В. Народні Збори Західної України: воля народу чи політичний фарс радянського уряду // Воля і Батьківщина. - 1997. - Число 2. - с. 72-77
9. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 3. - Частина 1. - Спр. 2.
10. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною/Відп. ред. Ю. Ю. Сливка. - К., 1989. - 488 с.
11. Варецький В. А. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР в довоєнний період. - К., 1960. - 321 с.
12. Державний архів Рівненської області (далі - ДАРО). - Ф. Р - 204. - Оп. 1. - Спр. 1.
13. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1.- Спр. 622.
14. ДАРО. - Ф. 400. - Оп. 6. - Спр. 11
15. Тернопільщина на колгоспному шляху. - Тернопіль, 1941. - 60 с.
16. Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР. - К., 1976. - 233 с.
17. Державний архів Волинської області. - Ф. 1. - Оп. 3. - Спр. 71.
18. ДАРО. - Ф. Р - 1. - Оп. 3. - Спр. 12.
19. Масловський В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939-1950 гг. - Львов, 1984. - 188 с.
20. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР у 2 т. - К., 1968. - Т. 2 (1938-1970 рр.) - 695 с.
21. ДАРО. - Ф. Р - 1. - Оп. 3. - Спр. 9.
22. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів/Ред. кол.: М. К. Івасюта (відп. ред.) та інші. - К., 1976. - 511 с.
23. Державний архів Львівської області. - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 106
24. Державний архів Тернопільської області. - Ф. 1. - Оп. - 1-А. - Спр. 37.

25. Рівненщина репресована, депортована, мордована 1939-1941. Матеріали громадських історико-правових слухань у Рівному 9 червня 1996 року. – Рівне, 1997. – 89 с.
26. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.. Документи, матеріали, спогади, у 3-х т. Т. 1. 1939-1945. – Львів, 1996. – 751 с.
27. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. – К., 1994.- Кн.. 1. – 432 с.

УДК 338.45.01 (477.63)

Г.І. БІЛАН

ДНІПРОПЕТРОВЩИНА ТРУДОВА І ПРОМИСЛОВА (1946-1960)

Білан Ганна Іванівна - доцент кафедри економіки та управління Інституту безперервної фахової освіти Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, кандидат історичних наук

Стан промисловості Дніпропетровської області у післявоєнний період характеризується швидкими темпами відновлення зруйнованих та будівництва нових шахт, рудників і заводів, зростанням обсягів виробництва продукції чорної металургії та машинобудування, що стало можливим завдяки трудовій звитязі народу, а також комплексною механізацією праці та впровадженням нових технологій.

Ключові слова: відбудова, важка промисловість, реконструкція, трудовий героїзм.

Состояние промышленности Днепропетровской области в послевоенный период характеризуется быстрыми темпами восстановления разрушенных и строительства новых шахт, рудников и заводов, увеличением объемов производства продукции черной металлургии и машиностроения, что стало возможным благодаря трудовому героизму народа, а также комплексной механизацией труда и внедрением новых технологий.

Ключевые слова: восстановление, тяжелая промышленность, реконструкция, трудовой героизм.

The state of industry of Dnepropetrovsk region in a post-war period is characterized by rapid renewal of destroyed constructions and building of new mines, mineries and factories; growth of black metallurgy and machine-building production, complex mechanization of labour, implementation of new technologies and labour victory of people.

Key words: renewal, heavy industry, reconstruction, labor valor.

© Г.І. Білан, 2011

Патріотичне виховання молоді нерозривно пов'язане з формуванням почуття гордості за героїчне минуле українського народу, з вшануванням ратних і трудових подвигів наших предків. Яскравим прикладом трудового героїзму є звитязна праця жителів Дніпропетровщини під час повоєнного відновлення і подальшої розбудови народного господарства Української РСР.

Воєнне лихоліття залишило по собі гірку спадщину. Війна й окупаційний режим завдали колосальних збитків економіці України. Головним завданням держави і народу в СРСР у повоєнні роки стала відбудова зруйнованого народного господарства, досягнення довоєнного рівня промислового і сільськогосподарського виробництва та його перевищення. Це знайшло відображення у програмних документах Радянської влади: за четвертим п'ятирічним планом на 1946-1950 рр. у якості першочергових завдань намічались відбудова та розвиток важкої промисловості й транспорту. Запорукою швидкого виконання цих завдань мали стати прискорення технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, досягнення ефектів економії, механізація та електрифікація трудомістких галузей промисловості.

Дніпропетровська область як потужний індустріальний центр УРСР відіграла надважливу роль у виконанні плану п'ятирічки. Основні сили були спрямовані на відбудову видобувної промисловості.

У 1946 р. в Криворізькому залізрудному басейні було відбудовано і споруджено 11 великих і середніх шахт (того ж року став до ладу жовтоводський залізний рудник). 12 червня 1946 р. газета «Правда України» повідомила про завершення відбудови найбільшої у Кривбасі шахти «Нова» потужністю 2 млн. т руди на рік.

16 серпня 1946 р. «Правда України» сповістила, що запрацювали усі шахти Марганцевого басейну, які діяли до війни – відновлені, реконструйовані, оснащені сучасними механізмами і хорошими насосними та вентиляційними приладами. Загалом у 1946-1950 рр. в басейні було відновлено й збудовано 24 шахти. Будувалися також нові марганцево-збагачувальні фабрики, які за розмірами, потужністю та технічними характеристиками значно перевершували довоєнні. На підприємствах здійснювалась механізація трудомістких процесів виробництва; на рудниках, у шахтах працювали нові магнітні сепаратори, навантажувальні машини, збагачувальні механізми, електровози [5, с.405-406]. На марганцевому руднику ім. С. Орджонікідзе використовувались потужні комбайни, самоскиди, стрічкові транспортери [5, с.524].

Швидкими темпами йшла відбудова підприємств чорної металургії, серед яких найпотужнішими в області були заводи ім. Г. І. Петровського, ім. Леніна, ім. Комінтерну, ім. Ф. Е. Дзержинського, ім. Карла Лібкнехта, Коксохім ім. Серго Орджонікідзе

та Нікопольський Південнотрубний завод. 17 червня 1946 р. відновлена домна № 7 заводу ім. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ) дала перший повоєнний чавун [3, с.68]. В цілому до кінця 1946 р. на металургійних заводах області було відновлено 5 доменних та 18 мартенівських печей, 21 прокатний стан, 5 коксових батарей, десятки допоміжних цехів.

З вересня 1947 року почала роботу перша черга Нікопольського Південнотрубного заводу; був зданий в експлуатацію перший в СРСР стан «Великий штифель», який випускав безшовні труби великих діаметрів для нафтової і газової промисловості [7, с.165].

У роки першої повоєнної п'ятирічки на повну потужність запрацювали Верхньодніпровський чавуноливарний завод ім. 1 Травня, жерстекатальний та шпалопросочувальний заводи м. Новомосковська. Було збудовано новий завод залізобетонних конструкцій у Синельниковому.

Роботи з відновлення та будівництва металургійних об'єктів області на підрянній основі виконували трести Міністерства будівництва підприємств важкої індустрії. У різних містах області діяли такі трести, як «Кривбасруда», «Орджонікідземарганець», «Марганецьрудбуд», «Кривбасшахтопроходка» тощо. З розвитком промисловості краю збільшувалась і кількість відповідних трестів.

Успіхи перших років відбудови були приголомшливими: лише за рік – з 1945 р. по 1946 р. – виробництво чавуну в області зросло з 366,7 до 814 тис. т, виробництво сталі – з 201,7 до 469,8 тис. т, прокату – з 174,4 до 418 тис. т, – труб з 27 до 71,6 тис. т, коксу – з 16,8 до 515,7 тис. т. [1, с.2].

У 1948 р. видобуток марганцевої руди порівняно з попереднім, 1947 роком збільшився на 19 %, виплавка чавуну зросла на 36 %, сталі – на 77 %, виробництво прокату збільшилося на 52 %, а труб – на 156 % [4, с.89].

Значну допомогу металургам області надали науково-дослідні заклади. Дніпропетровська філія ДІПромЕЗу у 1946 р. підготувала проекти з відновлення і реконструкції доменної печі № 8 заводу ім. Дзержинського та мартенівського цеху заводу ім. К. Лібкнехта. 1953 року до м. Дніпропетровська було переведено Інститут чорної металургії АН УРСР.

Паралельно з нарощуванням обсягів виготовлення основної продукції розгортався процес освоєння випуску нових видів промислових виробів. НДІ трубосталі розробив і впровадив у виробництво капілярні труби із нержавіючої сталі, біметалеві труби, тонкостінні балони високого тиску. Ливарно-механічний завод м. Верхньодніпровська опанував техніку виробництва ребристих труб і бронзових кранів, а завод ім. Комінтерну розпочав випуск культиваторів та борін.

У 1950 році обсяг промислового виробництва в УРСР в цілому перевищив рівень 1940 р. на 15 %. Проте на кінець четвертої п'ятирічки певні промислові показники виявилися все ж таки меншими від запланованих. За окремими показниками промисловість Дніпропетровської області також відставала від довоєнного рівня. Приміром, виплавка чавуну та сталі зменшилася майже на 30 %, прокат чорних металів – на 13 %, виробництво коксу – на 6 % [4, с.87]. Для потреб

виробництва і побуту катастрофічно не вистачало електроенергії.

В індустріальному секторі мали місце й інші недолаки. Після відновлення функціонування підприємств забезпечити ефективність їх роботи вдалося не одразу. Собівартість продукції чорної металургії довгий час залишалася у 1,5-2 рази вищою за довоєнну. В цілому стратегію радянського керівництва у сфері промисловості характеризувало повернення до довоєнної моделі розвитку і «відновлення роботи підприємств фактично на старій основі. Перевищення норм виробітку частогусто здійснювалося за рахунок ручної праці. Відсутність належної автоматики і недотримання техніки безпеки призводили до аварій і травматизму [6, с.499]. Досить часто аварії траплялися на домнах і в мартенівських цехах, внаслідок простою яких заводи втрачали тисячі тонн невиплавленого чавуну. Значними були збитки через випуск бракованої продукції – лише на одному заводі ім. Дзержинського протягом одного лише 1946 року в брак було переведено понад 2 тис. т некондиційного чавуну.

Навесні 1949 р. перші тонни чавуну дала відновлена доменна піч №1 заводу «Криворіжсталь», а на початку 1950 р. стала до ладу вже друга домна. В цілому в роки четвертої п'ятирічки заводом було виплавлено 870 тис. т чавуну і вироблено 1 379 тис. т коксу [5, с.308]. Проте запуск цього промислового гіганта також відбувався не без проблем: у березні 1950 р. секретар обкому КП(б)У Л. І. Брежнєв доповідав Раді Міністрів СРСР, що хоча завод і має виробничі можливості для швидкісної відбудови, її темпи уповільнюються внаслідок порушення кошторису і недостатності державних витрат на відбудову, і якщо попередньо заплановані асигнування не будуть надані, запрацювати на повну потужність «Криворіжсталь» зможе не через 5, а тільки через 12 років, що стане брутальним порушенням намічених строків [2, с.5].

Досягти планових показників четвертої п'ятирічки виявилось можливим лише під час виконання п'ятого п'ятирічного плану. У 1950-1955 рр. промисловість в СРСР демонструвала швидкі темпи зростання і розвитку. Особливо швидкими темпами розвивалася металургійна та гірничорудна промисловість. Протягом п'ятирічки область збільшила виробництво чавуну у 2,5 раза, сталі – у 2,2, прокату – у 1,9, труб – у 1,5, коксу – у 2,2, залізної руди – у 1,8, а марганцевої – у 2 рази [7, с.172].

У народному господарстві розпочався перехід від механізації окремих виробничих процесів до комплексної механізації виробництва. Розвиток економіки нашого краю також був нерозривно пов'язаний з комплексними заходами із прискорення науково-технічного прогресу, застосуванням нової техніки і нових технологій, підвищенням продуктивності праці, з інтенсифікацією виробництва та збільшенням обсягів випуску продукції.

З 1951 р. у селищі Жовта Ріка – так до 1957 р. називалося місто Жовті Води – розгорнулася робота навколо одразу двох великих промислових об'єктів: тривала реконструкція шахти «Капітальна» і споруджувалась шахта «Нова» (стала до ладу у червні

1966 р.). Передбачалися механізація і автоматизація як процесу видобутку і транспортування, так і процесу обробки залізної руди. Вглиб шахти постачали світло і свіже повітря. Шахти і кар'єри оснащувалися буровими пристроями, електровозами дистанційного управління та іншими новими на той час технічними засобами. Ці заходи сприяли нарощуванню виробничих потужностей гірничодобувної галузі, зокрема, у 1954 р. рівень видобутку руди на шахті «Капітальна» удвічі перевищив довоєнний [5, с.279].

Протягом 1950-1955 рр. комплексна механізація виробничих процесів була здійснена також на 16 шахтах Криворізького залізрудного басейну. У 1951 р. в басейні видобули 21 033 тис.т руди, що склало половину від загальносоюзного показника [5, с.308].

З середини 50-х років у Кривбасі почалася розробка покладів так званих «бідних руд» – залізних кварцитів з низьким вмістом заліза, тобто освоювалася нова галузь промисловості – гірничо-збагачувальна. У 1955 р. здійснюється флагман цієї індустрії – Південний гірничо-збагачувальний комбінат, а протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років були збудовані ще чотири об'єкти: Південний гірничо-збагачувальний комбінат-2, Новокриворізький, Центральний і Північний гірничо-збагачувальні комбінати.

Була забезпечена новою технікою і гірничорудна промисловість Марганця; механізація процесів відбивання та завантаження руди дозволила істотно збільшити видобуток марганцевої руди та виробництво концентрату.

Значно ускладнював, гальмував розвиток народного господарства краю фактор постійної нестачі електроенергії. У повоєнні часи струм на Дніпропетровщині та інші області йшов переважно з Дніпрогесу та з невеликих районних електростанцій. Однак для того, щоб забезпечити бурхливий розвиток індустрії, слід було забезпечити більш енергетичні потужності.

У 1952 році розпочалися підготовка до облаштування Каховського водосховища та спорудження Каховської ГЕС. Проводилася вирубка лісових масивів, з метою запобігання затопленню покладів марганцевої руди будувалися захисні споруди. З 1954 р. тривали роботи з намівання дамб, зміцнення укосів, закладання дренажу. На гребені дамби укладали асфальт. До робіт залучили близько 1200 робітників, враховуючи провідних спеціалістів.

Будівництво Каховської ГЕС було закінчено майже на рік раніше визначеного строку – у 1955 р. вона дала перший струм (Каховську водойму здали в дію в 1956 р.). У 1958 р. стала до ладу Магдалинівська електростанція. У 1956 р. розпочалося будівництво Дніпродзержинської ГЕС, а в 1964 р. вона вже працювала на повну потужність. З липня 1965 р. промислові підприємства Криворіжжя забезпечувались струмом, який виробляла гігантська Криворізька ГРЕС-2 потужністю 3 млн. кВт.год. Успіхи електрифікації вражали: якщо у 1950 році електростанціями області було вироблено 1,8 млрд. кВт.год, тобто менше, ніж у 1940 р., то у 1960 році зафіксоване збільшення виробництва електроенергії у 5 разів – до 9,6 млрд. кВт.год. [4, с.118].

Налагоджувалась робота об'єктів машинобудівної промисловості – заводів ім. газети «Правда» (Дніпродзержинськ), ім. Леніна (Нікополь), ім. Артема, ім. Ворошилова, ім. Кагановича (Дніпропетровськ). Стартувало виробництво ковальсько-пресових та бурякозбиральних машин. Якщо 1950 року, на початку їх виробництва, виготовили лише 10 ковальсько-пресових та 1,7 тис. одиниць бурякозбиральних машин, то у 1960 році – відповідно – 1560 од. і 4,7 тис. од. Виробництво електродвигунів змінного струму, яке у 1950 році здійснювалось у кількості 4 тис. од., 1960 року було доведено до 32 тис. од.

До 1959 р. повністю реконструювали Павлоградський завод хімічного машинобудування. Розпочалося виробництво тракторів – у грудні 1953 року Південний машинобудівний завод м. Дніпропетровська зібрав перший трактор МТЗ-2 [3, с.83], а в 1960 р. в області було випущено вже 32,6 тис. тракторів.

Нікопольський завод ім. Леніна почав виробляти баштові крани: у 1950 р. їх було випущено лише 5 одиниць, а в наступному, 1951 р. – вже 60 [5, с.440]. У Криворіжжі на тільки-но реконструйованому заводі «Комуніст» виробляли вискоєфективні перфоратори, лебідки, повітряні насоси для проходки шахтних стовбурів, бурозаправні верстати тощо.

Відповідаючи потребам часу, а саме: необхідності відбудови житлового комплексу, зростали обсяги виробництва будівельних матеріалів. Якщо у 1950 році виробництво цегли здійснювалось в обсязі 235 млн. од., то у 1960 р. – 743 млн. цеглин [4, с.145]. Майже одразу після завершення війни запрацювали цегельні заводи в Нікополі та Новомосковську, згодом почав функціонувати великий цегельний завод у Кривому Розі. Синельниківський цегловий завод після переобладнання, механізації та впровадження нових технологій виробництва став одним з найбільш потужних в області. Виробництво пиломатеріалів протягом цього ж періоду зросло з 391 тис. куб. м до 595 тис. куб. м; виробництво цементу – з 423 тис. т до 1760 тис. т [4, с.147].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. в індустрії впроваджувалися нові технології, які приводили до збільшення обсягів виробництва і підвищення якості продукції чорної металургії. Зокрема, у доменному виробництві сталі почали використовувати природний газ, при виплавці у мартеновських печах застосовувався кисень. На Дніпропетровському металургійному заводі уперше в СРСР впровадили киснево-конвертерний спосіб виплавки сталі.

На багатьох підприємствах відбулися реорганізації та перепрофілювання. Зокрема, на Новомосковському металургійному заводі наприкінці 1960 р. почалися реконструкційні роботи, пов'язані з перепрофілюванням виробництва, і вже дев'ять місяців потому трубний цех підприємства випустив першу трубу великого діаметра (1972 р. завод перейменовано в Новомосковський трубний).

На початку 60-х рр. в області почали активно розробляти новий кам'яновугільний басейн, найменований Західним Донбасом. Його центром став Павлоград.

Однак не можна обминути увагою і негативні наслідки індустріального розвою області. Адже

будівництво рукотворних морів знищило тисячі гектарів родючої землі, прорахунки в будівництві Каховської дамби спричинили погіршення екосистеми регіону. Теплові електростанції забруднювали атмосферу, а кислотні дощі, спричинені їхніми викидами, виснажували природне середовище. Економічно ефективний відкритий спосіб видобутку руди призводив до нищення чорноземів і погіршував екологічну ситуацію в гірничорудних районах області. Очисні споруди на хімічних заводах були недостатньо ефективними, допускалися викиди відходів виробництва у ріки та атмосферу, що забруднювало ґрунт, воду, повітря.

До того ж, аж до 60-х рр. зберігалась тенденція превалювання виробництва засобів виробництва (групи «А») над виробництвом товарів широкого споживання (групи «Б»), через що мав місце дефіцит товарів масового попиту, людям постійно бракувало продукції легкої та харчової промисловості.

Вклад трудящих Дніпропетровщини у відродження знекровленої війною промисловості краю був надзвичайно великий. Люди працювали, не шкодуючи сил, швидко, якісно і сумлінно; вони ставились до своєї справи по-справжньому зацікавлено, творчо – експериментували і винаходили нові способи виробництва, здатні підвищити його рентабельність і посилити безпеку праці.

За часів відбудови трудовий ентузіазм радянського народу у поєднанні з напрацьованими партійними керівниками методами адміністративного і морального стимулювання праці спричинили виникнення в СРСР змагальницького руху. Трудові колективи промислового Дніпропетровська й області взяли найактивнішу участь у різноманітних соціалістичних трудових змаганнях. У 1945-1946 рр. був актуальним рух стахановців і ударників; кількість осіб, залучених до цього руху, швидко зростала. Зокрема, на підприємствах чорної металургії області за офіційними даними працювало: у 1945 році 13874 стахановці і 7618 ударників, у 1946 році – відповідно – 19303 і 11081 [4, с.116]. Найбільше стахановців і ударників працювало на заводах ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Дзержинського.

У 1948 році на металургійних підприємствах Дніпропетровщини почалися змагання за звання «Кращий горновий», «Кращий вальцювальник», «Кращий сталевар». Організаційне керівництво здійснювали комітети комуністичної партії, які визначали умови змагань: максимальне перевиконання держплану, відсутність браку та аварій, зменшення собівартості продукції, а також підвищення робітником-учасником змагання своїх технічних знань і виховання молодого покоління металургів. Щомісяця результати змагання оцінювала спеціально створена комісія.

Включившись у змагання за дострокове виконання річних планів п'ятирічки, трудячі стійко виконували взяті на себе зобов'язання. Гірники Марганецького району ще на початку грудня 1947 р. прозвітували перед ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР про виконання плану другого року п'ятирічки з видобутку і збагачення руди, підкреслюючи, що продуктивність праці при цьому була підвищена на 34 %, а собівартість руди вдалося знизити.

Рішуче впроваджувались нові методи праці. У п'ятирічку відбудови виник так званий рух

раціоналізаторів і винахідників. Головним критерієм ефективності раціоналізаторських пропозицій було отримання від їх впровадження реальної економічної вигоди.

У 1946 р. працівниками металургійних заводів Дніпропетровської області було запропоновано 4763 раціоналізаторські пропозиції, з яких було впроваджено 2063, що забезпечило ефект економії у сумі 13435 тис. карбованців. Протягом 1953-1958 рр. раціоналізатори Нікопольського Південнотрубного заводу внесли 7864 раціоналізаторські пропозиції, економічний ефект від впровадження яких склав понад 22 млн. крб. Зокрема, інженери І. П. Божко і Б. Г. Удачин розробили нову технологію виготовлення особливо тонкостінних труб, що дозволило знизити собівартість даної продукції на 22,1 %, зменшити витрати сировини та зекономити 325 тис. крб. на рік [5, с.440]. В цілому по області подали раціоналізаторські пропозиції: у 1958 р. – 30,9 тис. осіб, у 1960 р. – 47,6 тис. осіб; кількість впроваджених у народне господарство винаходів і пропозицій була меншою від наведених цифр лише у незначній мірі.

У рамках змагання відбувався обмін новаторськими методами праці. Вдосконалювались швидкісні методи праці, зокрема у 1946 р. начальник монтажного управління тресту «Криворіжбуд» інженер Головащенко розробив швидкісний метод збирання металевих копрів, який у майбутньому широко застосовували при будівництві шахт.

У 1947 році бурильник Кривбасу, колишній фронтовик І. О. Коцаковський впровадив метод багатоциклічного буріння, збільшивши швидкість проходки забою майже у шість разів. Не менш ефективним виявився і новий спосіб відбою руди «віялом глибоких свердловин», запропонований робітником А. Ф. Зіньковим. Використання цього способу дозволило у півтора рази збільшити продуктивність праці, а також значно підвищити її безпеку. У 1951 р. А. Ф. Зінькова було нагороджено Державною премією СРСР [5, с.308]. Загалом у 1952 р. 42 тисячі комсомольців, які працювали на підприємствах області, стали стахановцями та ударниками праці [3, с.80].

У 1952 р. на руднику ім. С. Орджонікідзе розпочалась експлуатація Богданівського кар'єру, де видобування марганцевої руди здійснювалось за допомогою «відкритого» способу. Це дозволило підвищити річну продуктивність праці на 22,5%, а собівартість руди зменшити на 33,2%. Впровадження цієї новації пов'язане з ім'ям видатного робітника Ф. С. Дем'яненка. У 1957-1963 рр. в Орджонікідзе були відкриті Східний, Олександрівський і Шевченківський кар'єри, де також застосовувався відкритий спосіб видобування руди [5, с.525].

Невдовзі цей ефективний і економічно дешевий спосіб поширився в усьому марганцеворудному басейні; у 1953 р. забійник Д. Панкеев видобув 13 тис. т руди, а забійник І. Зимненко – 11,3 тис. т, що перевищувало заплановане виробниче завдання – відповідно – на 64 і 53 відсотки [5, с.407].

За досягнуті успіхи чимало провідних трударів нашого краю отримали високе звання Героя Соціалістичної Праці, численні групи осіб були нагороджені орденами і медалями, почесними у Радянській державі. Історія збереже їхні імена. Адже

мешканці Дніпропетровщини своєю сумлінною, самовідданою, звитязною працею, надлюдським

напруженням сил волі, духу і розуму не лише відродили, але й улавили рідний край.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. ДАДО. Ф.19, О.5, Д.109
2. ДАДО. Ф.19, О.11, Д.115.
3. Дніпропетровська область: історія та сучасність (до 75-річчя створення) – Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2007. – 256 с.
4. Дніпропетровщині 75 років: Статистичний збірник. – Дніпропетровськ, 2007. – 224 с.
5. История городов и сел Украинской ССР: Днепропетровская область / Ред. кол. тома: Васильев И.В., Ваграчук П.А., Ватченко А.Ф., Величко П.К., Карпичев В.С. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1977. – 838 с.
6. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. – Дн.: Грані, 2006. – 596 с.
7. Т.В. Недосекіна. Історія рідного краю: Навч. посібник. – Дніпропетровськ, 2010. – 249 с.

УДК: 943.7.088

А.В. СЛЕСАРЕНКО

САМВИДАВНИЧІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 1968-1989 РР.

Слесаренко Андрій В'ячеславович – доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат історичних наук

У статті аналізуються чехословацькі самвидавничі періодичні видання 1968-1989 рр. Мобілізуючи інтелектуальні сили суспільства, самвидав став своєрідною незалежною інформаційною системою, сприяв розвитку всіх складових «паралельної культури» в Чехословаччині.

Ключові слова: самвидав, періодичні видання, «паралельна культура», Чехословаччина.

В статье анализируются чехословацкие самиздатские периодические издания 1968-1989 гг. Мобилизируя интеллектуальные силы общества, самиздат стал своеобразной независимой информационной системой, способствовала развитию всех составных «параллельной культуры» в Чехословакии.

Ключевые слова: самиздат, периодические издания, «параллельная культура», Чехословакия.

In the article analysed czechoslovakian periodicals of samizdat 1968-1989.

Mobilizing the intellectual forces of the society, samizdat, as a peculiar independent information system, facilitated self-realize of all the element of the «parallel culture» in Czechoslovakia.

Key words: samizdat, periodicals, «parallel culture», Czechoslovakia.

© А.В. Слесаренко, 2011

Важливою складовою частиною «паралельної культури» (в історіографії вживаються також терміни: альтернативна, неофіційна, нелегальна, опозиційна, незалежна, підпільна тощо) в Чехословаччині 1968-1989 рр. став самвидав (цей радянський термін прижився у чехословацькому суспільстві) – своєрідна незалежна інформаційна система та єдиний форум для альтернативного мислення в умовах комуністичного тоталітарного режиму. Як соціальний феномен, що відповідає умовам масовості і соціальної значимості, самвидав виникає в Чехословаччині з початку 1970-х років. Приблизно 1/5 дорослого населення країни тим чи іншим чином з ним стикалася, а кожен двадцятий громадянин брав участь у створенні, розмноженні і поширенні самвидавничих публікацій. Самвидав є реакцією на обстановку політичного тиску, який через цензуру і ряд інших чинників унеможливає публікацію і поширення певної культурної та інформаційної продукції. Отже, політичне, ідеологічне і культурне насилля є необхідною, однак недостатньою умовою. Головною ж передумовою виникнення самвидаву як соціального феномена є певна міра «лібералізації» тоталітарної системи, її «пом'якшення». У комуністичних державах такою

межею в розвитку системи вважається ХХ з'їзд КПРС.

Історичне значення самвидаву полягає в тому, що він був дійсно реально незалежним. Усунутий із офіційного інформаційного простору, самвидав не мав можливості отримувати прибутки і фінансово впливати на культурну та інформаційну діяльність суспільства. Проте він набув політичної і економічної незалежності і не зазнавав ні тиску політичної та ідеологічної цензури, ні тиску вільного ринку. Він не боровся з цензурою, але й не боровся за читача. Єдиним «ринковим механізмом», який діяв у самвидаві, було рішення про те, чи вартий той або інший текст, щоб поширювати його далі. Тому деякі публікації вийшли лише в п'яти – семи примірниках, а інші досягали такого накладу, якого не могли б досягти при подальшому офіційному виданні.

Феномен чехословацького самвидаву загалом та самвидавничої періодики зокрема є предметом дослідження насамперед сучасних чеських та словацьких істориків, політологів та літературознавців (І.Груша, Й.Поссет, І.Грунторад, В.Пречан, Т.Врба, Я.Шімунчік, Р.Лесняк) [3, 7,2,8,9,12,11,6]. Чимало зусиль для дослідження чехословацького самвидаву доклав канадський

богеміст Г. Гордон Скіллінг. У своїх книзі «Самвидав і незалежне суспільство в Центральній та Східній Європі» він чи не вперше в історіографії зробив спробу проаналізувати особливості функціонування самвидаву і незалежних неконформістських культурних ініціатив [10]. Г. Гордон Скіллінг брав активну участь у правозахисній діяльності європейських і американських громадських організацій. Його діяльність відіграла важливу роль у справі популяризації ідей чехословацьких дисидентів на міжнародній арені. В українській та російській славистиці зазначена проблематика не знайшла комплексного висвітлення. Отже, є необхідність провести дослідження чехословацької самвидавничої періодики зазначеного періоду.

Введення окупаційних військ п'яти держав – членів Організації Варшавського Договору у серпні 1968 р. дає імпульс народній ініціативі – друкуванню і розмноженню тисяч листівок, газет та інших друківаних матеріалів. Здебільшого це були офіційні газети і журнали, однак з'являються і перші напівлегальні видання, наприклад, прорадянський журнал «Зправи» (Zpráv), який виходив до 1969 р. Квітневий (1969 р.) пленум ЦК КПЧ, після якого звільнили з керівництва державою О.Дубчека і прихильників реформаторського курсу, обумовив появу політичних журналів опозиційного характеру, зокрема «Покрок» («Pокрок»), «Факта. Пржіпомінкі. Удалості» («Fakta. Připomínky. Udalosti»), «Леві одбой» («Levi odboj»), «Інформачні бюлетін» («Informační bulletin»). Політичні журнали, засуджуючи окупацію Чехословаччини, «нормалізаційний» курс Г.Гусака, пропагували ідеї діячів «Празької весни» Ф.Крігеля, К.Кінца, О.Шіка, З. Млинаржа [2,148]. Окрім журналів, у самвидаві 1969–1972 рр. побутували різні заяви і документи політичного змісту, які поширювалися серед активістів опозиційних угруповань.

Після виникнення у 1977 р. правозахисного об'єднання Хартії-77 самвидав стає соціальним явищем щодо масовості і суспільного впливу. Як вказувалося, практично кожен дорослий і значна частина підлітків знали про існування самвидаву. Поступово самвидав поширюється за межі Праги, Братислави й обласних центрів. У невеликих містах з'являється самвидавнича продукція, виникають і зникають десятки самвидавничих журналів.

Існування Хартії-77 поглиблює політико-критичну функцію самвидаву, виникає непередбачений зв'язок - хартистів переслідують, а самвидав про ці переслідування інформує, чим приносить їм (разом з передачами західного радіо) суспільну популярність. З січня 1978 р. почав виходити щомісячний самвидавничий бюлетень «Інформаце о Харте-77» («Informace o Chartě-77»), редагований П. Улом, де містилися документи, повідомлення, протести, звернення, особисті листи правозахисників, вісті із зарубіжжя [9,44]. Люди, до того часу маловідомі широкому загалу, стають досить популярними (В.Бенда, В.Гавел, І.Дінстбір, П.Пітгарт, А.Гейданек та ін.), що буде надзвичайно важливим у листопаді 1989 р.

Загалом у 1968 по 1988 рр. у Чехословаччині виходило близько 200 журналів (включаючи й ті, які вийшли у кількості одного чи двох номерів) [5,228; 8,385]. Очевидний перелом наступив з моменту

опублікування Проголошення Хартії – 77 (так, якщо до 1977 р. виходило сім періодичних видань, то згодом число журналів стало постійно збільшуватися і до 1988 р. досягло 86, половина із яких видавалася вже більше трьох років) . Середній наклад журналів складав близько 132 примірники.

З точки зору змісту переважали журнали літературно-публіцистичні і культурологічні, найпопулярнішими з них були у Чеських землях – «Обсаг» («Obsah»), «Крігіцкі сборнік» («Kritický sborník»), «Вокно» («Vokno»), «Револьвер-реву» («Revolver revue»), «Простор» («Prostor»), у Словаччині – «Контакт» («Kontakt»), «Алтаміра» («Altamira»), «Фрагмент» («Fragment»), «К» («K»), «Фрагмент К» («Fragment K»). Власні галузеві журнали, збірники, монографії видавали історики, філософи, теологи, екологи, економісти, соціологи, які не могли оприлюднювати результати своєї наукової діяльності в офіційному друку. Самвидав сприяв розвитку новітніх культурно-мистецьких напрямів, наукових дисциплін, не визнаних комуністичним режимом.

Так, у січні 1978 р. з'явився перший випуск машинописного збірника «Історіцке студіє» («Historické studie»), який під різними назвами виходив двічі на рік і до 1989 р. нараховував 26 випусків. Редакційну раду збірника очолювали Я. Мезнік, М. Отагал, Я. Кржен, М. Гаек, Б. Черни, Г. Мейдрова [1,69-70]. Авторами видання були історики новітнього часу, які залишилися в країні, а також і ті, що емігрували: Й. Долежал, К. Гаян, І. Гаек, М. Гюбл, Й. Яблоніцький, К. Каплан, В. Курал, В. Менца, Я. Опат, П. Пітгарт, В. Пречан, М. Рейман, Я. Тесарж, В. Врабец та ін. [5,228]. Делегатам XV міжнародного з'їзду істориків у Бухаресті (серпень, 1980 р.) було надано бібліографічний огляд, який містив 183 анотованих назв робіт чехословацьких істориків, що зазнали у 1970-х роках дискримінації. Здійснений істориком В. Пречаном аналіз показав, що 150 із цих робіт були присвячені проблематиці XIX і XX століть, у тому числі понад 70 – досліджували історію після 1938 р. [9,314-315].

Без формальної реєстрації, фактично самвидавничо, виходили спеціальні видання з педагогіки, театру, музики, образотворчого мистецтва, а також студентські, шкільні, скаутські і туристичні журнали. У самвидавничій періодиці обговорювалося ряд тем, на які політичною владою та ідеологією було накладено табу, наприклад, відносини між німцями і чехами в історії, післявоєнна депортація німців та угорців із Чехословаччини, проблема «моравської ідентичності», чехословацького федералізму і т.ін.

Копіювали самвидавничі тексти самі видавці чи професійні друкарі, оплата праці яких входила до ціни продукції. Публікації самвидаву були щонайменше в десять разів дорожчими, ніж офіційні видання. Усі незалежні видавництва (до кінця 1980-х років, їх існувало близько 70) працювали неприбутково, у більшості випадків збитково. Незважаючи на те, що не сплачували авторських гонорарів, заробітної плати редакторам. Значні кошти витрачалися на придбання паперу, фарби для друкарських машинок, палітурні роботи. На принципах передплати у кінці 1970-х років було засновано два журнали «Спектрум» («Spektrum»), і

«Критіцкі сборнік» («Kritický sborník») [12,229]. Деякі книги, статті окремі читачі самі передруковували для себе і своїх друзів. Так виникло поняття «дикий самвидав» – неавторизовані копії, часто отримані з неавторизованих джерел. Не випадково канадський учений Г.Гордон Скіллінг характеризував самвидав як своєрідну «предгутенбергівську епоху», або інакше як «еру друкарської машинки» [10,127].

Репресії режиму проти видавців, редакторів і дистрибуторів самвидаву в Чехословаччині набували різної інтенсивності. Після 1977 р. Комітет захисту незаконно переслідуваних (дочірна структура Хартії-77) оприлюднив не менше 50 випадків судових переслідувань і ув'язнень на кілька років, що стосувалися самвидаву. Органи безпеки при подібних судових розглядах часто застосовували статті «бунт», «підривні дії проти республіки», «співпраця з іноземними державами», які передбачали від 3 до 10 років ув'язнення. Приводом для притягнення до кримінальної відповідальності слугувало знаходження кількох ідентичних копій самвидавничого тексту у 2 осіб. Листопад 1989 р. застав у попередньому ув'язненні видавців наймасовіших самвидавничих газет «Лідове новини» («Lidove noviny») (Прага) І.Румла і Р.Земана і «Братиславські листи» («Bratislavské listy») Я.Чарногурського [2,151-152].

Чимало самвидавничих періодичних видань продовжили своє існування як легальні та офіційні видання після «оксамитової революції» 1989 р. у Чехословаччині і на сучасному етапі у Чеській Республіці та Словаччині як впливові ЗМІ.

Таким чином, чехословацькі самвидавничі

періодичні видання 1968-1989 рр. стали засобом критичної оцінки суспільства, індивідуального самовираження, збереження самоповаги і власної гідності. Цей індивідуальний мотив виконував одночасно і важливу соціальну функцію, адже завдяки самвидаву з'явилася можливість інтелектуального виживання багатьох людей.

Самвидавнича періодика зберігала і підтримувала історичну спадкоємність з тією частиною національної традиції, яку комуністична система свідомо придушувала, передусім з демократичними традиціями Першої республіки. Одночасно вона гостро і самокритично оцінювала національне минуле: самвидав справедливо руйнував міфи про національну велич і доблесть, наприклад міфи про масштаби антифашистського Опору або міфи про чеський національний характер.

Крім цих цілеспрямованих функцій, самвидав виконав ще одну істотну функцію. Він створив специфічне коло людей, яке ґрунтувалося на взаємній довірі. Наприклад, для функціонування самвидаву необхідним було продукування текстів, їх друкування, подальше розповсюдження, зберігання, транспортування за кордон – все це могли робити лише ті люди, які довіряли один одному. Саме ця неформальна сітка стала однією з причин того, що листопадова революція 1989 р. пройшла так швидко й організовано.

Будучи діяльністю, насамперед інтелектуальною, духовною, чехословацька самвидавнича періодика створила і вплинула на невелику, але соціально значиму частину населення, яка саме у ній пройшла основну школу демократії і толерантності. Саме в цьому вбачається її історичне значення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Марьина В.В. Чехословацкая, чешская и словацкая историография до и после «бархатной революции» 1989 г. / В.В. Марьина // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1. – С. 56-79.
2. Gruntorad J. Samizdat / J. Gruntorad // Za svobodu a demokracii I. Odpor proti komunisticke moci. Sbornik. Uspořadali J. Cuhra, V. Veber. – Praha: Karolinum, 1999. – S. 145-155.
3. Gruša J. Cenzura a literární život mimo masmedia / J. Gruša. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV – Československé dokumentační středisko, 1992. – 26 s.
4. Hanakova J. Edice českého samizdatu 1972-1991 / J. Hanakova. – Praha: Národní knihovna, 1997. – 368 s.
5. Hanzal J. Cesty české historiografie 1945-1989 / J. Hanzal. – Praha: Karolinum, 1999. – 272 s.
6. Lesnak R. Listy z podzemia: Krestanske samizdaty 1945-1989 / R. Lesnak. – Bratislava: USPO Smolik, 1998. – 487 s.
7. Posset J. Česka samizdatova periodika 1968-1989 / J. Posset. – Brno: Tovarna na sitotisk, 1993. – 214 s.
8. Prečan V. Nezávislá literatura a samizdat v Československu 70. a 80. let / V. Prečan // Prečan V. V kradeném čase. Vyběr ze studii, článků a úvah z let 1973-1993 Uspořadali M. Drápala / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. – Brno: Doplněk, 1994. – S. 373-391.
9. Prečan V. Nezávislé dějepisectví v Československu 1969-1980 / V. Prečan // Prečan V. V kradeném čase. Vyběr ze studii, článků a úvah z let 1973-1993. Uspořadali M. Drápala / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. – Brno: Doplněk, 1994. – S. 302-319.
10. Skilling H.G. Samizdat and independent Society in Central and Eastern Europe / H.G. Skilling. – Columbus: Ohio State University Press, 1989. – 293 p.
11. Šimulčík J. Svetlo z podzemia. Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969-1989 / J. Šimulčík. – Prešov: Vydavateľ'svo M. Vaška, 1997. – 276 s.
12. Vrba T. Nezávislé písemnictví a svobodné myšlení v letech 1970-1989 / T. Vrba // Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945-1989 / Editor J. Alan. – Praha: Lidové noviny, 2001. – S. 265-305.

УДК 908(477.51)“195/199”

М.М. ІГНАТЕНКО

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Ігнатенко Марина Миколаївна - виконуюча обов'язки професора кафедри історії, правознавства, методики викладання та державного управління Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет», доктор історичних наук

Автор статті робить спробу проаналізувати досягнення та прорахунки діяльності вищих навчальних закладів у розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині другої половини ХХ ст.

Ключові слова: історико-краєзнавчі дослідження, вища школа, краєзнавчий рух, студентські наукові студії, краєзнавчі лекції, краєзнавчі гуртки.

Автор статьи делает попытку проанализировать достижения и просчеты деятельности высших учебных заведений в деле развития исторического краеведения на Черниговщине второй половины ХХ в.

Ключевые слова: историко-краеведческие исследования, высшая школа, краеведческое движение, студенческие научные исследования, краеведческие лекции, краеведческие кружки.

The resume. The author of article analysed achievement and miscalculations of activity of higher educational school in problem of development of historical study of local lore on Chernigov region second half XX century

Keywords: researches historical regional studies, the higher school, movement of regional studies, student's scientific researches, lectures of regional studies, mugs of regional studies.

© М.М. Ігнатенко, 2011

У процесі розвитку історичного краєзнавства неабияку роль відіграють вищі навчальні заклади, бо саме тут, насамперед, акумулюється інтелектуальний потенціал інтелігенції. Тим більше, що перша спроба організації історико-краєзнавчих досліджень у вищій школі регіону мала місце на початку ХІХ ст., коли у щойно створеній Ніжинській гімназії вищих наук виникло наукове товариство історико-краєзнавчого профілю. Цю традицію успадкував Ніжинський історико-філологічний інститут, який на замі ХІХ-ХХ ст. перетворився на один з провідних осередків історико-краєзнавчого руху в Україні. Значного розвитку історико-краєзнавчі студії набули у вищих навчальних закладах Чернігівщини протягом 20 – першої половини 30-х рр. Виразний краєзнавчий характер мала діяльність Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, що діяла у складі Ніжинського інституту народної освіти. Її співробітники М.М. Бережков, Г.А. Максимович, М.Н. Петровський, А.Г. Єршов плідно вивчали історію Чернігівщини здебільшого доби Гетьманщини. Викладачі Чернігівського інституту народної освіти П.К. Федоренко, С.Г. Баран-Бутович, В.В. Дубровський, Б.М. Шевелів студіювали широке коло проблем регіональної історії та методики краєзнавчої роботи. У вузах області діяли студентські історико-краєзнавчі гуртки та інші громадські краєзнавчі об'єднання. Проте в середині 30-х рр. провідні викладачі-гуманітарії зазнали переслідувань і стали жертвами необґрунтованих репресій. Це знекровило науковий потенціал вищої школи Чернігівщини, згубно позначилось на розвитку історико-краєзнавчих досліджень.

Проблемі розвитку історичного краєзнавства у вищих навчальних закладах Чернігівщини присвячено ряд досліджень, а саме: праці О.Б. Коваленка, В.О. Горбика, В.П. Коваленко,

М.С. Чуприни, Г.Н. Матюшина та інших. Але ряд питань залишилися поза увагою дослідників.

За роки Великої Вітчизняної війни вищі навчальні заклади краю припинили свою діяльність і зазнали серйозних збитків. Особливо постраждав Чернігівський педінститут – усі його приміщення (навчальні корпуси, бібліотека, студентський гуртожиток, житлові будинки викладачів і співробітників) були знищені під час бомбардування міста у серпні 1941 р. [1]. Відтак, хоча формально він був відновлений зі втратою колишнього статусу як учительський інститут, невдовзі після визволення Чернігова восени 1943 р., фактично заняття розпочались наступного 1944 р. [2] У 1954 р. Чернігівський учительський інститут було реорганізовано у педагогічний, а в 1961 р. йому було присвоєно ім'я Т.Г.Шевченка [3]. Натомість навчально-матеріальна база Ніжинського педінституту ім. М.В.Гоголя збереглася краще, що дозволило вже у листопаді 1943 р. відновити його роботу. Відродження і подальший розвиток краєзнавчих студій у вузах області у повоєнний час ускладнювались перманентними змінами їхньої внутрішньої структури. Так, історичний факультет Чернігівського учительського інституту було закрито 1949 р. і відновлено у складі Чернігівського педагогічного інституту лише у 1973 р. Історичний факультет Ніжинського педагогічного інституту після тривалої перерви почав діяти у 1968 р., але вже 1973 р. його було розформовано, а викладачів і студентів переведено до Чернігова. Брак фахових кафедр і наукових кадрів відповідного профілю гальмував розгортання краєзнавчих досліджень. За цих умов краєзнавча робота була зосереджена на кафедрах суспільних наук – спочатку марксизму-ленінізму, а згодом історії КПРС і наукового комунізму [4]. Кафедра історії СРСР і УРСР у Ніжинському

педінституті проіснувала протягом 1970-1973 рр. Аналогічна кафедра, створена у Чернігівському педінституті у 1975 р., 1990 р. була реорганізована у кафедру історії та археології України.

Історико-краєзнавчі матеріали досить широко використовувались у процесі викладання суспільних та історичних дисциплін, передусім історії КНРС, історії СРСР, історії УРСР, археології, спеціальних історичних дисциплін [5]. На відповідних кафедрах Чернігівського та Ніжинського педінститутів були поступово створені своєрідні «банки» історико-краєзнавчої інформації, опрацьовувалась краєзнавча бібліографія, а методичний «інструментарій» систематично вдосконалювався завдяки вивченню і запровадженню передового педагогічного досвіду. Якщо використання краєзнавчого матеріалу на лекціях зазвичай мало фрагментарний, ілюстративний характер, то на семінарських і практичних заняттях його питома вага помітно зростала. Зокрема, значна частина студентських рефератів базувалась саме на місцевому матеріалі. Тематика курсових робіт з вітчизняної історії складалась кафедрами таким чином, щоб заохотити студентів до історико-краєзнавчих студій. Таку ж мету переслідувала і тематика дипломних робіт на історичних факультетах Чернігівського і Ніжинського педінститутів.

Активізації краєзнавчої роботи у вузах регіону, як і всієї України, значною мірою сприяло запровадження у 1972 р. на історичних факультетах педінститутів курсу «Історичне краєзнавство» в обсягу 20 годин лекцій і 10 годин семінарських занять, причому за дороговказ у його викладанні правила навчальна програма для педінститутів РРФСР, перекладена того ж таки 1972 р. українською мовою. У програмі визначалися сутність історичного краєзнавства, його предмет і завдання у процесі підготовки майбутніх педагогів. Вона передбачала вивчення досвіду і здобутків дореволюційного і радянського краєзнавства, ознайомлення студентів з головними типами і видами речових, писемних та усних джерел з історії рідного краю, опрацювання форм і методів історико-краєзнавчої роботи в школі [6]. На жаль, у програмі не було враховано особливості розвитку історичного краєзнавства в Україні, не передбачено навчальні екскурсії до місцевих музеїв та архівів. Їх український аналог – «Програма курсу з історичного краєзнавства», упорядкована Р.Д. Ляхом, побачила світ тільки в середині 1991 р. Бракувало і власних підручників з історичного краєзнавства, відтак викладачі та студенти використовували не дуже досконалі й далекі від українських реалій книги, видані в Росії. Так, посібник «Историческое краеведение» за редакцією М.П. Мілонова, що побачив світ у 1969 р., був перенасичений другорядним фактичним матеріалом. Недостатньо уваги в ньому було приділено практичній краєзнавчій підготовці фахівців-істориків. Ці недоліки були частково враховані авторами посібника «Историческое краеведение» за редакцією Г.М. Матюшина, перше видання якого з'явилося 1975 р., друге – 1980 р. У ньому розширено розділ про форми і методи історико-краєзнавчої роботи в школі, більш зважено дібрано фактичний матеріал, але питання, пов'язані з музейною справою, пам'ятками фольклору, висвітлені

недостатньо. Авторський посібник Г.М. Матюшина «Историческое краеведение», виданий 1987 р., базувався на тих же методологічних і методичних засадах, які вже не задовольняли потреби вищої школи доби перебудови. Крім того, у навчальному процесі використовувались посібники для вчителів «Методика историко-краеведческой работы в школе» за редакцією М.С. Борисова (1982) і «Роль историко-культурной спадщини в комуністичному вихованні учнів» за редакцією Ф.П.Шевченка (1983).

Недосконалість науково-методичного забезпечення спонукала до пошуку оптимальних форм та методів викладання курсу історичного краєзнавства. Зокрема, на кафедрі історії СРСР і УРСР Чернігівського педінституту наприкінці 80-х рр. відмовились від традиційних семінарських занять і використовували відведений згідно з навчальним планом час (10 годин) для проведення фахових семінарів-екскурсій. Кожна з академічних груп 1-го курсу заздалегідь опрацьовувала один із запропонованих викладачем доцентом О.Б.Ковааленком маршрутів, розподіляючи серед студентів функції екскурсодів. Найбільш популярними виявились такі маршрути: Чернігів-Багурин-Ніжин-Чернігів, Чернігів-Ічня-Тростянець-Качанівка-Чернігів, Чернігів-Мена-Сосниця-Чернігів, Чернігів-Новгород-Сіверський-Чернігів, Чернігів-Ріпки-Любеч-Чернігів, Чернігів-Козелець-Київ-Чернігів. Під час таких екскурсій студенти знайомились з історією населених пунктів, через які пролягав маршрут, різними типами місцевих музеїв (державними, громадськими, шкільними), пам'ятками історії, культури і природи. На заключному семінарському занятті підводились підсумки цієї роботи. Крім того, до заліку студенти готували реферати по одній з визначених викладачем тем: «Історія моєї родини», «Історія мого міста (села)», «Топоніми мого міста (села)», «Пам'ятки історії та культури мого міста (села)» та ін. [7]

Нагромаджений у вузах регіону досвід свідчив: якщо обмежитись використанням місцевого матеріалу в загальних курсах або навіть нормативним курсом історичного краєзнавства, студенти неминуче матимуть лише фрагментарні знання з історії регіону. Погибити і систематизувати їх був покликаний спецкурс «Історія Чернігівщини», запроваджений на 3-му курсі історичного факультету Чернігівського педінституту в 1981-1982 навчальному році в обсягу 22 лекційних годин. Спецкурс виконував низку важливих функцій. Його методологічний аспект дозволяв студентам глибше засвоїти діалектику загального і особливого, виявити специфічні форми, в яких у конкретних умовах регіону далися взнаки загальні закономірності історичного розвитку. Спецкурс озброював студентів знаннями з історії Чернігівщини з найдавніших часів до сучасності, що сприяло підвищенню якості фахової підготовки майбутніх педагогів. Спецкурсу був властивий дослідницький підхід – увага студентів повсякчас зосереджувалась на маловивчених сюжетах, «білих плямах» в історії краю, котрі могли стати об'єктами дослідження для курсових і дипломних робіт. Нарешті спецкурс був зорієнтований на потреби школи, адже майбутній вчитель у такий спосіб здобував належну підготовку для проведення факультативу «Історія рідного

краю», рекомендованого навчальною програмою з історії. Ця форма історико-краєзнавчої роботи, започаткована у Чернігівському педінституті, здобула схвалення наукової громадськості й набула поширення в інших вузах України [8].

Важливе місце в системі історико-краєзнавчої роботи у вищій школі належало музейно-археологічній практиці, яку зазвичай проходили студенти історичних факультетів після закінчення 1-го курсу. Саме під час практики вони здобували навички проведення археологічних розвідок і розкопок, безпосередньо вивчали старожитності краю. Як правило, студенти історичного факультету Чернігівського педінституту протягом 70-80-х рр. працювали у складі комплексних експедицій свого вузу, Чернігівського історичного музею, Інституту археології АН УРСР на об'єктах у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Любечі, Острі та багатьох інших населених пунктах області. Разом з практикантами в експедиціях брали участь і сформовані на факультеті спеціалізовані будівельні загони археологічного профілю. Значний інтерес становить досвід роботи студентського науково-виробничого об'єднання «Археолог», створеного 1984 р. Головний обов'язок його членів – участь в охоронних дослідженнях пам'яток археології в зонах новобудов на терені Чернігівщини. За безпосередньої участі бійців «Археолога» було відкрито кілька невідомих раніше монументальних споруд давньоруського часу в Чернігові, знайдено два унікальні скарби X-XIII ст., досліджено чимало літописних міст, сільських поселень, некрополів [9]. Крім того, завдяки досить широкому залученню до проведення розкопок школярів підліткового віку, студенти мали змогу проявити і розвинути свої педагогічні здібності. Загалом, студентське науково-виробниче об'єднання «Археолог» поєднувало пізнавальну, наукову і педагогічну діяльність, сприяло розвитку краєзнавчих досліджень.

Цілеспрямовані краєзнавчі студії кафедри вищих навчальних закладів Чернігівщини спромоглися відновити тільки в середині 50-х рр., причому головним їх об'єктом довгий час залишалась історія місцевих компартійних та комсомольських організацій. Так, починаючи з 1959 р. провідні викладачі кафедр суспільних наук Чернігівського (Н.Я. Марценюк, М.С. Красіко, В.У. Черноус, О.П. Курганський, І.П. Неліп, М.Г. Пушкаренко, Є.Г. Гуменюк, В.К. Молочко, М.М. Острянюк, С.П. Марценюк) та Ніжинського (І.П. Костенко, П.Х. Білий, В.В. Власенко) педінститутів були залучені до підготовки «Нарисів історії Чернігівської обласної партійної організації». Ця узагальнююча праця, побудована на значній джерельній базі, яку складали передусім архівні документи, побачила світ 1970 р. [10] За своєю структурою «Нариси» відповідали загальноприйнятій в історико-партійній літературі схемі, відтак історичний розвиток краю з точки зору сьогодення виглядає спрощено й спотворено, але для того часу книга заповнила істотну прогалину в регіональній історіографії. У другій половині 70-х рр. дещо оновлений авторський колектив, до якого увійшли науковці Чернігівського і Ніжинського педінститутів, а також Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту М.Н. Кононенко, І.П. Костенко, М.Т. Куц,

Н.Я. Марценюк, С.П. Марценюк, С.П. Марченко, В.К. Молочко, І.П. Неліп, М.М. Острянюк, М.Г. Пушкаренко, В.Б. Сікорський, В.Й. Томек, М.В. Тимчук, Ф.Й. Стрельченко, В.І. Шевченко, О.М. Шуман, В.У. Черноус, підготував друге доповнене видання «Нарисів історії Чернігівської обласної партійної організації» [11]. Структуру книги було дещо видозмінено, джерельну базу розширено, але апологетична тональність стала більш відчутною, оскільки вона з'явилася 1980 р. за доби застою. Протягом першої половини 80-х рр. суспільствознавці й історики краю працювали над монографією «Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны», яку було видано 1987 р. Крім викладачів Чернігівського і Ніжинського педінститутів В.І. Власенка, І.П. Костенка, М.Г. Пушкаренка, В.Б. Сікорського, В.Й. Томека, О.М. Шумана, в її підготовці брали участь архівісти і краєзнавці Ф.М. Блоха, В.Д. Драгунов, Б.О. Заславський, Ф.П. Спиридонов, Б.Ф. Юр'єв, Г.Г. Шокотько. У книзі наведено великий фактичний матеріал про трагічні події Великої Вітчизняної війни в регіоні, запозичений переважно з архівних документів, але в концептуальному відношенні монографія базувалась на постулатах радянської історіографії, які в другій половині 80-х рр. вже були поставлені під сумнів. Водночас тривала робота над «Нарисами історії Чернігівської обласної комсомольської організації», але реалізувати цей проект не вдалося.

Поступово тематика краєзнавчих досліджень у вузах урізноманітнювалась, що засвідчує аналіз програм щорічних звітних наукових конференцій викладачів Чернігівського педінституту. Так, М.С.Чуприна, який після переходу з Обласного інституту підвищення кваліфікації вчителів досить довгий час очолював кафедру історії СРСР і УРСР, зосередився на вивченні соціально-економічної історії краю XVIII – початку XX ст., С.М.Мельник займався архівною евристиком і дослідженням політичного життя Чернігівщини радянської доби, І.З.Онищенко доклав багато зусиль для відтворення документальної біографії О.П.Довженка, В.О.Євстратов висвітлював економічне співробітництво Чернігівської, Брянської та Гомельської областей. Дедалі помітнішу роль у розгортанні історико-краєзнавчої роботи відігравали представники молодшої генерації викладачів і науковців О.Б.Коваленко і В.П.Коваленко, які в різний час керували кафедрою на зламі 80-90-х рр. Перший з них започаткував вивчення історико-краєзнавчого руху і регіональної історіографії, другий відродив у стінах вузу археологічне краєзнавство і розпочав систематичні розкопки на терені Чернігівщини. До краєзнавчих студій також прилучились викладачі кафедри загальної історії Е.В. Яковенко, В.П. Глущенко, В.О. Дятлов, М.П. Колесник, В.В. Ткаченко. Досить повне уявлення про характер і рівень історико-краєзнавчих досліджень на історичному факультеті дозволяє скласти збірник матеріалів секції історичних наук Ювілейної наукової конференції, присвяченої 75-річчю Чернігівського педінституту, який побачив світ 1991 р. під назвою «Питання вітчизняної та зарубіжної історії». У збірнику було вміщено близько 40 публікацій викладачів,

співробітників, аспірантів і колишніх вихованців факультету, майже 60 % яких висвітлювали історію Чернігівщини з найдавніших часів до середини ХХ ст. Поруч зі статтями відомих фахівців у збірнику було оприлюднено розвідки дослідників-початківців, які згодом успішно захистили кандидатські дисертації з історико-краєзнавчої проблематики (А.А. Казаков, А.А. Гапієнко, В.М. Малиневська, Г.М. Курас, В.В. Ткаченко, О.І.Крук).

Викладачі кафедри історії СРСР і УРСР тісно співробітничали з місцевими архівними установами, брали безпосередню участь у підготовці низки археографічних видань – «Социалистическое строительство на Черниговщине. 1921-1941» (1983), «Социалистическая Черниговщина. 1946-1980» (1987), «Из истории Новгорода-Северского» (1989), «Чернигову 1300 лет» (1990). Досвідчені краєзнавці М.С.Чуприна, С.М.Мельник, Л.Е.Раковський надавали методичну допомогу вчителям, опублікували посібники і рекомендації з історії Чернігівщини. Наприкінці 80-х рр. зусиллями О.Б.Коваленка у місцевій періодиці було надруковано призбуті або й заборонені праці відомих істориків і краєзнавців минулого, які вже давно стали бібліографічною рідкістю – «Історичний та статистичний опис Чернігова» М.А.Маркевича, «Коротеньку історію Чернігівщини» Д.І.Дорошенка, студію М.Грушевського «Чернігів і Сіверщина в українській історії». Ці публікації сприяли відродженню кращих традицій історико-краєзнавчих досліджень, історичної пам'яті мешканців регіону і мали значний розголос серед місцевої громадськості.

Протягом другої половини 70-80-х рр. кафедра історії СРСР і УРСР Чернігівського педінституту фактично стала координаційним центром історико-краєзнавчого руху в області. За її безпосередньої участі у кооперації з музейними закладами і обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури було проведено цілий ряд поважних наукових семінарів і конференцій. Так, у 1975 р. на базі Чернігівського педінституту було проведено Науково-теоретичну конференцію, присвячену 150-річчю повстання декабристів і 70-річчю першої російської революції 1905-1907 рр., а в 1979 р. – Науково-теоретичну конференцію, присвячену 325-річчю воз'єднання України з Росією, на яких переважала історико-краєзнавча тематика. Наукові конференції різного рівня особливо частішали в другій половині 80-х рр. Так, 1988 р. відбувся другий, а 1990 р. – третій Історико-археологічні семінари «Чернігів і його округа в ІХ-ХІІІ ст.». Історико-краєзнавча тематика була представлена на інтердисциплінарних наукових конференціях, влаштованих спільними зусиллями кафедри історії СРСР і УРСР та кафедри мови і літератури. Одна з них була присвячена 800-річчю «Слова о полку Ігоревім», інша – 175-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка. У 1989 р. кафедра історії СРСР і УРСР зініціювала проведення науково-практичної конференції «Новгороду-Сіверському – 1000 років», а в 1990 р. – наукового семінару в Сосниці, присвяченого 250-річчю від дня народження видатного історика і краєзнавця О.Ф. Шафонського. Наукові заходи, що проводилися не лише в Чернігові, а й у районних центрах області,

мали на меті активізувати краєзнавчі студії на місцях і в такий спосіб підготувати сприятливий ґрунт для відновлення громадських історико-краєзнавчих осередків.

Значною своєрідністю вирізнявся краєзнавчий доробок викладачів Ніжинського педагогічного інституту. За умов відсутності у вузі кафедри вітчизняної історії провідну роль у краєзнавчій роботі відігравали викладачі філологічного факультету, які поєднували у своїх студіях елементи історичного та літературного краєзнавства. Це було властиво, зокрема, для численних публікацій О.Й.Коцюби, присвячених науковій і громадській діяльності О.В.Марковича, який значну частину свого життя провів на Чернігівщині. Г.Я.Неділько протягом тривалого часу досліджував творчу спадщину Л.І.Глібова, М.М.Коцюбинського, П.Г.Тичини, які справили помітний вплив на культурне життя регіону. Перу Г.П.Васильківського належали численні краєзнавчі розвідки, надруковані у місцевій пресі, а також науково-популярний нарис про Ніжин, який витримав у першій половині 80-х рр. два видання. Проблеми історії Чернігівщини знайшли відображення у доповідях і повідомленнях, виголошених на Глібовських читаннях, що відбулися в Ніжинському педінституті у квітні 1987 р. У 70-80-х рр. у вузі було відновлено гоголезнавчі студії. У широкому загальноісторичному і соціокультурному контексті літературна спадщина великого письменника – вихованця Ніжинської вищої школи була розглянута, зокрема, на Гоголівських наукових конференціях у 1979, 1988, 1989 рр. Проблеми історичного та літературного краєзнавства висвітлювались і в збірнику наукових праць «Література та культура Полісся», видання якого було започатковано у 1990 р. Перші два його випуски присвячені видатним діячам української та російської освіти, науки і культури, життя та діяльність яких були пов'язані з Чернігівщиною.

Більш повне і адекватне відображення тематика студентських наукових студій з історичного краєзнавства знайшла у програмах щорічних звітних наукових конференцій молодих дослідників. Крім історії місцевих компартійних і комсомольських організацій, вони розгортали науковий пошук з досить широкого кола проблем [12]. Так, студенти історичного факультету Ніжинського педінституту на зламі 60-70-х рр. вивчали археологічні та архітектурні старожитності краю, діяльність Ніжинського грецького братства, пам'ятки регіональної історіографії, соціальні конфлікти на селі на початку ХХ ст. Подібна тенденція простежується і в краєзнавчих зацікавленнях студентів-істориків Чернігівського педінституту. Предметом їхніх досліджень стають книгодрукування на Чернігівщині у XVII-XVIII ст., Чернігівський революційно-народницький гурток середини 70-х рр. XIX ст., матеріали ревізії сенатора О.О.Половцова 1879-1881 рр., ремесла і промисли регіону в другій половині XIX ст. У середині 80-х рр. викладачі Чернігівського педінституту розгорнули масштабні археологічні розкопки на теренах краю, що зумовило появу цілої низки студентських наукових робіт з археології та стародавньої історії Чернігово-Сіверщини.

У листопаді 1983 р. на базі Чернігівського педінституту було проведено міжвузівську студентську наукову конференцію з історичного краєзнавства, в якій взяли участь понад 60 молодих дослідників з 9 вузів України, Росії та Білорусі – Чернігівського, Ніжинського, Київського, Полтавського, Сумського, Брянського і Воронежського педінститутів, Гомельського та Воронежського університетів. На конференції працювали 3 секції – археології, історії рідного краю дожовтневого періоду та історії рідного краю радянського періоду, а на пленарних засіданнях перед учасниками

конференції виступили відомі вчені з Києва і Чернігова.

Таким чином, вищі навчальні заклади Чернігівщини відіграли значну роль у розвитку історичного краєзнавства і поступово перетворились на помітні осередки краєзнавчого руху. Відродивши занепалу і занедбану традицію краєзнавчих студій у вищій школі регіону, подолавши зрозумілу тематичну і хронологічну обмеженість досліджень, фахові кафедри вузів упродовж 80-х рр. здобули авторитет і визнання серед науковців України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Півстоліття невтомної праці: нарис історії Чернігівського держ. пед. ін-ту ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Радянська школа, 1966. – 100 с.
2. Годовой и семестровый отчет о работе кафедры марксизма-ленинизма за 1944–1945 гг. – ДАЧО, р-608, оп. 2, спр. 2, арк. 27.
3. Півстоліття невтомної праці: нарис історії Чернігівського держ. пед. ін-ту ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Радянська школа, 1966. – 100 с.
4. Отчет о работе кафедры истории КПСС и научного коммунизма за 1964–1965 учебный год. – ДАЧО, ф. р-608, оп. 2, спр. 401, арк. 67.
5. Довідка Ніжинського державного педагогічного інституту від 6.09.1968 р. про проведення науково-дослідної роботи в інституті (6 вересня – 14 вересня 1968 р.). – ВДАЧОН, ф. р-6121, оп. 3, спр. 2436, арк. 87.
6. Програма педагогических институтов: археология, музейно-археологическая практика, история средних веков, историческое краеведение (для исторических факультетов). – М.: Просвещение, 1980. – 64 с.
7. Коваленко О. Б. З досвіду історико-краєзнавчої роботи у Чернігівському педінституті ім. Т. Г. Шевченка / О. Б. Коваленко // Проблеми вивчення краєзнавства у вищій школі: матеріали республіканського «круглого столу». – Кіровоград, 1990. – С. 40–44.
8. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.
9. Отчеты об археологических раскопках в г. Чернигове за 1951 год. – ДАЧО, р-2124, оп. 1, спр. 90, арк. 12.
10. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1970. – 415 с.
11. Отчет о научно-исследовательской работе кафедр института (1979 г.). – ДАЧО, ф. р-608, оп. 2, спр. 891, арк. 157.
12. Коваленко О. Б. З досвіду історико-краєзнавчої роботи у Чернігівському педінституті ім. Т. Г. Шевченка / О. Б. Коваленко // Проблеми вивчення краєзнавства у вищій школі: матеріали республіканського «круглого столу». – Кіровоград, 1990. – С. 40–44.

УДК 930.1:061.3 «1980»

С.П. ТАБОРАНСЬКИЙ

МОВА ІСТОРИКА В РЕЦЕПЦІЇ УЧАСНИКІВ XV МІЖНАРОДНОГО КОНГРЕСУ ІСТОРИЧНИХ НАУК У БУХАРЕСТІ (1980 р.)

Таборанський Сергій Петрович – аспірант кафедри історії Росії Київського національного університету ім. Т. Шевченка

У статті аналізуються погляди учасників XV Міжнародного конгресу історичних наук на проблеми мови історика. З'ясовано їх місце в історіографічному дискурсі другої половини XX ст.

Ключові слова: міжнародний конгрес історичних наук, методологія історії, мова історика, «лінгвістичний поворот», інтерпретація, наратив.

В статті аналізуються взгляды участников XV Международного конгресса исторических наук на проблемы языка историка. Выяснено их место в историографическом дискурсе второй половины XX в.

Ключевые слова: международный конгресс исторических наук, методология истории, язык историка, «лингвистический поворот», интерпретация, нарратив.

In the article analysed deals with the analysis of the thoughts of the participants of the XV International Congresses in Historical Sciences concerning the problems of a historian's language. The role of the mentioned analysis in historiographical discourse of the second part of the XX century is also elucidated in the article.

Keywords: international congresses of historians, methodology of history, language of the historian, Linguistic turn, interpretation, narrative.

© С.П. Таборанський, 2011

Серед актуальних напрямів сучасної світової епістемології історії важливе місце займає аналіз мови історика. Його проблемне поле є достатньо

широким та серед іншого включає такі аспекти як встановлення специфічних рис історіографічної мови, визначення її залежностей від наукової

термінології, літературної мови та мови джерел, з'ясування природи історичного наративу, ролі мовних фігур та риторичних прийомів у презентації знань про минуле тощо. Цікавою в плані осмислення означеного комплексу проблем є робота XV Міжнародного конгресу історичних наук у Бухаресті 1980 р.

В історіографії запропонована тема ще не отримала належного вивчення. В уже класичній монографії німецького історика К.-Д. Ердмана висвітлено проблеми мови історика на конгресі в Бухаресті обмежується характеристикою виступів лише кількох делегатів [8, 413-414]. Це питання обійдене увагою і в історичному огляді участі російських істориків на міжнародних конгресах історичних наук XX ст. [3, 96]

Стаття має на меті заповнити наявну прогалину та детально розглянути погляди учасників XV Міжнародного конгресу історичних наук у Бухаресті на проблеми мови історика. Аналіз здійснюється на основі опублікованих матеріалів конгресу – текстів доповідей та стенограми засідання методологічної секції. Варто зауважити, що вітчизняній аудиторії ці документи презентують уперше.

XV Міжнародний конгрес історичних наук проходив з 10 до 17 серпня 1980 р. в м. Бухарест (Соціалістична Республіка Румунія). У його роботі взяли участь близько 2 700 учених із 67 країн світу. Структура конгресу передбачала два пленарні засідання, обговорення чотирьох «великих тем» і чотирьох тем з методології, а також роботу секції по хронологічних періодах – стародавньої історії, середніх віків, нової та новітньої історії. Крім того, перші два дні роботи конгресу були присвячені засіданням різних асоціацій, комісій та комітетів. Проблеми мови історика обговорювалися в числі чотирьох тем методологічної секції, серед яких також значилися «Проблеми та методи усної історії», «Демографія, епідемії, екологія» та «Місце і роль викладання історії переважно в середній школі як засіб формування особистості в XX столітті» [4, 3].

Які ж магістральні лінії, навколо яких проходила дискусія? Перше, на чому наголошували учасники засідання, це теза про обумовленість історіографічної мови культурними характеристиками. У цьому випадку слушно виглядає аргументація визнаного спеціаліста з історії німецької історичної науки професора Туринського університету П. Россі (Pietro Rossi). На його переконання, лексика історика складається з сучасних йому термінів та понять, серед яких особливе місце відіграють слова з економічної та політичної сфери. Яскравим підтвердженням цього положення є підручники з історії, які нічим не відрізняються від літературних текстів своєї епохи [12, 400]. Крім того, і синтактична побудова речень історичного твору майже ідентична розповіді подій щоденного життя. Єдина відмінність, на думку П. Россі, це обов'язкове підтвердження перших джерелами. І наостанок, способи пояснення минулого – через психологічні мотиви людей, вияви божого знамення, народного духу чи застосовування моделей та законів соціальних наук – також визначалися П. Россі в контексті культурних детермінант роботи історика.

Більш гострі дискусії на засіданні викликали питання обумовленості історіографічної мови

розмовною мовою та мовою соціальних наук (чи науковою взагалі). Зауважимо, що ця проблема перебувала також і в центрі міжнародних наукових дискусій 60-70-х років XX ст. У її вирішенні найбільш кардинальними були два підходи. Перший представляли адепти ідіографічного напрямку в історіографії, які наділяли мову історика атрибутами специфічності та індивідуальності, наголошували на її зв'язку з літературними практиками історика. Другу презентували представники логічного позитивізму, які уподібнювали мову історика до соціальних та природничих наук. Особливо показовою у цьому плані є теорія «охоплюючого закону» К. Гемпеля [1].

На засіданні методологічної секції в Бухаресті більшість учасників висловилися за поєднання обох підходів. Так, уже згадуваний вище італійський історик П. Россі підтримав положення про паритетну залежність мови історика розмовною мовою (від якої вона походить і з якою вона ніколи не поривала зв'язків) та науковою мовою (до якої вона наближається, але з якою вона не може бути ідентифікована) [12, 401]. Він переконував, що абсолютно недопустимо розглядати ці положення як альтернативи: зведення історіографії до використання розмовної мови загрожує втратою статусу об'єктивності історичних знань, а її ідентифікація виключно з науковою мовою небезпечна запереченням європейських традицій історіописання та ігноруванням конкретних проявів історичного процесу.

Про неправильність кардинального розмежування розмовної та наукової мови у написанні історичних творів зауважував також угорський історик Г. Спіра (Görgy Spira). Він аргументував свою позицію тим, що наукові терміни та поняття завжди можна віднайти і в повсякденному спілкуванні (особливо у читачів газет), а невід'ємним атрибутом презентації наукових досягнень є використання розмовної мови [7, 382]. На думку Г. Спіра, означена проблема обумовлена скоріше різними способами презентації матеріалу абстрактного чи одиничного. Хоча і в цьому випадку під час написання історичного твору два способи тісно переплітаються. Так, якщо історик презентує цікаву розповідь, на доведення своїх аргументів він повинен переходити до наукових узагальнень. З іншого боку, історик не мусить обмежуватися абстрактними формулюваннями, а зобов'язаний ілюструвати історичне життя одиничними явищами. Тим більше, що останнього вимагає і внутрішня логіка історичного дослідження – сутність окремих розрізаних подій історичного життя відкривається тільки в межах загального історичного процесу. Це положення знайшло своє вираження у метафоричному порівнянні Дж. Спіра: «Історик під час письма повинен зберігати у вогні два заліза. До якого під час роботи він повинен братися, для цього не має ніякого загальнозживаного рецепту; всі ми змушені вести в собі боротьбу навколо ідеального висловлювання, знову і знову, коли починаємо нове речення» [7, 382].

Крім поєднання обох підходів, на конгресі виявилися також прагнення до сцієнтизації історичної дисципліни та широкого залучення до її арсеналу термінології соціальних та природничих наук. Ця тенденція була яскраво представлена у

виступі польського історика С. Пекарчика (Stanisław Piękarczyk), який зупинився на використанні кібернетики для з'ясування вірогідності історичного факту [11]. Варто зауважити, що за переобтяженість математичною термінологією та статистичними підрахунками, доповідь була розкритикована присутніми на засіданні делегатами [7, 380].

Також про перспективи використання набутих інших наук наголошувалося у виступі господарів з'їзду, румунських істориків Є. Станеску (Eugen Stănescu) та А. Петріча (Aron Petric). На їхнє тверде переконання, мова історика не відповідає «духу часу» та потребує негайного оновлення за рахунок досягнень природничих і соціальних наук [14, 431]. У математиці перспективним визнавалося поняття «теорії мас», у біології – «генетичне родове дерево», «програма» та «симбіоз». Зауважимо, що деякі варіанти запозичення сьогодні виглядають зовсім неприйнятними: наприклад, залучення з фізики поняття «рефракція», або з астрофізики поняття «імплотія».

Разом з тезою про оновлення мови історика, Є. Станеску та А. Петріч доводили необхідність уніфікації історичної термінології, обумовлену відсутністю єдиної узгодженої інтерпретації стосовно деяких понять. В якості унаочнення наявної ситуації вони наводили приклади з поняттями «культури» та «цивілізації», «епохи» та «періоду», «народу» та «нації» тощо. Звичайно, що сама пропозиція окреслювала значні перспективи, адже спроби уніфікації понять хоча й не завжди приносять очікувані результати, але обов'язково сприяють визначенню атрибутивних рис певних явищ та процесів, ведуть до переосмислення усталених характеристик. Але доповідачі недвозначно запропонували власний рецепт уніфікації термінології, оснований на використанні догматів марксистського підходу. У доповіді відзначалося: «Саме теорія соціально-економічної формації може забезпечити успішну уніфікацію історичних понять та поставити її на твердий науковий ґрунт» [14, 435].

Це твердження викликало критичні зауваження з боку західних учасників дискусії. Бельгійський історик Ж. Баєртен (Jean Baerten), офіційний експерт засідання, крім нарікання на тому, що в матеріалах доповіді про природничі науки він не побачив користі для уніфікації мови історика, зауважив: «Я не приїхав у Бухарест, щоб дізнатися, чим Карл Маркс вплинув на історіографію: я це роками викладаю своїм учням. Те, що необхідно було б спробувати дізнатися, так це в якій мірі марксистська школа сприяє термінологічній какофонії означень політекономії та філософії, та дозволяє – в продовженні численних марксистських істориків інших країн – виявити анахронічний характер її можливостей, розмежувати поле застосування» [7, 379]. Також критичний характер носив виступ у дискусії західнонімецького історика В. Моммзена (Wolfgang J. Mommsen), який застерігав від можливої уніфікації на основі класового підходу, яка загрожує кінцем історії [7, 386].

Крім закликів до сцієнтизації мови історика, на яких ми зупинились вище, на засіданні було поставлено питання про обумовленість мови історика науковою та суспільною теорією. Основний виступ з цієї проблеми представив східнонімецький

історик В. Кютлер (Wolfgang Küttler). Зміст доповіді зводився до наступного: інваріантні якості певних груп об'єктів відображаються в наукових поняттях, які складають основу теоретичних висловлювань, а ті, в свою чергу, визначають форму та сутність теорії. Виходячи з цих залежностей, доповідач доводив, що в основі мови кожної науки, в тому числі історіографічної, лежать теоретичні висловлювання та поняття [10, 409]. Прикладом вдалого використання теорії в історичних дослідженнях В. Кютлер назвав марксистсько-ленінську методологію: «Категорія «соціально-економічна формація» відображає основні структурні та еволюційні зв'язки суспільства в цілому та протягом тривалих історичних періодів. Вона дає принципову орієнтацію для конкретних соціологічних та історичних досліджень і робить можливим введення критеріїв співставлення, регулярності, повторюваності, тобто пізнання закону, в тому числі і в суспільних науках» [10, 411]. Така догматичність викликала критичні зауваження з боку західних учасників дискусії. Наприклад, професор Білефельдського університету Г.-Ю. Пуле (Hans-Jürgen Puhle) зауважив так: «Інтерес пізнання історика забороняє поворот до певної догми або певного виду історичної релігійності. Він повинен залишатися скептичним та відкритим до нових свідчень і постійно бути готовим новими матеріалами поставити під сумнів початкову теорію» [7, 394]. Варто зазначити, що сам Г.-Ю. Пуле також підтримував тезу про обумовленість історичної термінології соціальною теорією, але вже абсолютно з інших причин. На його переконання, ця залежність визначається фактором того, що історик реконструює минулі події на основі неповних матеріалів, внаслідок чого і змушений використовувати методи порівняння та зв'язування розрізаних фактів [7, 392].

Разом з означеними вище аспектами, які носили більше традиційний вимір аналізу мови історика, учасники Бухарестського конгресу також виявили інтерес до нових проблем історіописання. Останні пов'язують з т. зв. «лінгвістичним поворотом» (Linguistic turn) в історії [2; 6]. Одним з його наслідків стало посилення уваги до мовних фігур, метафор, загалом до мовних засобів, якими історик користується для презентації своїх результатів дослідження. На конгресі в Бухаресті на цих моментах зупинився західнонімецький історик К.-Г. Фабер (Karl-Georg Faber). Важливість риторичних форм для історіописання він аргументував фактом популярності історичних знань не тільки у вузькому колі спеціалістів, а й поширення на нештатну публіку: «Риторика – це не тільки резервуар мовних правил, які використовує окремий історик в залежності від намірів та можливостей, а більше того, важливий вимір історичного дискурсу, без якого він не починається і не досягає адресата» [9, 420]. Саме тому мистецтво красномовства, на думку К.-Г. Фабера, має вирішальне значення для презентації історичних напрацювань. Навіть у правильних адептів структуралізму та марксизму він знаходив риторичні форми та метафори (наприклад, революція як «локомотив історії» у К. Маркса, «холодна» та «гаряча історія» у Е. Ле Руа Лядурі): «Що такі (уявні) образи часом краще

відтворюють минулу реальність, ніж формальна наукова мова, знайомо кожному історичу» [9, 422].

У контексті тогочасного протистояння двох підходів – дотримання наукової мови, яка не залежить від історичного контексту, не містить оцінок та об'єктивно передає історичну реальність, та використання риторики як невід'ємного складника презентації історичних знань для суспільства – К.-Г. Фабер виступив проти абсолютизації кожного з аргументів, які нагадували йому славнозвісне протиставлення Б. Кроче «Geschichte als Gedanke und Tat» (історія як мислення та як дія). Він переконував, що, з одного боку, надмірне використання теорій та термінології соціальних наук веде до ізоляції історичних напрацювань від суспільства, з іншого – історіографія класичного історизму, характерною рисою якої є описовість, не може кваліфіковано проаналізувати розвиток історичних структур та процесів. У буденній практиці історика необхідне їх тісне співіснування.

Крім риторичного виміру, «лінгвістичний поворот» радикальним чином підважив саму сутність та функції історичного нарративу. Особливу роль у цьому процесі відіграла праця Г. Вайта «Метаісторія. Історична уява в Європі XIX століття». Основне, на чому варто наголосити, це те, що опис історичної реальності Г. Вайт підмінює його конструюванням. Внаслідок цього історичне пізнання зводиться ним до лінгвістичної структури, а робота історика уподібнюється до творчості письменника [5]. Ряд дослідників забули на сполох, доводячи, що історіографія не є специфічним видом літератури.

Зокрема, на конгресі в Бухаресті структуралістські підходи було піддано критиці у виступі вже згаданого вище П. Россі. Ціаком погоджуючись з тезою Г. Вайта, що розповідь передбачає процесуальність, він не обмежував історичний нарратив лише цією характеристикою. П. Россі переконував, що, пов'язуючи окремі події у розповідь, історик водночас дає їм пояснення. Останнє ж повинно бути обов'язково доведено: «Автор роману, коли хоче пояснити поведінку своїх персонажів, описує «вчинки» на основі складних психологічних мотивів. Однак історик діє принципово по-іншому: він повинен перевірити, чи будуть його пояснення підтверджені наявними документами або хоча б з ними узгоджені» [12, 403]. Тому байдуже, які тлумачні моделі обирає історик, вони завжди потребують доведення.

До означеної аргументації П. Россі долучив дві атрибутивні риси мови історичного твору: по-перше, часова послідовність речень, які утворюють цілісну неперервну розповідь про минуле. Власне, через цю темпоральну характеристику, зауважував П. Россі, кожне речення і включене в історіографічний контекст, який надає йому історичності. По-друге, це тенденція до індивідуалізації, вираження особливого та специфічного в часі. За словами П. Россі: «В історіографії не говорять про революцію чи валютну кризу загалом, а про ту чи іншу революцію, про ту чи іншу валютну кризу як про процеси, коли описується (чи пояснюється) характерна особливість» [12, 404].

Основною ж специфічною рисою історіографічної мови, що вирізняє її від мови інших дисциплін, П. Россі назвав те, що вона є мовою другого ґатунку. Це означає, що незалежно від того, використовує

історик розмовну чи наукову мову, на першому місці у нього завжди мова джерел. Ця ситуація, пояснював П. Россі, обумовлена тим моментом, що історик не може спостерігати об'єкт дослідження безпосередньо, йому доступні лише «відбитки» минулого, передані у документах. Для реконструкції історичної реальності він зобов'язаний правильно інтерпретувати джерела, визначати їх мовну специфіку, характерні поняття, звороти тощо. Як резюмував П. Россі: «Робота історика протікає у співвідношенні між опосередкованою реальністю минулих подій, мовою джерел та його власною мовою. Ці традиційні зв'язки ніколи не можуть бути виключені, бо тоді буде втрачено вирішальний вимір роботи історика і характерна особливість його мови погасне» [12, 407].

На важливості мови джерел у роботі історика наголошували також інші учасники засідання. Зокрема, бельгійський історик Ж. Баертен порівнював написання історії зі спорудженням будинку, в основі якого повинні лежати історичні документи. Будучи від них залежним, історик не має такої свободи у конструюванні, як архітектор. Ж. Баертен відзначав: «Якщо історію пишуть на основі текстів, то перший обов'язок історика полягає в тому, щоб розуміти їх без надто сильного віддалення, чим би не була сучасна мова, на якій він висловлюється і якою б не була теоретична рамка, яку він залучає з суміжних наук» [7, 380]. Ці тези були підтримані західнонімецьким істориком К.-Г. Фабером, який зауважив, що без урахування часової специфіки мови джерел історик ризикує наблизитись до презентизму [9, 421].

Увага до мови джерел напряму пере-гукувалася з інтерпретацією текстів, що було співзвучно «лінгвістичному повороту» в його загальнофілософському контексті. У цьому руслі новачійний характер носив виступ професора Лондонського університету К. Скіннера (Quentin R. D. Skinner), визнаного спеціаліста з інтелектуальної історії та політичної філософії раннього модерну, відомого представника Кембриджської школи історії понять. Доповідь була присвячена аналізу мови історика в контексті вивчення історії ідей. Зокрема, К. Скіннер детально зупинився на розумінні поняття «meaning» (значення) у контексті інтерпретації текстів та зауважив на його потрійній сутності: 1) як розуміння певних слів чи уривків твору; 2) як літературний досвід для читача; 3) як розуміння мети та намірів автора. Щодо останнього положення, то К. Скіннер вступив у полеміку з представниками нової літературної теорії, які доводили, що наміри автора неможливо визначити з його твору. У своїй аргументації К. Скіннер виходив з теоретичних положень британського філософа Дж. Остіна про поняття «illocutions» (ілокутивних актів) у висловлюванні. Він зауважував: «Розуміння, і відповідно інтерпретації текстів, є питанням не просто сприйняття їх значення, але також і розпізнавання того, що бажали їх автори – тобто сприйняття їх мети, намірів і цілей, завдяки яким ці твори фактично написані» [13, 418].

К. Скіннер не обмежився теоретичними доведеннями, а на прикладі інтерпретації текстів Н. Макіавеллі дав практичні поради по

встановленні намірів автора твору. Зокрема, процес дослідження він звів до трьох основних етапів. На першому історик повинен максимально повно вивчити моральні та політичні трактати, а також іншу літературу часу та простору Н. Макіавеллі. Це потрібно для того, щоб, по-перше, відчувати жанри, традиції та стилі політичного аргументу того часу, а по-друге, у цьому комплексі встановити місце творів Макіавеллі. На другому етапі історик повинен максимально точно визначити діапазон тем, яким приділяв увагу, частково торкався або ігнорував сам Макіавеллі. На заключному етапі історик повинен показати пункти, в яких Макіавеллі підтверджує чи ігнорує поширені практики. «Коли це буде зроблено, – відмічає К. Скіннер, історик не тільки матиме змогу зрозуміти висловлене Н. Макіавеллі, але й отримає смисл того, що він передбачав (або планував) висловити» [13, 419].

Отже, в обговоренні проблеми мови історика на XV Міжнародному конгресі історичних наук у Бухаресті 1980 р. виявилися світові тенденції розвитку історичної думки другої половини XX ст. Значна увага зверталася на зв'язок мови історика з розмовною та науковою мовою (П. Россі, Г. Спіра), на її залежність від соціальної теорії (В. Кютлер, Г.-Ю. Пуле) та мови історичного джерела (Ж. Баертен), робилися спроби оновлення та уніфікації історичної термінології за рахунок інших дисциплін (Є. Станеску, А. Петріч, С. Пекарчик). Крім того, у дискусіях знайшли місце нові підходи до історіописання, суголосні інтелектуальній ситуації кінця 70-х років XX ст. Зокрема, зауважувалося на значенні риторики у презентації результатів історичного дослідження (К.-Г. Фабер), неприпустимості зведення роботи історика до літературної творчості (П. Россі), роль герменевтики у вивченні історії ідей (К. Скіннер).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гемпель К. Функция общих законов в истории // Гемпель К. Г. Логика объяснения. М., 1998. – С. 16-31.
2. Кукарцева М. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные принципы // Вопросы философии. – 2006. – №4. – С. 44-55.
3. Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900 – 2000 гг). Исторический обзор. – М.: 2005. – 202 с.
4. Тихвинский С. А., Тишков В. А. XV Международный конгресс исторических наук // Вопросы истории. – 1980. – № 12. – С. 3-23.
5. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитонова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 528 с.
6. Clark E. History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn. Cambridge, MA and London, Harvard Univ. Press. 2004. – 336 p.
7. Congrès international des sciences historiques (15; 1982; Bucarest). Actes. – Bucuresti: Ed. Acad. RSR. - ; 24 см. 4.1.: – 1982. – 811 p.
8. Erdmann K.-D. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der International Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. – Göttingen, 1987. – 492 p.
9. Faber K.-G. Zur rhetorischen Dimension der Sprache des Historikers // Congrès international des sciences historiques, 15-e. Bucarest. 1980. Rapports: XV Congrès international des sciences historiques, Bucarest, 10-17 août 1980. Rapports 1. Grands thèmes et méthodologie. 1980. S. 420-425.
10. Küttler W. Wissenschaftssprache, Begriffs- und Theoriebildung in der historischen Forschung und Darstellung // Ibid. S. 408-413.
11. Piekarczyk S. A Methodological Inquiry into the Language of Historians // Ibid. S. 426-430.
12. Rossi P. Die Sprache der Historikers zwischen Umgangssprache und Wissenschaftssprache // Ibid. S. 400-407.
13. Skinner Q. The Language of the Historian of Ideas // Ibid. S. 414-419.
14. Stănescu E., Petric A. Betrachtungen betreffend die Erneuerung und Vereinheitlichung des historischen Sprachgebrauchs // Ibid. S. 431-436.

УДК: 324 (477)

I.A. ХАВРУК

РЕФЕРЕНДУМ 17 БЕРЕЗНЯ 1991 РОКУ В УКРАЇНІ

Хаврук Ігор Анатолійович - доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат політичних наук

У статті аналізується єдиний проведений в Радянському Союзі референдум. Автор, виходячи з тези про взаємозалежність питання реорганізації СРСР та здобуття незалежності республіками, аналізує ставлення до проведення всесоюзного референдуму з боку республіканської влади в контексті процесів демократизації та суверенізації України.

Ключові слова: референдум, всенародне опитування, суверенітет.

В статье анализируется единственный проведенный в Советском Союзе референдум. Автор, исходя из тезиса о взаимозависимости вопроса реорганизации СССР и достижения независимости республиками, анализирует отношение к проведению всесоюзного референдума со стороны республиканской власти в контексте процессов демократизации и суверенизации Украины.

Ключевые слова: референдум, всенародный опрос, суверенитет.

In the article analysed is devoted consideration of the unique referendum conducted in Soviet Union. The author, coming from a thesis about interdependence of question of reorganization of the USSR and receipt of independence by republics, analyses attitude toward conducting of all-union referendum from the side of republican power in the context of processes of democratization and suzerenizacii of Ukraine.

Keywords: referendum, national questioning, sovereignty.

© I. A. Хаврук, 2011

Процес перебудови створив можливість демократизації радянського суспільства. Першими до розуміння того, що в умовах зростаючої демократизації воля народу стане одним із найвагоміших аргументів у політичному житті, прийшли республіки. До кінця 1990 р. всенародне голосування отримало законодавчу базу в республіках Балтії, Закавказзя, а також в РРФСР. Аналогічних поглядів дотримувався і союзний центр, але перед командно-адміністративною системою нагальною проблемою було збереження влади в своїх руках. Це і дістало своє вираження у змісті Закону про референдум СРСР, а також у самому питанні, винесеному на референдум 17 березня 1991р., який був покликаний вирішити подальшу долю СРСР.

І проблема реорганізації СРСР, і процес суверенізації України отримали широке висвітлення в науковій літературі, втім, доволі часто науковці ігнорують їх тісний взаємозв'язок, досліджуючи ці питання окремо. На нашу думку, саме аналіз ставлення до Всесоюзного референдуму Української республіки дозволить розглянути обидві проблеми як складові процесу демократизації радянського суспільства.

Метою даної публікації є дослідження політичних умов проведення референдуму про реорганізацію СРСР в Україні.

Ідея проведення референдуму належала Президенту СРСР М. Горбачову. На IV з'їзді народних депутатів СРСР він виступив з ініціативою прийняття постанови про проведення референдуму щодо майбутнього СРСР. 24 грудня 1990 р. з'їзд приймає дві постанови про проведення референдуму СРСР. Перша постанова передбачала проведення референдуму про приватну власність на землю, другою депутати ухвалюють проведення загальносоюзного референдуму з питання збереження оновленого Союзу як федерації рівноправних суверенних соціалістичних республік, оскільки «збереження єдності союзних держав становить важливу проблему державного життя, що зачіпає інтереси кожної людини, всього суспільства Радянського Союзу» [11, с. 3]. Обидві постанови містили доручення Верховній Раді СРСР визначити дату референдуму та заходи по його забезпеченню і передбачали визначення результатів голосування по кожній з республік окремо.

Одразу ж після ініціативи Президента, 27 грудня 1990 р. з'їздом народних депутатів СРСР було прийнято Закон СРСР «Про всенародне голосування (Референдум СРСР)» [6, с. 10]. Закон відображав найкращі традиції радянського законодавства: референдум визначався як всенародне голосування громадян СРСР (ст. 1), шляхом якого можуть прийматися закони СРСР та рішення з найбільш важливих питань державного життя, й одночасно як виявлення громадської думки з тих же «інших найбільш важливих питань» (ст. 4).

Закон забороняв виносити на референдум питання стосовно кордонів СРСР та кордонів республік, зміни статусу та територіальної цілісності республік, автономних областей та автономних округів (ст. 4). Стаття 8 передбачала республіканські та місцеві референдуми, порядок проведення яких визначався законами СРСР та законами республік. Вища юридична сила законів СРСР стосовно республіканських, належність права призначення референдуму СРСР з'їзду народних депутатів СРСР та Верховній Раді СРСР, попри закріплення за вищими органами державної влади республік права на ініціативу проведення всесоюзного референдуму (ст. 9), ставила перепону для здобуття державного суверенітету республіками, бо вони вступали в суперечність із «законом про невихід» (ст. 2). Громадянам СРСР також належало право ініціювати референдум СРСР на окремій території (ст. 9), можливість чого була завбачливо передбачена «в необхідних випадках» (ст. 3). Визначення результатів голосування могло встановлюватись нормами, передбаченими при призначенні конкретного референдуму (ст. 26).

Тим не менш, ні М. Горбачов, як ініціатор референдуму, ні з'їзд народних депутатів, приймаючи відповідні постанови, не сформулювали питання референдуму і, крім дати проведення, Верховна Рада визначала також постановку питань.

Процес формулювання питання супроводжувався затяжними дебатами. Врешті-решт Верховна Рада СРСР рішенням від 16 січня 1991 р. затвердила зміст питання, що виносилось на голосування 17 березня 1991 р. Зміст питання був такий: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуються права та свободи людини будь-якої національності?» [11, с. 3]. В обговоренні подальшої долі Союзу проблема референдуму виходить на перший план.

В таких умовах республіки намагалися захистити власний суверенітет, користуючись тим, що справа організації всесоюзного референдуму покладалася на республіканські та територіальні органи влади [11, с. 3].

Згідно з Постановою Верховної ради СРСР «Про організацію і міри забезпечення референдуму СРСР з питання про збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 16 січня 1991 р., передбачалося визначення результатів голосування «по Союзу в цілому з урахуванням результатів голосування в кожній республіці окремо» [11, с. 3]. Це не суперечило Закону СРСР про референдум, ст. 26 якого передбачала, що для окремих питань визначення результатів голосування «може проходити відповідно до правил, встановлених при призначенні конкретного референдуму СРСР» [6, с. 23]. Тобто голоси республік, населення яких

проголосувало б проти, могли «потонути» серед позитивних відповідей жителів інших республік. У постанові наголошувалось, що рішення, прийняте шляхом референдуму СРСР, є остаточним, може бути відмінене або ж змінене лише шляхом нового референдуму СРСР та має обов'язкову силу на всій території Радянського Союзу (відповідно до ст. 29 Закону про референдум СРСР). Це давало підстави класифікувати референдум не як «виявлення суспільної думки», а як «прийняття рішення, що передбачає основний зміст законів СРСР та інших актів» (ст. 4 Закону про референдум СРСР), оскільки стосовно результатів референдуму – виявлення громадської думки – передбачалось лише «врахування при прийнятті рішень відповідними державними органами» (ст. 29). Нагадування законодавства було превентивним заходом стосовно реальності «при нагоді» використати результати всесоюзного референдуму стосовно республіки, яка участі в голосуванні не брала.

Стан реалізації даної постанови змусив Верховну Раду 25 лютого прийняти нову Постанову – «Про хід виконання постанови Верховної Ради СРСР про організацію і заходи забезпечення проведення референдуму СРСР 17 березня 1991р.» Верховна Рада постановила, що «рішення, які блокують проведення референдуму СРСР в тих чи інших місцях, є незаконні та не підлягають виконанню», фактично закликаючи до непокорі органам республіканської влади. «Республіканські опитування населення» (підкреслено мною. – Х.І.) про незалежність республік не визнавались підставою не проведення «всесоюзного референдуму» (підкреслено мною. – Х.І.), оскільки винесені на них питання «не відповідають на головне запитання, винесене на обговорення та голосування всього радянського народу» [10, с. 2].

В цьому зв'язку у республіках, де не були створені відповідні комісії по проведенню референдуму, районним, міським, районним у містах, селищним і сільським Радам надавалось право самостійно створювати дільниці й округи, затверджувати окружні та дільничні комісії. Право на аналогічну діяльність надавалось і трудовим колективам, суспільним об'єднанням на підприємствах, в установах та організаціях, а також командуванню військових частин МО СРСР, КДБ СРСР, МВС СРСР. Результати голосування в такий спосіб центральна комісія референдуму СРСР, згідно з постановою, мала враховувати при підбитті підсумків голосування по СРСР в цілому [10, с. 2].

Неоднозначність, недолугість загальносоюзного закону про референдум і нормативно-правових актів, що регулювали проведення референдуму 17 березня 1991р., є цілком виправданими недоліками з огляду на цілі та мету, що покладалися загальносоюзним державним апаратом на референдум – збереження СРСР, а отже, і власної влади за будь-яких обставин. Відповідно до цього, ставлення республік до референдуму автоматично означало ставлення до власного суверенітету і навпаки. Воно, насамперед, відображало розвиток національної самосвідомості та розстановку політичних сил у представницьких органах влади республік, що були сформовані в результаті перших в історії Радянського Союзу демократичних виборів.

Українська РСР після березневих виборів 1990 р. до Верховної Ради вперше в історії отримала демократично обраний (прямым, таємним голосуванням за альтернативних кандидатур) парламент. З перших же днів діяльності новообраного парламенту розгорнулася запекла боротьба між опозицією та більшістю. Не стало винятком і питання проведення всесоюзного референдуму, дискусія про який розпочалась з критичних зауважень опозиції майже одразу по його ініціюванні.

Одним із ключових питань була законність проведення всесоюзного референдуму в республіці. Наголошувалось на тому, що він є зверненням до народу поза участю верховних органів республіки, підкреслювалася відсутність закону УРСР про референдум. Зазнавало критики також формулювання питання у бюлетені. Наявність позбавлених юридичного змісту формулювань, як-от «оновлена федерація», «повною мірою» насторожувала навіть прихильників союзного договору [1, с. 40-41]. Поряд із позицією цілковитої підтримки, що її зайняла парламентська більшість Верховної Ради України, лунали пропозиції відмовитись від проведення всесоюзного референдуму в УРСР взагалі, провести власний референдум для визначення народної волі з приводу утворення незалежної Української держави (Д. Павличко, М. Горинь), або ж провести паралельно всесоюзному республіканське опитування (Л. Лук'яненко) [1, с. 40].

При обговоренні у Верховній Раді питання «Про проведення на території Української РСР референдуму та визначення засад і відносин з суверенними республіками та змісту бюлетеня для таємного голосування» парламентарська більшість, підтримуючи проведення всесоюзного референдуму, відкидала можливість «неправомірного» додаткового питання для уточнення ролі України у реформуванні СРСР, що було запропоноване Президією Верховної Ради [9, с. 331]. Саме навколо цих двох основних варіантів і точились дискусії. Інші пропозиції, в тому числі й В.Яворівського про винесення третього питання – про «суверенну, вільну, незалежну демократичну Україну» [2, с. 2.], не знайшли належної підтримки в парламенті. Попри численні правові суперечності та невизначеності ролі результатів референдуму, некоректності самого формулювання питань, незважаючи на вагомість аргументів, які наводились сторонами, як слушно зазначив у виступі депутат В. Носов, проводити чи не проводити – це питання було, передусім, суто політичним [2, с. 3].

Одним із факторів, що дозволив дійти компромісу, стала позиція так званих «суверен-комуністів», які прагнули звільнитися від диктату союзного центру, зовсім не пов'язуючи це із зміною всієї системи владних відносин. Саме факт директивного призначення референдуму без участі Верховної Ради, в чому і проявлялось ігнорування суверенних прав республіки, став тим аргументом, який дозволив «суверен-комуністичному» крилу групи «239» прийти до згоди з Народною Радою [1, с. 42]. Згідно з рішенням українського парламенту, одночасно із загальносоюзним референдумом проводилось республіканське опитування. Жителі республіки повинні були дати відповідь на питання:

«Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» [8, с. 313].

Керівництво КПУ спочатку виступило на підтримку тільки союзного референдуму, але згодом партія трактує республіканське опитування як таке, що уточнює загальносоюзне.

У подіях навколо референдуму опозиційні сили теж не завжди виступали в єдності. Українська міжпартійна асамблея закликала бойкотувати референдум. Більшість – Народна рада, а також Рух, Демократична партія України, Партія демократичного відродження України та інші, створивши спеціальний комітет «Референдум – суверенна Україна» [5, с. 142], агітували виборців висловитись на підтримку республіканського бюлетеня та дати негативну відповідь на запитання союзного. Українська республіканська партія та Львівська крайова організація Руху закликали відповісти «ні» на обидва запитання та підтримати рішучим «так» так званий «галицький бюлетень», що був покликаний з'ясувати ставлення до повної незалежності України. Останнє стосувалось лише жителів Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей.

У результаті виборів до місцевих Рад навесні 1990 р. представники демократичного блоку здобули повну перемогу в Івано-Франківській і Львівській областях, одержавши також більшість депутатських місць у Тернопільській. Така ситуація спричинила спротив комуністичної номенклатури функціонуванню демократичних об'єднань як на місцевому, так і на республіканському рівнях. Це, у свою чергу, поставило перед керівництвом областей потребу узгодження своєї господарської та політичної діяльності.

Саме однорідність у політичному відношенні дозволила керівництву західного регіону набагато швидше від Верховної Ради зайняти чітку та набагато критичнішу позицію стосовно загальносоюзного референдуму.

Виступаючи з позицій державної суверенності України, Львівська обласна рада на початку лютого 1991 р. приймає ухвалу про звернення до Верховної Ради УРСР з пропозицією не проводити референдум на території республіки до прийняття нової Конституції України, відповідно до постанови парламенту від 17 жовтня 1990 р. У разі ж прийняття рішення про проведення референдуму, пропонувалось винести на голосування ще й такі питання: «– Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішнього і зовнішнього життя? («Так» – «Ні») – Чи відповідає в даний момент діяльність КПУ як заgonу КПРС інтересам народу України? («Так» – «Ні»)» [13, с. 1].

Зволікання Верховної Ради України з прийняттям рішення щодо проведення референдуму в УРСР змусило винести ставлення до нього на обговорення спільної сесії трьох обласних рад – Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської.

Ідея такої сесії, яку журналісти назвали «Галицькою асамблеєю», ґрунтувалась на практиці консультацій між керівництвом областей, що мала місце у 1990 р. і яка засвідчила ефективність

узгодження діяльності господарств західного регіону в умовах загальної тенденції погіршення економічної ситуації. Потребували вироблення спільної позиції також політичні питання: «... якщо нас дуже прагнуть відмежувати від решти України, то ми повинні дбати про те, щоб спільно цей рів засипати», – зазначив голова Львівської обласної Ради В'ячеслав Чорновіл, висловлюючи свої сподівання на результати засідання [13, с. 1].

Спільна сесія відбулась 16 лютого 1991 р. в приміщенні Львівського оперного театру. Крім депутатів Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської Рад, були присутні депутати Рівненської, Волинської, Житомирської, Чернівецької та Закарпатської областей, представники громадських організацій, народні депутати України [4, арк. 1-2]. Виступаючи під час обговорення другого питання порядку денного «Про політичну ситуацію в регіоні і всесоюзний референдум», учасники зазначали, що «...розпад Союзу на незалежні держави – є неминуча перспектива...» (І. Юхновський, народний депутат України) [4, арк. 34], а «спроби зберегти мертву структуру під виглядом «оновленої федерації» за допомогою фіктивного референдуму – історично неспроможні і приречені», і вперше за сторіччя надану «...можливість завоювати і державну незалежність, і демократію відносно мирним шляхом...» (В. Чорновіл, голова Львівської обласної Ради) [7, арк. 55-56] втрачати не можна. Тому-то слід зробити все для того, щоб голос українського народу був почутий, і засудити заклики до бойкоту референдуму (М. Яковина, голова Івано-Франківської обласної Ради) [4, арк. 70]. Схвалюючи ініціативу депутатів Верховної Ради включити до бюлетеня питання, яке б відповідало Декларації про суверенітет, сесія все ж вирішила, спираючись на норми Закону СРСР «Про всенародне голосування (Референдум СРСР)», провести обласні референдуми, на які винести питання: «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам, незалежно від національної та релігійної приналежності?» [4, арк. 99]. 17 березня 1991 р. жителі трьох західних областей отримали для голосування, поряд із загальносоюзним – білим і республіканським – сірим, ще й регіональний бюлетень – рожевого кольору.

Уявлення про ситуацію, що склалася в Україні навколо референдуму, не було б повним без згадки про події в Криму. Четверта позачергова сесія Кримської обласної Ради народних депутатів ухвалила рішення про проведення в області референдуму по питанню «відновлення» державного статусу Криму. Незважаючи на чітку заяву Голови Верховної Ради України Л.Кравчука про те, що будь-які порушення положень Декларації про суверенітет будуть мати відповідні наслідки, та бойкот з боку корінних жителів – кримських татар і багатьох громадсько-політичних організацій півострова, референдум, запланований на 21 січня 1991 р., відбувся. 93,26% його учасників проголосували за утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта Союзу та учасника союзного договору. Побоюючись підтримки кримського сепаратизму ззовні,

парламент України поновлює автономію. Кримська Рада приймає рішення вважати голоси, віддані 21 січня за автономію, голосами на підтримку збереження Союзу, відмовляючись від проведення всесоюзного референдуму на своїй території. І лише після втручання Верховної Ради України у відповідь на заяви-протести Кримської крайової організації Руху [7, с. 1] Кримська автономія приймає рішення про участь у референдумі 17 березня 1991 р.

17 березня на території України участь у голосуванні взяли 83,5 % тих, хто був внесений до списків. На питання всесоюзного референдуму відповіли «так» 70,2 %, «ні» – 28 % [14, арк. 4].

Питання республіканського бюлетеня в Україні підтримали 80,2%, 18% громадян відповіли «ні» [14, арк. 6]. 88,3% жителів трьох західних областей висловились на користь української незалежності.

Загалом по Союзу РСР до списків громадян для участі в референдумі було включено 185 млн. 647 тис. 355 осіб, з яких проголосували 80%. З них «так» відповіли 76,4% (найбільше – у Південній Осетії: лише 9 осіб з усіх, що проголосували, висловились «проти»), «ні» – 21,7% та 1,9% бюлетенів було визнано недійсними [12].

Таким чином, більшість громадян СРСР, які в ході всесоюзного референдуму взяли участь у голосуванні, висловились за збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних

республік, в якій будуть у повній мірі гарантовані права та свободи людини будь-якої національності.

Виніши на референдум паралельно всесоюзному своє питання, Україна, не загострюючи відносини із союзним центром, легітимізувала проведення республікою суверенної політики як у питаннях внутрішнього життя, так і при обговоренні проекту нового союзного договору. Відкладення розгляду його нової редакції для вивчення відповідності Декларації було, за оцінкою багатьох, одним із перших «справді самостійних кроків» [3, с. 132]. Компроміс, досягнутий у Верховній Раді України, показав можливість погодження спільних позицій на основі пріоритетності державних інтересів. Саме ідеологія «державництва» і привела до здобуття незалежності, попри розстановку політичних сил у парламенті й особливості «політичної географії» республіки. Врешті-решт Україна отримала досвід проведення референдуму, що став у нагоді 1 грудня 1991 року.

Результати першого і, як виявилось, останнього радянського референдуму були суперечливими та дозволяли протилежним політичним таборам одночасно трактувати їх як свою перемогу. Хоча, напевне, ні переможців, ні переможених у контексті невизначеності політичних наслідків волевиявлення не було. Лише подальший розвиток політичного життя поступово давав відповіді на запитання, які мав вирішити референдум.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко О. Еволюція суспільних поглядів та процесів: від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень-серпень 1991 р.) / О. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 41-44.
2. Вибір, але який? // Голос України. – 1991. – 21 лютого. – С. 2-3.
3. Гарань О. В. З історії формування політичного спектра України (літо 1990 – літо 1991) О. Гарань // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. – К., 1993. – С. 142.
4. Державний архів Львівської області (м. Львів). – Ф. Р-221. – Оп. 3. – Спр. 1193. – Арк. 99.
5. Діак І. Україна – Росія (історія та сучасність) / І. Діак. – К., 2001. – 218 с.
6. Закон СССР «О всенародном голосовании (референдум СССР)» // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1990. – № 1. – С. 10.
7. Позиція Руху врахована // За вільну Україну. – 1991. – 1 березня. – С. 1.
8. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 року» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – 19 березня. – № 12. – С. 313.
9. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про зміст бюлетеня, що виносяться Верховною Радою Української РСР на референдум 17 березня 1991 року» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – 26 березня. – № 13. – С. 331.
10. Постановление Верховного Совета СССР «О ходе выполнения Постановления Верховного Совета СССР об организации и мерах по обеспечению проведения референдума СССР 17 марта 1991 года» // Известия. – 1991. – 20 февраля. – С. 2.
11. Постановление Верховного Совета СССР «Об организации и мерах по обеспечению проведения референдума СССР по вопросу о сохранении СРСР» // Известия. – 1991. – 19 января. – С. 3.
12. Постановление Центральной комиссии референдума СССР «Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 года» // Известия. 1991. – 21 марта. – С. 1, 3.
13. Про забезпечення політичної стабільності в області і ставлення до референдуму щодо Союзного договору // За Вільну Україну. – 1991. – 5 лютого. – С. 1.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 120.

УДК 72.01:728.4(477.83)

М.М. ЯСІНСЬКИЙ

ІСТОРИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНО-КУЛЬТУРНИХ КЛУБІВ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ясінський Михайло Миколайович – викладач Рівненської Малої академії наук учнівської молоді

У статті аналізуються особливості розвитку етнічно-культурних клубів Галичини до початку Першої світової війни. Автор простежує закономірності становлення етнічно-громадських організацій XVI-XVII та XIX-XX ст. На матеріалах етнічно-клубного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. проаналізовано передумови національного єднання українців Галичини.

Ключові слова: етнічно-культурні клуби, моноетнічні полікультурні об'єднання, реновація автохтонної культури.

В статье анализируются особенности развития культурно-этнических клубов Галиции к началу Первой мировой войны. Автор прослеживает закономерности становления этнических общественных организаций XVI - XVII и XIX-XX ст. На материалах этнического клубного движения конца XIX - начала XX ст. проанализированы предпосылки национального единения украинцев Галиции.

Ключевые слова: культурно-этнические клубы, моноэтнические поликультурные объединения, реновация автохтонной культуры.

In the article analysed deals with the development of ethnic-cultural clubs in Galicia before the First World War. The author studies the development of ethnic community organizations XVI-XVII and XIX-XX centuries. On the basis of ethnic club movement of the late XIX - early XX century preconditions of national unions of Ukrainian Galicia are analyzed.

Keywords: ethnic and cultural clubs, monoethnic multicultural association, renovation of autochthonous culture.

© М.М. Ясінський, 2011

В історії розвитку етнічно-культурних клубів дев'ятнадцятого століття значну роль відіграли так звані «бездержавні» етноси, тобто етнічні об'єднання громадян, що не отримували від держави достатньо сприятливих умов для розвитку власного етносу. В багатоетнічній за своїм складом Галичині «бездержавними» були польський, єврейський, російський, український та інші етноси. Разом з тим, не були «державним етносом» в південно-західній частині Галичини і австрійські німці, оскільки потреба культурного розвитку німецького етносу не була забезпечена окремими державними програмами, постановами тощо. На цій підставі можна зробити висновок, що на території Королівства Галичини і Лодомерії жоден з етносів у монархічній австро-угорській державі не представляв цю державу. Позаєтнічна політика Габсбургів у поліетнічній Галичині уможливила розвиток моноетнічних культурних об'єднань.

Питанням розвитку українських моноетнічних культурних об'єднань в Галичині присвячено численні праці вітчизняних науковців, таких як Гарат Р. [1], Полєк В. [2], Коломиєць М. [3], Арсенич П. [4], Грабовецький В. [5], [6], Когутяк М. [7], Белей І. [8], Перський С. [9], Ісаєвич Я. [10], [11]. Дисертаційні дослідження, пов'язані з особливостями становлення етнічних об'єднань в Галичині, діяльністю українських етнічно-культурних клубів та лідерів національно-культурного руху в останньому десятилітті проводили Окаринський В. М. [12], Яцина О. А. [13], Шевчук Г. Й. [14], Струк З. І. [15], Ковалюк Р. Т. [16], Олешко Н. П. [17], Гурак І. Ф. [18], Хмельовський П. М. [19], Шміло О. П. [20], Мисак Н. Ф. [21], Благий В. Б. [22], Киричук О. С. [23], Гуйванюк М. Р. [24], Малюта О. В. [25];

Кудлач-Мельник В. І. [26]; Трофим'як Б. Є. [27]; Янишин Б. М. [28]; Лозинський М. В. [29]; Бандрівський М. С. [30] та інші.

У розвитку етнічно-культурних клубів Галичини відображено історичні процеси етнізації та політизації культур, розширення меж світової культури, потреба одержавлення культури тощо. Вивчення історичних закономірностей розвитку етнічно-культурних клубів Галичини збагатить як історію світової культури, так і вітчизняну історичну науку.

Існує думка, що «братський рух сформувався в міському середовищі» [31, С. 355]. Вірогідно, що оформлений статутом та відповідно затверджений у вигляді того чи іншого братства, етнічно-релігійний рух справді переважав у містах. Проте неформальні етнічно-релігійні об'єднання можливо такі переважали в галицьких селах. (В даному випадку під неформальними слід розуміти ті об'єднання, що не мали відповідно задокументованого оформлення та прийнятної для нас відповідної організаційної форми). Якщо взяти до уваги той факт, що села в XVI-XVII ст. склалися з одного-двох десятків дворів (австрійські переписи більш пізнього часу до певної міри є цьому підтвердженням), то, безумовно, жителі одного села були об'єднані між собою як кровними узами, так і спільним веденням окремих видів господарської діяльності, спільною потребою захисту і розвитку. В цьому випадку братство було для них природним способом співіснування і не потребувало додаткового формального прояву, до того ж, рівень освіти селянства унеможлилював письмову формалізацію взаємовідносин¹. Натомість на рубежі XIX-XX ст. кількість форм етнічно-релігійних клубів є досить значною. В цей час виникають релігійно-

просвітні, релігійно-економічні, релігійно-обрядові, релігійно-мистецькі, релігійно-економічні, релігійно-політичні та інші клуби.

У зв'язку зі значною соціальною диференціацією та вищим загальним рівнем розвитку культури селянство перестає бути єдиною «братсько-християнською» організацією, розширює поле своєї культурної діяльності і формалізує менші за обсягом напрямів розвитку (проте, необов'язково - за кількістю членів) братські релігійні об'єднання. Викликане розширенням меж культури урізноманітнення культурної діяльності стало причиною урізноманітнення клубних форм діяльності.

В XVI-XVII ст. стабільний у прагненні до захисту етнічної культури братський рух об'єднував релігійну, освітню, виробничу та іншу діяльність. До кінця дев'ятнадцятого століття число культурних закладів у Великій Україні та особливо в Галичині значно зросло, українська етнічна культура урізноманітнилася.

Розгляд світових культурних надбань у вигляді окремих течій, напрямів розвитку тощо мало вписується в рамки конкретних практичних діянь об'єднань, груп чи окремих осіб, причетних до даного кола культури. Історія світової культури, що представлена нам у вигляді відокремлених культурно-історичних періодів, є лише ідеалізованою абстракцією, котрою нам намагаються пояснити сутність розмаїтого і всеохоплюючого акту повсякденного народження культури.

Форма історично-культурної періодизації для розуміння процесів, що мали місце в історії Галичини кінця XIX – початку XX ст., є надто умовною. Ми, наприклад, читаємо: «Романтизм зруйнував зверхне ставлення до народної культури, стверджуючи, що саме з народного джерела інтелектуальна еліта може черпати кращі зразки для своєї творчості... Разом з тим важливо зауважити, що романтичне світобачення мусило завойовувати собі місце в душах людей у боротьбі з класицистичними уподобаннями творців Російської та Австрійської імперій, такими як раціоналізм, одноманітність, універсальність і своєрідне увалення про належний державний «порядок» [32, С. 394]. Відмінні форми буття, сприйняття та відображення культури, як бачимо, стали тут причиною тавтологій та підміни понять. Натомість культура Галичини даного періоду не була ні цілком просвітницькою, ні романтичною, ні загальноєвропейською, ані етнічно-відособленою.

Розвиток етнічно-культурних клубів мав місце не лише на теренах Галичини. Також поширення романтичних чи просвітницьких умонастроїв не було прерогативою галичан. Та й розвиток економіки чи політичної культури в Королівстві мало чим відрізнявся від подібних процесів в усій Європі. Лише поєднання в Галичині різних форм культури, наявність водночас як загальноєвропейських, так і етнічно-історичних чинників, відсутність державних форм організації етносу викликали масову появу та розвиток етнічно-культурних клубів українців Австро-Угорської імперії.

Даний культурний феномен не вписується в загальнонаукову форму історично-культурної періодизації і вимагає окремого пояснення.

Члени людських спільнот, реалізуючи свої

соціальні потреби, організують власне життя в колі собі подібних. Історія Галичини засвідчує, що в цьому краї існувало принаймні кілька кіл «собі подібних», котрі перетиналися, співіснували, проте ніколи не ставали єдиним соціумом.

Галицьке селянство, на перших порах ізольоване територіально, опинилося в культурній ізоляції, а ті значні культурні процеси, що мали місце в історії краю, були йому почасти чужі, почасти й невідомі.

Українська галицька шляхта змушена була співіснувати з польською, німецькою, угорською, чеською та іншими елітами того часу, підтверджуючи свою вірогідність зверхнику-цісареві, чи визнати свою етнічну меншеартісність, піднявшись тим самим над своїм високим шляхетним походженням. Так чи інакше, але українська соціальна еліта краю, в цілому, потребувала покращення свого суспільного становища.

Відверто невідгидним було становище діячів української греко-католицької церкви, що становили значну частину галицької інтелігенції. Релігійна ізоляція руської духовної інтелігенції на поч. XX ст. через поширення соціалістичних ідей була доповнена, хоча й незначною, атеїстично-класовою ізоляцією.

Робітничий клас Галичини, що прийшов на зміну цеховим робітникам, ще не мав достатньої кількості власних соціальних організацій, був розрізнений та недостатньо організований (Тут використано марксистський термін, натомість можна було б сказати - «наймані робітники галицьких міст»). Перші робітничі організації зміцнили своє становище, правдоподібно, лише після приходу на виробництво значного числа представників світської або й так званої технічної інтелігенції.

Етнічно-соціально меншиною залишалися наймити та інші сільські наймані робітники. Найменш захищені та найменш освічені, найбільше скривджені та найзлиденніші, ці люди невдовзі ставали учасниками хорів, грали вистави в народних театрах, брали участь в організуваних «Просвітою» чи «Соколом» масових заходах тощо, тобто ставали повноправними членами етнічної спільноти.

Український соціальний портрет Галичини XIX ст. складався виключно з етнічно-соціальних меншин, розрізнених та не пов'язаних спільністю інтересів.

Клубна діяльність обмежує членство в клубі певними вимогами, відокремлюючи тим самим «своїх» від «чужих». Тих, що беруть на себе зобов'язання дотримуватись клубних вимог, інші члени клубу вважають своїми спільниками, одностайними, людьми, близькими їм за певними ознаками. Правила клубу є мірилом для оцінювання дій та поступків кожного з членів клубу. Клуб є об'єднанням членів клубу, проте об'єднанням добровільним, таким, що не зобов'язує до виконання правил клубу осіб, котрі не є його членами. Відокремлення членів клубу від нечленів, наявність окремих клубних правил, добровільне виконання членами клубу певних зобов'язань, що впливають з клубного «законодавства», засвідчують про самообмеження членами клубу особистої свободи задля функціонування клубної організації.

Клубна форма суспільного об'єднання виникає як психологічна потреба та форма соціальної

організації, на певному політико-правовому рівні розвитку держави і при наявності економічних умов. Разом з тим, клуби виникають як спосіб реалізації культурних конфліктів. Потреба в різних рівнях, розмаїтих відтінках та нюансах культурного життя для одних членів суспільства є лише надміром, рудиментом та зайвиною для інших. В таких випадках клуб є способом уникнення конфлікту, коли певна кількість членів певної суспільної групи створює власне суспільне об'єднання. Так у 1861 році українською галицькою елітою був створений клуб «Руська бесіда», що на перших порах діяв як відпочинковий заклад для вузького кола осіб українського походження та певного соціального стану [33].

При недостатньому політико-правовому регулюванні питання взаємодії малих соціальних груп конфлікти між соціальними об'єднаннями виникали знову, але тепер ще й на рівні клубів, як відокремлених соціальних груп. Виникла необхідність створення органів взаємодії між малими соціальними групами в межах соціального об'єднання та організації протистояння з антагоністичними соціальними групами.

1891 року Товариство «Просвіта» отримувє триступеневий статус: читальними товариства опікуються філії, діяльність філій організовує Центральний відділ («Мати-Просвіта») у Львові [34]. Аналогічні повноваження отримало й Товариство «Сокол-Батько» [35].

У зв'язку з тим, що конфлікти культур протягом останнього десятиліття XIX ст. в Галичині не були вирішені об'єднаними зусиллями етнічних клубних спілок, на початку XX ст. представники галицької еліти здійснили спроби політичного врегулювання культурних конфліктів. Разом з тим, на порядок денний було піднято питання етнічної, економічної, соціальної та політичної свободи та рівності носіїв кожної з культур, представлених у Галичині.

В кінці XIX – на початку XX ст. галицькі етнічно-культурні клуби стали соціальною формою організації етносу, зумовили розвиток соціальних інституцій, сприяли визначенню правил соціального співжиття.

Члени клубних об'єднань були представниками українського етносу в поліетнічному середовищі, саме тому ідея етнічного єднання була присутня в діяльності більшості українських клубів Галичини.

Протягом століть українці не мали власної держави. Питання бездержавності набувало особливої актуальності в часи значних військових конфліктів та вторгнення на територію українського етносу агресивних представників

чужих держав. Захист етносу від економічного розорення та фізичного знищення в часи все більшої концентрації військово-технічних засобів мав стати функцією держави. Принаймні такі сподівання на державу покладали найменш захищені та найбільш чисельні соціальні верстви. Недостатність відповідних зусиль з боку держави викликала негативне ставлення до державного апарату Австро-Угорської імперії та будила думку про можливість створення в майбутньому окремої української держави. На початку XX ст. її створення стало тим більш реальним, оскільки ідея етнічного єднання набула більшої популярності, етнічно-культурними об'єднаннями були підготовлені прототипи державно-управлінських структур, в австро-угорському державотворенні в якості послів та депутатів сейму брали участь представники українського етносу.

Викликані важкими економічними, соціальними та етнічно-політичними чинниками, умови життя народу могли бути покращені за участю створеної для народу (*patio*) національної держави.

Діяльність Українських Народних Домів в якості представництв територіальних громад, об'єднань етнічно-культурних товариств та українських політичних клубів в австрійському парламенті і галицькому сеймі робили перспективу створення етнічної держави не лише можливою, але й цілком реальною.

1. «Великі сім'ї» - родини та етнічні господарчі і культурні зв'язки між українцями сприяли створенню етнічно культурних клубів у Галичині в кінці XIX ст.

2. При організації етнічно-культурних клубів був використаний досвід діяльності етнічно-культурних братств «руської віри» XVI-XVII ст.

3. Особливість клубного руху в Галичині XIX ст. полягає в поєднанні етнічно-культурних та економіко-політичних чинників, а також наявності прихильників різних релігій та їх конфесій.

4. Етнічно-культурні клуби стали однією з форм розвитку культури. Розвиток етнічно-культурних клубів прискорив розвиток етнічної культури, розширив межі цієї культури.

5. Етнічно-культурні клуби пройшли шлях розвитку від дрібних клубів через клубні союзи до моноетнічного полікультурного об'єднання з протодержавними функціями.

6. Історичний розвиток українських етнічно-культурних клубів Галичини кінця XIX – поч. XX ст. від братств до моноетнічних протодержавних об'єднань був закономірним етапом у розвитку світової культури.

ПРИМІТКИ:

¹ - Поява громадських об'єднань (братств) XVI-XVII ст. у Львові, Острозі, Києві та інших містах була викликана водночас як потребою забезпечення життєздатності родової доісторичної «братської» культури предків, так і з метою модернізації тогочасної української культури. Таким чином, історична роль братств полягала у реновації автохтонних культур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гарат Р. Діяльність Товариства «Просвіта» в Галичині (1868-1921 рр.) / Гарат Р., Коцур А., Коцур В. Монографія. – Переяслав-Хмельницький: Книги XXI, 2005. – 168 с.
2. Полек В. «Просвіта»: історія, постаті, чин / В. Полек / Матеріали наукової конференції, присвяченої 125-й річниці заснування «Просвіти». – Івано-Франківськ, 1993. – 148 с.
3. Коломиєць М. «Просвіта» Калушчини: далеке і близьке / Михайло Коломиєць. – Калуш, 2003. – 186 с.

4. Арсенич П. Філія «Просвіти» у Станіславові / Петро Арсенич // «Просвіта» Івано-Франківська: минуле й сучасне. [За загальною редакцією В. Бойка]. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – 208 с.
5. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіслава) з найдавніших часів до початку XX століття / Володимир Грабовецький. Ч.1. – Ів.-Франківськ: Нова зоря, 1993. – 304 с.
6. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. / Володимир Грабовецький. – Дрогобич: «Відродження», 1997. – 224 с.
7. Когутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX-1939 р.) / М. Когутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
8. Белей І. Двадцять і п'ять літ історії Товариства «Просвіти» / Іван Белей. – Львів: НТШ, 1894. – 68 с.
9. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» з ілюстраціями / Степан Перський. – Львів: накладом Т-ва «Просвіта», 1932. – 268 с.
10. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. / Ярослав Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1966. – 249 с.
11. Ісаєвич Я. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI – XVIII ст. / Ярослав Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. Збірник статей. [Ред. кол. І. Л. Бутич і ін.] – Вип. 4. – К.: 1969. – С. 37-47.
12. Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911 - 1944 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Окаринський; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2001. — 19 с.
13. Яцига О. А. Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Яцига; Харківськ-кий національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2002. — 19 с.
14. Шевчук Г. Й. Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства «Сільський господар» (1899-1944) Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. Й. Шевчук; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2006. — 18 с.
15. Струк З. І. Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921 - 1939 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / З. І. Струк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2001. — 18 с.
16. Ковалюк Р. Т. Український студентський рух на західних землях XIX - XX ст. Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Р. Т. Ковалюк; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. — Л., 2003. — 31 с.
17. Олешко Н. П. Український національно-визвольний рух у Галичині на початку XX ст. та українська преса Наддніпрянської України Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. П. Олешко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2006. — 16 с.
18. Гурак І. Ф. Українське студентство у суспільно-політичному житті Східної Галичини (60-ті роки XIX - початок XX ст.) Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Ф. Гурак; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка. — Івано-Франківськ, 2005. — 19 с.
19. Хмельовський П. М. Українське педагогічне товариство «Рідна школа» в суспільно-політичному житті Західної України (1919 - 1939 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / П. М. Хмельовський; Прикарп. ун-т ім. В. Стефаніка. — Івано-Франківськ, 2004. — 20 с.
20. Шміло О. П. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921 - 1939 рр.) Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. П. Шміло; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2006. — 19 с.
21. Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX - на початку XX ст.: соціально-професійний аспект. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Ф. Мисак; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2005. — 20 с.
22. Благий В. Б. Студентство Львівського університету в 1900-1914 роках: історико-соціологічний аспект Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Б. Благий; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2003. — 19 с.
23. Киричук О. С. Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга половина XIX - початок XX ст.) Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Киричук; НАН України. Ін-т народознав. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. — Л., 2001. — 19 с.
24. Гуйванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900 - 1914 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Р. Гуйванюк; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2002. — 21 с.
25. Малуца О. В. «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX - перша чверть XX ст.) Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Малуца; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2005. — 20 с.
26. Кудлач-Мельник В. І. Політичне товариство «Руська Рада» Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. І. Кудлач-Мельник; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаніка. — Ів.-Франківськ., 2008. — 23 с.
27. Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. - перша пол. XX ст.) Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Б. Є. Трофим'як; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознавства — Л., 2003. — 40 с.
28. Янишин Б. М. Народовський рух у Галичині як суспільно-політична течія (70 - 80-і роки XIX ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. М. Янишин; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2003. — 24 с.
29. Лозинський М. В. Науково-видавнича та просвітницька діяльність Василянського Чину у Галичині (кінець XIX - перша половина XX ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / М. В. Лозинський; НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. — Львів, 2004. — 20 с.
30. Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX - XX ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / М. С. Бандрівський; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. — Л., 2001. — 20 с.
31. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.

УДК: 94 (477)+303(09)

К.М. КОЛЕСНИКОВ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ МИТНИХ ВІДНОСИН У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ЗА ДОБИ РИМСЬКОГО ДОМІНУВАННЯ**Колесников Костянтин Миколайович** – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук, доцент

Дана праця присвячена періодизації історії митних відносин в античних державах Північного Причорномор'я за римської доби. Автор приходять до висновку, що неможливо запропонувати загальної періодизації для всієї митної історії цього регіону.

Ключові слова: періодизація, митні відносини, римський період, Тира, Ольвія Понтійська, Херсонес Таврійський, Боспорське царство.

Данная работа посвящена периодизации истории таможенных отношений в античных государствах Северного Причерноморья в римский период. Автор приходит к выводу, что общая периодизация таможенной истории всех древних государств черноморского региона невозможна.

Ключевые слова: периодизация, таможенные отношения, римский период, Тира, Ольвия Понтийская, Херсонес Таврический, Боспорское царство.

This work is devoted to the periodization of the history of customs relations in the ancient states of the Northern Black Sea region during the Roman period. The author concludes that the general periodization of the history of all the ancient customs of the Black Sea region is impossible.

Key words: periodization, a customs relation, the Roman period, Tyras, Olbya Pontic, Chersonesus Tauric, Bosporian kingdom.

© К. М. Колесников, 2011

Проблематика історії митних відносин у Північному Причорномор'ї в період античності ніколи не ставала предметом комплексного дослідження в історіографії. Питання, пов'язані з митно-податковою сферою діяльності античних держав північного Понту, сталися або в окремих розділах загальних досліджень із соціально-економічної чи політичної історії регіону, або в окремих розвідках і статтях з вузьких і конкретних питань, приміром, митного оподаткування та торгівлі без мита на Боспорі IV ст. до н. е. (див., напр.: [1, с. 129–137]). Як неодноразово було зазначено, причиною цієї неухвилюваної є специфіка джерельної бази історії митних відносин в античному Причорномор'ї: на тлі ледь не тотального браку джерел різних типів і видів, джерельна база загалом відрізняється крайньою мозаїчністю і дискретністю, адже між деякими блоками джерел існують хронологічні розриви в кілька століть. Утім, така ситуація не виключає, а навпаки стимулює інтерес до проблеми періодизації історії митних відносин. Нашим завданням, отже, буде спробувати запропонувати періодизацію історії митних відносин на півночі Понту за часи римського домінування та в пізньоантичну добу.

Метою нашого дослідження, таким чином, є відтворення хронологічної послідовності розвитку політико-економічних структур Тіри, Ольвії Понтійської, Херсонесу Таврійського, Боспорського царства та Римської імперії, дотичних до здійснення митно-податкової діяльності. Досягнення цієї мети слугує більш ширшій цілі, що ставиться в інших наших дослідженнях: віддзеркалення в сучасних історіографічних інтерпретаціях джерел історії митних відносин навколо еллінських колоній північного Понту та можливості реконструкції

(точніше – моделювання) еволюції митних відносин у зазначеному регіоні. Хронологічні межі цієї праці охоплюють I ст. до н. е. – VI ст. н. е. Нижня межа обумовлена першими проявами римської зацікавленості північнопричорноморськими справами, починаючи з фінальної фази Мітрідатових війн. Верхня хронологічна межа пов'язана з низкою фактів, що в цілому свідчать про завершення античної доби в історії Північного Причорномор'я в VI ст.¹ Так, у другій чверті VI ст. було встановлено офіційний контроль Східно-Римської імперії над Таврикою. Пізньоантичний Херсонес утратив на користь кочівників значну частину своєї хори – основи античного господарювання та полісного ладу. На хорі античних центрів Східного Криму і Тамані фіксуються сліди руйнувань, спричинених нещодавніми варварськими навалами та гунсько-візантійським конфліктом за контроль над Боспором (колись – Пантікапеєм-Кесарією). Визначаючи верхню межу роботи, варто пам'ятати, що останній будівельний напис Херсонесу, в якому згадується митна організація міста, датується 488 р.

Таким чином, у рамки нашого аналізу частково або повністю потрапляють три хронологічні епохи історії античної цивілізації Північного Причорномор'я:

а) кінець елліністичного періоду (середина I ст. до н. е.),

б) римський період (друга половина I ст. до н. е. – третя чверть III ст.),

в) пізньоантичний період (кінець III ст. – перша третина VI ст.) [2, с. 15].

Під поняттям «доба римського домінування» ми маємо на увазі час панування (або намагання його встановити чи відновити) в північнопричорноморському регіоні римлян – ромеїв на тлі тривалого збереження формальної незалежності полісних держав Тіри,

Ольвії і Херсонесу та Боспорського царства².

Розробка загальної для всіх центрів Північного Причорномор'я періодизації доби римського домінування, відповідно до розвитку митно-податкових відносин у регіоні, видається поки що передчасною: вона не може бути запропонована через кілька причин. По-перше, через мізерну кількість наявних джерел. По-друге, історична еволюція держав Північного Причорномор'я цього часу сприяла визріванню специфічних рис у розвитку кожної з них, підсилювала відмінності між окремими державами, які ставали дедалі більшими, ніж у попередні епохи [6, с. 229]. Виходячи з малої кількості інформативних повідомлень про митну діяльність, періодизація історії митних відносин у Північному Причорномор'ї римської доби вимушено базуватиметься на відомостях із суміжних з митними відносинами сфер функціонування адміністративних систем та економік, а також на політичній історії держав регіону. Враховуючи місцеві особливості, пропонуємо періодизацію, окрему для кожного північнопричорноморського центру, а не загальну для всього Північного Причорномор'я.

Розпочнемо, нарешті, наш огляд, рухаючись від північно-західного до північно-східного Причорномор'я. На нашу думку, цілком виправданим стане виділення п'яти періодів в історії митно-податкових відносин у Тірі:

- 1) межа I ст. до н. е. / I ст. н. е. – перша половина I ст. н. е. – перебування тіраської громади після звільнення від влади гетів під протекторатом союзних Риму варварів³;
- 2) середина I ст. – початок II ст. – номінальна незалежність під опікою військ новоствореної провінції Фракія, а згодом Мезії;
- 3) початок II ст. – межа II–III ст. – номінальна незалежність під захистом римського гарнізону;
- 4) початок – третя чверть III ст. – формальна автономія в складі Римської імперії;
- 5) кінець III ст. – третя чверть IV ст. (375–376 рр.) – існування як одного із владних центрів візиготської плеємінної конфедерації.

У межах цих періодів можна перелічити низку важливих для нашої теми фактів. До ліквідації Одриської держави та створення провінції Фракія між 44 і 46 рр. н. е. Тіра мала сплачувати варварським царям трибут чи форос за надання захисту. Тіраські купці, що вели торгівлю з римськими придунайськими володіннями, залишали чималі гроші на мережі задунайських митних станцій. Тому община прагнула, подібно багатьом грецьким містам т. зв. Лівого Понту, які вже перебували за імперськими кордонами, здобути від імператорів митно-податковий імунітет. В. М. Зубар і Н. О. Сон припускають, що за Нерона близько 56 / 57 р. спеціальним актом, який став основою регулювання відносин общини з імперією, Тіра отримала права автономії, а з ними низку пільг [4, с. 190]. Не пізніше 116 / 117 р. у місті з'являється стаціонарна римська вексіяція з легіонерів V Македонського легіону, а згодом I Італійського, XI Клавдієвого та солдат допоміжних військ, тіраська гавань стає стоянкою кораблів Мезійського флоту. Імператори Септимій Север та його син Басіан (у майбутньому відомий як Каракала) близько 201 р. урочисто підтвердили

тіраський митно-податковий імунітет коштом істотного обмеження суверенітету громади. Акт 201 р. став справжньою віхою як в історії поліса, так і в його відносинах з могутнім Римом. На думку низки фахівців, від межі II–III ст. Тіра вже безсумнівно стає частиною імперії. Завдяки римським пільгам і привілеям поліс протягом II – першої половини III ст. переживає економічний підйом, пов'язаний із прогресом торговельно-обмінних та посередницьких операцій з імперією і варварами. Римська вексіяція дислокувалася в місті до третьої чверті III ст., після чого місто потрапляє під контроль варварських ватажків і майже повністю втрачає характерні риси античного поліса.

В історії Ольвії можна виокремити не менше трьох основних періодів історичного розвитку, пов'язаного з митно-податковими відносинами:

- 1) початок I ст. – перша половина II ст. – поступове відновлення міста після гетської навали в умовах відсутності стабільної римської допомоги;
- 2) друга половина II ст. – перша половина III ст. – економічний підйом під захистом римської вексіяції, підлеглість імперії на особливих умовах;
- 3) третя чверть III ст. – третя чверть IV ст. – фінальна фаза існування, коли місто функціонує як щось на кшталт виробничо-ремісничого центру ранньокласового варварського утворення.

Перший період розпочинається з відновлення життя на ольвійському городищі після спустошення міста Бурбестією в середині I ст. до н. е. Його закінчення ознаменоване навалю сарматів у другій чверті II ст., в результаті якої гинуть городища на узбережжі Бузького лиману. Другий період відзначений реанімацією монетної чеканки від межі 50–60-х рр. II ст. Кінцем 60-х – початком 70-х рр. того ж століття датується перша епіграфічна пам'ятка, що засвідчує присутність в Ольвії стаціонарної римської вексіяції. З цього часу археологи фіксують сліди впливу на міську забудову римської практики будівництва таборів та постійних укріплень.

На межі II–III ст. зв'язки з Римом міцнішають. Так, на думку В. В. Латишева, за Септимія Севера (193–211 рр.) Ольвія втрачає свій суверенітет і десь між 196–198 рр. включається до складу провінції Нижня Мезія [8, с. 196]. В. М. Зубар і Н. О. Сон зазначають, що в 197 / 8 р. щодо Ольвії приймається спеціальний рескрипт імператора, який підтверджує привілеї, даровані попередниками: фіксація статусу наближеного до автономії – самоврядування під наглядом намісника Нижньої Мезії [4, с. 167]. Від другої чверті III ст. посилюється натуралізація господарства та відбувається рустифікація міської економіки Ольвії.

У ході «готських війн» Ольвія і Тіра припиняють своє існування як античні центри. У 80-х рр. III ст. життя на території Ольвії відроджується переважно вихідцями з середовища черняхівського населення Північно-Західного Причорномор'я, генетично майже не зв'язаного з населенням античного міста першої половини III ст. У кінці III–IV ст. Ольвія і Тіра увійшли до складу широкої варварської конфедерації Північно-Західного Причорномор'я, що виникла в останній третині III ст. та ретроспективно пов'язувалася з більш пізніми візиготами. Тіра набула функцій політико-редистрибутивного центру цього ранньокласового державного утворення [10,

с. 54–59], Ольвія – ремісничого поселення [10, с. 189]. В другій половині 70-х рр. IV ст. обидва міста припиняють своє існування в зв'язку з гунською навалою.

В історії митно-податкових відносин у Херсонесі слід виокремити три основні періоди:

1) 40-і рр. I ст. до н. е. – 40-і рр. II ст. н. е. – сіммахія з Боспором та поетапний відхід Херсонесу від боспорської залежності з набуттям статусу «вільного міста» (елевтерії);

2) друга половина 40-х рр. II ст. – 50–60-ті рр. III ст. – перебування на правах елевтерії (свободи) під захистом постійного римського гарнізону;

3) межа III–IV ст. – кінець V ст. / перша третина VI ст. – перебування під захистом гарнізону балістаріїв, що забезпечували стягування мита.

Перший період розпочався зі встановлення безпосередніх контактів з Римом Юлія Цезаря, який, на думку більшості фахівців, починаючи з М. І. Ростовцева, вперше надав місту елевтерію (свободу) [9, с. 1–21]. В цей період Херсонес за допомогою дипломатичного втручання Риму неодноразово намагається позбутись боспорського протекторату, що виявляється в формі військово-політичної сіммахії двох формально незалежних, хоча й нерівноправних держав. Проте імперія розглядає місто як протипагу потенційній могутності Боспору і не поспішає гарантувати херсонеський суверенітет. У цей час римська адміністрація шукає форми і методи взаємодії з херсонеською громадою та контролю над нею. Період закінчується з розміщенням у місті стаціонарного римського гарнізону, який стає центром усієї таврійської вексіяції, та з визнанням статусу «вільного міста» за імператора Антоніна Пія. Розпочинається доба т. зв. другої елевтерії.

Другий період триває від надання Антоніном Пієм свободи до виведення вексіяції за Галлієна. В цей час Херсонес – центр римської військової присутності в Тавриці та «вільне місто» за межами імперії, вірогідно, наділене митно-податковими привілеями, але не звільнене від обов'язку сплати податків на утримання римської вексіяції, що захищає місто. В другій половині – останній третині III ст. перебудовується територія римської цитаделі. Це може свідчити про виведення з міста римської залоги, що знаменує новий перехідний період в історії Херсонесу.

Початок третього періоду можна пов'язати з появою в Херсонесі вексіяції I Італійського та II Геркулієвого легіонів та бойовою активністю херсонеських балістаріїв, про що повідомляє 53-я глава трактату «Про управління імперією» Константина Багрянородного. Наприкінці цього періоду вікаріат (управління) балістаріїв уже згадується як інституція, серед завдань якої було стягування місцевих податків і митних зборів. Закінчення цього періоду припадає на початок активності в Північному Причорномор'ї Юстиніана I Великого. В цей час відбувається поступова трансформація політико-адміністративних інститутів «вільного міста» в місцеві представництва імперських структур у Тавриці.

В історії Боспору, виходячи з наявного мінімуму

інформації щодо митно-податкових відносин, можна виділити наступні три періоди:

1) 63 р. до н. е. – 49 р. н. е. – перехідна доба стабілізації від непокірливих Мітрідатидів до лояльних Риму Тиберіїв Юліїв;

2) середина I – середина III ст. – доба стабільного розвитку сателітної держави – найзначнішої римської союзниці та найсерйознішої регіональної потуги північного Понту;

3) третя чверть III ст. – друга чверть VI ст. – доба дестабілізації та спрощення державної системи, збереження традиційних митно-податкових структур під контролем варварських еліт і династій.

Перший період характеризується цілою низкою спроб з боку римлян установити надійний контроль над Боспором, а з боку Боспору – зберегти контроль над Північним Причорномор'ям як за Мітрідата VI. Протягом другого періоду Боспор замикається в орбіті Римської імперії, його царі проводять у цілому проримську політику. Другий період триває від воцаріння Котиса I, який обирає для своєї династії тронне ім'я з римською трьохскадовою структурою, до правління Рескупоріда IV, який змушений поступитися частиною царства на користь Фарсанза. Владарювання останнього відзначається початком варварських походів з території Боспору на римські володіння. Третій період триває від боротьби з наслідками «готських війн» і відновлення дружніх контактів з імперією до деградації державності під гунським контролем і переходу під владу Юстиніана I. На межі III–IV ст. відбуваються римсько-боспорські та херсонесько-боспорські війни, описані Константином Багрянородним. Як мінімум до середини IV ст. на Боспорі зберігався апарат державного управління тісно пов'язаний з традиціями попереднього часу⁴. Третій період закінчується у другій чверті VI ст. (527 / 8 або 534 р.), коли обурені гунські жерці спровокували повстання проти свого християнського царевича Грода (Горда), знищили боспорську залогу на чолі з римським комітом, чим змусили Юстиніана відправити в давній Пантікапей (відомий уже як Боспор) експедиційний корпус. Не пізніше 534 р. Боспор підкоряється Юстиніану [3, с. 229–230].

Підводячи підсумки, хотілося б зазначити, що, по-перше, створення періодизації історії митних відносин у різних античних центрах північного Понту періоду римського домінування повинно базуватися на різноманітних джерелах (археологічних, епіграфічних, нумізматичних, нарративних) та фактах не лише митно-податкової діяльності цих центрів або Імперії, а також відомостях про зовнішньополітичне становище і міжнародно-правовий статус північнопонтиєвських держав, розвиток їх соціально-політичного устрою та економічних відносин. По-друге, з огляду на брак джерел з історії митно-податкових відносин та необхідність враховувати велику кількість факторів під час відтворення хронологічної послідовності розвитку митної діяльності і митної справи, вважаю за доцільне не створювати періодизацію загальну для всього північного узбережжя Понту, а користуватися наявною загальноісторичною періодизацією історії античної доби в Північному Причорномор'ї.

ПРИМІТКИ:

¹ – У радянській історіографії панувала думка про закінчення античної доби історії Північного Причорномор'я в IV ст., коли в зв'язку з гунською навалою припиняють своє існування Тіра і Ольвія та руйнується Боспор. Див.: [5, с. 624–625, 628; 6, с. 229].

Останнє припущення в сучасних археологічних дослідженнях підтримки не здобуло, через що нижня хронологічна межа періоду Середньовіччя була пересунута. Так, у роботах 1980–1990-х рр. В. М. Зубар доводить, що кінець античної епохи в історії Херсонесу варто відносити до VI ст., а не до другої половини чи кінця IV ст. В одній зі своїх останніх робіт він твердив, що античний період в історії Херсонесу тривав протягом майже всього VI ст. та закінчився наприкінці цього століття. Незважаючи на те, що на початку царювання Юстиніана (527–565 рр.) до імперії був приєднаний Боспор, з мешканцями Південно-Західної Таврики був укладений договір, після якого розгорнулося активне фортифікаційне будівництво. До цього часу відносяться написи дуксів Херсона – типово пізньоримських посадових осіб, не зафіксованих джерелами після 590 р. Саме наприкінці VI ст. в джерелах припиняється використання назви «Херсонес Таврійський», яка поступається середньовічній формі «Херсон». Див.: [11, с. 15–16].

² – Заздалегідь варто оговорити, що в 1970–1980-ті рр. у вітчизняній історіографії була обґрунтована думка про включення не пізніше II ст. Тіри і Ольвії до складу імперії. Див., напр.: [6, с. 239; 12, с. 19]. Також була поширена теза, що наприкінці III ст. внаслідок перевороту в римській політиці за Діоклетіана Херсонес позбувся своєї елевтерії, а з нею привілеїв і статусу держави та перетворився на ординарне місто на околиці імперії під управлінням римських чиновників, тобто «припинив своє існування як антична держава». Див.: [7, с. 4].

³ – Протекторат здійснювався Одриським царством (див.: [4, с. 189–190]) або сарматською конфедерацією на чолі з царем Фарзоєм – ранньокласовою державою, що виникла в Північно-Західному Причорномор'ї на початку третьої чверті I ст. та проіснувала до 80-х рр. того ж століття (див.: [5, с. 624]). С. Ю. Саприкін пов'язує прийняття Тірою нової ери близько 57 р. н. е. з перебуванням міста на правах сіммахії в складі царства Фарзоє. Тіраська ера близька за часом початку ольвійської міської ери, що була одночасно також з ерою царя Фарзоє.

⁴ – Це можна заключити на підставі епітафії на надгробку, що був встановлений у 342–353 рр. Стораною, дружиною Ада, сину, який за життя обіймав посаду принкіпа (КБН, 744), тобто командував одним із підрозділів боспорської армії. Ця посада згадувалася і раніше (КБН, 666). У написі царя Тіберія Юлія Дултуна, який носив почесний титул «друга Цезаря, друга римлян», з Пантікапею про будівництво башти (КБН, 67) згадуються епарх Ісгудія і коміт Опадин. За Ю. Г. Виноградовим, напис датується близько жовтня 483 р., з чого випливає, що навіть в умовах гунського протекторату здійснювалися зв'язки зі східноримською адміністрацією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брашинский И. Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) // ВДИ. – 1958. – № 1. – С. 129–137.
2. Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. – 320 с.
3. Зубарь В. М., Зинько В. Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории. – Симферополь–Керчь: [Б. И.]. – 2006. – 304 с. – (Боспорские исследования. – Вып. XII).
4. Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. – Симферополь: [Б. И.], 2007. – 240 с. – (МАИЭТ. – Supplementum. – Вып. 3).
5. История Европы. – Т. 1: Древняя Европа. – М.: Наука, 1988. – 704 с.
6. История Украинской ССР в 10 томах. – Т. 1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII века). – К.: Наукова думка, 1981. – 495 с..
7. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры – Х.: Вища школа, 1981. – 143 с.
8. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1887. – 314 с.
9. Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес // ИИАК. – 1917. – № 63. – С. 1–21.
10. Сон Н. А. Тира римского времени. – К.: Наукова думка, 1993. – 156 с.
11. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э.: Очерки истории и культуры / Коллектив авторов; худ. оформл. В. Носаня. – Х.: Майдан, 2004. – 732 с.
12. Цветаева Г. А. Боспор и Рим. – М.: Наука, 1979. – 137 с.

УДК 94 (477. 63) «1934/1936»

Н.Р. РОМАНЕЦЬ

БОРОТЬБА ЗІ ШКІДНИЦТВОМ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Романець Наталя Радомирівна – докторант Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат історичних наук, доцент

У статті аналізуються дослідження репресивної кампанії по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі України в 1934–1936 рр.

Ключові слова: шкідництво, репресії, колгоспи, політика.

В статье анализируются исследования репрессивной кампании по борьбе с вредительством в аграрном секторе Украины в 1934 – 1936 гг.

Ключевые слова: вредительство, репрессии, колхозы, политика.

In the article analysed is devoted to investigation of repressive campaign against the sabotage in the ukrainian agriculture in 1934-1936.

Key words: sabotage, repressions, collective farms, policy.

© Н.Р. Романець, 2011

«Соціалістична реконструкція» аграрного сектора кінця 20-х – початку 30 –х рр. ХХ ст. належить до найтрагічніших сторінок вітчизняної історії, викликаючи протягом останніх десятиліть незмінну зацікавленість науковців і широких кіл української громадськості. Серед різноманітних аспектів «великого перелому» особливе місце займає тема репресій і їх ролі у здійсненні політики суцільної колективізації. Її дослідження, крім суто наукового, має й велике морально-психологічне значення, оскільки мова йде про відновлення історичної справедливості щодо мільйонів наших співгромадян, які безслідно згинули в застінках і концтаборах ДПУ-НКВС. Багатотомна історіографія проблеми, представлена працями М. Івницького [21], С. Кокіна [23], В. Васильєва [1], Ю. Шаповала [33] свідчить, що за останні роки чимало зроблено для об'єктивного висвітлення репресивної складової «соціалістичної реконструкції» села. Проте поза увагою істориків фактично залишився так званий «постголодоморний період». Тому метою даної наукової розвідки є дослідження кампанії по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі України в 1933 – 1936 рр.

Період з середини 1933 р. по 1936 р. українські історики називають постголодоморним [25, 199], а західні й російські використовують термін «неонеп», звертаючись до іронічного визначення Л. Троцьким оновленого сталінського курсу [26, 7]. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві, спричинена голодомором 1933 р., примусила Кремль дещо скоригувати аграрний курс, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. Політика організаційно-господарського зміцнення колгоспів мала на меті максимально вдосконалити систему колективного господарювання в умовах подальшої викачки із села сировини, хліба, людських ресурсів. До того ж, як зазначає російський дослідник Ю. Мошков, на той час більшість колгоспників «звиклися з тим, що їх праця спрямована на користь держави» [26, с7].

Нові пріоритети у репресивній політиці радянської влади щодо селянства у постголодоморний період

були визначені таємною інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалась органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратури. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: «Внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частини колгоспників» [15, 71]. Офіційно зміст нової репресивної політики полягав у переході від масових і гострих форм репресій на селі до їх вибіркового застосування, що передбачало «посилення й раціоналізацію методів боротьби з опором класового ворогу» [12, 3]. Також репресія мала використовуватися як «засіб переробки дрібнобуржуазної, приватновласницької психології селян і виховання недисциплінованих елементів із середовища трудящих» [18, 152 Зв.].

Документи свідчать, що, незважаючи на пом'якшення репресивної складової аграрної політики радянської влади в період «колгоспного неонепу», каральні заходи проти селян продовжувалися застосовуватись, у першу чергу, як основний інструмент забезпечення виконання «господарсько-політичних кампаній» – сівби, збирання врожаю, заготівель, збереження громадського майна. Провідним напрямком у діяльності репресивних органів у 1934–1936 рр. була боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі, необхідність якої Й. Сталін обґрунтував на січневому (1933 р.) Пленумі ЦК ВКП(б). У своїй промові «Про роботу на селі» він зробив висновок, що закінчення суцільної колективізації не привело до припинення класової боротьби, а лише до зміни її форм та методів. Куркульські й антирадянські елементи, проникнувши до колгоспів, перейшли до прихованого саботажу й шкідництва. Тому Кремлівський очільник рекомендував шукати класових ворогів серед «комірників, завгоспів,

рахівників, секретарів тощо» [27, 229]. Зауважимо, що дана концепція логічно вписувалася до відомої сталінської теорії про загострення класової боротьби у міру просування до соціалізму.

Важливим фактором, який створював передумови для перманентної боротьби зі шкідництвом, було постійне збільшення планових показників у сільському господарстві, зумовлене прагненням влади встановити тотальний контроль над процесом виробництва у колективних об'єднаннях. Ймовірно, таким чином центральне керівництво намагалося подолати безгосподарність, яка панувала в колгоспах, поглиблюючи кризу аграрного виробництва, зумовлену суцільною колективізацією. Як заявив на січневому (1933 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін, «партія не може тепер обмежитися окремими актами втручання у процес сільськогосподарського розвитку. Вона повинна тепер взяти у свої руки керівництво колгоспами» [27, 223]. У цей період у державних планах почали визначати не лише площі посівів, але й строки сівби, у тому числі так званої «надранньої», нерідко примушуючи селян засівати мерзлу землю. Регламентували всі роботи зимового періоду: «снігозатримування, вивіз гною на поля, а також усі підготовчі роботи до весняної сівби: збирання насіння, зерноочищення, ремонт реманенту, збруї, зберігання тягла, забезпечення фуражем» [22, 40]. Зростання планових показників в аграрному секторі автоматично збільшувало чисельність посадових осіб, відповідальних за їх виконання, а отже і, кількість судових вироків та адміністративних санкцій щодо «сільських працівників усіх рангів, починаючи від місцевої адміністрації, голів колгоспів, директорів МТС і закінчуючи рядовими колгоспниками» [26, 25]. Додамо, що постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. поширила на шкідників дію «закону про п'ять колосків» [24, 451].

У 1933 – 1936 рр. шкідництво вбачали в усіх проявах безгосподарності, яка стала нормою життя в колективних об'єднаннях: неналежному зберіганні насінневих фондів, несвоєчасному ремонту сільськогосподарської техніки, поганому утриманні худоби. Особливу увагу центральне партійне й радянське керівництво приділяло «боротьбі з хижацьким ставленням до коней». Кампанії з виявлення шкідників серед тих, хто доглядав за худобою: конюхів, ветеринарів, проводилися в період 1934–1936 рр. з завидною регулярністю. Між тим поганий стан кінського поголів'я в колгоспах зумовлювався взаємодією кількох чинників. По-перше, відсутністю належної кормової бази, на формування якої негативно впливало неправильне визначення структури посівів у колективних господарствах. Реалізуючи курс партії на розширення посівних площ під зерновими культурами, деякі колгоспи взагалі не включали до виробничих планів відведення землі під пасовиська та сіножаті. У результаті площа сіножатей у колгоспно-селянському секторі країни скоротилася з 49, 6 млн. гектарів у 1931 р. до 39,3 млн. гектарів у 1933 р., посіви кормових трав відповідно з 6 150 тис. гектарів до 4 737 тис. гектарів [24, 525]. Додамо, що турбота про посіви кормових трав могла дорого коштувати місцевому керівництву. Так, на початку 1934 р. у «шкідництві» були звинувачені працівники

апарату міського земвідділу Миколаївського району Одеської області, які збільшили посіви кормових трав для колгоспів, що нібито «зовсім не займалися тваринництвом» [31, 13].

Одночасно збільшення обсягу заготівель у 1931–1932 рр. за умов зменшення виробництва зерна неминуче призвело до суттєвого скорочення кількості кормового зерна, що залишалося в селі. За підрахунками дослідників Р. Девіса і С. Віткрофта, в цілому по країні скорочення виробництва фуражного зерна становило від 23,3 млн. тонн у 1927/28 р. до 13,8 млн. у 1932 р. [29, 100]. Тому основний раціон колгоспного поголів'я складали незапарена солома і солома, від яких у ротівій порожнині коней утворювалися рани. Але й такого фуражу, як правило, не вистачало до весни.

Хворих і виснажених коней продовжували використовувати на важкій роботі. Це підтверджує і судова статистика: найбільша кількість засуджених за «хижацьке ставлення до коней» припадала на перший і четвертий квартали року. Виснаження і масовий падіж худоби на початку року зумовлювалися відсутністю фуражу. А через використання коней на важких роботах під час осінньої посівної кампанії збільшувалася кількість абортів конематок наприкінці року [15, 37].

Не слід забувати, що значне скорочення кінського поголів'я в період колективізації і голодомору призвело до збільшення навантаження на вцілілих коней. Приміром, у колгоспах зони обслуговування Новогригорівської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. на одного коня припадало 31,5 гектарів землі, у колгоспі «Іскра» Бердянського району – 54 гектари [13, 273]. Тому під час посівної і збиральної кампанії 1933 р. у республіці як тяглову силу широко використовували корів і биків. Так, у комуні ім. Сталіна Генічеського району на польових роботах було задіяно 246 корів і 44 бика [22, 281–282].

Ще однією причиною поганого стану кінського поголів'я було те, що більшість усупієненої худоби утримували в «примітивних, пристосованих з старих, які абсолютно не відповідали зоотехнічним вимогам, приміщеннях. Лише в Оріхівському районі Дніпропетровської області такі приміщення в колгоспах становили 95%» [7, 76]. «У незадовільному стані перебували ветеринарне й зоотехнічне обслуговування тваринництва» [24, 525]. Приміром, на початку 1934 р. на Дніпропетровщині працювали 844 зооспеціалістів, тоді як «для обслуговування одних лише МТС і радгоспів області без великих колгоспів і тваринницьких колгоспних ферм потрібно було 1100 зооспеціалістів» [9, 44].

На стан кінського поголів'я впливав і суб'єктивний чинник: велика плінність кадрів на конюшнях через постійні «чистки» колгоспів. Приміром у колгоспі ім. Карла Маркса Оріхівського району конюхами працювали по 2–3 дні [7, арк. 34]. До того ж, новоспечені колгоспники не ставилися сумлінно до своєї роботи. Обстеження колективних об'єднань Чернігівської області на початку 1934 р. засвідчило, що у половини з них коні були виснажені, хворіли на чототку, вшивість, екзему. В одному колгоспі виснажений кінь навіть не міг стояти, його тримали у підвішеному стані [8, 21].

Між тим партійне керівництво республіки вбачало

вихід із катастрофічної ситуації в організації нової «чистки колгоспів від ворожих, контрреволюційних елементів». Тому постановою ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р. зобов'язала обкоми здійснити перевірку особистого складу колгоспів: конюхів, бригадирів, комірників, членів правління [8, 23]. За «неповними даними» прокуратури УСРР у 1934 р. в республіці «за хижацьке і недбале ставлення до коней» було засуджено 13 281 осіб, з них 3 307 осіб до позбавлення волі [28, 428]. Але застосування судової репресії не могло змінити ситуацію на краще. Як визнала Дніпропетровська обласна прокуратура, «незважаючи на значну кількість справ, розглянутих судами області в 1934 р., і велику кількість засуджених, падіж і виснаження коней, абортів конематок тривали» [17, 37].

Наймасовіша кампанія по боротьбі з хижацьким ставленням до коней і південних регіонах республіки припадає на початок 1935 р. Неврожай 1934 р. негативно вплинув на формування кормової бази. Щоб вирішити цю проблему, партійне керівництво Дніпропетровщини навіть запропонувало у травні 1934 р. колгоспам і радгоспам почати силосування очерету й осоки до їх здерев'яніння, щоб зняти протягом року 2 – 3 врожай [5, 33 Зв.]. Деякі колективні об'єднання області заготовляли корми виключно з різноманітного бур'яну, серед якого значну частину складали отруйні рослини. А більшість колгоспів Дніпропетровщини взагалі не могли сформувати фуражні фонди [28, 210]. Тому Дніпропетровський обком КП(б)У ще у вересні 1934 р. прогнозував, що «значна частина тяглової сили через нестачу кормів буде перебувати навесні 1935 р. у виснаженому й підірваному стані» [10, арк. 33].

Але коли в колгоспах Дніпропетровщини починається масовий падіж худоби, органи НКВС беруть усі справи під особистий контроль, вважаючи, що причиною загибелі коней було свідоме отруєння, здійснене працівниками колгоспів. Із підозрюваних починають вибивати зізнання. Так, рахівник артілі ім. Блюхера Плосковської сільради Верхньодніпровського району К. Варакута під час допитів дев'ять разів зізнавався у тому, що «отруїв коней миш'яком за намовою куркуля Якова Денісьєва», а потім стільки ж разів відмовлявся від своїх свідчень [17, арк. 32]. Бактеріологічні дослідження, здійснені Дніпропетровською лабораторією і Харківським інститутом судово-медичної експертизи, встановили відсутність медикаментозної отрути у нутрощах коней. Причиною загибелі худоби, як правило, був неякісний силос. Приміром, у колгоспі ім. Леніна Веселівської сільради Верхньобілозерського району 20 коней захворіло й 5 загинуло після вживання отруйного бур'яну-гірчаку. Але висновки бактеріологічних лабораторій вже не могли зупинити працівників НКВС і прокуратуру, які вважали, що «клінічна картина захворювання і первинний висновок ветеринарних лікарів відрізняються від даних бактеріологічного дослідження». Тому були сфабриковані справи про розкриття у Верхньодніпровському і Сталіндорфському районах двох антирадянських груп, члени яких нібито свідомо створили умови, що «прискорювали процес загибелі коней» [17, 44].

Та істерія, яку роздмухували навколо шкідників

засоби масової інформації, постійне залякування колгоспників судом нерідко призводило і до трагічних наслідків. 23 травня 1934 р. покінчив життя самогубством через побоювання бути притягнутим до кримінальної відповідальності старший конюх колгоспу ім. Косіора Ровенської сільради П'ятихатського району Мороз, оскільки один з коней, за яким він доглядав, почав шкульгитати [5, 126]. У ніч на 13 березня 1935 р. повісився колгоспник Новоолександрівської сільради Запорізького району Яків Кремер. Як було встановлено прокуратурою, ймовірно причиною його самогубства була замітка у стінній газеті Калінінської МТС, в якій його звинувачували у навмисному знищенні власного теля і вимагали притягнення до кримінальної відповідальності [16, 161].

Кампанія по боротьбі за охорону кінського поголів'я призвела й до чергових «перекручень революційної законності». У наказі Наркомату юстиції УСРР від 1 квітня 1935 р. визнавалося, що органи прокуратури механічно штампували справи проти шкідників, притягуючи до кримінальної відповідальності соціально-близькі елементи й низовий колгоспний актив. Серед засуджених рядові колгоспники і працівники радгоспів становили 82% [17, 93]. Подібна практика свідчила про пряме порушення органами юстиції постанови 50-го Пленуму Верховного Суду СРСР від 21 березня 1935 р., у якій роз'яснювалося, «що віддавати до суду за припущену колгоспниками та робітниками радгоспів недбайливість по догляду за худобою можна лише у тих випадках, коли ця недбайливість носила систематичний характер і завдала значної шкоди колгоспам чи радгоспам» [20, 73]. У всіх інших випадках такі справи мали спрямовувати на розгляд до сільських та товариських судів або накладати стягнення у дисциплінарному порядку.

До того ж, суди значну частину порушених справ припиняли, а підсудних виправдовували. Приміром, нарсуди Вінницької області із 3950 підсудних виправдали 829 осіб. А касацією Одеського облсуду у 1934 р. було затверджено лише 46% оскаржених вироків, 15% – змінено, 34% – скасовано, 5% – припинено [17, 94]. Тому Наркомат юстиції категорично заборонив притягувати до кримінальної відповідальності колгоспних активістів і зобов'язав активізувати роботу сільських і товариських судів, передаючи на їх розгляд дрібні справи.

Важливою складовою «антишкідницької» репресивної кампанії була боротьба проти неналежного зберігання насінневого й фуражного фондів. Численні документи засвідчують значні втрати сільгосппродукції у колективних об'єднаннях, на пунктах Заготзерно і Держсортфонду. Так, під час перевірки, проведеної на початку 1934 р., було встановлено, що у 10 колгоспах Гроссулівського, Жовтневого, Грушківського, Великовисівського і Знам'янського районів Одеської області згнило 10 360 пудів насіння, у 90 колгоспах 5 районів Київської області – 3 480 пудів [8, арк. 20; 19, арк. 18]. В артілі «Шляхом Леніна» Чаплинської сільради Дніпропетровського району через безгосподарське укладення буртів згнило 40% насінневої картоплі [2, 67].

Частина зібраного врожаю гинула внаслідок того,

що своєчасно не потрапляла до зернохосвищ. Так, в артілі ім. Комінтерну Преславської сільради Коларівського району після збору врожаю близько 700 пудів хліба було зсипано на колгоспному подвір'ї. Коли вночі пішов дощ, колгоспники сире зерно перенесли до приміщення клубу, де воно без просушування пролежало декілька днів і, ймовірно, повністю зіпріло б, якщо б не втручання облпрокуратури та райпарткому [14, 7].

Інша причина значних втрат врожаю була зумовлена тим, що зерно зберігалось в абсолютно непристосованих для цього приміщеннях. Значно збільшивши протягом 1930–1933 рр. обсяги заготівель, влада не потурбувалася про будівництво нових зсипунктів та елеваторів, не виділяла потрібні кошти на утримання існуючих. Приміром, Орхівський елеватор у Дніпропетровській області мав дерев'яну конструкцію, не був укритий залізом, а брезентом і мішкотарою забезпечений на 20–25%, що загрожувало замоканню хліба. Не дотримувалися на елеваторі і правил протипожежної безпеки: не вистачало вогнегасників, бочок з водою, електропроводка у багатьох місцях не мала ізоляції і при замиканні горіла [14, 10].

До того ж, зерно до зернохосвищ зсипали сирим, зараженим шкідниками, зокрема кліщем. Боротьбі з останнім влада приділяла особливу увагу, що доводять численні директиви центрального і місцевого керівництва, які визначали як генеральну лінію дій, так і регламентували всі технологічні операції, спрямовані на знищення шкідника. Приміром, у Дніпропетровській області у 1934 р. для боротьби з кліщем в усіх районах були створені оперативні п'ятірки у складі голови райвиконкому, райуповноваженого НКВС, районного уповноваженого Комітету Заготівель, начальника Райземвідділу і районного агронома. При сільрадах формувалися оперативні трійки у складі голови сільради, керівника секції сільського господарства і колгоспного інспектора з якості. Керівників колгоспів, радгоспів, пунктів Заготзерно за невиконання заходів щодо обеззаражування від шкідників токів, молотарок, безтарок, віялок, мішкотари, амбарів мали притягувати до кримінальної відповідальності [4, 19]. Так, 6 вересня Софіївський народний суд засудив до 2 років позбавлення волі комірника артілі «Допомога» С. Бушала за те, що прийняв до непідготовленого (непродезинфікованого) приміщення 460 центнерів насіння, внаслідок чого воно було заражене кліщем, ставши непридатним для посіву [11, 730].

Під час зберігання зерна порушувалися елементарні санітарно-гігієнічні норми. Зернохосвища своєчасно не очищали від сміття і відходів, мішкотара, віялки, молотарки не обеззаражували від шкідників, заражене кліщем і «чисте» зерно зберігалися в одному приміщенні. Для боротьби з кліщем як у системі Заготзерно, так і в колгоспах застосовувалися переважно механічні засоби: перелопачування і провіювання, які були малоєфективними. Зокрема, перелопачування зерна призводило до «розсіювання кліща по всіх партіях зерна, що зберігалися на даному складі і ставало джерелом нового зараження». При цьому на механічні засоби боротьби зі шкідниками Всеукраїнською конторою заготзерно витрачалися

значні суми: 7,3 млн. крб. у 1933 р., 23, 6 млн. крб. у 1934 р. Запідрахунками завідуючого сільгоспвідділом ЦК КП(б)У Сидерського, за ці кошти доцільніше було збудувати 400 зерносушилок. Інші засоби очищення зерна від шкідників застосовувалися недостатньо. Так, зерно не просушували на сонці, а якщо це й робили, то недбало – товстим шаром у 30–40 см. У республіканській системі Заготзерно не вистачало зерносушилок, яких нараховувалося лише 70, але використовувалися вони всього на 50%. В результаті протягом заготівельної кампанії 1934–1935 рр. було просушено лише 36 091 тис. пудів, або 24% усього вологого й мокрого зерна [32, 23].

В цілому, вжиті владою заходи по боротьбі з кліщем у 1934 р. не дали належного результату: на 1 вересня 1934 р. зерна, зараженого амбарним кліщем першого ступеня у системі Заготзерно в республіці нараховувалося 1 081 586 тонн або 47,1% від загальної кількості, другого і третього ступеня – 64 271 тонн або 2,8% [32, 21].

Оскільки влада не змогла забезпечити очищення зерна від шкідників у централізованому порядку, у 1935 р. для вирішення цієї проблеми вирішили застосувати більш радикальні заходи. Згідно з липневою директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зсипунктам Заготзерно було заборонено приймати зерно, в якому виявляли хоча б один екземпляр кліща. По суті, таким опосередкованим шляхом держава, не впоравшись з проблемою обеззаражування зерна, зобов'язала очистити хліб від шкідників самих колгоспників і одноосібників. Дане розпорядження фактично заблокувало хлібозаготівлі. Заготівельні пункти, виконуючи вказівку центральної влади повертали назад «сотні підвод, автомашин». Так, у Київській області за першу п'ятиденку липня на пунктах Заготзерно було прийнято лише 6 тис. тонн хліба із 18 тис. тонн, доставлених колгоспами та одноосібниками [32, 41]. Зрозуміло, що це не вирішило проблеми: селяни не могли самостійно очистити зерно. До того ж, як цілком слушно зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич, більшість з них не могли відрізнити кліща від інших комах. Тому партійні очільники Київської і Дніпропетровської областей вимагали від центральної влади дозволити прийом зерна, зараженого кліщем першого ступеня [32, 38].

Головною причиною неналежного зберігання «насінневих фондів» партійне керівництво республіки вважало «шкідницьку», «підривну» діяльність куркульських, петлюрівських, білогвардійських та інших контрреволюційних елементів, що пробралися на керівні посади до колгоспів і радгоспів і в такий спосіб зривали підготовку до весняної посівної кампанії. Тому постановою ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р. зобов'язала районних прокурорів вийти до складу комісій з перевірки насінневих фондів. Також районні органи юстиції повинні були протягом 48 годин закінчити розслідування всіх справ про посадові злочини, пов'язані із зберіганням насіння і негайно організувати їх розгляд у суді. Пропонувалося забезпечити широке висвітлення судових процесів в обласній та районній пресі [19, 18 Зв.].

Одночасно органи ДПУ здійснювали ліквідацію контрреволюційних угруповань, які умисне «розбазарювали й знищували продовольчі ресурси»,

створюючи таким чином «продовольчі труднощі в колгоспах». Протягом грудня 1933 р. – січня 1934 р. «шкідницькі групи», до складу яких входили голови і члени правління колгоспів, завгоспів, рахівників, бухгалтерів, рільників, комірників були викриті у колгоспах «Перша п'ятирічка» Вознесенського району, «Пам'яті Ілліча» Каховського району, «Краще життя» Добровеличківського району Одеської області [31, 11–13].

Окремим напрямом «антишкідницької кампанії» була боротьба проти «навмисного пошкодження й недбалого ставлення до сільгоспмашин», яка, по суті, являла собою боротьбу проти неналежного ремонту й експлуатації сільськогосподарської техніки. Так, органами міліції під час збиральної кампанії на Дніпропетровщині з 1 по 25 вересня 1934 р. було викрито 5 відповідних злочинів і притягнуто до кримінальної відповідальності 7 осіб. 22 серпня 1934 р. П'ятихатським народним судом було засуджено до 3 і 1,5 років позбавлення волі двох трактористів Морякіна й Куцевола за «псування трактора» [11, 73, 89, 127].

Якщо міліція виявляла окремих шкідників, то органи ДПУ ліквідували цілі «контрреволюційні шкідницькі угруповання», що діяли на МТС і МТМ та навмисне «зривали ремонт тракторного парку»: спеціально ставили непридатні, спрацьовані запчастини, рокрадали нові, внаслідок цього трактори у перші ж дні роботи виходили з ладу. Протягом грудня 1933 – січня 1934 рр. «шкідницькі групи» були викриті на Миропільській МТМ, Глобинській МТС, Полтавській МТМ Харківської області, Городоцькій МТС Вінницької області тощо [31, арк. 9–10]. За шкідницький ремонт тракторів до відповідальності було притягнуто 96 осіб. З МТС і МТМ було вичищено 126 «антирадянських і куркульських елементів» [30, 8, 9]. Зазначимо, що

ремонт тракторів та іншої сільськогосподарської техніки насправді гальмувався через відсутність запчастин. Так, перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич у своїй телеграмі від 1 серпня 1934 р. повідомляв, що «через систематичне недовантаження запчастин нашої області... [в] МТС, радгоспах зараз не працює 1360 тракторів» [6, 77].

Крім «зриву ремонту сільськогосподарської техніки», шкідництво вбачали в її умисному пошкодженні. Протягом 1934–1936 рр. із колгоспів і МТС систематично надходили повідомлення про виявлення у механізмах тракторів, молотарок сторонніх предметів: ключів, болтів, прутів, шматків заліза тощо. Так, 1 липня 1934 р. у колгоспі ім. Леніна Ямбурзької сільради Дніпропетровського району до барабана молотарки разом зі снопом спочатку кинули чавунний напильник, а згодом залізний костиль [2, 25]. А на Петропавлівській МТС у 1935 р. у задніх мостах двох відремонтованих тракторів виявили залізний прут і залізну шайбу, нібито «умисно підкинуті туди для створення аварій» [3, 26]. Зрозуміло, що більшість цих випадків сталася не через «умисне шкідництво», а звичайну недбалість, неуважність працівників. Приміром, партійне керівництво Павлоградського району визнавало «варварське ставлення до використання машин МТС», внаслідок чого на початку 1937 р. були змушені зробити капітальний і середній ремонти всіх тракторів, навіть тих, що були отримані восени 1936 р.

В цілому, аналіз кампаній по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі дозволяє зробити висновок про обумовленість репресивних дій партійного й радянського керівництва держави кризовими явищами в сільському господарстві України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васи́єв В. Ціна голодного хліба: Політика керівництва СРСР і УСРР у 1932-1933 рр./ В. Васи́єв// Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 -1933 рр./ За ред. В. Васи́єва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – К.: Генеза, 2001. – С. 12 – 80.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 18, оп. 1, спр. 2130.
3. ДАДО. – Ф.18 оп. 1, спр. 2362.
4. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1446
5. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1469.
6. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр.1475
7. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1477.
8. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1483.
9. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1486.
10. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1489.
11. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1498.
12. ДАДО. – Ф.1520,оп.3, спр. 35.
13. ДАДО. – Ф.1520,оп.3, спр. 36.
14. ДАДО. – Ф.1520,оп.3, спр. 88.
15. ДАДО. – Ф.1520,оп.3, спр. 134.
16. ДАДО. – Ф.1520,оп.3, спр. 172.
17. ДАДО. – Ф.1520,оп.3, спр. 175.
18. ДАДО. – Ф.2262, оп.1 дод., спр. 1.
19. ДАДО. – Ф.2262, оп.1 дод., спр. 2.
20. ДАДО. – Ф.2262, оп.1 дод., спр. 4.
21. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика Советской власти в деревне (1928-1933 гг.)/ Н. А. Ивницкий. – М.: РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. – 350 с.
22. Історія колективізації сільського господарства Української РСР/ Т.3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933 – 1937 рр./ Упорядн. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. – К.: Наукова думка, 1971. – 788 с.
23. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ/ С. Кокін// Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – С.62-87.
24. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 – 1935. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 576 с.

25. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства/ В. І. Марочко// Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С.199 – 211.
26. Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов/ Ю. А. Мошков// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 -1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 7– 38.
27. Сталин И. В. О работе в деревне/ И. В. Сталин. Сочинения. – Т. 13. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. – С. 216 – 233.
28. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 – 1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 1056 с.
29. Уиткрофт С. Г. Кризис в сельском хозяйстве (1931 – 1933 гг.)/ С. Г. Уиткрофт, Р. У. Дэвис// Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 95 –109.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 6515.
31. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6581.
32. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6733.
33. Шаповал Ю. Г. Голодомор і репресії в Україні/ Ю. Г. Шаповал// Критика. – 2008. - № 12. – С. 8-10.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.121

О.В. ГОЛУБЕНКО

ДИГРЕСІЯ У МОВІ ТА ВИМОВА ДИГРЕСІЇ: ЕКСПЛІКАЦІЯ БАЗИСНИХ СПОСОБІВ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ ДИГРЕСІЇ

Голубенко Олександр Васильович – аспірант кафедри теоретичної та практичної філософії філософського факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

У статті здійснюється спроба теоретичної «конденсації» базисних способів розуміння поняття дигресії. Остання розглядається в якості «мовного фіксатора» фундаментальної буттєвої можливості присутності, адекватним способом теоретичного доступу до якої є застосування екзистенціально-феноменологічної аналітики. Результатом проведеної роботи є отримання «форм явленості» вихідної дигресії, які становлять певний «теоретичний ґрунт», що є значимим у контексті вирішення актуальних філософських проблем (пост)сучасності.

Ключові слова: дигресія, втеча, феноменологія, фундаментальна онтологія, екзистенціально-феноменологічний аналіз.

В статті здійснюється спроба теоретичної «конденсації» базисних способів розуміння поняття дигресії. Остання розглядається в якості «язикового фіксатора» фундаментальної буттєвої можливості присутності, адекватним способом теоретичного доступу до якої є застосування екзистенціально-феноменологічної аналітики. Результатом проведеної роботи є отримання «форм явленості» вихідної дигресії, які становлять певний «теоретичний ґрунт», що є значимим у контексті вирішення актуальних філософських проблем (пост)сучасності.

Ключевые слова: дигрессия, бегство, феноменология, фундаментальная онтология, экзистенциально-феноменологический анализ.

The article contains an attempt of theoretical «condensation» of basic ways of understanding the concept of digression. Digression is regarded as a «language catch» for fundamental existential possibility of presence, adequate way of theoretical access to which is the application of phenomeno-existential analysis. The result of the researching is the obtaining such phenomeno-existential «forms of manifestation» of initial digression, which constitute important «theoretical ground» in the context of solving actual problems of (post)modern philosophy.

Keywords: digression, escape, phenomenology, fundamental ontology, phenomeno-existential analysis.

© О.В. Голубенко, 2011

Актуальність ініційованої у межах даної статті «пошукової роботи» зумовлена тим, що потреба для такого теоретичного прояснення настійливо дає про себе знати у соціокультурному та філософському просторах другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Адже саме у цій хронологічній «зоні» в тотальності спектра наявних екзистенціальних реальностей та у буттєвій «основобудові» того, для кого і крізь кого ці екзистенціальні реальності розгортають свої виміри та грані, щось настійливо виказує себе.

З одного боку, таким способом до нас і у нас пробивається неясне відчуття ознак «втягненості» у перманентну «трансгресивну (поверхневу, викорінену, безґрунтовну, «невласну») процесуальність» у різних сферах свого конкретного втілення (див. [1; 7; 16; 22]), а з іншого – так дає про себе знати ситуація своєрідного «застрягання» у самозамкненому (транс)дискурсивному просторі (пост)сучасності (див. [13; 17]). Навіть у «контурній» формі можна констатувати, що весь спектр найрізноманітніших «модуляцій» загальної розгорнутості/явленості, в якій перед нами постає філософія сьогодні та «після-

сьогодні», а також багатоманіття її «проективних іпостасей» у творчих (мистецьких), наукових та соціальних сферах містять у собі ті чи інші відмітини цієї ситуації. Втім, у той же самий час, тут і так ми опиняємось не тільки у ситуації «трансгресивної втягненості» та тотальної творчої «пробуксовки», але й отримуємо нову радикальну можливість: можливість відкриття себе для нових можливостей. Первинно останні реалізуються у формі певного «бачення», яке у конкретності тих чи інших філософських фіксацій реалізує гру в просторі вже здоланої («гетерономної») жорсткості теоретичних (або ідеологічних) утворень (див., скажімо, паралаксне бачення Жижека [11]). У цьому ж полі, як видається, має почати свій концептуалізуючий «рух» і розгортання бачення дигресивного (див. [1]), що на цих стартових позиціях працюватиме у дещо співзвучних теоретичних площинах.

Саме такою «фактичністю» і зумовлюється певна «пошукова спроба», метою якої є як розв'язання гострих питань та труднощів зазначеної ситуації, так і реалізація принципово нових можливостей, що

також виростають на цьому ж мінливому «ґрунті» (пост)сучасної («гіпермобільної») безґрунтовності. Проте ми маємо зазначити, що у контексті нашого дослідження нас цікавитимуть, насамперед, не форми «тривіального» вже усталеного в науці розуміння дигресії, але пошук таких «сутнісних інтонацій», які б у своїй текстуально зафіксованій формі працювали на більш глибокому рівні, сягаючи онтологічних «підоснов», по відношенню до яких всі понятійно зафіксовані способи розуміння дигресії, що вже функціонують у межах тих чи інших наук, розглядалися б лише як фіксатори її «деривативних» модифікацій. На так отриманому теоретичному ґрунті «проекційні» форми (вихідної) дигресії в якості актуальних та потенційних соціокультурних контекстуалізацій матимуть змогу у подальших дослідженнях рельєфно виказати себе у різних «площинах», торкаючись при цьому таких «тематичних ділянок», як, приміром, нова філософська методологія та її концептуальні реалізації, трансформації сучасних мистецьких форм, перипетії соціально-політичних процесів, проблематика історичного простору (до/постісторія та історичність) тощо.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в її межах фактично вперше здійснюється тематизація феномена дигресії саме із орієнтацією на виявлення її екзистенціальної «основоструктури» та застосування відповідного екзистенціально-феноменологічного «інструментарію». Акцентування уваги саме на онтологічному «ґрунті» феномена дигресії вбачається доцільним з огляду на можливість отримання шляхом подальшого «експлікативного» просування у цьому напрямку нових теоретичних «підступів» щодо актуальних філософських проблем (пост)сучасності.

Ключовий для нас при цьому «екзистенціально-феноменологічний базис» представлений наразі прізвищами таких видатних західних мислителів, як Б. Вальденфельс, Х.-Г. Гадамер, Е. Гуссерль, М. Гайдеґгер, Ф.-В. фон Херрманн тощо, а також спектром досліджень таких відомих у нас авторів, як Є.В. Борисов, П.П. Гайденко, І. Михайлов, В.І. Молчанов, І.С. Плотников, Д.М. Разєєв, К.А. Свас'ян, О.І. Ставцева, Є.В. Фальов та ін. Рухаючись у горизонті зачепленої тематики, у фокусі нашої «діагностуючої» уваги опинилися праці наступних авторів: Г. Блум, Ф. Гваттарі, Б. Гройс, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, С. Жижек, М. Фуко, Б. Хюбнер та ін.

Отже, якщо «центральнопозиційна» у нашому випадку «словоформа» постає перед нами у цілковитій вільності від будь-якої дескриптивної та прескриптивної навантаженості, якщо така її вихідна «явленість» не виказує претензій на те, аби мати себе в якості певної (пре)концепції (проте у такому «невиказуванні» вона демонструє своєрідну «готовність» до відповідних трансформацій та наповнень, а також високий ступінь змістової «пластичності»), то що заявляє, виявляє та утримує у собі «дигресія» в якості «мовного елемента», що заявляє, виявляє та утримує себе вже у сутнісній вимові останньої?

Спроба проникнути за межі формальної мовної поданості дигресії у розгорнуту вимовну «так-поданість» становить при цьому чи не єдиний спосіб первинної, «чорнової» розмітки того, що

утримує в собі ця «термінологічна обгортка». Іншими словами, проступання визначальних буттєвих рис в актуальному просторі (пост)сучасності хоча і відбувається крізь приналежні присутності екзистенційні виміри, проте для останньої вони стають доступними лише у певному феноменальному виказі (як «у-самому-собі-себе-ви/по-казуванні»), що, власне, і складає фундаментальне підґрунтя для будь-яких форм ви-мови взагалі. Саме це і забезпечує нам необхідний на даному етапі доступ до того, що промовляє до нас і у нас вже навіть у простому вимовлянні слова «дигресія».

Власне, у цій точці ми натрапляємо на необхідність прояснення гайдеґгерівського «ось» (Da), яке і обумовлює заявлену нами щойно «так-поданість» отриманого у ви-мові. Це «ось» у своїх сутнісних рисах/ознаках являє собою певну відкритість, очевидність, фактичність тощо. «Сущее, которое по своей сути конституируется бытием-в-мире, есть само всегда свое «в о т»» [19, 157]. Останнє ж сутнісно характеризується наступним: «Экзистирует присутствие и только оно; соответственно экзистенция – выставленность и выставание в открытости вот: эк-зистенция» [19, 491]. Специфічними ж «рівновихідними» способами «буття-своїм-ось» є на-стрій (стосовно останнього див. [4]), розуміння та, власне, мовлення (їх «рівновихідність» має на увазі невиводимість цих трьох способів один з одного, а також їх принципову «не-роздільність»). Розуміння, що тут фігурує в якості структурного моменту/екзистенціалу в екзистенціальній аналітиці присутності, подається Гайдеґгером як таке, що носить характер проективності/наряду, тобто як «можливість-бути» або ж як особливе «вміння бути» присутності. «В понимании экзистенциально лежит бытийный способ присутствия как умения быть» [19, 169]. Присутність екзистує у розумінні як відкритість, відпускаючи себе на можливості свого вміння бути. Отже: «Понимание есть экзистенциальное бытие своего умения быть самого присутствия, а именно так, что это бытие на себе самом размыкает всегдашнее как-оно с-ним-самим-обстояния» [19, 170]. Гайдеґгер аналізує екзистенціальне розуміння у прив'язці до тлумачення, яке також у цьому випадку виступає у специфічному екзистенціальному сенсі. Тлумачення характеризує тут спосіб буття присутності, в якому воно у якості «буття-щорозуміє-у-самому-собі» особливим чином знаходить себе. Тобто «хід» цього знаходження орієнтується «власністю» (яка, у той же час, може виступати як власність у «не-власний» спосіб): «В толковании понимание становится не чем-то другим, но им самим» [19, 174-175]. Розуміння та тлумачення у своїй «рівновихідній зчепленості» сутнісно характеризують присутність як таку, яка у своєму розумінні завжди «контактує» із тим, що зустрічає у світі способом зустрічності, таким чином, що має з останнім екзистенціально розімкнуту справу, яка тільки так і стає «собі-ясною».

Саме у такій екзистенціальній ясності/засвоєності присутність і подає себе у «під-вимову-підлаштованій» формі, яка являє собою третій фундаментальний спів-конститутивний момент присутності як буття-у-світі, а саме – мовлення (або вимову). Останнє Гайдеґгер визначає як артикуляцію

зрозумілості: «Расположенная понятность бытия-в-мире выговаривает себя как речь» [19, 188]. Виходячи з так поданої сутності справи, неважко визначити, що власне мовою у цьому випадку буде ніщо інше, як певна «назовні-ви-мовленість» артикульованого у мовленні розуміння. Таким чином, наше виявляюче вдивляння у «словоформу» дигресії у чутливості феноменологічного прослуховування має звертатися саме до того, що ця мовна оболонка у мовленні вимовляє, тобто до артикульованого розуміння, яке є сутнісно приналежним екзистенціальній «основобудові» присутності.

Отже, дигресія (лат. *digressio*, іменник від дієслова *digredior* – відходжу, відступаю, відхиляюся) у своєму прямому «себе-ви-данні» утримує відсилання до значень: відступ, відхилення, частковий відхід, взагалі – будь-який від-хід як «хід-від-чогось». При цьому слід зазначити ту особливість, що, опиняючись у такому ракурсі огляду, дигресія разом із «себе-казанням» у загальній формі від-ходу демонструє також певне «розшарування» останнього у конкретності його «проективних варіацій». Мова тут йде про те, що наведене розуміння поняття дигресії має різноманітні «втління»: в залежності від того, на яку саме предметну площину проєктується її загальний сенс. До таких сфер можна віднести у загальному плані наступні: площина природничих наук, сфера літературного мистецтва, а також риторика, лінгвістика, музика тощо. Аналіз того, як саме являє себе в тій чи іншій мові цікавляче нас поняття, дає зрозуміти, що такі способи явленості принципово не відрізняються від її латинської «сенсової навантаженості».

Звичайно, що певної специфіки дигресія в якості визначення набуває при сучасних природничо-наукових способах застосування. Скажімо, у біології таким чином позначають процес погіршення стану екосистем внаслідок дії тих чи інших (ендогенних або екзогенних) факторів. Проте і тут виокремлена нами «серцевина» не змінює собі та заявляє про свою присутність у формі фіксації об'єктивних трансформативних (та негативно забарвлених) процесів руху від початкового (нормального, стабільного) до кінцевого (дестабілізованого, порушеного) стану певної системи, а отже – все того ж «від-ходу». Дигресія у сфері музичної теорії покликає термінологічно зафіксувати певні мелодичні ходи (притаманними неокласичним, авангардним творам та джазовим композиціям), які полягають у перериванні розвитку провідної гармонічної та мелодичної «розгортки» композиції іншими самостійними музичними «фразами». Сфера ж риторики, а тим більше – літературної творчості, залучає до власного поля дигресію в якості поняття, що позначає собою відхилення від головної теми, введення в основний хід літературного твору або промови додаткових тематичних ліній. При цьому важливим є розуміння того, що у даному випадку зазначене відхилення демонструє своєрідне «розгалуження» на два способи свого здійснення.

По-перше, під дигресією тут мається на увазі стилістичний прийом миттєвого відходження від теми викладу для того, аби слухачі відпочили від інтелектуального чи емоційного напруження. Перед нами, отже, постає різка зміна-перехід, що певним чином відводить, відхиляє інтенції сприймаючого

читацького/слухацького погляду від складної та «вже-звичної» генеральної тематичної лінії. Сутність такого прийому все та ж – «від-хід», хоча й при цьому, так би мовити, трансльований (потенційному) «тексто-споживачу». У певному «кінетичному» сенсі він лише посилює динаміку діахронного розгортання твору/доповіді, адже якщо при цьому і продукуються розриви у цілісній тканині провідної теми, проте самі акти їх породження акцентують та екстремалізують зазначену щойно «динамічність».

Інша справа – друга варіація цього «ходу», при якій дигресія виявляє близькість із так званою ретардацією (лат. *retardatio* – уповільнення, затримка), що у художній літературі означає затримку оповідання за допомогою відступів, розмірковувань, докладних пояснень, ввідних сцен тощо, тобто штучне гальмування розв'язки у мить найвищої напруги або гострої динамічної дії, що має на меті посилити зацікавленість читача, сконцентрувати його увагу. Очевидно, що при цьому ми маємо справу з певним збиванням початкового темпу розгортання твору/доповіді, згладжуванням динамічної гостроти та породженням не специфічних розривів-відходів, але встановленням особливих «відступ-протяжностей» – зон «динамічної розрідженості», в яких фокус інтенцій сприймаючого погляду певним чином «зависає», розмивається, але разом із тим і конденсується, аби набути необхідної щільності для кінцевого стрибкоподібного «сягання-до».

Слід зазначити: якщо різниця між двома наведеними формами літературної дигресії і може здатися занадто тонкою, вона при цьому в жодному разі не втрапить своєї важливості та необхідності в контексті нашого розшуку, адже саме так ми маємо змогу проакцентувати той факт, що дигресія у своєму «від-ході» може демонструвати не лише власне «хід», але й затримку, паузу, певний «вихід-в-очікування» та тримаючо-утримуюче «стоп», неодмінно приналежне специфічній мета-позиційності щодо процесуальності будь-якого цілісного, безперервного (само)розгортання.

Зі схопленням останньої змістової «модуляції» ми також отримуємо змогу побачити ще один сутнісний момент, який хоча й знаходиться у корелятивному зв'язку із двома першими «кінетичними» модуляціями, проте принципово від них відрізняється. Про що йде мова? Відповідь напрошується сама собою, якщо здійснити ще раз огляд того, як саме подає себе цікавляче нас поняття у різноманітних мовних просторах. Така операція неодмінно виведе на світло ту особливість, що, окрім значень, які прив'язані до термінологічного схоплення певного «руху», дигресія демонструє і сукупність відсилань до того, що така «рухливість» продукує у своєму здійсненні.

Отже, якщо, стикаючись у тому чи іншому текстуальному «наскрізному пробіганні» із дигресією, яка означає, скажімо, кутову відстань планети від Сонця або взагалі – будь-який зазор, різницю, відмінність, то очевидним стає факт фіксації у такому визначенні чогось сталого, певного наслідку трансформативних процесів, які вже відбулися. Тож навіть у таких суто негативних кваліфікаціях, як похибка, помилка, неправильність, дисбаланс, аномалія тощо ми маємо справу все ж таки із

«позитивністю», тобто із позитивним встановленням якогось результату. Ознака стабільності, сталості, тривання подає тут себе ще й у статичності фіксованого визначення (окрім простого видавання себе в якості фактичної завершеності певного процесу). Таким чином, дигресія, як виявляється, здатна демонструвати певне зміщення «сенсового акценту» зі схопленої у термінологічну оболонку процесуальності на такого ж «гатунку» результативності.

Це дозволяє констатувати ту обставину, що наше діагностування зіткнулося у своїх ідентифікуючих спробах із триаспектною розгорнутістю змісту поняття дигресії. Остання при цьому демонструє, по-перше, прорисований нами вище «від-хід», який у своїй «кінетиці» розпадається на динамічно забарвлену зміну основного напрямку руху (іноді – аж до повної реверсивної переорієнтації), та певний відступ, затримку, вичікування, тобто – порушення стабільної динаміки «від-ходу» задля продукування уповільнень та розривів у безперервності (само)розгортання. По-друге ж, така «розгорнутість» виявляє відсилання до результативного «щось» окресленої процесуальності, яке переважно набуває сталих атрибутивних функцій для того чи іншого об'єкта.

Повторимось: дигресія в якості поняття, вплетеного до різноманітних мовних тканин, не демонструє значного розходження у способах свого «прямого» розуміння. Скажімо, *digression* в англійській мові (як морфологічна форма слова *digress*, синоніми – *deviation*, *excursion*) чи німецьке *Digression* (синоніми – *Abweichung*, *Abschweifung*) у своїх змістових варіаціях та предметних проєкціях повторюють уже окреслені нами вище контури, суттєво не відрізняючись від свого латинського витоку (*digressio* як *egressio*, *excursion*). Але, підсумовуючи отриманий експлікативний матеріал, можна відзначити, що саме на перетині трьох базисних змістових ліній поняття дигресії (у такій своїй семантичній розгортці) і сягає екстремуму власної наповненості.

При цьому зазначимо, що робота із дигресією в якості словоформи, в яку віддалися ті чи інші сутнісні «ін-тонування» в межах певних наукових мовних «зон», вимагає від нас використання саме позначок на зразок «термінологічна обгортка», «понятійна фіксація» тощо. Робиться це задля того, аби належним чином проакцентувати ту значиму для нас особливість, що у будь-яких мовних формоутвореннях саме «значимое целое понятия берет слово» [19, 188], а не так, що виведене у текстуальну «промову» та введене у теоретичний обіг слово-термін одноосібно бере на себе функції утримання всіх можливих значень, відбираючи у того, що пробивається крізь нього до нас, можливість нам про себе за-явити.

Тож, окрім уже вказаного походження від дієслова *digredior*, проакцентуємо наразі значення кореня цього слова. Латинське *gressus* включає до свого змістового спектра такі значення, як крок, ходьба, переходити, наближатися, нападати тощо. Тобто «кінетична» компонента, як бачимо, демонструє тут своєрідну взаємодію із структурною компонентою *di*. Питаємо: що дає така взаємодія? Першою при намаганнях «резонування» вихідної сутнісної

«тональності» такого поєднання подає себе певна «подвійність», яку схоплює частка *di*, та, схопивши, охоплює нею ціле зазначеного мовного утворення. Скажімо, якщо «транс» трансгресії задає, так би мовити, певний «модус руху» (як це робить на свій манер і «про» прогресії чи «ре» регресії), вводячи зафіксоване переміщення у «регістр» додання меж та радикального виходу у радикальну невизначеність (див. [7; 16]), то у нашому випадку «ди» дигресії також має «накидати» ті чи інші особливості на здійснення схопленого у цій словоформі руху. Тож виявляючи нові «тони» сутнісного «ін-тонування» дигресії, зафіксуємо ті відсилання/прив'язки, які виконує її «ди»-компонента.

Глибинна «подвійність» дигресії найпростішим чином може трактуватися в якості здійснення руху за двома напрямками, проте цей найпрозоріший, здавалось би, момент теж потребує свого прояснення. Якщо ми в даному випадку і маємо справу із двома напрямками руху, то вони, по-перше, повинні характеризуватися взаємною протилежністю, а по-друге, різним способом свого «хронологічного позиціонування». Під останнім мається на увазі ніщо інше, аніж наявність аспектів синхронії та діахронії, адже «ди» дигресії може утримувати в собі як певну одночасність подвійного руху, так і послідовність двох окремих рухів, що, втім, все одно належать одному від-хідному «маневру». При цьому діахронічний варіант дигресії може виходити за межі встановленого критерію протилежності траєкторій та демонструвати здійснення двох рухів за одним і тим же напрямком, але, так би мовити, на різних «рівнях».

Разом із тим ми не можемо обминути той спосіб, у який дигресія виявляє свій особливий спосіб взаємодії із «межами» (у найзагальнішому сенсі цього слова). Тобто, як ми вже зазначили вище, якщо «транс» трансгресії задає певний модус додання меж, встановлює тип наскрізного руху по відношенню до будь-якої «межовості» взагалі, «про» прогресії демонструє своєрідний рух-розширення об-межених (екзистенціальних) територій без нівелюючої дисоціації їх границь або просто – кумулятивне нарощування послідовних кроків у заданих рамках, а «ре» регресії вказує на рух-звужування (екзистенціальної) території чи «пробуксовку» відмежовування від можливих виходів поза існуючий у заданих межах простір, то у «ди» дигресії до нас промовляє знаходження у позиції певного балансування на будь-яких межах, утримання в стані «ще/вже-ні» або «вже-(не)-тут/там», особлива гра із границями, гра із дистанціями та позиціями, але така гра, в якій будь-яка позиційність «зависає» у тривкій не(до)-визначеності утримуючого «між-тривання». «Утримуючого» тому, що позиція «між» у даному випадку не замикається лише на власній «топографічній» точці (само)знаходження, але й демонструє активну взаємодію із роз-межованими просторами [1; 7; 16].

Таким чином, поєднання наведених вище змістових варіацій із виявленими раніше «процесуально-результативними» призвуками і складає актуальний спектр «сутнісних ін-тонувань» словоформи «дигресія». У якості ж «конотативних модуляцій» при цьому виступатимуть розглянуті раніше вже усталені способи її наукового трактування. Проте

визначеність отриманої термінологічної фіксації ще не означає її простоту (як внутрішню «не-склад(е)ність»). Якщо ми і прагнемо написати отриманий феноменальний рельєф у певну концептуальну форму, то поняття концепту буде при цьому братися нами у сенсі, близькому до його розуміння Дельозом та Гваттари (див. [8; 9]). На думку французьких мислителів, концепт як такий має наступні характеристики: кожен концепт завжди відсилає до інших концептів у їх історії, становленні та дійсних (актуальних) поєднаннях; складові концепту (спів) творяться у ньому та стають у межах останнього нероздільними, визначаючи його консистенцію; концепт є певною точкою «згущення» власних співконститутивів. [8; 9; 10] Виходячи з цього, наша фінальна концептуалізація також уникатиме будь-яких спрощень, натомість поліаспектна внутрішня структура цікавлячої нас термінологічної форми залучатиме до свого складу вже виявлені базисні змістові «тони», тільки у співзвуччі яких ціле дигресії і конституюватиметься у вигляді певного завершеного (але у такій завершеності максимально відкритого для подальшого ефективного «теоретичного контактування») концепту.

Отже, у своїй «кінетичній» (тобто зав'язаній суто на атрибуції руху та аспектах власної динаміки) проявленості дигресія утримує в собі сенс особливого подвійного руху, що володіє аспектами синхронії та діахронії, а також виказує певну варіативність щодо зміни «динамічного малюнка»: від затримуючих уповільнень і пауз до відхідних динамічних «загострень». Зазначені «паузи» є, у свою чергу, показником результативного сенсу дигресії в якості процесу продукування тих чи інших відмінностей, розходжень, двоїстостей, а головне – певних розривів, які уможливають «поза-існування по відношенню до будь-яких усталених форм позитивності. Також одним з провідних способів розуміння дигресії є трактування останньої в якості особливого «на-межі-стояння», яке виконує балансування на співдотичних гранях обмежених просторів, при цьому у специфічній «дистанційній грі» відмежовуючись від однозначності та жорсткості фіксованих «розмежувальних критеріїв». Втім, така «гра» та «стояння-на» не відкидають саму можливість для продукування нових меж та різноманітних просторових «обмеженостей», навпаки – так зрозуміла дигресія залучає дисоційовані форми розмежувань до нових ре-форм(ат)ованих форм. Таким чином, у цьому сенсі дигресія (у чому виявляється її локальна співзвучність із трансгресією) є певним доданням, але таким доданням, яке ви-носить за собою здолане,

і ви-носить його так, що ви-несене при цьому радикальним чином трансформується та стає співконститутивом нового (екзистенціального) простору.

Також не маємо випускати з поля зору розуміння дигресії, яке йде поруч із прямим трактуванням його семантичного змісту, а саме – як певне відступання, відхід, «від-рух». Воно теж має право на своє існування, якщо тримати його у стані максимальної загальності, у якій таке розуміння здатне резонувати вихідні екзистенціальні можливості присутності, тоталізовані нами в іншій «словоформі», – втечі (докладніше про це див. [4; 5; 6]). Тут і зараз ми не позбавлені необхідності сказати: навіть без достатньої попередньої розробки дигресія в якості специфічного екзистенціального «від-ходу» вже демонструє своєрідну (дигресивну ж таки) «подвійність», яка полягає наразі у тому, що такий «від-хід/ступ» здійснюється як по відношенню до оточуючих екзистенціальних просторів (що на певних етапах будь-якого людського саморозгортання стає фундаментом первинної суб'єктифікації [3; 10; 11; 18]), так і по відношенню до власного екзистенціального простору, якщо останній набуває фіксованого «топографічного» характеру. Тобто екзистенціальний «відступ-від», трансформуючись у «відступ-від-себе», складає сутність суб'єктифікованого процесу (само)реалізації фундаментальних екзистенціальних можливостей присутності, що, приміром, формує можливість «авторства» як такого у його найглибінніших екзистенціальних витоках. Дигресія, таким чином, ніби знаходиться у позиції «на-початку-і-наприкінці»: в якості вихідної буттєвої риси вона являє собою необхідну умову утримання суб'єктифікованого екзистенціального простору, але в якості вихідної буттєвої можливості становить дигресивний «горизонт форм», які може набувати цей суб'єктифікований простір у процесі «авторських» трансформацій.

Варто також відзначити, що проакцентована нами вище «подвійність» становить, власне кажучи, найхарактернішу рису дигресії, входячи до складу кожної конститутивної компоненти останньої: «кінетичність», «розривність», «на-(межі)-стояння» та «від-ступ/рух» – всі ці змістові лінії, на перетині яких дигресія постає в якості цілісного концептуального конструкту, несуть у собі ознаку певної двоїстості. Така двоїстість проявляється у наявності в середині кожної змістової лінії двох феноменальних «планів», а також у тому, що кожна з них може (і має) розглядатися, по-перше, як загальна буттєва можливість, а по-друге – як «авторизована» реалізація цієї можливості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вальденфельс Б. Одновременность неоднородного. Современный порядок в зеркале большого города / Бернхард Вальденфельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2002_03_4/03.htm#_ftn1#_ftn1.
2. Гайденок П. П. Мартин Хайдеггер: изначальная временность как бытийное основание экзистенции / П. П. Гайденок // Вопросы философии. – 2006. – №3. – С. 165–172.
3. Гваттари Ф. Трансфер или то, что от него осталось: [беседа] / Ф. Гваттари, Б. А. Эттингер [пер. с франц. В.А. Мазина] // Кабинет: Картины мира I. – СПб., 1998. – С. 21–29.
4. Голубенко О. В. «Втеча-від/до-себе» як онто-онтологічне в(и)корінення присутності: осново-на-стріж жаху та екзистенціальна «структурність» феномена втечі / О. В. Голубенко // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1(69). – С. 40–45.
5. Голубенко О. В. Концепт втечі: проблемне «фокусування», «підступи-до» та історична ретроспектива тематичних артикуляцій / О. В. Голубенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Філософські перипетії. – Харків, 2009. – № 877. – С. 131–145.

6. Голубенко О. В. Lebens(raum)welt, «рух-від-штовх» та теоретична «потенційність» екзистенціальної аналітики феномена втечі / О. В. Голубенко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – Вип. 2(90). – Київ, 2010. – С. 63-81.
7. Гусаченко В. В. Трансгресії модерна / Вадим Владимирович Гусаченко. – Харьков: Озон-Инвест, 2002. – 390 с.
8. Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари [пер. с франц. С. Н. Зенкина]. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 288 с.
9. Делез Ж. Различие и повторение / Жиль Делез [пер. с франц. Н. Б. Маньковской, Э. П. Юровской]. – СПб.: Петрополис, 1998. – 384 с.
10. Дьяков А. В. Феликс Гваттари: Шизоанализ и производство субъективности / А. В. Дьяков [монография]. – Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2006. – 246 с.
11. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / Славој Жижек [пер. с англ.]. – М.: Европа, 2008. – 516 с.
12. Источникова А. В. Проблема анализа Бытия как стратегический замысел герменевтики М. Хайдеггера / Источникова А. В. // Вестник МГТУ. – 2006. – №1. – С. 59-62.
13. Мамадуї А. А. Авторство (транс)дискурсивности / А. А. Мамадуї // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Філософські перипетії. – Харків, 2002. – № 561. – С. 22-30.
14. Ставцева О. И. Понятие «экзистенция» у Шеллинга, Кьеркегора, Хайдеггера / О. И. Ставцева // Размышления о философии на перекрестке второго и третьего тысячелетий: [сборник]. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – №11 – С. 122-26.
15. Фалев Е. В. Герменевтика Мартина Хайдеггера / Е. В. Фалев. – СПб.: Алетейя, 2008. – 217 с.
16. Фуко М. О трансгрессии // Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века / М. Фуко [пер. с франц.]. – СПб.: Мифрил, 1994. – С. 111-131.
17. Фуко М. Что такое автор? // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Мишель Фуко [пер. с франц.]. – Москва: Касталь, 1996. – 448 с.
18. Фрейд З. Положение о двух принципах психической деятельности / Зигмунд Фрейд // Основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа: [сборник]. – СПб.: Алетейя, 1998. – С. 98-107.
19. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В. В. Библихина]. – Харьков: Фолио, 2003. – 503, [9] с. – (Philosophy).
20. Херрманн Ф.-В. фон. Понятие феноменологии у Хайдеггера и Гуссерля: [сборник] / Ф.-В. фон Херрманн [пер. с нем.]. – Мн.: ПроPILEI, 2000. – 192 с. – (Схолия).
21. Херрманн Ф. фон. Фундаментальная онтология языка: [сборник] / Ф.-В. фон Херрманн [пер. с нем.]. – Мн.: ПроPILEI, 2001. – 168 с.
22. Хюбнер Б. Смысл в бес-СМЫСЛЕННОЕ время: метафизические расчеты, просчеты и сведение счетов / Бенно Хюбнер [пер. с нем. А. Б. Демидов]. – Мн.: Экономпресс, 2006. – 384 с.

УДК 1(091)

И.А. КОЛИЕВА

ПОСТМОДЕРНИЗМ И ТЕОРИИ СЕКСУАЛЬНОСТИ

Колієва Ірина Анатоліївна – аспірант кафедри філософії та соціології Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна

У статті аналізуються особливості інтерпретації теорій сексуальності у постмодерній ситуації.

Ключові слова: сексуальність, постмодернізм, гендер, стать, дискурс, ідентичність, фемінізм

В статье анализируются особенности интерпретации теорий сексуальности в постмодернистской ситуации.

Ключевые слова: сексуальность, постмодернизм, гендер, пол, дискурс, идентичность, феминизм

In the article analysed deals with the peculiarities of the interpretation of the sexuality theories in the situation of postmodernism.

Key words: sexuality, postmodernism, gender, sex, discourse, identity, feminism

© И.А. Колиева, 2011

Как отмечают исследователи, «сексуальность» – один из главных символов постмодернизма [10]. Ученые утверждают, что сексуальность – это именно та нить, которая объединяет тотальность человеческого опыта, та конечная зависимая переменная, которая ставит перед исследователями все больше и больше вопросов, ответы на которые представляются все более и более проблематичными [3]. Сексуальность для человеческих существ не имеет обобщенной, «родовой» реальности, но всегда пробуждает определенное социальное и психологическое «беспокойство». Ученые-постмодернисты доказывают, что сексуальность индивидов должна быть социально продуцирована, социально организована и социально трансформирована. Современные трансформации,

безусловно, привнесены постмодернизмом наряду с глобализацией, феминизмом и мультикультурализмом, что демонстрируется в процесс создания новых сексуальных значений. Как и в феминистской философии с утверждением гендера в качестве социального конструкта пола, в теории последних 30 лет также утвердился «социоконструктивистский» подход к сексуальности (У. Симон, Дж. Гейнон и др.). Теоретические положения конструктивистского подхода и символического интеракционизма, философские положения прагматизма, лежащие в основе анализа сексуальностей, несомненно, находятся в поле постмодернизма (хотя и не являются его синонимами). Все они отвергают эссенциалистский мир «фундаментальной истины» (природы,

психологии, истории), все ищут множественность и плюрализм, все акцентируют роль языка и символов, знаков и означающих. Деконструктивистская атака Деррида на «логоцентризм», отмечают критики, освобождает от двух «тиранических» понятий, присущих классической философии, – «тотальности» и «сущности». «Тотальность» угнетает, поскольку она неизменно ведет к подавлению всего и всех (тех, которые не могут и не хотят вписаться в систему). Тотальность управляет и индивидуальностью и «другостью» (множественными формами «другости», которые постмодернизм стремится охранить). В более общем конструктивистском взгляде на сексуальность содержится «скандальная» идея о том, что один из последних «сторожевых постов» природного в нашем мышлении нестабилен и текуч, являясь продуктом человеческой деятельности и истории, а не результатом тела, биологии или внутренне присущего полу «драйва» [13]. Таким образом, и прагматизм, и конструктивизм, и постмодернизм подвергли сомнению «Великие нарративы» сексуальности. Брошенный философами постмодерна вызов фундаментальным парадигмам в совокупности с проблематизацией исторического процесса в гендерном аспекте сформировал новый подход к общественным проблемам и дал простор для развития нового анализа, включающего сексуальность. Постмодернисты пишут о сексуальности, вводя в свой теоретический мир власть, гендер, дискурс, идентичность, что, в целом, заставляет социальную теорию рассматривать сексуальность весьма серьезно [14].

Две основные темы высвечиваются в конструктивистских работах по проблематике сексуальности. Первая – это власть символизма в сексуальности: значение языка, символа и метафоры как составляющих сексуальность индивидов. Подобный подход базируется на символическом фундаментализме, представленном в трудах М. Фуко, Ж. Лакана, Ж. Деррида и ставшем частью постмодернистской философии. Как известно, в центре этой концепции находится тезис о недоступности реальности для человеческого понимания вне структур языка. Таким образом, понимание реальности и всех ее составляющих, включая пол и сексуальность, опосредовано языком, навязывающим человеку определенные клише. Вторая тема – это апокалипсические социальные изменения, которые медленно (но неотвратно) надвигаются на нас. Ученые настаивают: сейчас мы проживаем наши жизни совершенно отличным образом от всего того, что человечество знало ранее. Наше время – постпарадигматический период, характеризуемый интенсивной плюрализацией, индивидуализацией и множественностью выбора. Быстрые социальные изменения стали нашим обычным состоянием, но такого никогда не было ранее. Как доказывает У. Симон, сексуальность в огромной степени зависит от возможного (зачастую, непредвиденного) контекста и «метафорической путаницы». Люди изобрели множество метафор, с помощью которых они изъясняются, думают, пишут и «осуществляют» свою сексуальность. В западном мире перечень метафор сексуальности огромен, зачастую они смешаны в массивной противоречивой паутине. Но, хотя наша сексуальная жизнь «закрыта»

в экстенсивном метафорическом мире, большая часть этого мира уже настолько «мертва», что мы не воспринимаем его метафорически: он стал нашей сексуальностью [16].

Если символизм и метафора – одна из важнейших тем в трудах по сексуальности, то изменение – не менее значительная тема. Для У. Симона, например, современный мир изменяется все быстрее и быстрее, влияя на все большее количество жизней: он вступил в «постпарадигматическую» фазу, где консенсусные отношения растворены в плюрализме, авторитеты ослаблены, выборы множественны, время и пространство изменили свой порядок, природное подверглось деконструкции и денатурализации [14]. Были запущены процессы, признающие различия, релятивизм, изменения, то есть потенциальный хаос и огромные возможности. Одновременно возникли радикальные версии выбора новых сексуальностей, «разведенных» с традиционной религией, структурами традиционной семьи, традиционными этническими и прочими сообществами. Появилось пространство для новых видов сексуальности, что, безусловно, связано с новой «постмодерной культурой» как последней стадией современности: ускоряющейся и расширяющейся. Для Ж. Бодрийера постмодерн – это «характеристика вселенной, где более невозможны дефиниции... Все уже сделано. Экстремальный предел возможностей достигнут. Произошло саморазрушение. Произошла деконструкция всей вселенной. Все, что осталось, – это разрозненные части. Все, что осталось делать, – это играть с этими отдельными частями. Игра с частями целого – это и есть постмодерн» [9]. Некоторые ученые считают, что постмодерн – это период деструктуризации, деунификации, децентрализации. И все эти «де» неизбежно повлияли на пол и сексуальность. Пол (sex) перестал быть эссенциальным унитарным центром, расположенным в границах четких рамок.

Как отмечают исследователи, женская сексуальность всегда была привлекательной темой в дебатах ученых разных направлений в целом, наук, стремящихся показать, как женская сексуальность маскируется и деформируется в социокультурном контексте. Т. Власова подчеркивает, что искажение фемининного всегда описывалось в терминах особого вида условности, и сейчас специфический характер той условности достаточно отчетливо виден: женщина рассматривается как сексуальный объект для оценки и исследования другим сексуальным существом – мужчиной. Ее сексуальность отрицается и идентифицируется как пассивность [2, 60]. Как замечает Г. Гриер, характерные женские черты, которые восхваляются и вознаграждаются, – это характеристики евнуха (кастрата): робость, скромность, апатичность («томление»), деликатность, утонченность, изысканность [8, 17]. Сложный конгломерат навязанных характеристик души и тела лежит в основе самого главного фемининного стереотипа – мифа о Вечной женственности, и сейчас правящего нашей культурой и олицетворяющего то, к чему должны стремиться женщины. Все это неразрывно связано с фундаментальными основами общественного бытия. По утверждению философов-феминистов, в наше время статус частной сферы, в широком понимании охватывающей

регулирование сексуальных отношений, вызывает некоторые ожесточенные и глубокие культурные противостояния. С. Бенхабиб и другие феминистки делают вывод о том, что женщины и женское тело – это культурно-символическая «доска», на которой человеческие общества записывают свой моральный кодекс [1]. Бенхабиб описывает современную эпистемологию как оперирующую тройными различиями: порядок репрезентации в нашем сознании (идеи или чувства), знаки, посредством которых эти приватные порядки были сделаны публичными, – а именно, слова, – и то, к чему они относятся. Реакция против современной эпистемологии может поэтому идентифицироваться как вовлекающая критику субъекта/объекта модерна и современной концепции языка. Отражать маскулинное и фемининное в культуре означает занимать различные позиции, что непосредственно отражается в области языка. Онтологическая спецификация бытия и взаимоотношений понимается как определяемая языком, структурированным патерналистским законом и его механизмами дифференциаций (Дж. Батлер, С. Бенхабиб, С. Хардинг). Профеминистские теоретики утверждают, что для удовлетворения требований справедливости в частной сфере необходима не поверхностная социальная реформа, а глубинная трансформация на уровне межличностных отношений, вовлекающая и обозначающее и обозначающее.

П. Бурдьё, анализируя всепроникающую мужскую власть, замечает, что доминирование происходит посредством «символического» насилия, «нежного» насилия, непостижимого и невидимого даже для его жертв. Символическое насилие является, по мнению знаменитого французского теоретика, самым мощным оружием в арсенале мужского господства. В одно из последних изданий «Мужского доминирования» Бурдьё включил также послесловие о проблеме доминирования в любви, поставив вопрос таким образом: является ли любовь исключением к закону о мужском доминировании или высшей формой насилия? В весьма романтическом ключе французский философ дает утвердительный ответ на первую часть альтернативного вопроса [7]. Но проблема в том, что и этот «метанарратив» подходит к концу: мы видим фрагменты сексуальности. Сексуальность становится все более и более рефлексивной, все более и более «погруженной в контекст», различной по форме (от секса по телефону до интернет-секса); дифференцированной и разнообразной (плюральность значений, действий, идентичностей), рекурсивной (зависимой от масс-медиа), чрезмерной («гиперболическое сумасшествие»). Сексуальность все более и более напоминает пастиш – сексуальные идентичности размыты и изменчивы [12].

Критики неоднократно отмечали, что французские феминистки 70-х годов полностью отказались от экзистенциалистского подхода Симоны де Бовуар [11, 96]. Отвергая либеральное стремление Бовуар к равенству с мужчинами, французские феминистки акцентировали внимание на различиях. Превознося право женщин лежать свои специфически женские ценности, они отказались от «равенства» как от некоего «укрытия» или попытки принудить женщин

стать такими, как мужчины. Подлинная картина, безусловно, намного сложнее. Как пишет Т. Мои, несмотря на свою весьма отличную теоретическую ориентацию, многие центральные темы у Юлии Кристевой (например, ее желание дать теорию социальной революции, основываясь как на классе, так и на гендере; ее эмфаза конструкта фемининности) имеют значительно больше общего с взглядами Бовуар, чем с романтизированным видением женского тела у Э. Сиксу. Таким же образом впечатляющая критика подавления женщины в патриархальном дискурсе иногда прочитывается у Люси Иригарэ как постструктуралистское переписывание анализа женщины в качестве Другого у Бовуар. Тем не менее исследователи подчеркивают: ничто так не способствовало «устареванию» «Второго пола», как то, что С. де Бовуар отвергла психоанализ. И Сиксу, и Иригарэ, и Кристева в огромном долгу у Лакана, его постструктуралистского прочтения Фрейда. Лакан заимствует теорию психоанализа об обретении гендерной идентичности, утверждая, что эта стадия наступает тогда, когда ребенок разрешает Эдипов комплекс и входит в «символический порядок» языка, законов и социальных воздействий. Из-за того, что значение языка постоянно меняется, обретение субъективности и половой идентичности никогда не завершается и по-разному переживается каждой женщиной. Половая идентичность, следовательно, изначально неустойчива, и сам термин «женщина» не является постоянной и единой категорией. Символический порядок вовлекает маскулинные структуры, которые никогда не смогут представить женственность, поскольку она находится вне «фаллического дискурса» и постоянно из него исключена [4; 6].

Критики замечают, что французский феминизм не является единой концепцией. Например, концепция теоретика «сексуальных различий» Элен Сиксу может быть понята как утопическое видение женской креативности в действительно «несексистском обществе». О. Поспелова пишет, что акцентирование Воображаемого, свойственное Сиксу, – общее место утопического письма, что позволяет рассматривать ее как представительницу утопического феминизма [5]. Используя понятие зеркальности, Л. Иригарэ, в противовес Фрейду, считавшему, что женская сексуальность стирается в зеркальном отражении, утверждает, что сексуальное удовольствие женщины состоит не в отражении, а в прикосновении. Язык женщины – особый, он недоступен мужскому дискурсу, ибо женская речь всегда не идентична тому, что она подразумевает, в силу включенной в нее «другости». Ю. Кристева, впервые сформулировав и обосновав понятие интертекстуальности, способствовала движению феминистской критики, выступив с концепцией «женского письма». Несмотря на то, что между этими авторами существуют сложные и глубокие разногласия по многим вопросам феминистской теории, их, как известно, объединяет убеждение в необходимости исследовать отношения между языком, сексуальностью и властью и выработать «нефаллоцентрические способы мышления».

Ученые, исследующие сексуальность, всегда пишут о постмодерне [15]. Природу «я» и идентичности в XXI

веке невозможно исследовать вне теоретического поля постмодернизма. В то же время все солидные западные труды последних лет, посвященные «поздней современности», не обходятся без рассмотрения сексуальности. В постмодернистских

проектах еще много теоретического пространства как для анализа природы субъективации и изменений идентичности, так и для исследования многих других проблем, составляющих понятие сексуальности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. – М.: Логос, 2003. – с. 99.
2. Власова Т.И. Гендер и сексуальность в трансформациях постсовременности / Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – Вип. 20(1), 2010. – с. 58-63.
3. Долімор Дж. Сексуальне дисидентство. Від Августина до Вайлда, від Фрейда до Фуко. – К.: Основи, 2004. – 558с.
4. Иригарэ Л. Пол, который не единичен // Гендерные исследования. – Харьков: ХУГИ, № 3, 1999. – с. 64-70.
5. Поспелова О. Политика, утопическое мышление и феминизм // Новые направления политической науки. – М.: РОССПЭН, 2007. – с. 13-25.
6. Сиксу Э. Хохот Медузы // Гендерные исследования. – Харьков: ХУГИ, № 3, 1999. – с. 71-88.
7. Bourdieu P. Masculine Domination. – Stanford: Stanford University Press, 2001. – 133p.
8. Greer G. The Female Eunuch. – London: Harper Perennial, 2006. – 397p.
9. Kellner D. Learn Baudrillard: From marxism to postmodernism and beyond. – London: Polity Press, 1989. – P. 116.
10. Link B.G., Phelan J.C. Conceptualizing Stigma. – Annual Review of Sociology. – № 27, 2001. – P. 363-385.
11. Moi T. Sexual/Textual Politics. – London and New York: Routledge, 2001. – 221p.
12. Plummer K. Telling Sexual Stories: Power, Change and Social Worlds. – N.Y. and London: Routledge, 1994. – 256p.
13. Rich A. Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence // Desire. The Politics of Sexuality. Eds. A. Snitow, Ch. Stansell, Sh. Thompson. – London: Virago, 1983. – P. 212-240.
14. Simon W., Gagnon J.H. Sexual scripts: permanence and change // Archives of Sexual Behavior. – № 15(2), 1986. – P. 97-120.
15. Weeks J. Remembering Foucault // Journal of the History of Sexuality. – Vol. 14, № 1-2, 2005. – P. 186-201.
16. Weeks J. Sexuality and Its Discontentments: Meanings, Myths, and Modern Sexualities. – London: Routledge, 2003. – P. 1-10.

УДК 141.33

Л.І. МОЗГОВИЙ

СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ АНТРОПОМІСТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Мозговий Леонід Іванович – кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Слов'янського державного педагогічного університету

У статті аналізуються проблеми історико-філософського дослідження витоків та становлення концептуальних елементів антропомістичної парадигми суфізму. Результатом аналізу виокремлено ісламські та неісламські джерела формування суфістського містицизму. Визначено головні семантичні елементи антропології суфізму.

Ключові слова: антропомістична парадигма, суфізм, неоплатонізм, аскетизм, езотерика.

В статье анализируются проблемы историко-философского исследования истоков и становления концептуальных элементов антропомистической парадигмы суфизма. В результате анализа выявлены исламские и неисламские источники формирования суфистской мистики. Определены главные семантические элементы антропологии суфизма.

Ключевые слова: антропомистическая парадигма, суфизм, неоплатонизм, аскетизм, эзотерика.

In the article analysed deals with problems of historical philosophical research of origins and development of conceptual elements which form anthropomystical paradigm of Sufi. The analyses conveyed revealed both Islamic and non-Islamic sources determining formation of Sufist mysticism. It allowed defining the semantical elements of Sufi anthropology.

Key words: anthropomystical paradigm, Sufism, Neo-Platonism, asceticism, esotericism.

© Л.І. Мозговий, 2011

Ознакою кардинальних трансформацій у різних сферах життя суспільства постає інтенсифікація тенденцій розвитку альтернативних парадигм аксіології людського існування. Загальна секуляризація та панування раціонального мислення наразі призвели до гостро відчутної антропологічної кризи, в умовах якої актуалізуються нерациональні світоглядні системи, зокрема відроджується інтерес до філософської ревізії форм архаїчного містицизму. Незважаючи на стрімкий розвиток науки, накопичення великої кількості знань у різних

сферах людської діяльності, містичні практики продовжують існувати, в тому числі і в ісламському світі. Представники різних культур у протилежних кінцях світу майже одночасно різними мовами розвивали ідеї про можливість існування своєрідного надчуттєвого світу абсолютної істини, що якісно відрізняється від усього земного, феноменального. У межах відмінних філософських шкіл та напрямів за відсутності явних взаємних запозичень здійснюються спроби визначити цінності, які б мали неперехідне значення, конституювали б пізнання

Вищої реальності в якості головного сенсу людського існування. У суто філософському сенсі вказаний рух думки породжує метафізику. Проте «тіньовим» дійником останньої постає містика.

Містицизм є певною світоглядною константою. В історичному процесі еволюції будь-якої світоглядної формації можна розгледіти сліди прояву містичної свідомості. У межах ісламської цивілізації містицизм проявляється в традиції суфізму. В історико-філософській площині містицизм суфіїв постає на тлі перетинів «молодої» культури ісламу з давніми традиціями неоплатонізму, християнства, буддизму та брахманізму. Містицизм орієнтований на апофатичне пізнання аспекта завжди постає ознакою визрівання та подолання суб'єктивістських тенденцій у межах певної релігійної культури.

Визначення суфізму викликає певні труднощі. Під суфізмом розуміють різні течії мусульманського містицизму та езотеризму.

Дослідник С.Е. Бертельс у праці «Суфізм і суфійська література» наголошує: «Намагаючись виявити більш-менш загальні для всіх течій положення, ми все одно звертаємося до надто великої абстракції, яка лише приблизно відображає істинну картину» [1, 35-36]. Дійсно, суфізм – складна, розмаїта система. Можна, скоріш за все, вести мову про загальну канву для всіх течій у межах суфізму, яка охоплює дискурси репрезентації практик та ідеологій суфізму.

Труднощі об'єктивної концептуальної ядра суфізму в фокусі історико-філософського дослідження виникають на різних рівнях рефлексії: від лінгвістичних проблем визначення етимології самого слова «суфізм» до герменевтики дискурсивного забезпечення конкретних містичних практик. Щодо походження терміну «суфізм» мають місце декілька гіпотез: перша пов'язує цей термін з давногрецьким «софія», тобто мудрість; друга – зі словом «сафа» (чистота), що символізує духовну чистоту adeptів суфізму; третя гіпотеза пропонує виводити даний термін від назви «тих, хто посідає на суфі» (кам'яній лаві біля мечеті). Існує також точка зору, що звуки, означені буквами «с», «у», «ф», мають сильний вплив на свідомість людини, викликаючи у неї найглибші переживання. Як тут не простежити аналогію з індійськими мантрами, які так само мали впливати на психіку індивіда.

Але на сьогоднішній день загальноприйнятою є точка зору, що термін суфізм (араб. «ат-тасавуф»), походить від слова «суф» – вовна, жорстка вовняна одежа, яка була неодмінним атрибутом аскета-містика. Отже, термін, який спочатку вказував на зовнішню ознаку, поширився згодом на людей, які вели духовні пошуки.

Питання про час та місце виникнення цього релігійно-філософського напрямку також викликає суперечки серед науковців. В енциклопедичному словнику «Іслам» виникнення суфізму датується серединою VIII – початком IX ст. [3]. М.Т. Степанянц, у свою чергу, датує виникнення суфізму X ст., а географію його витоків визначає низкою країн: Іран, Ірак, Сирія, Єгипет [7, 8]. Зарубіжний вчений Дж.С.Тримінгем у дослідженні «Суфійські ордени в ісламі» називає Абул-Касима ал-Джунайда та Абу Ізидра Тайфура ал-Бістамі засновниками мусульманського містицизму, наголошуючи на персидському походженні останніх.

Треба визнати, що дати точну відповідь на питання про виникнення суфізму не видається можливим, бо мова йде тут про часи, які давно минули. Суфізм – це старовинна містична традиція духовного вдосконалення людини. Однозначно можна визнати тільки те, що суфізм як самодостатнє явище трактувати досить складно, тому що суфійський рух тісно пов'язаний з загальним розвитком ісламу в аспектах способів служіння Богові, змісту теологічних доктрин та природи моральних цінностей.

Серед сходознавців немає єдності і в питанні про походження ісламського містицизму. Як стверджують більшість російських дослідників, для того, щоб визначити причини виникнення ісламського містицизму, необхідно, перш за все, виявити соціально-економічні фактори, які викликали до життя це явище. Тому С.Е. Бертельс, і М.Т.Степанянц вважають, що суфізм зародився у надрах мусульманської релігії як реакція народу на утиски з боку завойовників. З поступовим падінням мусульманських ідеалів та зростанням феодалної експлуатації, у свою чергу, посилювався аскетико-аскетичний напрямок в ісламі, в якому містицизм протиставляється розкоші, а містицизм – офіційній релігійній політиці.

У фокусі уваги західних вчених, перш за все, постає духовний аспект виникнення ісламського містицизму, пов'язаний з характерологічними особливостями народів Сходу.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що в орієнталістиці мають місце різні теорії походження ісламського містицизму: християнська, неоплатонічна, іранська, індійська. Більшість західних учених XIX – поч. XX ст. вважали суфізм запозиченим явищем для ісламу. Згідно з їх позицією, ісламський містицизм виник під впливом неісламських релігійно-філософських систем. Європейських учених цікавила, перш за все, проблема впливу християнства на формування ісламського містицизму. Така позиція призвела до висновків, що витoki суфізму лежать у східно християнському аскетизмі, заснованому на християнському синтезі неоплатонізму, досвід якого був опрацьований сирійськими монахами. Дж.С.Тримінгем пише про зародження суфізму так: «... Суфізм розвинувся в межах ісламу, майже нічого не запозичив з мусульманських джерел, проте увібрав у себе досвід аскетичної та містичної практики філософії східного християнства» [8, 16].

І.П.Петрушевський наголошує на автохтонній природі виникнення і розвитку суфізму, який «... виник з ґрунту ісламу як результат природної еволюції ісламської релігії в умовах феодалного суспільства. Неісламські містичні ідеології не зумовлювали появу суфізму, але згодом мали певний вплив на його подальший розвиток (VIII – IX ст.) у контексті ідей про еманацию світу з Бога» [6].

У першій половині XX ст. була запропонована теорія автохтонного походження суфізму, згідно з якою витoki якого є суто ісламськими. Містицизм суфіїв певною мірою зазнав впливів християнського аскетизму. В період з VIII по IX ст. у становленні суфізму простежуються ознаки неоплатонізму, християнських езотеричних доктрин і гностицизму. Пантеїстичні ідеї крайнього напрямку суфізму

формувався під впливом індійських вчень, привнесених до ісламського світу персами.

Аргументом проти неісламських витоків суфізму постає твердження, що легше зробити припущення, що містичний досвід людей, які належать до різних релігій, формувався за аналогічними законами, ніж довести факт «запозичення» одним містиком (наприклад, мусульманином) у другого (наприклад, індійського). Оскільки складно довести і виявити генетичний зв'язок між ключовими поняттями, ідеями, які характерні для містицизму у різних світоглядних парадигмах.

Російський дослідник О. Журавський, посилаючись на відомого орієнталіста Л. Мосіньона, виявляє іманентний аспект автентичності ісламського містицизму, який проявляється в тому, що «іслам відкритий для дії благодаті, у ньому можливі є внутрішнє обернення» [2].

А. Д. Книш, знайий дослідник суфізму, також відстоює ісламське походження суфізму як маргіальної, опозиційної до офіційної доктрини, філії ісламу. Суфізм вбачає кінцеву мету існування людини у злитті з Божеством, офіційна ж догма постулює абсолютну трансцендентність Бога. Свідченням ісламського походження суфізму є систематичне використання символіки Корану. Також учений відмічає вплив деяких положень Корану на формування суфізму. Взагалі, суфійське вчення базується саме на священній книзі мусульман Корані. Щодо містицизму в ісламі, то вчений стверджує, що на його формування вплинули християнське монашество, неоплатонізм, а особливо Плотін та Прокл.

Існує також автентична версія походження суфізму, яка сповідується самими його adeptами. Суфії датують виникнення суфізму часом життя Пророка Мухаммада, і базується це вчення саме на одкровенні, яке відкрилось йому в Корані. Суфії серцевиною ісламу називають ат-тассавуф. Вознесіння Мухаммада розглядається як прототип духовного сходження містика до особистого єднання з Богом. Від Мухаммада, згідно з містичною традицією, езотерична мудрість перейшла до його двоюрідного брата Алі та Абу Таліба, четвертому правдивому халіфу. Вважається, що містичною практикою займалися люди з найближчого оточення Пророка.

Також є поширеною думка про те, що суфізм існував завжди. Адже в кожній релігійній спільноті знаходились люди, які займалися пошуками глибинних аспектів буття, прагнули осягнути одвічне, незалежно від форм його сприйняття і не є випадковим те, що існує подібність між мусульманськими та християнськими містиками, даосами, буддистськими монахами, йогами. Однак зводити їх усіх до купи засобами абстрактної теорії означає недостатньо усвідомлювати притаманну кожній з цих груп духовну спрямованість.

Основу релігії складають універсальні закономірності духовного розвитку, які реалізуються різним чином відповідно до культурно-історичних умов. Містицизм у кожній релігії має свою специфіку, обумовлену духовними цінностями, способами ритуалізації та інституалізації віри. За часів експансії ісламської імперії мусульмани контактували з представниками інших культур. У

міжкультурній інтеракції відбувалися двосторонні запозичення та адаптація елементів культурного досвіду.

У ісламі підкреслюються важливість цілісності людини, визнається цінність тілесного людського існування. Елементи людської природи – тіло, плоть, душа, дух – класифікуються як «продукти» відмінних способів божественного творіння. Суфізм виокремлює 3 складові в людини – найнижче – нафс, більш високим є серце – калб і найвище – рух (дух). Суфій знаходиться у постійній боротьбі з нафс, своїм нижчим «Я». Ця боротьба іменується у суфізмі «найвеличнішою священною війною», вона є причиною гріхів, хибних вчинків. Особливо у суфізмі підкреслюється неподільність у людині божого та тваринного. Покликання людини розглядається в ісламі, виходячи з визнання її іманентного зв'язку з вищим сакральним началом. Наголос ставиться не на біологічно-соціальної сутності людини, а саме на божественному, духовному елементі, який є дійсно суцям.

У Корані людині відводиться виключно висока позиція: вона – досконале творіння Бога, вінець усього створеного Богом, яке живе Його диханням і визначається як «намісник» Бога на землі [5]. Саме людина забезпечує єдність космічного буття та буття земного, мікрокосмосу, в якому зібрано всі реалії світу, вона є вмістилищем божественного. Для виправдання такого виключно високого людини повинна постійно самовдосконалюватися. Кінцевою метою цього повинно стати єднання з Богом, повернення до свого істинного «я», яке в суфізмі знаходиться у середині індивіда, в його свідомості і є істиною суцям, божественним началом.

Містичне пізнання у суфізмі – це складний процес поступового, багатоступеневого сходження містика, його духовного самовдосконалення, аж до злиття з Абсолютом.

Містичний шлях суфія довгий та складний, потребує постійної боротьби і послуху, в якому сходження до містичного пізнання відбувається у вигляді переходів від одного духовного стану до іншого. Тобто містичний шлях подається в алегоричному образі драбини, яка сягає до самого неба, саме по ній суфій і підіймається на все вищі рівні містичного досвіду. Існують три основні етапи містичного шляху – аш-шаріа, ат-таріка, ал-хакіка. На першому етапі adept суворо дотримується настанов божого закону і правил особистого благочестя. Саме на цьому етапі і залишаються більшість мусульман. Цей етап потребує точного дотримання всіх настанов ісламу, не пройшовши цей етап суфій не може далі рухатися на шляху до Бога. Без виконання ритуальних молитов та настанов шаріа будь-яке містичне виховання вважалось пустим.

Після виконання усіх настанов аш-шаріа неопіт вступає на наступний шабель наближення до істини, який має назву ат-тарік – це безпосередньо містичний шлях, який приводить adept (саліка) у судук (подорож). Шлях до вдосконалення проходить через декілька стоянок – макам. Суфійський шлях пізнання побудований за принципом подолання все складніших труднощів. Кожна наступна стоянка визначається більш високою ступінню залучення до таїнства вищої істини у порівнянні з попередньою.

Шляхом переходу від однієї стоянки до іншої, від більш простих до більш складних етапів духовного вознесіння відбувається проходження містичного шляху пізнання. Головними стоянками для суфістів є покаєння, надія на Бога та злиденність. Це, поперше, покаєння у гріхах (ат-тауба), терплячість у нещастях (ас-сабр), вдячність Богу за благодіяння (аш-шукр), страх божий (аль-хауф), надія на спасіння (ар-ріджа), добровільна бідність (аль-факр), відречення від світу (аз-зухд), відмова від своєї волі (ат-тавакуль), містична любов до Бога (аль-махабба). Класичний перелік «стоянок» встановив Абу-Наср у своїй праці «Найяскравіше в суфізмі». Це: покаєння, обережність, утримання, бідність, терпіння, надія на Бога, задоволення (Божим промислом).

Основу містичного способу життя в ісламі становлять стани (ахваал) та стоянки (макам). Подорожуючи по містичному шляху суфій має дотримуватися чітко окреслених вимог та правил, які встановлені для кожної з «стоянок». Містики розмежовували стоянки (маками) та стани (хаал). Швидкоплинність халя протиставляються незмінності макама. Макам, взагалі-то, це довготривалі стадії на «шляху до Бога», які суфій долає у процесі духовного самовдосконалення та звільнення від усього земного. Адепт досягає їх суворою самодисципліною, спеціальних аскетичних та медитаційних вправ, при цьому він повинен дійти до самовдосконалення самостійно, власними силами.

Перш ніж перейти до наступної стоянки суфій повинен виконати усі вимоги, які ставляться до попередньої стоянки. Хал адепт отримує від Всевишнього, незалежно від його духовних чи

розумових даних. Дуже часто межа між стоянками та станами зовсім невліва і залежить від особистого досвіду окремого суфій.

Стоянки та стани це дві категорії містичних переживань. У багатьох суфійських трактатах хал ставиться вище за макам, тому що те, що подаровано Богом вище за те, що адепт досягає самостійно. Досягнутий макам залишається «власністю» суфій на все життя. Разом з тим хал за природою своєю швидкоплинний і може співіснувати разом з іншим станом чи відчуттям. Певний стан може трапитися і у суфійського майстра, і у початківця-мюрида, бо він трапляється незалежно від ступеня духовного вдосконалення чи віку містичного подорожнього. Стани класифікують по-різному. Абу Наср ас-Саррадж пропонує таких десять станів: спостереження, близькість до Бога, любов до Бога, страх, надія, пристрасне бажання, приязнь, заспокоєння, свідчення і, нарешті, впевненість. Деякі суфії вважали, що за певних умов хал, який адепт отримав завдяки Божій милості, може перетворитися на власність містика. Але для цього потрібно, щоб містичний подорожній, був носієм духовної зрілості та духовного вдосконалення, яке дозволяє робити можливим перетворення подарованого хала в макам.

Отже, можна зробити висновок про те, що дослідження специфіки суфізму складає значну історико-філософську проблему як з огляду відстеження генеалогії витоків його становлення, так і в площині визначення своєрідності парадигматичного складу антропомістичних концепцій, які формували ідейне підґрунтя містичних практик суфій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. – М.: Наука, 1985. – 524 с.
2. Журавский А.В. Христианство и ислам: социокультурные проблемы диалога. М., 1990. - <http://www.agnuz.info>
3. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – 395 с.
4. Кньш А.Д. Некоторые проблемы изучения суфизма/ Тезисы докладов и научных сообщений. – Ереван, 1985. с.34-50.
5. Коран. [Пер.с араб. Ю. Крачковского]. – М.: Раритет, 1990. – 528с.
6. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в 12-15 веках. (Курс лекций). – Л.: ЛГУ, 1966. – 400 с.
7. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – 190 с.
8. Тримингэм Д.С. Суфийские ордены в исламе./ Пер. с англ. – М.: Наука, 1989. – 326 с.

УДК 1(091) + 17.023.31:123.1

Л.А. ПОДОЛЯНКО

ОНТОЛОГІЯ СВІДОМОСТІ В ІНТЕНЦІЯХ «ЖИТТЄВОГО СВІТУ»

Подольняк Леонід Андрійович - кандидат філософських наук, доцент національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»

В статті аналізується поняття «життєвого світу», наводяться його характерні риси та феноменологічне тлумачення. Підкреслюється, що самоочевидність як ідеал об'єктивної думки, ґрунтується на сприйнятті світу свідомістю індивіда, узгодженим із самим собою.

Ключові слова: життєвий світ, загальна інтенція, інтеційність, самоочевидність.

В статье исследуется понятие «жизненного мира», приводятся его характерные черты и феноменологическое толкование. Подчеркивается, что самоочевидность как идеал объективного мнения основывается на восприятии мира сознанием индивида, согласованным с самим собой.

Ключевые слова: жизненный мир, общая интенция, интейционность, самоочевидность.

In this paper the term «life world», given its characteristics and phenomenological interpretation. It is emphasized that evident as an ideal objective opinion based on perception of the world consciousness of the individual, consistent with the most cobattle.

Keywords: life world, the overall intention, inteysionist, evident.

© Л.А. Подольняк, 2011

Людина творить новий світ буття, світ культури, унікальний життєвий шлях, творить себе як індивідуальну істоту в процесі розвитку свідомості. Суспільне буття альтернативне по своїй внутрішній організації, тому доля вибраних альтернатив, результати їх реалізації залежать не тільки від активності і можливостей протидіючих сил, опосередкованих об'єктивними причинами, але й від свідомих орієнтацій суб'єкта на той чи інший характер і порядок цінностей. Їх розуміння передбачає проникнення в «життєвий світ» людини, внутрішньо ірраціональний зміст якого сприяє розкриттю екзистенційних смислів людського буття.

Необхідно враховувати, що економічні, політичні, екологічні кризи сучасного світу прямо або опосередковано вказують на розриви «поля» соціального процесу, в тому числі і на деформації тих стереотипів, що закріплювали і зв'язували його відокремлені елементи і прояви. Зміни у філософії ХХ століття активно реагували на виникаючі проблеми, характеризуючись в якості онтологічних, антропологічних, екзистенційних, комунікативних та інших «поворотів». Їх можна тлумачити і як філософські вирження згадування криз, і як переорієнтації філософського світогляду, в процесі розвитку якого стають рельєфними зв'язки глибинної соціальності, котрі зберігають можливість синтезу її жорстких структур і органіки людського життя. З точки зору цих «поворотів» виявляються окремі грані, елементи, «острівці соціальності», що «вислизають» з поля зору традиційного аналізу. В цьому зв'язку найбільш доцільним у вирішенні проблеми феномена свідомості буде звернення до «життєвого світу», який синтезує диференційовану соціальність в антропологічну цілісність.

Поняття «життєвого світу» (Zewenswelt) – одне із центральних у феноменології Е. Гуссерля, сформульоване ним у результаті застосування строго феноменологічного методу за рахунок звернення до проблем світових зв'язків свідомості. Таке

включення «світової» історичної реальності в традиційну феноменологію привело до висунення на перший план теми кризи європейського людства, науки і філософії» [3, с. 566]. Відповідаючи на питання про сутність і причини цієї кризи, Е. Гуссерль говорить про «помилки» європейського однобічного раціоналізму, який «заплаувався» в об'єктивізмі і натуралізмі й «витіснив» дух, людське, суб'єктивне із сфери науки. Вирішити цю кризу покликана нова «наука про дух», яку він і називає наукою про «життєвий світ» [3, с. 549]. В її межах проголошується залежність наукового пізнання від більш значимого, високого по гідності способу «донаукової» або «позанаукової» свідомості, котра складається із суми «безпосередніх очевидностей».

Зауважимо, що Е. Гуссерль, враховуючи загрозу раціональної технізації, розуміючи радикальність даної проблеми, вважає продуктивним способом її вирішення застосування нового – феноменологічного методу. Він визнає, що «вперше використав ейдетичний і трансцендентальний методи феноменології для осягнення історичної генези нашого духовного світу» [1, с. 74]. Феноменологія хотіла описувати те, що нам дано, і так, як воно дано. В силу цього вона зіштовхується, як з певною даністю, з однією простою обставиною: наша свідомість взагалі існує лише в тому, що їй дано і що вона усвідомлює. Для такого, що здається тривіальним, положення Е. Гуссерль запозичив у Ф. Brentano поняття інтеційності. Використавши це поняття, феноменологія протиставила себе традиційному тлумаченню свідомості, котре інтерпретувало предмети як асоціацію даних, котрі здійснюються в потоці свідомості. Важливим тепер стало те, що свідомість не тільки «володіє» своїм предметом, але й завжди ставиться інтеційно до їх можливої повної даності. «Свідомість – осмислено орієнтована структура дії, пронизана невідступною цілеспрямованістю, котра розгортається від пустої гадки, що апелює до імені, до наповненого

споглядання, в силу чого воно не залишає будь-якої можливості для визначення» [1, с. 72]. Таким чином, «життєвий світ» – це дофілософська, донаукова, первинна в гносеологічному смислі свідомість, яка має місце ще до свідомого сприйняття індивідом теоретичної установки.

Разом з тим повсякденне, практичне життя постійно перериває цей процес «наповненості предметністю» і змушене задовольнитися фрагментами споглядання – натяком і назвою, формулою і знаком; теоретична ж вимога, лише вперше здобувши себе і свою силу, досягає повноти перспектив, які приймаються на протипаузу предмета. Життєвий світ свідомості – це сфера відомого всім, «безпосереднього очевидного», «коло впевненостей», до яких відносяться з довірою, що давно склалася. Ці очевидності прийняті в людському житті поза всілякими вимогами наукового обґрунтування в якості безумовно значимих і практично апробованих [2, с. 114]. У даному аспекті свідомість ніколи не задовольняється статичним уявленням, але завжди має власну спрямованість, передбачену внутрішніми зв'язками предмета. Предмети – це «початкова ідентифікованість» цього змісту, його підлеглість певному «полюсу ідентичності» [2, с. 144], а не конгломерати змісту актів свідомості.

Таким чином, механістичним трактуванням свідомості XIX століття Е. Гуссерль протиставив своє тлумачення, яке веде до «телеології свідомості». Потрібно враховувати, що суб'єктивність феноменологізму вступає в «резонанс» з проблемою пошуку власне людських ресурсів розвитку суспільної свідомості. Зрозуміло, що екстенсивний шлях у принципі виявляється безнадійним: продуктивність економіки, перспективність техніки, оновлення науки і культури виявляють залежність від енергії і якості діяльності індивідуальних суб'єктів, їх життєвого світу. Проблема суб'єктивності поступово перетворюється на проблему «суб'єктивності індивідів як сили і форми розвитку соціальності. Індивіди «входять» у розгляд цієї проблеми спочатку як носії фізичної і нервової енергії, тобто в основному як природні тілесні об'єкти, що прівірюються до інших ресурсів соціального відтворення» [4, с. 5]. Але цей рух не обіцяє якісних зрушень. Виникає необхідність включення в економічні, технологічні, управлінські схеми і ланцюги індивідів у всій можливій повноті їх соціальної суб'єктивності, тобто із усіма їхніми можливостями самореалізації і продуктивної взаємодії. Визначається тенденція до виявлення і комбінування моделей, якими індивіди оперують в організації своїх актів і контактів, котрі реалізуються в засобах і результатах діяльності. Іншими словами – моделей, що онтологізуються в практиці людей, перетворюваних на елементи соціального буття.

Важливо відзначити, що характерною рисою «життєвого світу» Е. Гуссерля є те, що він виступає основою всіх наукових ідеалізацій. Дана переконаність виходить з розширення проблематики предмета до проблематики «предметного горизонту». В останньому відтворюється та структура висхідних взаємозв'язків, яка була спочатку розкрита в структурі споглядання предмета, котрий самоздійснюється на тому типі досвіду, який завжди

міститься в актуально даному. Якщо в досвіді перед нами постає певний конкретний предмет, і, щоб «схопити» його, ми звертаємо на нього нашу увагу, то в цьому «простому» охопленні він засвоюється всього лише як невизначений предмет «емпіричного споглядання» [3, с. 448]. Він стає «визначеним і визначається далі, якщо наш досвід продовжується як визначальний і, насамперед, як із себе самого пояснюючи цей предмет, тобто як чиста експлікація» [3, с. 448]. В своєму артикульованому синтетичному просурванні, на основі предмета дана експлікація розгортається в ланцюги окремих споглядань, властивих для даного предмета внутрішніх визначень. Останнє з самого початку виникає і існує в якості самого, «самого по собі».

Феноменологічне тлумачення, репрезентоване Е. Гуссерлем, по відношенню до об'єктивного світу реальності (природи) не займається нічим іншим, крім розтлумачення смислу, яким цей світ володіє для всіх нас «до будь-якого філософування, отримуючи його, скоріш за все, тільки з нашого досвіду, – смислу, який може бути філософськи розкритий, але ніколи не може бути змінений і який тільки в силу сутнісної необхідності, а не по слабкості наших сил, на кожному етапі нашого досвіду містить у собі горизонти, котрі вимагають фундаментального пояснення» [3, 515]. Це означає, що природа не може бути поняттям, протилежним світу людини в його економічному, соціальному, культурному вимірах, оскільки в самому понятті природи вже містяться формування і проблематизація вихідної структури світу.

Відхід не тільки від природи, але й від соціального світу в цілому неможливий, адже «поле соціальності» постає перед нами поділимим між множиною суб'єктів, і це вже не індивідуальні суб'єкти з їх «психологізованою суб'єктивністю», а, наприклад, групові суб'єкти, котрі реалізують свої образи світу, свої моделі діяльності. «Це – суб'єкти, котрі акумулюють у собі енергію і організованість соціальних спільностей, галузей діяльності, пізнавальних дисциплін, які використовують їхні засоби і ресурси, стверджують їхню суб'єктивність і егоїзм. Врешті-решт – це соціальні машини, які не тільки займають важливі позиції в соціальному просторі, але які відтворюють цей простір, онтологізуючи свої моделі як інструменти, формуючи предметність соціального буття і типи поведінки самих людей» [4, с. 5]. Щоправда, Е. Гуссерль здебільшого апелює до світу духовно-суб'єктивного, який разом з тим невіддільний від світу соціального буття. Воно, зрештою, стає умовою і підґрунтям для схематизації індивідуального суб'єкта. Доречним у даному випадку є міркування М. Мерло-Понті, який пише: «Я маю світ як індивід, що, завдяки, своєму тілу, відкритий світові та є його силою, я вловляю розташування об'єктів завдяки певному розташуванню об'єктів... Якщо моє тіло є рухом у напрямку світу, то світ є точкою опори для мого тіла» [5, с. 405]. Отже, невід'ємність від реального світу, в тому числі світу соціального буття, змушує шукати опори світу духовного в світі життя людини.

Не викликає сумніву, що саме «простір суспільства» зумовлює шукати інші ґрунтовні основи життєвого світу, яким стає світ свідомості. Для Е. Гуссерля є очевидним той факт, що життєвий світ завжди

суб'єктивний. Він даний людині в образі і контексті практики – у вигляді цілей. Тому, аналізуючи інтейційність свідомості, Е. Гуссерль розповсюджує її на історію. При цьому вперше структура «горизонту» наповнюється дійсним смислом: у будь-якому досвіді можуть співіснувати спогади всієї культурної спільноти, її традиції та її сподівання, одночасно спрямовані на майбутнє. Вони залежать від досконало визначеного усвідомлення можливостей. В «Логічних дослідах» у процесі аналізу сприйняття речі показано, як «часткові інтенції», інтегруючись в єдину «всепроникаючу «загальну інтенцію», набувають важливого значення і сили в історії» [3, с. 111-112]. Це має принципове значення для розуміння життєвого світу свідомості, оскільки виокремлює особливість факту історичного і культурного буття людини. Володіючи історією людина володіє одночасно культурою, що означає збереження при всіх змінах поколінь і епох того, що невід'ємно притаманне фундаментальним структурним фактам свідомості. Одночасно це означає здійснення інтейційності свідомості в світ людини.

Кожна епоха, кожен історичний період буття людини демонструє свої особливості існування свідомості, свою логіку її інтейційності. Будь-яке духовне утворення, вважає Е. Гуссерль, охоплює суспільні єдності будь-яких видів і родів, які, маючи певну стабільність, одночасно перебувають у «потоках» розвитку. Якщо ми вживаємося шляхом глибоко проникаючої інтуїції в єдність духовного буття у його взаємозв'язку з свідомістю, то прийдемо до проблеми «мотивів» його розвитку. Виходячи з темпоральності будь-якого духовного утворення, для нас стане «зрозумілим» і «осяжним» «все історичне в своєрідності його буття, котре є якраз «духовне буття», єдність внутрішнє необхідних один до одного моментів певного смислу, а одночасно і єдність осмисленого самоутворення і саморозвитку відповідно до внутрішньої мотивації» [3, с. 718]. Таким же способом можна дослідити мистецтво, релігію, політику, мораль та інші соціально-культурні утворення.

Головне ж полягає в тому, що артефакти духовної діяльності, які стверджують самотність індивідуального суб'єкта, утворюються із явищ соціального процесу, що постійно оновлюється в ході історії. В них індивід скріплює свою унікальність, специфічність, окремішність; визначаючись у взаємозв'язках суспільно-історичних дій, які переплітаються і розходяться, самотність виявляється предметністю не стільки тілесності і «речовинності», оскільки процесу і діяльності [4, с. 9]. Безпосередньо дана нам сумісність людської діяльності, котра і є соціальністю, містить у собі приховану композицію індивідуалізованих людських сил і здібностей. В такому випадку соціальний світ потрібно розуміти не як об'єкт або суму об'єктів, зауважує М. Мерло-Понті, а як «безперервне поле або вимір екзистенції» [5, с. 418]. Тобто соціальність є основою існування духовності в будь-яких вимірах. Що й обумовлює конкретизацію і деталізацію розуміння свідомості.

Зауважимо, що соціальний розвиток у гуссерліанському баченні спостерігається як процес обґрунтування і розгортання смислу, який має

певні висхідні моменти. Одним з головних, як уже вказувалося, є «життєвий світ», який одночасно є культурно-історичним світом, або, точніше, образом світу, яким він виступає в свідомості різних людських спільнот на певних визначених етапах історичного розвитку. Свідомість як «життєвий світ» позбавляє розуміння себе в суспільстві як «об'єкта поміж об'єктів та суспільства як об'єкта мого мислення. Ми повинні повернутися до соціальності, яка є виміром нашої екзистенції та з якою ми пов'язані до будь-якої об'єктивації. Об'єктивне та наукове усвідомлення минулого та інших цивілізацій було б неможливим, якби я не контактував із ними бодай віртуально при посередництві мого суспільства, мого культурного світу та його горизонтів» [5, с. 418]. Подолання об'єктивації може здійснитися за рахунок свідомих активацій «життєвого світу», які у відносинах із суспільством та світом набагато глибші за будь-які детермінації суджень і визначень.

Наше відношення до чого-небудь поза нами, тобто інтенції нашої свідомості, двоїсте, оскільки є виразом і нашого відношення до себе. Причому відношення до себе у кожного індивіда має не тільки внутрішній, але й зовнішньо-індивідуальний прояв. В силу цього, вважає В.Г. Табачковський, можна припустити, що «по мірі історично-культурного становлення і розвитку людини як суб'єкта життєдіяльності, по мірі вдосконалення її здатності до самосвідомості, владна інтенція може виявляти тенденцію до самозрастання» [7, с. 33]. Адже чим більш розвинена людина, тим більше вона реагує на будь-які спроби применшення інтейційності своєї свідомості, тим гостріше вона реагує на будь-які спроби ущемлення своїх прагнень ствердитись у соціальності.

У даному контексті необхідно підкреслити, що в процесі соціального відтворення індивіди виконують певні функції, які є елементами життя людей, що зберігаються і змінюються в актах їх діяльності (спілкування) і в кінцевому підсумку залежать від конкретного змісту людських взаємодій та інтенцій їх свідомостей. Набутий людиною соціальний досвід «щомиті виражає енергію теперішнього стану свідомості або вона знесилюється, наче стомившись, і тоді «світ» мого мислення збіднюється та зводиться до однієї чи двох нав'язливих ідей або навпаки, я володію усіма своїми думками і кожне слово, яке я чую, містить зразок питань, ідей, знову згрупує та організовує ментальну панораму і вимальовується у витонченому вигляді» [5, с. 157]. Так відбувається відтворення індивідуальної свідомості суб'єкта, співмірного з відтворенням соціального досвіду, в сфері безпосередності якого ми постійно маємо справу з дискретними актами, речами, індивідами. Сутність же соціального процесу, як і людського досвіду, полягає в постійному поновленні. Якби він не поновлювався в своїх дискретних моментах, він не зберіг би і свою континуальність. «Остання забезпечується тим, що він «протікає» в окремих речах і людських індивідах; він живе і «пульсує» і в тих, і в інших, хоча і суттєво різним чином» [4, с. 9]. Дана «пульсація» соціального процесу в окремих, відособлених індивідах і предметах виступає єдиним поясненням їх взаємообумовленості при відсутності їхніх безпосередніх контактів. Можна погодитись з М. Мерло-Понті, який справжнім досвідом вважає лише той і тоді, коли «він оновлюється новим рухом

думки, та думка є ситуативною лише тоді, коли вона приймає свою ситуацію» [5, с. 157]. В силу цього сутність свідомості полягає в тому, щоб у процесі взаємодії, пульсуючи, забезпечувати собі один або кілька світів. Інакше кажучи, змушувати бути перед собою свої власні думки як речі з урахуванням досвіду та інтегційності свідомості інших індивідів, суб'єктів соціуму.

Вищенаведені міркування дають змогу зробити висновок, що подвійне значення поняття «життєвого світу» Е. Гуссерля (з одного боку – це історично вихідна позиція теоретичного перетворення, з іншого – постійно присутня фундаментальна сфера життя, котра диференціюється з рівнем інтересів), веде за собою небезпеку включити його в один ряд з даремними намаганнями знайти «натуральну природу» і подати її в якості норми життя. Цьому протистоїть дане Гуссерлем визначення життєвого світу як «універсуму попередньо даних самоочевидностей» [3, с. 183]. Але «самоочевидність» ні в якій мірі не є для Гуссерля позитивною цінністю, виразом врятування буття в чомусь міцному, надійному, яке не підлягає сумніву. Навпаки, самоочевидне – поняття, протилежне «саморозумінню», яке, згідно з Е. Гуссерлем, і є власне завданням феноменологічної філософії. Він говорить, що ми можемо говорити тільки про два способи самоочевидності, в яких виступає буття: буття-в-собі, яке є буттям об'єктів, розміщених у

просторі, і буття-для-себе, яке є буттям свідомості. Проте «інший» (тобто те, що може виступати об'єктом) перебуватиме переді мною якимось в-собі та водночас існуватиме для себе; щоб бути сприйнятим, він вимагатиме від мене, по-перше, вміння відрізнити його від себе та розташувати у світі об'єктів й водночас помислити його як свідомість або як різновид буття без зовнішнього та частин, до якого я маю доступ лише остільки, оскільки «воно є мною і в ньому змішується той, хто мислить, з тим, кого мислять» [3, с. 404].

Таким чином, в об'єктивній думці немає місця іншому та множинній свідомості. В силу цього самоочевидність виступає в іншому, суб'єктивованому аспекті, тим самим визначаючи «життєвий світ» в якості самосвідомості. «Якщо я конституую світ, я не можу помислити іншої свідомості, адже потрібно, щоб і вона конституювала світ, тому якнайменш відносно цього бачення світу я вже не буду конституюючим суб'єктом. Навіть якби мені вдалося помислити його як того, хто конститує світ, це все-таки я конституював би його як такого і знову-таки залишився єдиним конституюючим суб'єктом» [3, с. 405]. Тим самим самоочевидність як система досвіду, в якій взаємодіють об'єкти, вже не контролюється свідомістю. Самоочевидність як ідеал об'єктивної думки ґрунтується на сприйнятті світу свідомістю індивіда, узгодженим із самим собою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блюменберг Х. Жизненный мир и технизация с точки зрения феноменологии // Вопросы философии. – 1993. – №10. – С. 69 – 92
2. Григорян Б.Т. Философская антропология: критический очерк / Б.Т. Григорян. - М. : Мысль, 1982. - 190 с.
3. Гуссерль Э. Логические исследования; Картезианские размышления; Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология; Кризис европейского человечества и философия; Философия как строгая наука. Минск: Харвест ; М., - АСТ, 2000. - 743 с.
4. Кемеров В.Е. Концепция радикальной социальности // Вопросы философии. – 1999. – № 7. – С. 3-13.
5. Мерло-Понти М. Феноменология сприйняття : Пер.з фр. / М. Мерло-Понти. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2001. – 552с.
6. Поль Рикер. Сам як інший. - К.: «Дух і літера», 2002.- с. 424-433.
7. Табачковский В.Г. Человеческое мироотношение: данность или проблема? / В.Г. Табачковский. – К.: Наук. думка, 1993. – 176 с.

УДК 122;222.52

В.В. ТУМАНЕНКО

ФІЛОСОФСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАНДЕМІЙ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА РЕЛІГІЄЗНАВЧІ ПЕРЕДУМОВИ

Туманенко Вікторія Вікторівна - старший викладач кафедри клінічної лабораторної діагностики

У статті аналізується інформація щодо історичного виникнення та розвитку наймасштабніших епідемій інфекційних хвороб, які стали однією з глобальних проблем суспільства.

Ключові слова: хвороба, інфекційні хвороби, епідемія, пандемія, чума, глобальні проблеми.

В статье анализируется информация относительно исторического возникновения и развития масштабных эпидемий инфекционных болезней, которые стали одной из глобальных проблем общества.

Ключевые слова: болезнь, инфекционные болезни, эпидемия, пандемия, чума, глобальные проблемы.

In the article analysed information regarding the historical origin and development of large-scale epidemics of infectious diseases that have become one of the global challenges of society.

Keywords: disease, infectious disease, epidemic, pandemic, plague, global problems.

© В.В. Туманенко, 2011

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Філософське дослідження феномена пандемії в житті сучасного суспільства актуалізується через його виключний вплив на людську свідомість. Раптове зникнення індивідів і цілих народів, трагічні наслідки масових захворювань для нових поколінь, відображення пандемій у міфології здавна привертала увагу багатьох дослідників. Онтологічна сутність пандемії до цього часу має дуалістичний статус. З одного боку, в ній простежуються есхатологічні мотиви та пророкується кінець світу, з іншого – наявний елемент вічного відродження через подолання небезпеки.

Грецьке слово *epidemia* означає масове поширення інфекційних захворювань. Коли хвороба охоплює багато держав і навіть континентів, мова йде про пандемію (*pandemia*). В давнину вважали, що хвороби це кара господня. Епідемія ніколи не була просто масовим інфекційним захворюванням. Це завжди був особливий психічний стан. Людська психіка не могла залишатися «в нормі» і здоровою з двох основних причин. По-перше, людина безпосередньо стикалася зі смертю своїх рідних, близьких, знайомих і можливістю своєї власної смерті. Як б не було ставлення у людини до епідемії, до смертності, під час епідемії воно радикально мінялось зі зміною її психічного стану. Тому в контексті соціально-філософського дослідження феномена пандемії необхідно звернутися до його відображення в історичних та релігійно-міфологічних джерелах [3].

Серед останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор, чільне місце посідають роботи вітчизняних філософів. Зокрема, у роботі В.Л. Кулініченка наведено теоретично обґрунтування історичних тенденцій становлення та розвитку у сучасній медичній науці нових парадигм: «здоров'я людини» та «етична спрямованість діяльності», а також аналіз їх місця та ролі у трансформації сучасної медицини і охорони здоров'я [17]. Українська вчена Н.М. Лакуша, базуючись на концептах соціальної філософії, дослідила питання сталого розвитку

цивілізації у контексті екологічних проблем та визначено шляхи досягнення цього розвитку. Також дослідниця з використанням фактичного матеріалу вітчизняних і зарубіжних учених з'ясувала шляхи досягнення сталого розвитку як моделі подальшої долі людства, розкрито евристичні можливості розглядуваної моделі та її суперечливий характер [18]. Т.О. Андреева запропонувала шляхи вирішення проблеми реконструкції процесу розвитку концепту «людство», виявлено особливості його функціонування в суспільній свідомості. Науковець довела, що даний процес описується за моделлю спіралі, яка складається з ізоморфних витків з доміанантами емпіричного або раціонального [3].

Метою роботи є представлення історіографічних і релігійнознавчих передумов соціально-філософського дослідження феномена пандемії.

Основний зміст статті.

Людина – істота смертна. Якщо кане у небуття вся людська цивілізація, якщо людству судилося зникнути з лиця Землі, то з якої саме причини? Ці питання завжди турбували людство [12]. Міфи та релігії народів світу пропонують нам наступні сценарії кінця світу: у християн це Апокаліпсис; у скандинавів - остання битва Рагнарек; для ацтеків кінець світу наступав уже чотири рази; мусульманський судний день Кіама триває 50 000 років [2,6].

Спустошливі епідемії та пандемії інфекційних хвороб мали місце в усі періоди історії людства [29]. Число їх жертв часом значно перевищувало втрати, що траплялися під час воєнних дій. І нині у світі постійно лютують кілька епідемій: СНІДу, туберкульозу, малярії, грипу та інші [33]. Сучасні вчені вважають, що подібні напасті роблять колосальний вплив на історію людства. Крім того, епідемії мають наслідки, які поширюються на інші сфери людського життя: економіку, політику, релігію та інші.

З реакції народу на епідемії можна судити про ступінь його культури. Чим нижче народ у культурному відношенні, тим він безрадніший по

відношенню до різного роду шкідливих зовнішніх впливів [7,25].

Епідемія, знаходячи відсіч у цивілізованого народу, несе з його середовища лише невелике число жертв, у той же час безперешкодно лютує серед народів, що стоять нижче в культурному відношенні, які не володіють тими знаннями, які необхідні для успішної боротьби з нею.

«Історія людства невіддільна від історії епідемії, - пише професор Алькабес. - Віруси, ці до смішного маленькі істоти, століттями тероризують наш світ, змушуючи переляканих людей робити самі дивні, дурні або жахливі вчинки... Людству слід стримати гординю і, нарешті, визнати, що не воно, а саме мікроби є тією силою, що керує ходом історії...» [12].

Першу епідемію, про яку достовірно відомо, що сталася в 430 році до н.е., описує історик Фукидід. Розпочалася вона в Ефіопії, пройшла через Єгипет і Лівію, а потім вразила Грецію. У результаті Афіни, які тоді домінували в Греції, назавжди перестали бути лідером елліністичної цивілізації - хвороба знищила третину населення поліса і третину його збройних сил (у тому числі, вона вбила і видатного державного діяча, засновника афінської демократії Перікла) [4]. Людство тривалий час не могло дізнатися причину цієї епідемії, поки у 2006 році аналіз зубів, виявлених в одній з братських могил Афіні, не показав наявність бактерії тифу [5].

У Біблії також є згадки про епідемії, а саме - про чуму. В історичних оповіданнях Біблії говориться про дивну поразку ассирійського війська царя Сінахеріба від іудейського царя Єзекії. Біблія не уточнює те в чому була його причина і де це конкретно сталося, а розповідає про те, що в Єрусалим було направлено «велике військо» (4 Цар, 18:17). Зенон Косидовський у своїх «Біблійних переказах» говорить наступне: «Ассирійській цар Сінахеріб сам, хоч і не прямо, в одному своєму написі визнає, що не виборов Єрусалим. Правда, він похваляється, буцімто розорє Іудею і, здобувши від Єзекії данину - тридцять талантів золота і триста талантів срібла, замкнув Іудею, вбивши сто вісімдесят п'ять тисяч ассирійських воїнів» [8,20]. Цю загадку начебто пояснює грецький історик Геродот. Один єгипетський жрець розповів йому, що армія Сінахеріба, знявши на деякий час облогу Єрусалима, виступила проти єгиптян. Тоді на ассирійський табір напали польові миші, геть погризли тятєви луків і шкіряні частини зброї, так що беззахисним воякам довелося припинити боротьбу.

Миші дуже часто виступають у стародавніх розповідях символом епідемії. Про них згадується і в Біблії, і в документах Єгипту і Месопотамії [8,31]. То, може, Сінахеріб змушений був припинити облогу Єрусалима через те, що якась страшна пошесть винищила його військо? На користь цієї версії свідчить знахідка англійського археолога Стреча, який виявив у районі міста Лахішу масову могилу, в якій перебувало дві тисячі чоловічих скелетів [21].

В історії людства слуцшшливі епідемії чуми залишили в пам'яті людей уявлення про цю хворобу як про страшне лихо [1]. Найстрашніші епідемії люди

називали по іменах правителів та відомих людей відповідної епохи. Наприклад, чума Орозія (125 рік н. е.), чума Антоніна та Галена (165-168 роки), чума Кипріяна (251-266 роки), чума Юстиніана (531-580 роки) [11].

Великі історичні наслідки для Римської імперії мала «чума Антоніна» [9,26]. Епідемія вбила близько 5 млн римлян, у тому числі і самого імператора Марка Аврелія. Міста імперії обезлюдніли, римляни більше не могли охороняти кордонів своєї імперії. І тоді син Марка Аврелія Коммод уклав союз з німецькими варварами і став найматом на службу в римські легіони цілі племена. «Феміда і Арей повинні були б закрити свої обличчя дивлячись, як ці, закутані в звірині шкури варвари, командують людьми, одягненими в римські бойові обладунки! - писав про переважання германців у військах імперії Амміан Марцеллін». В античних джерелах збереглося кілька імен варварських вождів, які зробили відмінну кар'єру у військах імперії. Власне, саме переважання варварів біля керма імперії, за однією із версій, і призвело Рим до цивілізаційної катастрофи [32].

Історично доведеним є факт епідемії чуми, що мала місце в Константинополі в період з 531 по 580 рік. За свідченням лікарів Евагрія і Агапія, а також історика Прокопія і єпископа Григорія Турського, епідемії передували сильні виверження вулканів (в тому числі і Везувію). Після цього з верхівів Нілу прийшла хвороба, сіючи всюди смерть.

Відродити імперію, з'єднавши її Західну і Східну частини, планував у VI столітті імператор Юстиніан. Здавалося б, це йому вдалося - він відродив армію і флот, десятки варварських царків визнали владу Константинополя, але тут в столицю імперії з Єгипту прийшла чума. Це перша інфекція, офіційно отримала наймення пандемічної, вона була названа Юстиніановою чумою [16].

Як пише Мілан Даніел, «у Візантійській імперії епідемія досягла апогею близько 544 р., коли в Константинополі щодня помирало до 5000 чоловік, а в окремі дні смертність досягала і 10000». Прокопій Кесарійський залишив таке свідчення: «Від чуми не було людини порятунку, де б вона не жила - ні на острові, ні в печері, ні на вершині гори. Багато будинків спорожніло, і траплялося, що багато померлих, через брак родичів або слуг, лежали по кілька днів неспаленими. Більшість людей, яких можна було зустріти на вулиці, були ті, хто відносив трупи» [16]. Жертвами чуми на Сході стало близько 100 мільйонів чоловік (загинуло 40% населення Константинополя). В кінці VI століття чума повернулася, на цей раз її жертвою стала Європа, де загинуло до 25 млн. чоловік. Від неї помирили не тільки прості люди, але й вельможі (у тому числі король валлійського королівства Гвінед Маелгун).

У XIV столітті світ вразила епідемія «чорної смерті» - бубонної чуми, яка знищила приблизно третину населення Азії і половину населення Європи. Ця жахлива епідемічна катастрофа середини XIV століття увійшла в історію людської цивілізації, як приклад абсолютно неймовірного для людини розгулу смерті, загального жаху й божевілля [15]. Страшна хвороба, що залишала після себе трупи, чорні, як вугілля, з'явилася спочатку в «країні гіперборейських скіфів» (Таврійський півострів) і розповсюдилася по

світу. Відбулася така масова загибель людей, що, як зауважував Боккаччо (1351), тоді «померла від чуми людина викликала стільки ж участі, скільки здохла коза». Папа Климент VI наказав анатомувати трупи, щоб знайти причину хвороби, а сам втік до свого маєтку поряд з Валенсією, де закрився на самоті в кімнаті, постійно палив вогонь, щоб викурити інфекцію і нікого до себе не допускав. В Авіньйоні смертність була така велика, що не було ніякої можливості ховати небіжчиків. Тоді Папа освятив річку урочисто благословив кидати в неї тіла померлих від чуми людей.

В Іспанії «чорна смерть» вразила королеву Арагона і короля Кастилії. Чума лютувала у всіх великих портах Південної Європи. У Середземному морі знаходили кораблі, повні трупів, які дрейфували по волі вітрів і течій [9,15]. Потім чума перекинулася через Альпи, до Баварії і також підбиралася до Англії. Навесні вона пройшла до Гасконі, де згубила молодшу дочку короля - принцесу Жанну. Незабаром після цього чума спалахнула у Парижі, де померла величезна кількість людей, включаючи королів Франції і Наварри. У Нормандії, за свідченням сучасника, «було таке критичне становище, що не можна було нікого знайти, щоб тягнути трупи в могили. Люди повірили в те, що настав кінець світу і цей світ припиняє своє існування». До кінця року чума припинилася, знищивши своїм першим натиском до третини населення Європи.

Епідемія була однією з причин, що призвели до повстань - Уотта Тайлера у Великобританії, Жакерії - у Франції, повстання городян у Флоренції і т.д. Після закінчення епідемії розвиток європейської цивілізації пішов дещо по іншому шляху: через те, що стало менше робочих рук, наймані працівники домоглися підвищення заробітної плати, зросла роль міст і почався розвиток буржуазії. Крім того, значний прогрес був досягнутий в сфері гігієни і медицини [21,33].

Припинення пандемії чуми 1346-1351 рр. дало тимчасовий перепочинок значно зменшеному європейському населенню. Її нищівні удари ще не один раз заповнювали квітучі міста смертним жахом, відображеним на полотнах Спаларо і Вальдеса Лаола.

Чума залишилася для європейців не лише нагадуванням про рівність усіх перед смертю, але й смертельною загадкою. Медицина виявилася безсила допомогти хворим людям. Оскільки лікарі були неосвіченими і боялися стати жертвою чуми, вони відвідували будинки заражених, надівши шкіряні обладунки, «щоб оборонитися від незримих стріл демонів чуми» [25,27].

Перша згадка про чуму в Росії зустрічається в Несторовському літопису. Там розповідається, що в Києві в 1090 році протягом усього двох тижнів від чуми померли понад 7 тисяч осіб. Згодом спалахи чуми не раз спустошували Київ, Смоленськ, Москву, Чернігів [26].

У кінці XIX століття виникла третя епідемія чуми. Третя епідемія чуми стала початком її кінця. Завдяки зусиллям учених багатьох країн, чії дії щедро фінансували уряди, в 1894 році спершу був відкритий мікроорганізм - збудник чуми, а потім були знайдені способи боротьби з цим захворюванням [29].

Безліч життів забирають хвороби, які прийнято вважати менш небезпечними. У 1918 році світ вразила епідемія грипу - «іспанки». Цю епідемію можна вважати однією з перших епідемій епохи глобалізації. Вона розпочалася перед самим кінцем Першої світової війни. Вірус у лічені тижні поширився по Німеччині, Франції, Італії та інших країнах Центральної Європи. Після того, як бойові дії закінчилися, солдати, які воювали в Європі, повертаючись додому, рознесли вірус в Америку, Африку, Австралію та Азію.

Новий час приніс нові хвороби. У наші дні чумою XX або вже XXI століття називають ВІЛ-інфекцію[28].

Іноді епідемії ставали причиною зміни релігійних уподобань населення. У 250-271 роках чума, що лютувала на Кіпрі, призвела до масового переходу населення острова в християнство [12]. Епідемія віспи в Японії (VIII-IX століття) стала однією з причин триумфального поширення буддизму. Однак значно частіше супутниками епідемій ставали ксенофобія і жорстокість. Традиційно «винуватцями» епідемії оголошувалися або іновірці й представники інших національностей (в Європі такими найчастіше ставали євреї та цигани), або люди, несхожі на інших [13].

Навіть при всіх досягненнях сучасної медицини швидке поширення «поліпшених» вірусів у густонаселених районах здатне відкинути людство в кам'яний вік і навіть зовсім стерти його з лиця Землі [22].

Висновки.

Як демонструє історія, виникнення тих чи інших епідемій хвороб важко пов'язати з якоюсь однією глобальною причиною. Тому існує низка пояснень-причин, до яких можна віднести теорію природних катаклізмів. Ця теорія походить від стародавніх єгиптян, належить до часу правління цариці Хатшепсут[31]. Крім того, існує соціально-економічна теорія (першим її чітко виклав англійський економіст Давид Рікардо). Етико-культурологічна теорія пов'язана з ім'ям Альберта Швейцера [35]. Чимала роль відводиться релігійно-містичним уявленням про причини виникнення «морів» («кари Господньої», «помсти духів» і т. ін.) [19,37].

Потрібно визнати, що питання щодо причин епідемій і в даний час залишається відкритим. Але епідемії - є епідемії хвороб людини. Вони виникали, розвивалися і поширювалися в людському суспільстві: як у часи давніх єгиптян, так і в європейському співтоваристві кінця XX - початку XXI століття [20]. Безсумнівно, з кожним роком людство стає більш цивілізованим в усіх сферах. Але цивілізація аж ніяк не зміцнює здоров'я (людини, суспільства, нації, народу). Якщо судити з досвіду сучасної України, то цивілізація швидше сприяє захворюваності, виникненню і розповсюдженню епідемій, інвалідизації та смертності. Лише така характеристика соціуму, як культура, охороняє здоров'я людства від згубних наслідків цивілізації. Етико-моральні імперативи, які вона пред'являє суспільству, спрямовані на захист його здоров'я. СНІД, вірус грипу H5N1, «епідемії» токсикоманії, наркоманії, алкоголізму й багатьох інших масових хвороб мають коріння у моральній деградації

суспільства при бурхливому розквіті цивілізації - фактори, які, на думку автора, спричиняють нехтування увагою до фізичного, психічного і боку, і комерціалізація суспільства, з іншого боку, духовного здоров'я людини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Алексанян В.А., Зильфян В.Н. Краткий исторический обзор по распространению чумы на земном шаре. / Журнал эпидемиологии, микробиологии и иммунологии. — 1960, №4. — С. 32-38.
2. Алексеев П. В. Социальная философия: Учебное пособие. - М.: ООО «ТК Велби», 2003. — 256 с.
3. Андреева Т.О. Феномен людства та його соціально-філософська концептуалізація: Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Т.О. Андреева; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2004. — 29 с.
4. Асмус В.Ф. Античная философия. М.:1976. - 234с.
5. Богомолов А. С. Античная философия: в 2 ч. — М., 1985. — С.108-126.
6. Брюнинг В. Философская антропология // Западная философия (итоги тысячелетия). — Екатеринбург, 1997. — 256с.
7. Булатов М.О., Загороднюк В.П., Малеев К.С., Солонько Л.А. «Філософська антропология в контексті сучасної епохи». — К.: Стило, 2001. — 245с.
8. Ветхий Завет. Четвертая книга Царств, гл.19.
9. Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. - Івано-Франківськ.: Плай. - Ч.11.: Антична філософія. — 2004. — 139с.
10. Гуревич А. Я. Средневековый мир. — М., 1990. - 396 с.
11. Домарадский И.В. Чума. М., «Медицина», 1998, 231с.
12. Жильсон З. Разум и Откровение в средние века // Богословие в культуре Средневековья. — К., 1992. — С. 5-48.
13. Иноземцев В.Л. Глобализация и неравенство: что причина, что следствие // Россия в глобальной политике. — 2003. — №1. — С. 154 — 162.
14. История Древнего мира, в 3 т. / Под ред. Дьяконова И.М., Нероновой В.Д., Свенцицкой И.С. — М.: Наука, 1983. Т. 2. — С. 35.
15. Кениг Э.Э. К вопросу о существовании в прошлом в Европе природной очаговости чумы. / Здравоохранение Туркменистана, 1963, №7. —, С.41-46.
16. Кочергин А.Н. Философия и глобальные проблемы / А.Н. Корчегин. — [2-е изд.]. — М.: Изд. центр «Март», 1998. — С. 54.
17. Кулініченко В.А. Філософсько-методологічний аналіз процесу зміни парадигм у сучасній медицині та охороні здоров'я: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.09 / В.А. Кулініченко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2002. — 32 с.
18. Лакуша Н.М. Идея стаłego розвитку в контексті екологічних проблем (соціально-культурний та праксеологічний аспекти): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Н.М. Лакуша; Ін-т вищ. освіти, АПН України. — К., 2005. — 18 с.
19. Лейбин В.М. Глобалистика: история и современность. Курс лекций. М.: Российский открытый ун-т, 1992. — 195с.
20. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества // Вопросы философии, 1992, №3. — С.39-52.
21. Мерперт Н. Я. Очерки археологии библейских стран. — М, 2000. — С. 308-309.
22. Назарова Е.Н. Основы социальной медицины : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.Н.Назарова, Ю.Д. Жилов. - М.: Издательский центр «Академия», 2007. — 368 с.
23. Наука и глобальные проблемы современности. Крутой стол // Вопросы философии. - 1984 - №7,8. — С.51-60.
24. Розанов В.В. Апокалипсис нашего времени. - Эксмо., 2008. —786с.
25. Скурятівський В. А. Етносоціальна культура як саморегульована система. — К., 1993. — С. 5-37.
26. Татаркевич В. «Історія філософії»: Т 1: Антична і середньовічна філософія/ Львів: Свічачо, 1997. — 456с.
27. Татаркевич В. «Історія філософії»: Т 2: Філософія Нового Часу до 1830 року /Пер. з пол. Я. Саноцький, О. Гірний. Львів: Свічачо, 1999. — 352с.
28. Татаркевич В. Історія шести понять. К.:Юніверс. 2001. — 368с
29. Тульчинский Т.Г., Варавикова Е.А. Новое общественное здоровье: введение в современную науку. - Иерусалим: Amutah for education and Htalth, 1999. - 152 с.
30. Фуко М. Рождение клиники. М.: Смысл, 1998. — 310 с.
31. Хрестоматия по истории Древнего мира, в 2 Т, под. ред. М. А. Коростовцева и др., М, Высшая школа, 1980, Т. 1, Анналы Синахириба. — С. 212-217.
32. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. — М., 1991. — 512 с.
33. Черноснитов Е.В. Социальная медицина. - М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. - 624 с.
34. Чумаков А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира. Монография. - М.: Проспект, 2005. - 432 с.
35. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М., 1992. — 574 с.
36. Шрейдер Ю. А. Ценности, которые мы выбираем: мифы и предпосылки ценностного выбора. — М., 1990. — 208 с.
37. Ясперс К. Всемирная история философии. СПб.: Наука, 2000. — 273с.

УДК 17

А.М. ШАТАЛОВИЧ

РЕАЛИСТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ БРАКА В ВОСТОЧНО-ХРИСТИАНСКОЙ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ**Шаталович Александр Михайлович** - доцент кафедры философии Национальной металлургической академии Украины, кандидат философских наук

У статті, на прикладі творчості Іоанна Златоуста, проаналізовано реалістичну концепцію шлюбу в східно-християнській традиції та виявлено її релігійні, філософські й соціокультурні витоки.

Ключові слова: шлюб, сім'я, чернецтво, Іоанн Златоуст.

В статье, на примере творчества Иоанна Златоуста, проанализирована реалистическая концепция брака в восточно-христианской традиции и выявлены ее религиозные, философские и социокультурные истоки.

Ключевые слова: брак, семья, монашество, Иоанн Златоуст.

In the article on the art of John Chrysostom analyzed realist conception of marriage in the Eastern Christian tradition and revealed its religious, philosophical and socio-cultural origins.

Keywords: Marriage, family, monasticism, John Chrysostom.

© А.М. Шаталович, 2011

Актуальность темы и постановка проблемы. Реалистическая концепция брака имеет существенное культурологическое значение. В восточно-христианской религиозно-философской традиции она послужила основанием для восприятия супружества как таинства (в отличие от платонизма) и сохранения брачного духовенства (в отличие от католицизма). Главным выразителем данной концепции является выдающийся восточно-христианский мыслитель Иоанн Златоуст, в творчестве которого четко выделяются периоды спиритуалистического и реалистического отношения к браку.

Актуальность современного исследования реалистической восточно-христианской концепции брака прослеживается в нескольких аспектах. Во-первых, обращает на себя внимание недостаточная историко-философская изученность данной концепции. Исследователи в основном акцентируют внимание на положениях, характерных для спиритуалистической концепции брака (восходящей к Григорию Нисскому и Августину). Во-вторых, на фоне современного кризиса института супружества, не менее актуальным является социокультурное переосмысление восточно-христианских идеалов святости, любви, брака, которые на протяжении многих столетий были традиционными социальными ориентирами нашего общества.

Анализ литературы. Реалистическая концепция брака в восточно-христианской традиции рассматривается автором статьи в противопоставлении спиритуалистической концепции брака [13]. Для выделения реалистической концепции в данной статье используется принцип христианского реализма, сформулированный С. Франком в работе «Свет во тьме». Этот принцип выражает христианскую умудренность в восприятии антиномичности земного мира, в котором наряду с торжеством духовного света над тьмой присутствует непреодолимое сопротивление тьмы. Поэтому задачей земной жизни, в том числе и

христианского брака, становится (перефразируя Вл. Соловьева) не столько построение рая на Земле, сколько недопущение ада.

Существенным вклад в анализ христианского понимания брака вносят современные исследования В. Закарас, М. Квасова, О. Когаленко, Е. Котовской, А. Курбатовой, А. Мельника, Е. Негановой, Н. Орловой, А. Сикари. Однако в данном исследовательском пространстве систематического анализа реалистической концепции брака в восточно-христианской традиции проведено не было. Большое внимание данной концепции уделялось в богословско-философских исследованиях XIX-XX века, среди которых отметим работы П. Алфеева, А. Глаголева, М. Григорьевского, Н. Глубоковского, И. Громогласова, Г. Каледы, И. Мейендорфа, М. Муретова, А. Рождественского, А. Павлова, Н. Стеллецкого, Н. Страхова, М. Струженцова, С. Троицкого. Наиболее полное из них – «Учение святителя Иоанна Златоуста о браке» [1], впервые опубликованное М. Григорьевским еще в 1901 г., имеет ряд существенных недостатков. Во-первых, исследователь не классифицирует основные значения брака в трудах Иоанна Златоуста. Во-вторых, в данном исследовании недостаточно отражены истоки становления концепции Иоанна Златоуста в историко-философском и социокультурном аспектах. В-третьих, дореволюционная работа М. Григорьевского требует современного переосмысления.

Таким образом, отметим недостаточную исследованность реалистической концепции брака в восточно-христианской традиции. В связи с этим, цель статьи – выявить истоки и раскрыть основное содержание реалистической восточно-христианской концепции брака (на материалах творчества Иоанна Златоуста).

Изложение основного материала исследования. Рассмотрим основные предпосылки становления реалистической концепции брака в творчестве Иоанна Златоуста, которые можно

систематизировать в виде религиозных, историко-философских и социокультурных истоков.

Религиозные истоки реалистической концепции брака имеют Библейское происхождение. По мнению Иоанна Златоуста, Бог, промышляя о мире, разделяет нашу жизнь на две части [4, с. 245]. Поэтому вслед за апостолом Павлом, святитель называет брак таинством, заключающим в себе сокровенную мудрость [2, с. 179]. «Соединяются два человека и делается из них один» [7, с. 794]. Причем в мистическом плане данное единение мужа и жены является прообразом единения Христа и Церкви. Как Христос принимает Церковь, когда она была еще недостойна и украшает и омывает, предает Себя за безобразную как за прекрасную, чтобы была она свята и непорочна [2, с. 175], как Христос подобно Жениху «оставивши» Отца, идет и прилепляется к Церкви, так и в земном браке подобает иметь такую же любовь. Поэтому апостол и называет брак великой тайной, «...потому что на нее указывал, как на нечто великое и дивное, и блаженный Моисей, или лучше – Бог» [2, с. 178].

К религиозным истокам реалистической концепции брака имеет отношение также и религиозность самого Иоанна Златоуста, в которой практический и деятельный характер преобладал над созерцательным и мистическим. Хотя в целом отношение Иоанна Златоуста к проблеме брака, базирующееся на его религиозных убеждениях, было неоднозначным и разделяется на два основных периода. На ранней стадии своего творчества в годы отшельничества и строгого аскетического подвига Иоанн Златоуст находился под сильным влиянием стоической школы, результатом чего были его радикальные высказывания о сущности брака, которые вполне сопоставимы со спиритуалистической концепцией брака Григория Нисского. Эта позиция наиболее ярко отражена в произведениях «Книга о девстве», «Увещения к Феодору падшему». Например, подобно Григорию Нисскому он сравнивал брак с горчайшим рабством и игом [6, с. 419], которое получило свое начало и оказалось необходимым от преслушания, проклятия, смерти [6, с. 408-409].

Но в последующем более зрелом периоде творчества Иоанн Златоуст после начала своего пастырского служения, которое очевидно повернуло его к людским радостям, горестям и проблемам, радикально меняет свою точку зрения не только в сторону снисхождения, как у Григория Нисского, но и к воспеванию идеала духовно-телесного брака, благодаря чему наравне с высотой девства в его трудах находит обоснование спасительное восхождение к Богу на путях супружества. В «Беседах на послание к ефесянам» и в кратко озаглавленных в русском переводе «Беседах о браке» Иоанн Златоуст призывает жить в браке, украшаясь добродетелью. Святитель, который своей жизнью явил миру спасительный идеал «православия в миру» и заслужил бесспорный авторитет в истории христианской церкви, сам не был мистиком (не рассуждал об экстазе и созерцании [10, с.330]), не предавался чрезмерному аскетизму и не требовал его от других. Исследователь А.П. Лопухин называет его «проповедником милосердия и всепрощения» [9, с. 55]. Иоанн Златоуст становится на сторону

практического монашества, а не созерцательного. Трудиться, но не привязываться к вещам житейским – вот идеал святителя.

В качестве историко-философских истоков реалистической концепции брака отметим влияние аристотелизма через антиохийскую богословскую школу, выходцем которой был Иоанн Златоуст. Антиохийцы, как отмечают исследователи, «...с особенной любовью обратились к изучению аристотелевской философии, воспитанные на ней, стремились познать истины веры путем строго-рассудочного мышления» в противоположность александрийцам – «приверженцам платоновской философии» [11, с. 909]. Это отчетливо сказалось на экзегезе Священного Писания у Иоанна Златоуста, толкования которого отличаются по аллегорической насыщенности от Оригена и Григория Нисского умеренным аллегоризмом. Также уместно провести параллель между уничтожением значимости брака в линии Платон – Григорий Нисский и реалистическим восприятием брака в линии Аристотель – Иоанн Златоуст.

Социокультурные истоки становления реалистической концепции брака связаны с интенсивным развитием монашества в IV века, в результате которого появляется двухсторонняя угроза для церковной жизни. С одной стороны, она касалась полного вырождения христианства в среде мирян с вытеснением идеалов Евангелия лишь в монашескую среду. С другой стороны, в набравшем обороты монашестве появляется опасность еретического отрицания брачного пути. Характерным примером того времени становится основание монашества в Малой Азии епископом Севастийским Евстафием. Его последователи под видом благочестия возлагали на себя особый пост и осуждали брак, считая, что состоящие в браке не спасутся, исходя из этого, они не допускали возможности совершения богослужения женатым священником. Православная традиция отвергла данные мнения и вынуждена была законодательно защищать брак (через канонические правила), но в то же время не выработала четкого богословско-философского осмысления брака по сравнению с обширной аскетической литературой.

Приступая к более детальному анализу концепции брака Иоанна Златоуста, выделим три ее уровня (аспекта): телесный, душевный и духовный.

Телесный уровень брака затрагивает вопросы деторождения и целомудрия. Так, по слову Иоанна Златоуста: две цели имеет брак: деторождение и целомудрие [3, с. 219]. Рассуждая над сущностью брака, святитель обращает внимание на то, что каждый из нас в отдельности неполон, «...как будто бы у него отнята какая-нибудь часть тела, и не в состоянии ни родить детей, ни устроить, как следует, настоящую жизнь» [7, с. 795]. Нам требуется помощница. Но в чем? В понимании данного вопроса происходит различие западно- и восточно-христианской традиций, а также спиритуалистической и реалистической концепций брака. На путях западного богословия, как отмечает С. Троицкий, утверждается мысль, что помощницей жена является в деле деторождения [12, с. 82]. Именно деторождением оправдывается поврежденное грехом телесное вождение и

совокупление супругов. У Иоанна Златоуста совершенно другой взгляд на данный вопрос. Помощь жены, по его мнению, проявляется, прежде всего, в том, что человек возвращается к единству. «Для того-то Он называет ее и помощницей, чтобы показать, что они одно» [7, с. 795]. Таким образом, телесное соединение мужа и жены не нуждается в оправдании только деторождением. «Что же, если младенца не будет, — и тогда они не будут составлять два лица? Конечно. Ведь это (единство) происходит от совокупления, которое соединяет и смешивает тела обоих» [7, с. 796]. Иоанн Златоуст говорит о более высокой идее — восстановлении изначального единства бытия. По его мнению, кто еще не объединился узами брака, тот не составляет целого, а лишь половину, «...потому что жена и муж — не два человека, а один человек» [7, с. 794].

Различие между реалистической и спиритуалистической концепциями брака проходит также и по отношению добродетели целомудрия. Если в спиритуалистической концепции Григория Нисского добродетель целомудрия немислима без девства и телесного воздержания, то Иоанн Златоуст соединяет эту добродетель с христианским супружеством. Бог ничего не сотворил злого или постыдного, брак — целомудренное дело [7, с. 793]. Зло же возникает от неумеренного и неправильного использования. Иоанн Златоуст не призывает повторять подвиги отшельников, но каждый даже в браке, может вырасти в свою достойную меру добродетели: «...делайте то, что нетрудно: удержите свою руку от недозволенного и глаза от бесстыдных взглядов» [2, с. 124]. Достижение целомудрия в браке является важным для предотвращения похоти, брак — это лекарство от болезни, по слову Иоанна Златоуста, «врачество», истребляющее блуд [3, с. 219]. Честный же брак «...есть пристань целомудрия для желающих хорошо пользоваться им», он не позволяет неистовствовать природе [6, с. 403-404].

Еще одним существенным моментом телесного уровня брака в реалистической концепции — признание ценности телесной красоты. «Дивно целомудрие; но оно гораздо удивительнее, когда соединяется с наружной красотой» [4, с. 250]. Как отмечает святитель, при душевных добродетелях у девушек в древности, воспитанных не в изнеженности, а в строгости и трудах, тела цвели великим здоровьем [4, с. 255], поэтому и телесная красота у них была наилучшая — «...весьма цветущая и истинная, как естественная, а не искусственная и не изысканная», а через это они были и для мужей «более вожделенными и более любезными» [4, с. 255-256].

Развивая тему целомудрия и телесной стороны супружеской любви, Иоанн Златоуст рассуждает об идеале духовного брака, который возможен не вследствие страсти или телесного влечения, но «всецело духовный», в котором «...душа соединяется с Богом неизреченным союзом» [2, с. 180], но в то же время при этом не происходит отвержения телесной стороны супружеского общения. Примером для Иоанна Златоуста служит библейская чета Авраама и Сарры, которая прибегает к супружескому общению и деторождению после того, как страсти юности у них утихомирились. Комментируя этот библейский сюжет, Иоанн Златоуст критикует

еретиков, гнушающихся телесной стороной брака [2, с. 180].

Душевный уровень брака связан с поисками душевной красоты, которую вложил в человека Бог. Что есть истинная красота? Прежде всего, по мнению святителя — красота души, которую надо искать подобно тому, как ищет Небесный Жених красоту Церкви. Признаками такой красоты является благоразумие, умеренность, кротость [2, с. 176]. О превосходстве душевной красоты неоднократно пишет Иоанн Златоуст [4, с. 246-247]. Святитель сравнивает тело с маской для души и призывает, увидев привлекательный внешний вид, постараться узнать и внутренний [8, с. 396-397]. Характерной особенностью этого уровня брака является также стремление к восстановлению полноты супружеской любви, потому что, по мнению святителя: «Ничто так не укрепляет нашу жизнь, как любовь мужа и жены» [2, с. 173]. Для того чтобы охватить феномен любви, Иоанн Златоуст использует всю полноту терминологии греческого языка: эрос, агапе, филию, сторге [4, с. 246-247].

Третий, духовный уровень брака имеет сoterиологическое значение. Если, согласно Григорию Нисскому, при восхождении к Богу необходимо удалиться от брака, то для Иоанна Златоуста (в поздний период творчества) брак не есть помеха на путях добродетельной жизни и спасения: «Я, хотя и с опасностью, но обещаю тебе спасение, если ты и будешь иметь жену» [5, с. 409]. По мнению святителя, кто в семейной жизни хранит страх Божий, боясь оскорбить Бога, и с христианским достоинством и терпением переносит бедность, то он «...не многим меньше монахов, и женившийся — неженившихся» [2, с. 188]. Ведь девство само по себе не является еще гарантией святости. Девство, как отмечает Иоанн Златоуст, по своей природе — великое дело, но в Новом Завете оно не поставлено в закон для всех, а как пожелание. Однако существует опасность, что люди, храня его, могут быть побеждены беспечностью в других страстях. Предупреждая об этом, Христос, по мнению Златоуста, сравнивает тех, кто победил плотскую страсть, но не победил сребролюбия с неразумными, «объюродившими» девами из евангельской притчи о 10 девах, которым, кроме светильников (дара девства), необходим еще и елей: человеколюбие, милосердие и помощь бедным. А елей этот может быть как у монахов, так и у мирян, ведь, по мнению святителя, все законы у нас с монахами общи, кроме брака [8, с. 83].

Поэтому Иоанн Златоуст призывает жить в браке, украшаясь добродетелью [8, с. 477]. В результате христианская семья у Иоанна Златоуста вслед за наименованием ее «домашней церковью» у апостола Павла получает определение: «...дом (семья) есть малая церковь» [2, с. 182]. В этой малой церкви становится возможным пребывание со Христом и друг с другом в великой радости, когда всему суетному и незаконному муж будет предпочитать любовь жены и вместе с этим прилагать старания сподобиться вместе благоугодить Богу [2, с. 187].

Таким образом, от раннего ригористического отношения к браку как порождению смерти Иоанн Златоуст приходит к выводу, что брак — это союз жизни, величайший прообраз и таинство [4, с.

244]. Иоанн Златоуст призывает к его очищению и возведению на ту степень благородства, которая ему причастует, вопреки мнению еретиков порицающих телесный брак [7, с. 796]. Но при этом Иоанн Златоуст не отходит в полной мере и от своей более ранней оценки идеала девства, что подтверждается рассуждениями в его поздних произведениях [2, с. 124].

Позиция Иоанна Златоуста оказалась доминирующей в дальнейшей православной традиции с официально-законодательной точки зрения, но требует дальнейшей религиозно-философской разработки, примером которой в XX столетии явилась работа С. Троицкого «Христианская философия брака» [12].

Выводы. Реалистическая концепция брака (получившая характерное выражение в творчестве Иоанна Златоуста) возникает в русе антиохийской богословской школы, в которой наряду с библейскими истоками прослеживается влияние творчества Аристотеля. Становление данной концепции в восточно-христианской традиции связано с необходимостью защиты достоинства брака в период активного развития монашества.

В концепции брака Иоанна Златоуста можно выделить три основных уровня: телесный, душевный и духовный. Телесный уровень супружеских отношений наряду с социальной целью деторождения и духовно-терапевтической целью предохранения от блуда имеет более важное предназначение, заключающееся в восполнении бытия, разделенного при сотворении мира на мужской и женский пол. На душевном и духовном уровнях характерными особенностями становятся идеалы душевного и духовного единения, которые проявляются через преобразование любви (в полноте эроса, филии, агапе и сторге) и достижение религиозного спасения семьи как малой церкви. Таким образом, в отличие от спиритуалистической концепции брака (восходящей к Григорию Нисскому), аскетической по своей сути, которая воспринимает только духовную «вертикаль» супружеских отношений, реалистическая концепция, пронизанная пастырским реализмом, воспринимает и одухотворяет также и душевно-телесную «горизонталь» брака. Данный подход имеет официальное церковное признание в восточно-христианской традиции, но нуждается в дальнейшем религиозно-философском осмыслении.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Григорьевский М. Учение святителя Иоанна Златоуста о браке / М. Григорьевский. – [Переизд.]. – М. : Локид-Пресс и Патмос, 2007. – 287 с.
2. Иоанн Златоуст. Беседы на послание к ефесянам // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского : в русском переводе. В 12 т. Т.11. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005. – С. 5-226.
3. Иоанн Златоуст. Беседы о браке. Беседа на слова апостола: «Но блудодеяния ради кийждо свою жену да иматъ» // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского : в русском переводе. В 12 т. Т.3. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005. – С. 216-228.
4. Иоанн Златоуст. Беседы о браке. Похвала Максиму, и о том, каких должно брать жен // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского : в русском переводе. В 12 т. Т.3. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005. – С. 237-257.
5. Иоанн Златоуст. Беседы на слова пророка Исаи. Беседа IV // Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста. В 12 т. Т.6. Кн.1. / Отв. за подг. изд. мат. Е. В. Денисова ; техн. ред. Т. Н. Хилькевич. – Репр. изд. 1900 г. – М. : Златоуст, 1998. – С.405-416.
6. Иоанн Златоуст. Книга о девстве // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского : в русском переводе. В 12 т. Т.1. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005. – С.397-472.
7. Иоанн Златоуст. Толкование на Послание к колоссянам // Священное Писание в толкованиях святителя Иоанна Златоуста. Т. 6. – М. : Ковчег, 2006. – С.648-800.
8. Иоанн Златоуст. Толкование на святого Матфея евангелиста // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского : в русском переводе. В 12 т. Т.7. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005. – С. 5-917.
9. Лопухин А.П. Жизнь и труды святого Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского : в русском переводе. В 12 т. Т.1. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005. – С. 17-98.
10. Попов И.В. Труды по патрологии. Т.1 / И. В. Попов ; Московская Духовная Академия ; [ред. М.В. Осипова, А.В. Жир-Лебедь]. – [Перепеч. по изд. 1903 - 1908 г.]. – Сергиев Посад, 2004. – 744 с.
11. Сагарда Н.И., Сагарда А.И. Полный корпус лекций по патрологии / Н.И. Сагарда, А.И. Сагарда ; сост. М.Б. Данилушкин. – Санкт-Петербург : Воскресение, 2004. – 1215 с.
12. Троицкий С. Христианская философия брака // В. Соловьев. Смысл любви; С. Троицкий. Христианская философия брака; Протоиерей Иоанн Мейендорф. Брак в православии / [Сост. Я. Кротов, М. Работяга]. – М. : Путь, 1995. – С. 53-215.
13. Шаталович А.М. Спиритуалистическая концепция брака в восточно-христианской религиозно-философской традиции // Грани : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – №1(75). – С. 90-94.

УДК 37.012.1

В.В. АСАЄВА

ВИХОВАННЯ ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ – ШЛЯХ ДО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Асаєва Валерія Володимирівна - пошукач кандидатського ступеня кафедри випереджаючої освіти Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

У статті аналізуються основні наукові парадигми полікультурного виховання в Україні, підкреслено проблеми, зроблено порівняння з постановкою цієї проблеми у США та Канаді.

Ключові слова: полікультурність, мультилінгвізм, освітня парадигма, полікультурне виховання.

В статье анализируются основные парадигмы поликультурного воспитания в Украине, подчеркнуты проблемы, проведено сравнение с постановкой указанной проблемы в США и Канаде.

Ключевые слова: поликультурность, мультилингвизм, образовательная парадигма, поликультурное воспитание.

In the article analysed paradigm of multicultural education in Ukraine is examined in this article, the most essential highlighted problems were compared with the formulation of this problem in the United States and Canada.

Keywords: multiculturalism, multilingualism, educational paradigm, multicultural education.

© В.В. Асаєва, 2011

Постановка проблеми. Сьогодні українське суспільство переживає перехідний період до цінностей нової епохи. Ми маємо увійти до складу розвинених європейських держав, маємо стати технічно конкурентоспроможними. А це можливо тільки за умови виховання науково-технічного кадрового потенціалу. Тому якісна середня освіта, а також вища постають фундаментом та однією з основних умов конкурентного стратегічного розвитку суспільства. Цілоком зрозуміло, що у вирішенні всіх цих завдань найважливіша роль приділяється педагогічним кадрам, які на початковому етапі виховують інтелектуальну складову нашої економіки.

Сьогоднішня Україна за глобальним рейтингом конкурентоспроможності 2009-2010рр., який щорічно оприлюднює Всесвітній економічний форум, займає 82 місце серед 134 країн світу [1, с.5]. Як бачимо, питання виходу на нові рубежі має бути невідкладним.

Для України, на території якої проживають представники різних національностей, питання зміцнення міжкультурного діалогу є пріоритетним. Усвідомлюючи виняткове значення освіти в процесі соціальної інтеграції багатонаціонального суспільства і європейської інтеграції країни, зусилля в пошуку шляхів подальшої оптимізації освіти та виховання, підвищення якості освіти, мовного навчання й забезпечення полікультурного підходу в освіті, пропонуємо це дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Науковці та педагогіки-практики намагаються інтегрувати положення нової філософії полікультурної освіти для потреб модернізації освіти в Україні. Незважаючи на це, на думку професора М.І. Романенка, ще «існує цілий ряд невирішених проблем, без дослідження яких неможливе становлення філософії освіти як наукової дисципліни, концептуальне оформлення посткласичної філософсько-освітньої парадигми...». А саме: «відсутнє, в тому числі і в багатьох програмних освітянських документах, концептуальне обґрунтування зв'язку процесу

становлення посткласичної філософсько-освітньої парадигми та соціальної модернізації українського суспільства в контексті глобальних соціальних змін»; «...ще не вироблено концептуальної основи для визначення змісту структури та функцій як самого філософсько-освітнього знання, так і посткласичної філософсько-освітньої парадигми»; «...немає системної розробки проблеми концептуалізації посткласичної філософсько-освітньої парадигми та визначення методології і методики її імплементації в освітню практику» [7, с.24].

Існує також ряд практичних питань сучасної освіти, поставлених сьогодні міністром освіти України Дмитром Володимировичем Табачником. Назвемо лише деякі з них.

Ситуація з дошкільною освітою, яка стає з кожним роком все складнішою – дитячих садків не вистачає (в Україні у дитячих садочках виховується лише 56% малюків, в той час як у дошкільних закладах Європи 99%), низький рівень заробітної платні вихователів, учителів, неякісні підручники та ін..

У цьому зв'язку сьогодні МОН ставиться питання підвищення авторитету вчителя, що має позначитись на якості освіти. І найважливіше: 486 тис. педагогів України мають бути озброєні сучасним інструментарієм [8].

Сучасна багатонаціональна, мультилінгвістична Україна має бути готовою до співпраці в умовах нових взаємовідносин. Проте глобалізація світу не лише об'єднує народи, але й несе загрозу стирання етнічної та культурної самобутності, уніфікації життя згідно з іншими стандартами. Вирішення цих проблем пропонує полікультурна освіта.

Полікультурна освіта і виховання у нашій державі є частиною національної доктрини розвитку освіти: «Виховання людини демократичного світогляду, яка дотримується громадянських прав та свобод, з повагою ставиться до традицій, культури, віросповідання та мови спілкування народів світу» [6].

У цьому контексті проблеми полікультурного виховання молоді, формування людської та національної самосвідомості, громадянської позиції,

активного й відповідального ставлення до життя є одними з пріоритетних у процесі гуманізації людського суспільства.

Нове тисячоліття спонукало науковців до пропаганди якісної полікультурної освіти і, зокрема, до актуалізації питань полікультурності. Так, видатні українські вчені А.Голік, Т.Клинченко, М.Красовицький, Т.Шевченко розглядають проблему полікультурної освіти у поєднанні з вихованням учнів: «Полікультурна освіта і виховання учнів загальноосвітньої школи – така організація і зміст навчально-виховного процесу, життя і діяльності учнів, взаємостосунків, яка забезпечує ознайомлення з культурою народів, що живуть в одній країні, створення умов для виникнення між ними почуття довіри і солідарності, вміння взаємодіяти» [2, с.19].

Без сумніву, надзвичайно важлива роль у вирішенні цієї проблеми відведена сформованості в особистості відповідної картини світу, оскільки саме вона дає можливість виробити у кожній людини позитивне ставлення до представників інших народностей, спрямовує прагнення дізнатися якомога більше про їх культуру, визначає домагання індивідуумом свободи, вміння відстоювати свою позицію й ідеали, формування духовної гнучкості і розуміння необхідності компромісів, входження людини у життєдіяльність як окремих груп, так і суспільства в цілому.

Такий підхід потребує значних змін, модернізації сучасної освіти. Полікультурність має стати основою професіоналізму кожного педагога, який виховує кадри нового покоління, толерантної, технічно і політично грамотної особистості. Для отримання професіоналів такого рівня необхідна розробка спеціальних програм підготовки вчителя, як посередника між культурами різних народів, організатора міжкультурної комунікації. Це величезна й складна робота, яка вимагає вивчення й поширення передового досвіду реалізації полікультурної освіти. Ми маємо проаналізувати плани та досягнення у полікультурному вихованні країн – світових лідерів. Виявити елементи, адаптовані до реалій українського потенціалу, та взяти їх на озброєння. Цю проблему покликани вирішувати сьогодні інститути післядипломної підготовки вчителів.

Країни ЄС неодноразово підтверджували необхідність полікультурного виховання, і вже мають деякий позитивний досвід у вирішенні цього питання. Важливою причиною полікультурного виховання для Західної Європи став великий наплив іммігрантів, що призвело до якісних демографічних та економічних змін. Так, у Великобританії до середини 90-х років кількість вихідців з мусульманського світу складала майже 1 млн. чол. В Німеччині число іммігрантів з 1974 по 1997 рік зросло з 4,1 млн. до 7,3 млн., склавши близько 9% населення. У Франції до 1990 року кількість іммігрантів складала близько 4 млн. [3].

В офіційних заявах Євросоюзу пропонується виховувати дружні відносини між етнічними групами, готувати молодь до життя в неоднорідному культурному середовищі. Про це говорили президенти ФРН Р. Герцог і Й. Рау (1996, 2000). Необхідність зберігати шляхом освіти всі культури декларує доповідь «Освіта для всіх» [9] і т.ін.

У Західній Європі спостерігається поворот від ідей асиміляції національних меншин до курсу на полікультурне виховання. Так, Національна асоціація полірасового виховання Великобританії (NAME) пройшла шлях від прихильного наміру допомогти меншинам поринути в домінуючу культуру до програми педагогічної підтримки розмаїття культур.

Метою статті є простеження шляхів полікультурного виховання в США та Канаді, порівняння з рівнем полікультурного виховання в Україні, окреслення подальших шляхів вирішення цього питання.

Виклад основного матеріалу. У США та Канаді виховання на різній етнічній основі виявилось потужним засобом розвитку суспільства. У США населення єдналося навколо англосаксонського протестантського ядра, культура якого залишається домінуючою. У Канаді основи двомовної культури були закладені переселенцями з Великобританії та Франції. Потреба враховувати поліетнічність та багатомовність у вихованні – об'єктивний наслідок історії двох країн. Вихідці із Центральної й Східної Європи, Африки й Азії принесли багатоцвіття культур. Нащадки іммігрантів прагнуть зберегти культурну спадщину предків [4].

Полікультурне виховання в США та Канаді стає все актуальнішим через триваючі демографічні зміни. Приплив іммігрантів підсилюється в останні десятиліття. На початку 1990-х рр. число іммігрантів у США збільшилося втричі в порівнянні із серединою XX століття. Міняється географія імміграції. Якщо колись майже половину її становили європейці, то до кінця XX століття до 90% іммігрантів виявилися вихідцями з Латинської Америки й Азії.

У зв'язку з чим у США створено правову базу, яка забороняє расову дискримінацію в сфері освіти. В школах епізодичні педагогічні заходи з інформацією про культуру й побут латино- і афроамериканців замінюються систематичними зусиллями по усуненню расизму й інших національних забобів, вивченню духовних цінностей малих культур.

У Канаді полікультурне виховання користується постійною державною підтримкою. Воно розглядається як важливий інструмент створення цивільного суспільства на засадах загальнонаціональних ідеалів і духовних цінностей етнічних груп. Влада заохочує прагнення національних громад зберігати мови й культурні традиції за допомогою виховання й освіти.

Узагальнюючи це питання, можна сказати, що основними напрямками у руслі яких розвивається полікультурне виховання в провідних країнах світу є: педагогічна підтримка представників етнічних меншин; білінгвальне навчання; багатокультурне виховання, що супроводжується заходами проти етноцентризму. Усі ці напрямки відображаються в особливих навчальних програмах та спеціальному навчанні дітей – представників національних меншин, а також звернення виховання до всіх дітей багатоетнічного шкільного класу.

Педагогічна підтримка дітей – представників національних меншин здійснюється в декількох видах педагогічної роботи: лінгвістична підтримка; соціокомунікативна підтримка; білінгвальне навчання.

Масштаби полікультурного виховання в

провідних країнах світу істотно розрізняються. Йому приділяється значна увага на офіційному рівні в Австралії, Іспанії, Канаді, США. Активізувалися зусилля по полікультурному вихованню й освіті в Україні.

Проблеми полікультурного виховання молоді, формування людської та національної самосвідомості, громадянської позиції, активного й відповідального ставлення до життя є одними з пріоритетних у процесі гуманізації людського суспільства. Співіснування людей проходить як суперечливий і динамічний процес, що вимагає від кожної особистості засвоєння реалій соціального та індивідуального, норм і правил духовного та матеріального співжиття відповідно до власних можливостей, переконань і рівня культури.

Ці пріоритети окреслені у працях сучасних українських вчених В.В. Кузьменко та Л.А. Гончаренко: «Глобальні проблеми соціального прогресу людства вимагають від освіти широкого залучення підростаючого покоління до загальнолюдських і національних інтелектуальних цінностей. Завдяки освіті у людини формується відповідна картина світу, а через неї відношення як до оточуючого світу, так і до самої себе» [5, с.52].

Як відзначають фахівці, полікультурне виховання призначене для підвищення результативності освіти й виховання. Воно дозволяє знайти вихід із ситуації, коли учні з етнічних меншин здобувають неякісну освіту, тому що припускається, поряд із залученням їх до домінуючої культури, використання духовних цінностей меншин як неодмінної складової освіти [4].

У цьому зв'язку, виникає важливе питання про те, наскільки готові в цей час регіони вирішувати проблему розвитку полікультурної освіти, чи здатні вони формувати програми, спрямовані не на досягнення приватних ізольованих цілей, а на загальне, комплексне вирішення проблеми, оптимальне використання тих ресурсів, які в них є, і залучення додаткових джерел.

Важливість регіонального рівня у вирішенні проблем розвитку полікультурної освіти та виховання обумовлена й тим, що в масштабах регіону можна найбільшою мірою забезпечити комплексність

вжитих заходів, охопивши як усі ступені освіти (від дошкільної до професійної), так і всі необхідні умови її модернізації на принципах полікультурності. Одними з цих умов є: розробка змісту в частині національно-регіонального компонента, науково-методичне забезпечення, видання підручників та навчальних посібників, навчальної літератури, створення єдиної мережі інформаційного забезпечення з питань полікультурності освіти, підготовка педагогічних кадрів до реалізації ідей та технологій полікультурної освіти, що забезпечують роботу з різними за етнічним складом дитячими колективами, до розвитку міжкультурної комунікації.

Висновки і перспективи подальшого розвитку. Проаналізувавши останні дослідження з приводу актуальності ідей полікультурної освіти та виховання для України, можна зробити висновок про те, що вона пов'язана з прагненням нашої держави до тісної взаємодії зі світовим співтовариством у вирішенні глобальних проблем людства. Для здійснення проектів в усіх галузях міжнародної співпраці виникає необхідність багатомовного спілкування. І це також має вирішуватись у рамках полікультурного виховання мультилінгвального осередку. У зв'язку з чим слід згадати цитату з послання нинішнього Президента В.Януковича від 4 червня 2010р.: «Найвищим пріоритетом нашої зовнішньої політики була і залишається євроінтеграція». Інтерес до полікультурної освіти й виховання має підтримуватись постійним розширенням міжнародного співробітництва, потребою в оволодінні основами міжкультурного спілкування й взаємозбагачення.

Таким чином, сьогодення потребує створення такої концепції освіти, що змогла б поєднати в собі дві протилежні тенденції. З одного боку, зберегти своєрідність етнічних культур, з іншого боку – взаємопов'язати їх з процесами глобалізації, інтеграції, інтернаціоналізації.

Вважається доречним подальше вивчення досвіду вирішення питань полікультурної освіти країн, які вже мають позитивний досвід побудови полікультурного суспільства, з якими ми можемо будувати спільне майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердичевская М. Сумерки умов, или Что мешает сделать Украину страной инновационного прорыва. / М.Бердичевская // АиФ в Украине.- 2010. - №22. - С.5.
2. Голік Л. Полікультурна освіта в Україні / Л.Голік, Т.Клиниченко, М.Красовицький, Г.Левченко // Завуч. - 1999. - №29/35. - С.18-21.
3. Гуманізація освіти. - 2001. - № 1.
4. Джури́нский А.Н. Проблемы поликультурного воспитания в зарубежной педагогике / А. Джури́нский // Вопросы философии. - 2007. - № 10. - С. 44.
5. Кузьменко В.В., Гончаренко Л.А. Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи: Навчальний посібник. - Херсон. - РІПО. - 2006.- 52 с.
6. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. - 2002. - №33. - С.20-22.
7. Романенко М. Роль філософії освіти в реалізації національної доктрини розвитку освіти України у XXI ст. /М.Романенко// Філософія, культура, життя. - 2002. - №16. - С. 17-31., С.24.
8. Табачник Д. Общество становится более образованным. Это хорошо. / Д.Табачник // АиФ в Украине. - 2010. - № 23. - С.4.
9. Education for All. - L., 1985.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК: 37.035.6

Д.Ю. АРАБАДЖИЄВ

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРЕНДИ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Арабаджієв Дмитро Юрійович – доцент кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету, кандидат політичних наук

У статті аналізуються ідеї традиційного патріотизму сьогодні не розкривають суті самого цього поняття і не вирішують багатьох проблем сучасності, не реагують на глобальні виклики людства.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, традиційний патріотизм, економічний патріотизм, міграція, глобалізація, соціальний діалог.

В статье анализируются идеи традиционного патриотизма сегодня не раскрывают сущности самого этого понятия и не решают многих проблем современности, не реагируют на глобальные вызовы человечества.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое воспитание, традиционный патриотизм, экономический патриотизм, миграция, глобализация, социальный диалог.

In the article analysed ideas of traditional patriotism today do not expose essences this concept, and does not work out many problems of contemporaneity, is irresponsive on the global calls of humanity.

Keywords: patriotism, patriotic education, traditional patriotism, economic patriotism, migration, globalization, social dialogue.

© Д.Ю. Арабаджієв, 2011

Той, хто не любить своєї країни,
взагалі нічого любити не може.

Джордж Гордон Байрон

Патріотизм, патріотичне виховання – це на сьогодні актуально як для системи освіти так і для держави в цілому.

Патріотизм складає найважливішу ціннісну основу будь-якого, найдемократичнішого суспільства і виступає не лише інтегруючим початком, а й суттєвим внутрішнім мотивом для саморозвитку і розкриття всіх потенціальних соціальних можливостей у духовній, економічній і соціальній сферах життя суспільства.

На сьогодні в суспільстві уже назріло розуміння ускладнень, пов'язаних з переходом до так званої ринкової економіки, деполітизації освіти. Це привело до втрати значення таких рис громадської свідомості, як честь, обов'язок; відійшли на другий план ідеали любові до Вітчизни і до людей, що було характерно для старших поколінь.

До ґрунтовних праць, в яких висвітлюються проблеми процесу формування у молоді патріотизму, належать розвідки В. Бебика, Є. Головахи, М. Головатого, К. Гаджієва, В. Ребкало, С. Матвієнко, О. Петрунько, А. Пойченка, А. Надточія, С. Макеєва, М. Катаєвої, І. Алексеєнко, Н. Гедікової, В. Москаленко та ін. Ці вчені розглядають вказану проблему переважно з

позицій характеру впливу публічної влади на особистість. Процес формування патріотизму описується ними як незалежна перемінна, котра як така впливає на політичні процеси. Аналізуються також соціокультурні та психологічні механізми у вказаному процесі практичної взаємодії людей з інститутами влади. Так, В. Бебик, М. Головатий і В. Ребкало розглядають процес формування у молоді патріотизму як спосіб духовно-практичної діяльності і взаємовідносин, котрі формують політичні погляди та навички участі громадян у суспільно-політичному житті, визначають зміст і межі процесу політичної соціалізації, його структуру і функції, зразки й механізми поведінки молоді, інститути, які найглибше впливають на процес формування особистості.

Практичним застосуванням дослідження чинників патріотичного виховання сучасної молоді може бути впровадження у закладах освіти нової діалогової моделі формування патріотизму: «очікування молоді» - «ресурси держави».

Мета даної статті – визначення процесів глобалізації та міграції як чинників патріотичного виховання сучасної молоді.

Дослідження чинників формування патріотизму у молоді порушує перед нами наступне коло завдань:

- 1) дослідження загальної характеристики поняття патріотизм у сучасних умовах;
- 2) аналіз специфіки процесів глобалізації та міграції в Україні;

3) виділення детермінантів оптимізації патріотичного виховання молоді.

Для того, щоб краще зрозуміти сутність проблеми, на наш погляд, необхідно навести наступні витяги з основних положень Програми «Новий економічний патріотизм», автором якої є Юрій Бойко, лідер Республіканської Партії України: «Сьогодні багато говорять про патріотизм, однак найкращі вітчизняні підприємства виставлені на продаж. Справжній патріотизм полягає в підтримці національного бізнесу і створенні зручних умов для вітчизняної промисловості. Необхідно перебудувати відносини між владою і бізнесом. Уряд і бізнес повинні домовитися, що в обмін на державну підтримку пріоритетних інновацій приватний капітал повинен гарантувати високі стандарти соціального розвитку» [9].

1. Економічний патріотизм. Загальна характеристика поняття патріотизму в сучасних умовах

На наш погляд, на відміну від думки віце-президента Українського фонду соціальних гарантій військовослужбовців та ветеранів Збройних сил В. Раєвського [8], стрижневим моментом системи формування патріотичних якостей у суспільстві і в системі освіти зокрема повинні стати не стільки історичні традиції перемог українського воїнства, самопожертва в ім'я захисту Батьківщини, скільки елементи так званого економічного патріотизму.

Сучасна практика виховання молоді, переважно невістка, свідчить про те, що ідеї традиційного патріотизму, який побудований на засадах беззавітної любові, альтруїстичного захисту своєї Батьківщини не розкривають повною мірою сутності такого поняття і не вирішують багатьох проблем сьогодення, глобальних викликів людства. Історія, традиції, героїчне та міфічне минуле не вичерпують сьогодні переліку чинників патріотизму.

На думку В. Раєвського побудова державних відносин, їх усвідомлення повинно відбуватися тільки через призму духовно-історичних традицій, прийнятих для всіх його громадян. Цей синтез повинен стати контуром української національної ідеї, яка виражає систему цінностей для об'єднання всього народу, але при цьому не ігнорувати традиції регіонів, держави, які встановлювались споконвічно. Хотілося б зауважити, що за останні 16 років держава через заклади освіти проводила саме таку політику патріотичного виховання. Результати її проведення, на жаль, невісткі: починаючи від соціального песимізму, апатії молоді, міграції та імміграції молодих спеціалістів за кордон до підсумків голосування на позачергових виборах до Верховної Ради України 2007 року, які продовжують ділити Україну на Схід і Захід, «помаранчевих» та «блакитних» тощо. Адже значна частина виборців, які висловили свою думку під час останнього голосування – це молодь, яка демонструє результати такого «традиційного» шістнадцятирічного патріотичного виховання у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах України. Тому, можливо, для оптимізації освітньо-виховного процесу потрібна якісно інша, нова модель.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства, вважає О.Крутий [7,54], існує нова

філософія державного управління, яка передбачає паритетний діалог влади та громадян. Найбільш сприйнятливою до нових форм спілкування, які передбачають комунікативне співробітництво, взаєморозуміння та довіру, психологічне партнерство та прагнення до взаємного самовираження, розвитку, сумісної творчості, є молодь. Авторитетне нав'язування певних ідеологічних штампів, готових політичних рішень, зворотного зв'язку в цій системі демонструє небажання враховувати суспільну думку та реальні інтереси молоді.

Під час навчання молоді діалогу необхідно спиратися на уявлення про залежність ефективності діалогу від комунікативної спрямованості особистості. Саме діалогічна комунікативна спрямованість, яка характеризується орієнтацією на рівноправне спілкування, взаємною повагою і довірою до партнера, орієнтацією на взаєморозуміння, взаємовідкритість та комунікативне співробітництво, і є основою паритетного діалогу. Тому навчити паритетному діалогу (якщо розглядати навчання в традиційному педагогічному розумінні) неможливо, але можна показати тому, хто навчається, причини, які перешкоджають його самореалізації, та розкрити потенційні резерви його особистості для свідомої роботи, спрямованої на самовдосконалення.

У практичному руслі це означає відродження системи патріотичного виховання зі всіма її традиційними компонентами: історико-патріотичне, героїко-патріотичне та військово-патріотичне, доповненого також економічною складовою.

Сучасний економічний патріотизм — нове явище в суспільному житті України. Його розвиток збігається з розбудовою економічно незалежної держави соціально-ринкової орієнтації і ґрунтується на головній рушійній силі ринкової економіки — особистій заінтересованості громадянина у власному матеріальному благополуччі, що забезпечується економічним добробутом держави.

Отже, економічний патріотизм — це не тільки усвідомлення того загальновідомого факту, що особисте благополуччя залежить від економічного добробуту країни, в якій живеш, передусім, — це максимальне сприяння економічному прогресу держави, яке ґрунтується на реалізації потенційних можливостей ринкової економіки та ефективному використанні усіх внутрішніх і зовнішніх чинників, а також на недопущенні їх негативного впливу.

2. Процеси глобалізації і міграції в Україні та їх вплив на формування патріотизму

Важливо підкреслити, що для нинішнього етапу розвитку України найбільш важливою є діяльність, що спрямована на забезпечення умов розвитку ефективної моделі ринкової економіки, яка, передусім, базується на приватній власності, свободі підприємництва, особистому інтересі, конкуренції, ринковому регулюванні цін та на протекціоністській діяльності уряду.

Забезпечення цієї умови є для України життєво важливою проблемою не тільки тому, що чисельність офіційних безробітних залишається ще значною (на початок 2010 р. — понад 1,1 млн. чоловік), ще більш значним залишається приховане безробіття (вимушена неповна зайнятість) — близько 5 млн. чоловік. Таке становище вилучає з активної

економічної діяльності висококваліфікованих працівників, які не мають можливості забезпечити себе та свої родини належним матеріальним добробутом, втрачають впевненість у завтрашньому дні, свій трудовий потенціал та професійні навички, що є не тільки соціально, але й економічно небезпечним, адже змушує їх підтримувати свій добробут не завжди дозволеною діяльністю, що мало відповідає економічному патріотизму.

Особливе значення має глобалізація у формуванні міжнародних ринків праці завдяки розширенню потоків міжнародної міграції робочої сили. Це призвело до формування ціни робочої сили в міждержавному контексті. Процес глобалізації привів до розподілу регіонів світу за попитом та пропозицією робочої сили з урахуванням професійно-кваліфікаційного аспекту. Нагальною стає проблема регулювання міжнародних ринків праці, узгодження з цими процесами міжнародного та національного законодавства щодо переміщення робочої сили.

Свою поведінку на міжнародному ринку праці високорозвинені країни формують переважно з урахуванням того, що підвищення інтелектуального потенціалу є рушійною силою суспільного прогресу. Таке становище призвело до необхідності оцінки ступеня інтелектуального потенціалу по регіонах та окремих країнах, вартісної оцінки придбання і втрати інтелектуального потенціалу, впливу інтелектуального потенціалу на економічне зростання та якість життя, що потребує підтримки національної системи освіти і науки.

Таким чином, глобальні процеси привели до інтернаціоналізації праці та підвищення рівня її інтелектуалізації. Вже існують світові норми праці, створені матеріальні й інтелектуальні умови для поширення високотехнологічних міжнародних знань (міжнародні телекомунікації, Інтернет-освіта тощо).

Всі ці процеси вимагають негайного створення механізмів регулювання міграційних процесів шляхом прийняття відповідних міжнародних договорів та угод, створення міграційних бар'єрів з урахуванням національних і міжнародних інтересів.

Створення міжнародного ринку праці привело до змін у стандартах життя, поширення соціально-ринкових відносин, врахування міжнаціональних, міжгалузевих та міжпрофесійних тенденцій щодо визначення рівнів оплати праці. В той же час ці процеси призвели до збагачення та зuboжіння окремих регіонів і країн, стратифікації суспільства, маргіналізації населення окремих країн тощо.

Все це ставить проблему щодо реального стану та перспектив інтеграції України у світовий розподіл праці. Ми маємо передусім визначити умови, які сприяють міжнародній конкурентоспроможності українського виробництва, що потребує ретельного аналізу конкурентоспроможності окремих видів українських товарів і послуг на світових ринках та забезпечення інституціонального сприяння розвитку конкурентоспроможності українського виробництва.

Слід також враховувати, що для України глобалізація мала велике позитивне значення. Вона сприяла проголошенню державної незалежності та самостійності, ринкової орієнтації економічних

реформ, розвитку соціально-економічної взаємодії зі світовою спільнотою (в т.ч. українською діаспорою), лібералізації зовнішньої торгівлі товарами та послугами, відкритості державної політики щодо міжнародних організацій, запровадженню багатовекторності економічної політики, одержанню допомоги від міжнародних організацій.

Незважаючи на це, глобалізація має і значні негативні наслідки для України. Передусім – це збільшення залежності від світових фінансових ринків, погіршення конкурентної позиції вітчизняного бізнесу на внутрішньому ринку, збільшення залежності економічного зростання від зовнішніх інвестицій, загроза перетворення України на сировинний придаток індустріально розвинених країн, банкрутство окремих галузей та підприємств, загострення регіональних моно виробничих проблем, посилення негативних міграційних процесів, втрата інтелектуального потенціалу, негативний вплив масової культури.

На думку В. Костицького [6], яку підтримує автор цієї статті, програма ефективного входження у глобальний простір повинна передусім передбачати створення умов для запровадження в Україні новітніх технологій у галузі промислового та сільськогосподарського виробництва, телекомунікацій і мікроелектроніки, біології та генної інженерії тощо. При цьому ставку необхідно робити саме на підтримку вітчизняного науково-технічного потенціалу та сприяння запровадженню у вітчизняній економіці власних технологій світового рівня, їх ефективному та вигідному продажу за кордон. Такий підхід вимагає створення системи пільгового оподаткування вітчизняних науково-технічних структур, розвиток сучасної вітчизняної системи патентування та ліцензування, запровадження цільових програм розвитку технологій світового рівня, посилення державної підтримки фундаментальних досліджень і їх прикладних розробок, створення комерційних структур із впровадження та продажу вітчизняних новітніх технологій.

Однобічна міграція фахівців-професіоналів із країн, що розвиваються, у розвинені країни, що забезпечують адекватну оплату інтелектуальної праці і гідний рівень життя, у даний час визнана світовим співтовариством міжнародною проблемою, яка дістала назву відпливу мозків або відпливу умів (brain drain). При цьому мова йде не стільки про втрату традиційного патріотизму, скільки про відсутність економічного патріотизму. Серед причин виїзду психологи виділяють, насамперед, мізерну матеріальну оцінку майстерності й професіоналізму, а також байдужість держави до молодих розумних, енергійних, ділових, рішучих, вольових громадян, для яких головною життєвою цінністю є робота, досягнення успіху, прогрес, особистий і суспільний добробут.

Проблеми відпливу умів є негативними саме для країн-донорів, тоді як країни-реципієнти, підживлюючи свої технології і науку кращими представниками гуманітарно-технічної еліти інших країн, усіляко сприяють необоротності цього відпливу, ззовні спонтанно-стихийної, але все-таки тонко керованої і систематичної. Відбір для виїзду перспективної молоді починається вже у період

підготовки у ВНЗ. Можна говорити про сформовану «виїзну субкультуру» (це модно масово, престижно, вигідно, демократично, перспективно) [5,184].

Якщо вдасться здійснити повний моніторинг і аналіз інформації про всіх фахівців, зайнятих не за прямим призначенням, усередині країни і які емігрували, то результати, швидше за все покажуть, що ККД вітчизняної вищої освіти наближається до нуля.

Вирішення даної проблеми має безліч аспектів, головні з них такі:

- соціальний захист молоді, особливо майбутніх вчених і фахівців-професіоналів, інтелектуальний потенціал яких може виявитися незатребуваним у державі;

- надання адресної фінансової та психологічної допомоги даному контингентові з метою профілактики і психологічної корекції фрустраційних станів;

- створення системи комп'ютерного моніторингу молодих спеціалістів, що опинилися без роботи або не знайшли роботу після закінчення ВНЗ;

- післядипломна перепідготовка і вишукування можливостей системної диференційованої ротації інтелектуального потенціалу;

- розгляд проблеми ендогенного впливу умів в єдиному ключі з проблемою міграції молодих вітчизняних інтелектуалів у країни індустріально-інформаційних технологій.

Висновки.

Соціально-економічна криза в Україні «виштовхує» за межі країни, насамперед, молодь, яка прагне знайти там роботу за гідну зарплату і реалізувати себе як фахівців. За кордон виїжджає частина суспільства, яка вважає, що зможе

конкурувати на закордонному ринку праці, якщо навіть не як фахівець, то принаймні як людина, що здатна заробити більше ніж на батьківщині.

Звідси випливає, що за умови збереження сучасного стану справ Україна буде залишатися репродуктором і «донором», благодійним фондом для безкоштовного постачання висококваліфікованих кадрів більш розвиненим країнам, які можуть забезпечити їх самореалізацію. Органам державної влади необхідно приділяти більше уваги розвитку науки й освіти, економічного патріотизму молоді, системи зайнятості, що дозволить подолати професійну некомпетентність, деінтелектуалізацію суспільства.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу процесів глобалізації та міграції, їх наслідків для України, можемо виділити наступні детермінанти оптимізації патріотичного виховання молоді в освітньо-виховному процесі:

- виховання економічного патріотизму сучасної молоді;

- на зміну традиційній схемі розвитку вищої освіти стосовно міграційних процесів «підготовка – відплив» повинна прийти нова соціальна конструкція: «підготовка – відплив – повернення».

Дослідження феномена сучасного патріотизму відкриває перед нами такі перспективи подальших розвідок у даному напрямку: вивчення переходу від авторитарного нав'язування ідеологічних штампів патріотичного виховання до діалогової моделі формування патріотизму: «очікування молоді» - «ресурси держави».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Андрущенко В.П. Національна доктрина освіти в XXI столітті : матеріали міжнародної конференції [«Кримські педагогічні читання»], (Алушта, 12-17 вересня 2001 р.) / АПН України. Інститут педагогіки і психології проф. освіти. – Х.: ХП, 2001. – 171с.
2. Бабаев В.Н. Педагогические стратегии в обновлении управленческих кадров муниципального уровня : материалы международной конференции [«Кримські педагогічні читання»], (Алушта, 12-17 вересня 2001 р.) / АПН України. Інститут педагогіки і психології проф. освіти. – Х.: ХП, 2001. – 171с.
3. Гримблат С.О. Стратегически ориентированная модель высшего образования / Гримблат С.О., Черный Ю.А., Соснин И.К. // Теория и практика управления социальными системами: философия, психология, педагогика, социология. – 2001. – № 4. – С. 3-13.
4. Гримблат С. Международные и региональные аспекты «утечки мозгов» / Гримблат С., Соснин И. // Персонал. – 2003. – № 9. – С. 72-78.
5. Кіреєва О. Державне управління міграційними процесами як засіб запобігання відпливу умів // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 3 (21). – С. 182-189.
6. Костицький В. Економічний патріотизм як соціально-економічне і правове явище [Електронний ресурс] / Електронна бібліотека юридичної літератури // Право України. – 2004. – № 3. – С. 15-19. – Режим доступу до журн.: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/660/%CA.htm>.
7. Крутий О. Формування нових моделей соціальної поведінки молоді в умовах демократизації суспільства // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 3 (21). – С. 54-60.
8. Раєвський В. Формування патріотизму в українському суспільстві – одне з основних завдань закладів освіти [Електронний ресурс] / Український фонд соціальних гарантій військовослужбовців та ветеранів Збройних Сил // УФСГВ. – 2008. – № 7. – С. 65-69. – Режим доступу до журн.: <http://www.fond-dobrobut.org.ua/download/?cl=vistup.doc>.
9. Програма «Новый экономический патриотизм» [Електронний ресурс] / Ю.Бойко Основные положения программы «Новый экономический патриотизм» // СДПУ(о). – 2006. – № 13. – С. 17-25. – Режим доступу до журн.: <http://www.sdpuo.com/rus/elections/2006/opozitsiyniy-block-ne-tak-/43f5a774eb70d>.

УДК 316.256 (045)

О.Ю. ВОВКОГОН

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ

Вовкогон Олена Юрївна - аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

У статті аналізується розвиток інституційного підходу до розуміння соціальних явищ та процесів, що мають довгу історію. Започаткований як напрям загальнотеоретичного осмислення соціальної реальності, зараз він знайшов широке практичне застосування в аналізі окремих проектів, що дає можливість оцінити й покращити їхнє функціонування. Ця стаття присвячена методологічним підходам, які використовувалися в межах інституційного мислення, а також сучасним стратегіям побудови досліджень, розповсюджених у світі.

Ключові слова: інституціоналізм, інституційний аналіз, соціальний інститут, методи досліджень.

Развитие институционального подхода к пониманию социальных явлений и процессов имеет длинную историю. Возникший как направление общетеоретического осмысления социальной реальности, сейчас он нашел широкое практическое использование в анализе отдельных проектов, что дает возможность оценивать и улучшать их функционирование. Эта статья посвящена методологическим подходам, которые используются в рамках институционального мышления, а также современным стратегиям построения исследований, распространенным в мире.

Ключевые слова: институционализм, институционный анализ, социальный институт, методы исследований.

In the article analysed history of the institutional approach to understanding of the social phenomena and processes is long. Founded as a field of theoretical comprehension of social reality, nowadays it has found wide practical usage in the analysis of separate projects. This gives the opportunities to improve the functioning of these projects. This article is dedicated to the revision of methodological approaches used within institutional school of thought, and also to recent strategies of studies in this field.

Keywords: institutionalism, institutional analysis, social institute, research methods, research strategies, methodology.

© О.Ю. Вовкогон, 2011

Інституційна теорія набуває розвитку протягом двадцятого сторіччя. Інституціоналізм аналізує соціальну структуру та процеси, які її регулюють. Особливу увагу прихильники цієї парадигми приділяють правилам та нормам, які існують всередині соціальної структури. Протягом ХХ ст. цей підхід використовувався як у соціології, так і в економіці та політичній науці.

Інституційна парадигма здебільшого асоціюється із найбільш загальним теоретичним осмисленням тих чи інших явищ. Однак останнім часом все частіше вона набуває практичного застосування – не лише як принцип вивчення соціальних інститутів, а і як інструмент аналізу діяльності окремих організацій чи проектів. Важливим було б розглянути ці два рівня існування інституційного бачення і спробувати об'єднати їх.

Це дає б можливість, з одного боку, побачити інституційне мислення як практичний та актуальний інструмент отримання знань про соціальне середовище. З іншого боку, важливим було б звернути увагу на універсальний характер тих знань, які окремі дослідники отримують у процесі застосування інституційного аналізу до конкретних явищ.

Останнім часом численні науковці спрямовують зусилля в цьому напрямку. Зокрема, темою інституціоналізму в соціології займалися такі вітчизняні науковці, як Сергій Макеев, Володимир Матусевич, Юрій Чернецький. Російський науковець Дмитро Гавра узагальнює теорію інституційної школи та формулює найбільш загальні шаблони аналізу певного соціального явища з точки зору інституційного підходу. Також варто

відзначити доробок Гаріет Матсерт щодо сучасного інституційного аналізу та його застосування в дослідженнях природних ресурсів.

У цій статті буде узагальнено напрацювання цих та інших науковців щодо сучасного існування інституційного мислення, а також здійснено спробу узагальнити принципи та методи застосування цього мислення в конкретних, практичних дослідженнях.

Таким чином, метою даної статті є висвітлити найбільш поширені сучасні стратегії вивчення соціальних інститутів, відповідно до чого виділити найбільш загальні тенденції в логіці застосування інституційного підходу до вивчення суспільних явищ.

Відповідно до цього, стаття має низку завдань. По-перше, буде проведено загальний огляд історії інституціоналізму в соціології, розвитку цього погляду на різноматні соціальні явища. По-друге, будуть згадані сучасні тенденції школи та її останні здобутки. По-третє, будуть проаналізовані конкретні стратегії, які використовувалися для вивчення соціальних інститутів (як за кордоном, так і в Україні).

Виконання всіх перелічених вище завдань дасть можливість зробити підсумки щодо того, яким чином можна побудувати програму дослідження певного соціального інституту або іншого суспільного явища, до якого доцільним було б використати логіку та конструкти інституційної школи мислення.

Інституціоналістська школа в соціології: розвиток уявлень про соціальний інститут та підходів до його вивчення

Концепція соціального інституту розвивалась поступово. Найбільш поширене протягом

двадцятого сторіччя бачення соціальних інститутів бере початок у роботі Герберта Спенсера. Спенсер розглядав суспільство як органічну систему, яка розвивається з часом. Адаптація системи до середовища здійснюється спеціальними «органами», організованими в інституційні підсистеми.

Загальні концепції Спенсера були розвинені Вільямом Гремом Самнером. Для Самнера «інституція складається з концепції (ідеї, доктрини) та структури» [14, с.53]. Концепція визначає мету або функції інституції; структура ж включає в себе ідею інституції, а також інструменти, за допомогою яких ідея втілюється в життя. За Самнером, такі інституції розвиваються повільно, поступово, але можуть також бути створені з усвідомленим наміром.

Наступні покоління соціологів відкинули біологічні/еволюційні аналогії Спенсера та Самнера, однак визнавали соціальні інститути сферою особливого інтересу для соціології [14, с.9]. Так, майже кожен значний соціологічний текст за останні сто років відзначав не лише важливість розрізнення рівнів (індивідів, груп, спільнот, суспільств), а й функціональне розрізнення соціального життя на сфери – політика, економіка, релігія і т.ін. – кожною з яких керують певні інститути.

Помітну увагу розглядові низки інститутів приділяв і Карл Маркс. Він розумів соціальні інститути як форми організації та врегулювання соціальної діяльності, обумовлені соціальними, в першу чергу, виробничими стосунками. Для Маркса робота в капіталістичному суспільстві більше не була виявом творчої продуктивності; це була відчужена праця. Природа та значення роботи змінилися під впливом структур пригнічення та експлуатації. Ці структури, які включають норми, переконання та владні відносини, є продуктом людських ідей та вчинків, але вони видаються зовнішніми відносно їх учасників [14, с. 12].

Розгляд соціальних інститутів у функціоналістському ключі продовжив Еміль Дюркгейм, який вважав інститути важливим засобом самореалізації для людини. Протягом життя його бачення соціальних інститутів змінювалось, однак у зрілому формулюванні він наголошує на важливості ролі, яку грають символічні системи, поруч зі спільними когнітивними схемами, які, якщо і не виражено релігійні, все одно мають моральний або духовний характер. Ці системи, хоча і є продуктом людської взаємодії, відчуваються індивідом як об'єктивні. Ці символічні системи – знань, вірувань та моральної влади – і є, за Дюркгеймом, соціальними інститутами [14, с. 13].

Інший представник структурно-функціоналістського напрямку мислення, Толкотт Парсонс, будує концептуальну модель суспільства, розуміючи його як систему соціальних відносин та інститутів. При цьому останні трактуються як в особливий спосіб організовані «вузли» соціальних відносин; вони виступають як специфічні ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють поведінку індивідів, а також як стійкі конфігурації, які формують статусно-рольову структуру суспільства. Інституційній структурі суспільства відводиться важлива роль, оскільки саме вона покликана забезпечити соціальний порядок, стабільність та інтеграцію суспільства.

Одним з основних творців інституційної теорії був Макс Вебер. Хоча він не наголошував на понятті інституту, його робота просякнута намаганням зрозуміти способи, в яких культурні ролі є визначальними для соціальних структур та соціальної поведінки. Наприклад, його відома типологія систем влади – традиційна, харизматична та раціонально-легальна – характеризують різні типи адміністрації, які різняться між собою, в основному, типами переконань та культурних систем, які легітимізують керівництво [14, с. 13].

Тенденції теоретизування та напрямки досліджень у сучасному інституціоналізмі

Сучасні соціологи продовжують розвивати та переосмислювати ідеї їхніх численних та різноманітних попередників. Деякі продовжують вивчати різні інституційні сфери, які утворюють суспільство. Інші досліджують способи, в які індивіди наділяються владою та обмежуються спільними нормативними системами. А дехто вивчає шляхи, якими символічні системи (культурні ролі та схеми) формують і підтримують соціальне життя.

Хоча є продовження традицій, присутні також і зміни, і розвиток. Більшість ранніх робіт щодо інституцій поділяли спільне обмеження: мало уваги приділялося організаціям. Деякі теоретики фокусувалися на аналізі ширших інституційних структур – політичних систем, мовних та правових систем, релігійних структур – у той час як інші робили наголос на тому, як спільні значення та нормативні рамки виникають із локалізованих соціальних інтеракцій. Лише дехто розглядав організації як самостійні інституційні форми або ж спрямовував увагу на ті способи, в які ширші інституції формують мережу організацій. Дослідження 1970-х та 1980-х років привернули увагу до значущості організаційних форм та сфер, і визнання кожного з цих рівнів слугувало стимулом до палідного розвитку інституційної теорії та досліджень [14, с.18].

З 1980-х років напрям, який називається «новий інституціоналізм», почав розглядати інституціоналізм як спосіб поглянути на явища в низці різних дисциплін, у тому числі економіки, соціології, міжнародних відносин та політичної науки. Доробок соціологічної теорії в цьому напрямку підсумовують роботи Пола ДіМаджю та Уолтера Пауела [13].

Сучасний інституційний аналіз характеризується еkleктичністю, залученням різних сфер знань, їхньої методології та понятійного апарату, а також утворенням спільних для різних дисциплін понять, таких як обмежена раціональність, соціальна вкоріненість, примусова довіра і т.ін. [9, с.36].

Новий інституціоналізм можна віднести до інтерпретативного типу теоретизування. Однією з основних ідей, яка відрізняє новий інституціоналізм від старого, є те, що інститути розглядаються як більш-менш автономні утворення, що виникають всередині суспільства, зі своїм набором правил та норм, і поступово підпорядковують ним діяльність окремих індивідів. Старому ж інституціоналізмові було притаманне бачення, що інститути створюються людьми та з більш-менш свідомим наміром.

Варто також відзначити сильний зв'язок інституційної та економічної теорій: новому

інституціоналізму притаманний розгляд економічних явищ у новий спосіб. Неоінституційна теорія стимулювала проведення, починаючи з середини 80-х років 20 ст., низки соціологічних досліджень соціальних інститутів та економічної діяльності [9, с.36].

Дослідження в інституціоналізмі: застосування інституційного підходу до окремих соціальних феноменів

Вище було розглянуто розвиток ідей щодо походження та сутності соціальних інститутів. Спробуємо розглянути конкретні приклади та способи дослідження соціальних інститутів, які є поширеними в сучасній соціологічній науці, а також обґрунтувати можливу логіку вивчення певного суспільного явища з точки зору інституційного підходу.

Розповсюдженою наразі є практика вивчення окремого інституту з точки зору одного, конкретного аспекту. Наприклад, дослідження наявних в інституті норм і того, наскільки окремі індивіди їх поділяють, як це впливає на їхню діяльність і т.ін.

Аналіз може здійснюватись як на рівні цілого інституту, так і на рівні окремих організацій. Прикладом останнього може слугувати дослідження Барбари Франкел, проведеного в окремій терапевтичній спільноті людей, що лікуються від наркотичної залежності. Аналізувалися три аспекти: владні стосунки всередині установи, ідеологічна складова, а також контекст (структура установи, фінансування, історія виникнення і т.д.). Дослідниця, використовуючи метод включеного спостереження, детально описала та проаналізувала діяльність цієї установи, що дало можливість екстраполювати результати цього дослідження на більш широке поле, тобто на інші установи подібного типу [11].

Перспективним напрямком досліджень є так званий інституційний аналіз. Це комплекс методів та стратегій, які дозволяють аналізувати певне явище, організацію або проект. Метою такого аналізу найчастіше стає оцінка поточної ситуації та можливостей для покращення функціонування конкретних проектів [12, с. 11]. Сучасний інституційний аналіз, як відзначає Гаріет Матсерт, буває кількох типів.

Першим є підхід аналізу законодавства та політичного середовища. Відомо, що законодавство справляє істотний вплив на будь-який проект, тому важливо знати про можливості та обмеження, які воно накладає. Основними методами в цій стратегії є аналіз документів (нормативних актів, документації державних структур і т.ін.), а також експертне інтерв'ю. Коли зроблено висновки щодо політичного та законодавчого контексту, аналіз стейкхолдерів дає можливість визначити спосіб, в який ті чи інші актори можуть вплинути на ситуацію.

Другою стратегією є так званий «підхід стейкхолдерів». Цей підхід починається з виокремлення всіх інституцій, які зацікавлені в діяльності та результатах проекту. Для цього корисними є такі методи, як огляд літератури та експертне інтерв'ю. Для аналізу стейкхолдерів можна використовувати декілька стратегій, найпоширенішими з яких є: матриця важливості та впливу, матриця конфлікту/компліментарності, матриця зв'язків між акторами. Також

застосовуються діаграма Вена, матриця ролей, лінія часу і т.д.

Третьою стратегією є підхід систем. Системні діаграми, які створюють візуальну мапу організацій, зв'язків між ними та потоків інформації та ресурсів, дають ще один підхід до аналізу.

Четвертим підходом до інституційного аналізу є так званий глибинний якісний аналіз. Він включає такі методи, як інституційна етнографія, соціальна мережа та аналіз потоків. Ці методи є витратними та деталізованими, тому не підходять для поточного аналізу діяльності окремих проектів. Глибинний якісний аналіз найчастіше застосовується для отримання загальнотеоретичних знань, а також для комплексного аналізу окремих соціальних інститутів.

Нові методи інституційного аналізу розробляються постійно. Подальша робота в цьому напрямку вбачається дослідниками в тому, щоб розвинути менш витратні та більш зручні для застосування методики, які б допомагали характеризувати та аналізувати інституційне оточення [12, с.11].

Американський науковець Річард Скотт пропонує теоретичне підґрунтя для формування системи аналізу соціального інституту.

Його ідеї базуються на понятті про «три опори соціального інституту» - регулятивну, нормативну, та культурно-когнітивну системи [14, с. 47].

Побудувавши своє дослідження навколо них, можна детально дослідити те, як утворюється та функціонує певний інститут.

Регулятивна система інституції фокусується на поведінці окремих індивідів. Головним механізмом управління поведінкою є санкції (сила, залякування і т.д.). Варто зазначити, що стосовно цієї системи, держава, зазвичай, виступає третім учасником взаємодії, оскільки вона легітимізує санкції та інколи може реалізувати їх. Тому, коли аналізується соціальний інститут, важливо також аналізувати і політику держави [14, с. 53].

Нормативна система визначається тим, що інститут базується на правилах, які включають цінності та норми. Норми та цінності виконують стабілізуючу функцію, бо вони інтерналізуються та поширюються людьми. Т. Парсонс сформулював цю ідею так: «Розділені всіма норми є базою для соціального порядку» [14, с. 56].

Культурно-когнітивна система базується на тому, що існують спільні концепції, які складають природу соціальної реальності, а також рамки, через які створюється значення. Основна ідея цієї системи полягає в тому, що між стимулом та реакцією індивіда на нього лежить система символів та значень, у формі якої зовнішній світ представлений у свідомості індивіда. Тоді реальність конструюється в просторі спільних значень, які поділяють люди. Тому важливими є не лише події, але й їх інтерпретація індивідом. Рутини інтерналізуються у вигляді фрази: «Тому, що ми так це робимо». Ролі для окремих людей виникають з потреби, щоб певний актор виконував певні дії; тоді хтось приймає певну, вже існуючу роль. Що стосується вивчення культурно-когнітивної системи, на практиці поширеними є дослідження спільних сценаріїв та вірувань у межах окремих організацій [14].

Російський науковець Дмитро Гавра також пропонує можливу логіку розгляду інституційного

підходу до певного суспільного феномена [2].

Першим кроком він пропонує розглянути походження певного соціального інституту, і з якої суспільної потреби він виникає і які функції виконує.

В найбільш загальному формулюванні, за Михайлом Комаровим, функції будь-якого соціального інституту полягають у врегулюванні діяльності членів суспільства в рамках соціальних відносин, створенні можливостей для задоволення потреб членів суспільства, забезпеченні соціальної інтеграції (соціалізації) [4].

Після того, як проаналізовано походження інституту та функції, які він виконує в суспільстві, можна переходити до другого етапу – аналізу способів включення досліджуваного інституту до різних сфер соціального життя, взаємодії з іншими суспільними структурами, доказу того, що він є невід'ємним елементом тієї чи іншої сфери суспільства (економічної, політичної, культурної і т.д.). Схожу думку висловлює і вітчизняний науковець Юрій Чернецький про те, що обов'язковим шаблоном аналізу соціального інституту є аналіз його включення в різні сфери соціального життя, а саме: вивчення інституційної спільноти, комплексу організацій та плетива особових і організаційних мереж [9, с. 44].

На третьому етапі, який слідує за функціональним та структурним обґрунтуванням, визначається сутність інституту, який досліджується. Тут формуються відповідна дефініція на базі аналізу основних інституційних ознак. Потім виділяється його специфіка, тип та місце в системі інститутів суспільства, аналізуються умови виникнення інституціоналізації.

На четвертому, заключному етапі виявляється структура інституту, даються характеристики його елементів, визначаються закономірності його функціонування. Структура соціального інституту найчастіше включає низку елементів, які виступають у більш чи менш оформленому вигляді. Ян Щепанський виділяє такі структурні елементи соціального інституту: мета і сфера діяльності; функції, передбачені для досягнення цілі; нормативно визначені соціальні ролі та статуси, представлені в структурі інституту; засоби досягнення цілей (матеріальні, символічні, санкції і т.д.) [10, с.98].

Досвід вивчення соціальних інститутів та інституціоналізації в Україні: методологія та здобутки

В останні роки інституціоналізм став сферою уваги вітчизняних науковців, зокрема таких як Сергій Макеєв, Володимир Матусевич, Юрій Чернецький. Ці науковці аналізували інституціоналізм як напрям в соціологічному мисленні. Так, Ю. Чернецький виокремив систему для аналізу будь-якого соціального інституту, яка складається з декількох необхідних шаблів [9, с.44]. С. Макеєв розглядає класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення соціальних інститутів [6]. В. Матусевич аналізує поняття соціального інституту та різні підходи до його визначення [7].

Також важливо відзначити те, що в останні

роки було проведено низку досліджень процесу інституціоналізації окремих явищ (безперервної освіти, соціальної роботи тощо). Зокрема, в дослідженні інституціоналізації профілактики наркотизму, проведеному Юрієм Белоусовим, було проаналізовано ситуацію в Україні в порівнянні з певною «ідеальною моделлю». Науковець вивчав нормативну базу, діяльність суб'єктів, а також взаємодію між ними, що дало йому можливість оцінити ефективність діяльності суб'єктів профілактики наркотизму [1].

Леся Люта у дослідженні інституціоналізації спорту аналізує динаміку структурних змін у цій сфері: етапи інституціоналізації, які спостерігалися в інших країнах, ті етапи, які проходило українське суспільство, а також тенденції, які можна спостерігати зараз. Актуальний стан інституту спорту в країні оцінювався за трьохступеневою шкалою рівня розвинутої інституції, а також на основі вивчення суб'єктів діяльності (персонального складу, рівня підготовки кадрів, системи фінансування і т.д.) [5].

Ганна Попович вивчає умови інституціоналізації соціальної роботи скоріше на загальнотеоретичному рівні. Дослідниця аналізує такі основні складові інституціоналізації соціальної роботи: спрямованість на потреби, легітимація та професіоналізація. На основі феноменологічної методології систематизується її теоретичний розвиток, висвітлюються фактори професійного становлення соціальної роботи в Україні на рубежі 19-20 ст., а також розглядаються особливості сучасного відновлення цієї професії. Дослідниця робить висновки щодо ролі та призначення соціальної роботи як додаткового соціального інституту суспільства [8].

Тетяна Семигіна та Наталія Гусак аналізують інституціоналізацію соціальних послуг для людей, які зазнали насильства в сім'ї. Дослідниці спираються на результати дослідження, проведеного в 2007 році науковцями Державного інституту розвитку сім'ї та молоді. Зазначена вище система соціальних послуг розглядається з огляду на низку індикаторів, і аналізується за такою схемою: спочатку описується система інституцій, що надають реабілітаційні послуги означеній групі клієнтів, потім аналізується взаємодія між ними, і, зрештою, особливості діяльності окремих закладів [3].

Отже, інституційна школа в соціології має довгу історію і низку здобутків як у поясненні соціальних феноменів на загальнотеоретичному рівні, так і в розробці специфічних методів та стратегій дослідження. Інституційний напрям соціологічного мислення наразі є актуальним та перспективним, оскільки знаходиться на стику різних галузей знань та дає можливість побачити соціальні явища в динаміці та взаємодії. Використання інституційного підходу для аналізу різних соціальних феноменів дає низку можливостей для оцінки поточного стану певної сфери та прийняття рішень щодо вдосконалення її роботи та функціонування окремих ланок. Подальше дослідження практики застосування інституційного мислення може дати новий поштовх для розвитку соціологічної теорії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белоусов Ю. А. Институционализация профилактики наркотизму в Украине: Автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.03. Белоусов Юрий Леонидович. — Харьков, 2003. — 21 с.
2. Гавра Д. Социальные институты // Д. Гавра // Регион. Экономика, политика, идеология. - 1999. - № 1. - С. 14-18.
3. Гусак Н. Институционализация реабилитационных услуг для осіб, які зазнали насильства в сім'ї / Н. Гусак, Т. Семигіна // Український соціум. - 2008. - № 4.- С.127-139.
4. Комаров М. С. О понятии социального института / М. С. Комаров // Введение в социологию. - М., 1994. - 195 с.
5. Люта Л. П. Институционализация спорта: динамика структурных змін: Автореф. Дис. ... канд. соц. наук: 22.00.03 / Люта Леся Петрівна; Київський національний університет ім. Т.Шевченка. - Київ, 2007. - 20 с.
6. Макеев С. Соціальні інститути: класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення / С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. - №4.- С.5-20.
7. Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генеза, структура / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2004. - №4.- С.43-55.
8. Попович Г. М. Умови інституціоналізації соціальної роботи в Україні: Автореф. дис... канд. соц. наук: 22.00.03 / Попович Ганна Михайлівна; НАН України; Інститут соціології. - К., 2004. - 20 с.
9. Чернецький Ю. Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування / Ю. Чернецький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. - № 2. - С. 33-45.
10. Шепанский Я. Элементарные понятия социологии. - М., 1969. - 98 с.
11. Frankel, B. Transforming identities: context, power and ideology in a therapeutic community. - New York: P. Lang, 1989. - 312 p. - ISBN 0820405361.
12. Matsuert, H. Institutional analysis in natural resources research. Socioeconomic Methodologies for Natural Resources Research. Best Practice Guidelines. - Chatham, UK: Natural Resources Institute, 2002. - 16 p. - ISBN 0 85954 496-6.
13. Powell, W. W., DiMaggio P. J. (eds.) The New Institutionalism in Organizational Analysis. - Chicago: University Press, 1991. - 478 p. - ISBN 0-226-67708-7; 0-226-67709-5.
14. Scott, W. R. Institutions and organizations. - 2nd ed. - Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1995. - 178 p. - ISBN 0803956525.

УДК 316.74:614

Н.С. ДЕНИСОВА

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ МЕДИЦИНИ»

Денісова Наталя Сергіївна - доцент кафедри соціології та соціальної роботи Енергодарського інституту державного та муніципального управління ім. Р.Г. Хеноха «Класичного приватного університету», кандидат соціологічних наук

У статті аналізуються фактори формування «нової медицини» («квзімедицини»), котра має справу з практично здоровим тілом, але з якихось причин недосконалим. Розглядаються соціологічні пояснення цьому новому явищу.

Ключові слова: медицина, квзімедицина, інтеракціоналістська методологія, самоідентичність, «вдосконалююча» медицина.

В статье анализируются факторы формирования «новой медицины» («квзимедицины»), которая имеет дело с практически здоровым телом, но, по каким-то причинам, недоскональным. Рассматриваются социологические объяснения этому новому явлению.

Ключевые слова: медицина, квзимедицина, интеракционалистская методология, самоидентичность, «совершенная» медицина.

In the article analysed the factors forming a «new medicine» («kvzimedecine»), which deals with nearly a healthy body, but for some reasons, not thorough. We consider the sociological explanation for this new phenomenon.

Keywords: medicine, kvzimedecine, interaktionalistska methodology, self identity, «the perfect» medicine.

© Н.С. Денісова, 2011

Постановка проблеми. Медицина, за винятком психіатрії, має справу, досліджує і обслуговує переважно людське тіло або організм. Проте традиційна медицина мала справу переважно з недосконалим, деформованим, знівеченим від природи, епідемії, нещасних випадків або просто труднощів життя тілом. Останнім часом, у постмодерному суспільстві, з'явилась галузь або галузі медицини, чи то квзімедицини, котра має справу з практично здоровим тілом, але в якомусь відношенні недосконалим. Тому воно потребує відповідного втручання і нагляду. Мова в цьому випадку йде про такі медичні спеціалізації і такі медичні заклади, як пластична хірургія, дієтологія,

фітнес-лікування, звичайна й оздоровча фізкультура, спорт (фізкультура рекордних досягнень), атлетичні клуби, секції бойових мистецтв тощо.

Звичайно, людське тіло завжди було об'єктом посиленої уваги людини, яка прагне посилити тілесний самоконтроль, силу, вправність, досягти доброго самопочуття шляхом певних вправ чи інших заходів і маніпуляцій. Досить часто це диктувалось об'єктивною необхідністю: характером праці, яка вимагала значних фізичних зусиль або навіть надзусиль чи вимогою військової справи, яка вже за самою своєю природою потребує здатності діяти в екстремальних умовах. У контексті східної культури контроль над тілом розглядається як

базова передумова щастя чи просто успішного або нормального існування людини, завдяки чому формується певна специфічна ментальність, або філософія щастя, акцентована на гармонії тіла і духу.

Іншими словами, медицина або близькі до неї за спрямуванням і способом діяння суспільні сфери завжди займались не лише «ремонт» скаліченого в той чи інший спосіб тіла, але й підтриманням його функціональної життєздатності та профілактичного чи амбіційного вдосконалення. Проте у допромисловому і навіть у промисловому на його класичній (модерній) стадії суспільства це мало відносно спорадичний, епізодичний і скоріше випадковий характер. У постпромисловому (постмодерному) суспільстві подібні дії та наміри мають настільки масовий характер, що виникає ціла мережа закладів, професійних спеціалізацій і послуг, які здійснюють суттєвий вплив на функціонування не тільки медицини, але й суспільства в цілому, а тому заслуговують на окремий аналіз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед зазначимо, що соціологія (саме в цьому полягає дослідницька програма її засновника О. Конта) уникає, наскільки це можливо для суспільствознавства, ідеологічних суджень і оцінок. Саме тому у подальшому аналізі ми будемо уникати як позитивних, так і негативних оцінок дій, націлених на покращення чи вдосконалення тіла, навіть у тих випадках, коли ці дії мають негативні наслідки чи загрожують здоров'ю пацієнта, наприклад, операції на обличчі, ризиковані дієти, надмірні фізичні навантаження чи такі форми психологічної релаксації, котрі межують з ментальними і душевними деструкціями (див.: [Голберг, 1999]).

Перш за все вкажемо на те, що подібна практика особливо поширена серед відносно заможної частини населення, тобто вищого і середнього класу. Західна соціологія вперше фіксувала й описала цю тенденцію в останній чверті ХХ ст. Приблизно в цей час формується відчуття того, що з'явився і набуває все більшого поширення специфічний ринок послуг та обслуговуюча його періодика, зокрема журнали «Amerikan Health», «New Body», «Prevention», «Self» та ін.

Соціологічні пояснення цьому новому явищу можуть бути різними. Близькі до структурно-функціоналістської методології аналізу теоретики вбачають у цьому втілення новітніх медичних технологій задля естетичного чи соціального використання, тілесного самовдосконалення, посилення продуктивно-інструменталістського використання власних фізичних можливостей. Марксистські тексти на цей предмет віднайти важко, проте, знаючи загальні ідейно-методологічні принципи їх аналізу, можна з деякою впевненістю припустити, що вони б розглядали це явище як ще один привілей панівних класів, їх паразитарне марнотратство та засіб відволікти увагу трудящих від боротьби за свої права. У контексті теорії обміну це розглядалося б як дещо дивний ринок, на якому важко визначити обмінний еквівалент, як щодо вартості зазначених витрат, так і отриманих послуг.

Зрозуміло проте, що ця ситуація найкраще вкладається в контекст інтеракціоналістської

методології, оскільки декларований ними основний принцип людської взаємодії – пошук самоідентичності, самості – виглядає відносно очевидним. На їх погляд, масове поширення в сучасній культурі переважно засобами масової інформації певних тілесних образів як необхідних стандартів нормального людського існування призводить до такого ж масового наслідування та втілення в індивідуальних діях. У певний спосіб подібне тіло, параметри якого досить часто задані у вигляді кількісних величин і пропорцій, стає за таких умов не стільки омріяним ідеалом, скільки суспільно заданим взірцем, слідування чи наслідування якого не лише відповідно оцінюється громадськістю, але й є одним із важливих критеріїв соціальної стратифікації, де молоді, здорові та красиві підсвідомо класифікуються як вищі, а старі хворі та некрасиві – нижчі. У такому використанні тіло стає знаком соціальної приналежності-неприналежності, подібно до того, як в інших обставинах цю функцію відіграє одяг і мода. Щоправда, є тут і суттєва відмінність: одяг і мода можуть посилити зовнішню привабливість, статусно-рольовий потенціал, трансформація ж тіла обмежена біологічними можливостями людини, до того ж, роль завжди одягнута, тоді як тіло виключно як тіло буває знаком статусу лише в деяких очевидних ситуаціях.

Мета статті – проаналізувати та виявити соціальні передумови, суспільні витоки вдавання до різного роду товарів і послуг з удосконалення тіла, передбачити їх різні наслідки.

Викладення основного матеріалу. Ясно, що в ринковому суспільстві будь-яке нове явище врешті-решт набуває товарно-грошового вигляду. Проте різного роду товари і послуги з удосконалення тіла не мають, як уже зазначалось, очевидного обмінного еквіваленту. Аби надати цим товарам і послугам комерційної вартості, їх треба відповідним ідеолого-психологічним чином подати, переконати споживача, що разом із кремами, мазями, масажми, гімнастиками, саунами, спортивними знаряддями, хірургічними операціями естетичного спрямування тощо, він отримує задоволення, здоров'я, успіх і врешті-решт – щасливе життя. Отже, такого роду медичні чи квазімедичні послуги не можуть бути продані без відповідного рекламного супроводу. Реклама в цьому випадку стає не стільки засобом інформування, скільки механізмом навіювання, орієнтації, переконання, підказки, у тому числі прямого чи опосередкованого обману. Проте не варто розглядати покупців і одержувачів цих послуг як лише безвинних жертв. Це така соціальна взаємодія, де партнери грають у не дуже зрозумілу їм гру, де не лише злочинець мордує жертву, але й жертва досить часто провокує злочинця на певні дії. Покупець тут – досить активна фігура, пошукувач не дуже йому зрозумілої нової ідентичності, оскільки «він сам обманюватися радий».

Подібно до всіх інших неофітів-прихильників нової віри, ідеології чи утопії – цей прошарок населення теж не є однорідним. Серед них може бути достатня кількість щирих прихильників і пропагандистів, поміркованих чи скептично налаштованих споживачів, які користуються лише окремими видами даної продукції чи послуг, а також противників, для яких вони принципово неможливі

через їхні особливі переконання, або просто малодоступні, бо низька купівельна спроможність.

Специфікою даної галузі медицини є її квазірелігійний характер: подібно до релігії вона виключно базується на вірі; сукупність таких віруючих формують деяку квазіконфесію зі своїми чи то провідниками, чи то пастором, завданням якого, в першу чергу, виступає прагнення переконати, залучити, утішити, накреслити перспективу особистого «спасіння». Подібно до дійсних святих отців вони дуже бояться сумнівів, розчарувань і зневіри; окремі випадки вдалих пластичних операцій, схуднення чи омолодження вони демонструють і рекламують як справжні дива, а невдачі приховують не тільки від клієнтів, а навіть від колег.

Серед клієнтури подібних закладів є свій ідеологічний авангард, щось подібне до фанатичних віруючих, які активізують відповідні настрої, схильності та мотивацію. Тут також є свої чудеса і таємниці, а взаємини з пацієнтами будуються на особливих процедурах, де мають місце своє таїнство та свій ритуал. Звичайно, щось подібне можна спостерігати і в традиційній (по відношенню до даної) медицині, проте, там вона знаходиться в зародковому стані. Зокрема, не треба шляхом маніпулятивних технологій переконувати хворого з'явитись до лікаря, його примусить це зробити біль і загальний хворобливий стан; необов'язково перед пацієнтом будувати «світле майбутнє», досить пояснити можливі реальні наслідки; лікарі не дуже прагнуть сподобатись пацієнтам, зав'язати з ними особливі людські стосунки, можна обійтись лише виконанням власних функціональних обов'язків і т.д. В описуваному ж випадку до лікарських послуг специфічним чином приєднуються професійна майстерність, культура, ідеологія, утопія, віра та спосіб життя.

Варто при цьому також зазначити, що «вдосконалююча медицина» за своєю соціальною спрямованістю і за змістом має виключно або переважно елітний характер. Вона обслуговує найбільш матеріально забезпечені прошарки населення, безпосередньо не зумовлена актуальною органічною потребою, тому в основі мотиваційної структури пацієнтів тут лежить не обов'язок, як зовнішня чи внутрішня необхідність, а право і свобода вільного вибору, у тому числі право і свобода експериментувати над власним тілом, надаючи йому бажаних властивостей і якостей. Елітний характер подібних лікувальних дій проявляється також у тому, що сам процес лікування – це скоріше лише оздоровлення, відбувається у вільний від основних занять час, проявляється як гра (відвідування тренажерних залів, саун, косметичних салонів, елітних перукарень, масажних кабінетів тощо). Інколи це й безпосередньо проявляється як гра (любительський теніс, футбол, волейбол та ін.) На відміну від професійних спортсменів, які подібними діями заробляють собі на життя, досить часто не лише об'єктивно важко працюють, зношуючи своє тіло і

витрачаючи життєві сили, нариваючись, зокрема, на ризиковані ситуації і травми, але й суб'єктивно розглядають свої дії як професійні заняття і роботу, «фізкультурники» грають і насолоджуються, координуючи свої дії з ситуативними можливостями організму. Щоправда, у межах цієї «медицини розваг» борються свої тенденції; одні з яких націлені на максимальне, інші – мінімальне завантаження організму, пропонуючи натомість деяке знаряддя, яке, за рекламою, потребує мінімального напруження сил.

В принципі подібна схема притаманна історичній еволюції суспільства. Те, що в одні часи досягається важкою працею, значними затратами енергії або супроводжується суттєвим ризиком, в інші часи починає проявлятися як гра: добування їжі перетворюється на мисливське «полювання»; збройні сутички – на рицарські турніри; фізична праця – на «гімнастику» тіла; риболовля – на любительську рибалку; інтелектуальна праця – на інтелектуальні ігри і т.ін. Можливо, подібна тенденція намітилась і в галузі медицини: з важкого, нудного, противного, а інколи і досить небезпечного заняття лікування перетворюється на гру фізичних та інтелектуальних сил, профілактичне призначення якої буде не лікувати, а запобігати хворобам. У цьому контексті «вдосконалювальну медицину» можна розглядати як важливі інновації та добровільні експерименти на собі соціального авангарду суспільства.

Висновки. Отже, звичайно, у контексті різних соціологічних підходів описана ситуація набуває різного тлумачення. Зокрема, конфліктуалістська (основна ідея – нова забаганка заможних і панівних класів); функціоналістська (зміщення функцій медицини з лікування хворих на профілактику здорових); теорії обміну (обмін не зовсім зрозумілого на не зовсім корисне). Інтеракціоналізм розглядає цю ситуацію як поле пошуку нових форм взаємодії, адже базовою основою діяльності є організм як найбільш статична структурна складова. Проте у межах інтеракціоналізму взаємодіють три відносно автономні течії, кожна з яких пропонує власну перспективу: рольовий акціоналізм тлумачить це як простір для нових рольових конфігурацій, де відкриваються нові горизонти для ініціатив та інновацій; символічний інтеракціоналізм як формування нового культурно-символічного простору і нових форм самоствердження. Драматургічний підхід І. Гофмана тлумачив би це швидше як відкриття нових публічних сценічних майданчиків соціальної взаємодії, нових сценаріїв такої взаємодії, нових посередників між публікою та соціальними акторами, нових реакцій різних аудиторій на розігрувані соціальні спектаклі (див.: [Гофман, 2000]).

Зрозуміло, що, як і в будь-якому іншому суспільному процесі, тут наявні всі вищезазначені моменти. Проблема полягає тільки у визначенні найсуттєвіших передумов і причин, тобто тих, які найбільш адекватно відтворюють дійсну природу аналізованого явища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Рынок символической продукции / П. Бурдые // Вопросы социологии. – 1993. – № 1-2. – С. 49-62.
2. Голберг Д. Распространенные психические расстройства : пер. с англ. / Д. Голберг, П. Хаксли. – К. : Сфера, 1999. – 255 с.
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни : пер. с англ. / И. Гофман. – М. : Канон-ПРЕСС, 2000. – 302 с.

4. Карпенко К. І. Біоетика і медичний експеримент / К. І. Карпенко // Філософські та соціально-екологічні проблеми медицини : навч. посібник. – Харків : ХДМУ, 2002. – С. 48-81.
5. Матрос А. П. Социальные аспекты проблемы здоровья / А. П. Матрос. – Нов-ск : Наука, 1992. – 156 с.

УДК 316.663.5:316.62

В.М. МОГІЛЕВСЬКА

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ З ПОЗИЦІЇ СТАТУСНО-РОЛЬОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Могілевська Вікторія Мойсеївна - директор Центру позашкільної освіти Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти, аспірант кафедри соціології Класичного приватного університету

У статті аналізуються особливості статусно-рольової взаємодії в соціології, суть якої: уникнення рольових конфліктів і спроба досягти комплементарності ролей. Підкреслюється, що проблема навчання соціальних ролей молодого покоління є однією з пріоритетних у сучасній педагогіці, а її вирішення - саме в процесі взаємодії, яка являє собою сумісну діяльність і поведінку індивідів.

Ключові слова: соціально-рольова компетентність, соціалізована особа, рольова поведінка, взаємодія (інтерація) як інтегруючий чинник, взаємодія індивідів, рольовий конфлікт, рольова сумісність або комплементарність ролей.

В статье анализируются особенности статусно-ролевого взаимодействия в социологии, сущность которого: избежать ролевых конфликтов и попытаться достичь комплементарности ролей. Подчеркивается, что проблема обучения социальным ролям молодого поколения является одной из приоритетных в современной педагогике, а ее решение – именно в процессе взаимодействия, которое представляет собой совместную деятельность и поведение индивидов.

Ключевые слова: социально-ролевая компетентность, социализированная личность, ролевое поведение, взаимодействие (интеракция) как интегрирующий фактор, взаимодействие индивидов, ролевой конфликт, ролевая совместимость или комплементарность ролей.

In the article analysed of status-role co-operation in sociology, essence of which, are examined in the article: to avoid role conflicts and make an effort attain komplementarnosti of roles. It is underlined that a problem of teaching the social roles of the young generation is one of priority in modern pedagogics, and its decision – exactly in the process of co-operation which is joint activity and conduct of individuals.

Keywords: social-role competence, socializirovannaya personality, role conduct, co-operation (interakciya) as integrating factor, co-operation of individuals, role conflict, role compatibility, or komplementarnost' of roles.

© В.М. Могілевська, 2011

Постановка проблеми. Індивід стає частиною суспільства як результат стихійного або цілеспрямованого навчання загальноприйнятих способів і методів соціальних дій та взаємодій, тобто навчання рольової поведінки, що є найважливішою складовою соціалізації [6, 2006, с. 32]. Соціалізація, як відомо, є механізм, що забезпечує відтворення суспільства на досягнутому рівні культури, а інтерналізація ролей є такою ж складовою соціалізації. Одним із показників соціалізованості особистості можна вважати соціально-рольову компетентність. Отже, основою соціальної компетентності як якісного показника рівня соціалізації особистості є її рольова компетентність.

Актуальність теми дослідження. Проблема навчання соціальних ролей молодого покоління є однією з пріоритетних у сучасній соціології й психології. Надзвичайно важливими є ефективне засвоєння соціальних ролей підлітками та старшокласниками, якісна реалізація ними відповідних їхньому віку соціальних функцій, що свідчатиме про сформованість у них соціальної компетентності (у соціально-рольовому аспекті).

Цю сформованість будуть визначати такі основні критерії: вміння індивіда обрати соціальну роль згідно з індивідуально-психологічними особливостями та соціальною настроєністю; рольова

варіативність; динаміка оволодіння соціальними ролями; гармонійність виконання соціальної ролі; вміння запобігати рольовим і міжрольовим конфліктам та вміння їх вирішувати, якщо вони виникли; глибина виконання ролі, рівень її інтерналізації; рольова гнучкість (здатність до зміни ролей відповідно до віку, соціальних умов і соціальних ситуацій; рівень самореалізації особистості на основі виконання соціальної ролі). Формування в дітей та учнівської молоді соціальної компетентності за допомогою ґрунтового, творчого засвоєння соціальних ролей сприятиме більш гармонійному функціонуванню соціуму, в якому й окрема особистість зможе досягти якомога повнішої самореалізації.

Питання рольової компетентності достатньо не розроблене соціологами, зате представлене в соціально-психологічних дослідженнях, якими можна скористатися для розвитку теорії рольової інтеріоризації.

В українській соціальній психології це питання ґрунтовно досліджує П. Горностай. Він визначає рольову компетентність як здатність особистості розв'язувати життєві проблеми, пов'язані з рольовою поведінкою, з функціонуванням життєвих ролей [1, 1999, с. 116-123; 2, 2004, с. 23-25].

Доповненням цього визначення в соціологічному

вимірі могло б слугувати розуміння ролівої компетентності як високої адаптивності особистості стосовно освоєння, видозміни соціальних ролей і спроможності здійснювати переключення в різних ролівих патернах. Чим багатшою є система життєвих ролей людини, тим багатограннішим буде її соціальне обличчя, багатограннішою взаємодія з різноманітними соціальними ситуаціями, до яких вона може краще адаптуватися. І чим вищою є роліва компетентність людини, тим багатограннішим є її функціонування, тим багатограннішою є особистість і тим більше в неї можливостей для творчої самореалізації.

Визначаючи ознаки соціальної компетентності (у ролівому аспекті – соціально-ролівої компетентності), варто звернути увагу на думку П. Смирнова про важливість гармонійного виконання певної ролі, коли особистістю засвоєні і роліві цінності (у належній ієрархії), і майстерність, і повноваження. Відсутність хоча б одного із цих компонентів призводить до ролівої деформації. По суті, йдеться про збалансованість трьох компонентів ролі: аксіологічного (ціннісного) – відповідає на запитання для чого виконується роль?; операційно-акційного – як виконується роль?; нормативного – на підставі чого виконується роль?

Засадами ролівої поведінки є цінності. «Цінності – найбільш значущий і стійкий елемент соціальної ролі... Будь-яка роль існує доти, поки існує цінність, в ім'я якої вона виконується» [7, 2001, с. 345]. Отже, виконання ролі може відбуватися на засадах відсутності цінностей, але, якщо слідувати логіці вже згаданих дослідників, при ролівому розототоженні. Ефективність ролівої поведінки при цьому є низькою або ж істотно зниженою.

Проте роліві цінності можуть суперечити одна одній, адже в кожній ролі є своя головна цінність, і тоді виникає ситуація ролівого конфлікту. Вміння передбачити ці конфлікти (як і міжроліві), є ознакою ролівої, а отже, соціальної компетентності.

Виходячи з твердження І. Кона, що «проблема особистості як громадянина, як суб'єкта спілкування може розглядатися на двох різних, але тісно пов'язаних один із одним рівнях: 1) у масштабах цілого суспільства (макрорівень) і 2) у масштабах малої групи, деякого конкретного колективу (мікрорівень)» [4, 1967, с. 219], роліву компетентність потрібно розглядати на різних рівнях зв'язків особи й соціуму – на рівні «особистість – суспільство», на якому особистість виконує роль громадянина (макросоціально-роліва компетентність); на рівні «особистість – мала група», коли людина виступає в ролі працівника, учня, члена сім'ї (мікросоціально-роліва компетентність); на рівні «особистість – особистість», у межах якої основною соціальною роллю є роль друга, товариша (міжособистісна роліва компетентність). Це вимагає комплексної соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на ефективне засвоєння особою палітри соціальних ролей, використання для цього можливостей школи, сім'ї, громади та різних соціальних інституцій.

Мета статті – дослідити особливості соціальних відносин з позиції статусно-ролівої взаємодії.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі поняття взаємодії розглядається в широкому та вузькому значеннях, як складова та невід'ємна

функція спілкування, як процес цілеспрямованого взаємного впливу індивідів, як спільна організація взаємних дій тощо. М. Вебер увів у науковий обіг поняття соціальної дії як найпростішої одиниці соціальної діяльності. Цим поняттям він визначав таку дію індивіда, яка не тільки спрямована на вирішення його життєвих труднощів і суперечностей, а й свідомо орієнтована на відповідну поведінку інших людей, їх реакцію, взаємодію [Краснокутская, 2005: с. 175].

«Взаємодія – процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну зумовленість і взаємозв'язок» [7, с. 51]. Взаємодія виступає як інтегруючий фактор, що сприяє утворенню структур. Особливістю взаємодії є її причинна зумовленість. Кожна зі сторін, що взаємодіють, виступає як причина іншої і як засіб одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що зумовляє розвиток об'єктів (суб'єктів) і їх структур. Якщо в процесі взаємодії виявляється суперечність, то вона виступає джерелом саморуху й саморозвитку структур.

П. Сорокін визначав взаємодію так: «Явище взаємодії людей наявне тоді, коли: а) психічні переживання або б) зовнішні акти або в) те й інше однієї (одних) людини є функцією існування і стану (психічного та фізичного) іншого або інших індивідів» [8, 1992, с. 102].

У процесі діяльності люди обмінюються не лише інформацією, а й різними діями. Ці дії забезпечують планування спільної діяльності, її координацію та розподіл функцій. За допомогою взаємних дій здійснюються соціальне стимулювання, соціальний контроль і кооперування в процесі розв'язання спільного завдання. Це передбачає, що кожний з учасників – партнерів взаємодії – зробить свій внесок у її розв'язання, що забезпечує більш високу ефективність порівняно з одноосібним виконанням справи. Соціальна поведінка індивідів – це реакція, спрямована на зміну ситуації з метою задоволення своїх потреб. Ще О. Конт дійшов висновку, що базовим елементом суспільної структури може бути лише та одиниця, де вже наявна соціальна взаємодія. Включеність у соціальну взаємодію зменшує напруженість між індивідами, приводить до взаємного задоволення потреб і прагнень, а також до визначення їх місця в діяльності різних груп. Взаємодія є більш ефективною, коли існує розподіл функцій між членами групи, де кожен індивід займає визначене місце та має свій статус, який реалізується в ролівій поведінці індивіда. Роліва взаємодія означає процес спільної діяльності й соціальної поведінки індивідів, де вони виконують певні соціальні та внутрішньогрупові ролі [9, 2002, с. 76].

Роліва взаємодія має складну структуру, до якої входить ряд підструктур. Перша підструктура – роліві очікування – це система нормативних вимог соціуму до ролі, точніше, відображення особистістю сукупності тих вимог, які висувають до людини партнери по ролівій взаємодії, її власні уявлення про те, якої поведінки від неї очікують узагальнені інші (бо ролі ніколи не бувають розраховані на одиничних суб'єктів взаємодії, вони не є ексклюзивними). Роліві очікування – це зовнішній

бік соціальної взаємодії, що характеризує суспільну детермінацію рольової поведінки людини.

Друга підструктура (головна, яка визначає характер ролі) – рольова поведінка – це реалізація рольових функцій у конкретних діях і вчинках, що здійснюються в процесі виконання ролей. Рольова поведінка є однією з основних форм соціальної поведінки людини.

Третя підструктура – рольовий образ – це внутрішня сторона соціальної взаємодії, що характеризує особистісну детермінацію рольової поведінки людини. Рольовий образ – це уявлення особистості про власні ролі, визнання себе суб'єктом тієї чи іншої ролі, внутрішня модель ролі. Сукупність рольових образів людини, що стосуються її різних соціальних ролей, складає своєрідну рольову «Я»-концепцію (у термінології І. Гофмана – рольовий аутофрейм) особистості.

Спілкуючись з іншими людьми, які виступають у певних ролях, людина неминує вступає в рольову взаємодію з ними, тобто керує їхньою рольовою поведінкою та сама підпадає під вплив агентів взаємодії і їхніх ролей. Рольова взаємодія не завжди відбувається узгоджено та гармонійно, інколи вона супроводжується суперечностями – рольовими конфліктами. Рольові конфлікти – це суперечності, пов'язані із соціально-психологічними ролями особистості і їх структурою.

Про соціальну роль як про атрибут особистості можна говорити тоді, коли вона є прийнятною нею, тобто коли особистість відчуває рольову ідентичність, переживає себе суб'єктом ролі. Можна виділити такі форми рольової ідентичності: 1) статева – одна з основних форм ідентичності, що полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю; 2) етнічна – пов'язана із національною самосвідомістю, мовою й соціокультурними особливостями; 3) групова – пов'язана із членством у різних соціальних групах; 4) політична – пов'язана із соціальними та політичними цінностями; 5) професійна – пов'язана з професійними ролями.

Особливий погляд на зазначені проблеми відображено в інтеракціоністських теоріях. Так, у теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда, Ч. Кулі та Г. Блумера зміст соціальних процесів зводиться до взаємодії індивідів у групі та суспільстві. Соціальний світ індивіда та людства переповнюється соціальними взаємодіями, в яких велику роль відіграє «символічне оточення».

У теорії соціальної драматургії І. Гофмана як базові характеристики особистості, пов'язані з характером міжособистісних взаємодій, найчастіше розглядаються «Я-схеми» (self-schemas). Як зазначає І. Гофман, ці узагальнені форми розуміння себе слугують основою для інтерпретації як власної поведінки, так і поведінки інших. Як базисну характеристику особистості, що визначає вибір взаємодії, автори пропонують розглядати систему уявлень людини про себе (аутофреймів). Відкритість реальному світові і здатність багатовимірно сприймати світ залежить, з одного боку, від складності фреймової системи людини, а з іншого – від рівня її наближеності до тієї системи ціннісних орієнтацій, якої прагне досягти суб'єкт [10, 1963, р. 58; 3, 2000].

Як і будь-яка поведінка, рольова поведінка має

свою детермінацію: зовнішньосоціальну, коли рольова поведінка будується відповідно до рольових очікувань, на догоду вимог групи або соціуму; та внутрішню, відповідно до внутрішньої суб'єктивної моделі ролі.

Якщо рольові очікування й рольові переживання відповідають одне одному (тобто зовнішня і внутрішня моделі ролі збігаються), то рольова поведінка є однозначною. Якщо ж між рольовими очікуваннями й інтерналізацією ролі існує суперечність, то виникає рольовий конфлікт. Тут можливими є різні варіанти. При внутрішній детермінації рольової поведінки ми маємо зовнішній рольовий конфлікт чи конфлікт рольової поведінки з рольовими очікуваннями. При зовнішній детермінації наявний внутрішній рольовий конфлікт або конфлікт рольової поведінки людини з її власними рольовими переживаннями.

Внутрішній і зовнішній конфлікти можуть переходити один в одного, зазнаючи групового тиску й соціального впливу, змінюючи свою рольову поведінку на соціально бажану, людина «заганяє» конфлікт усередину. Навпаки, якщо вона за внутрішнім спонуканням «скидає» із себе небажану роль, то конфлікт переходить у зовнішній.

У реальних ситуаціях рольова взаємодія – це двосторонній процес, а отже, структура рольової взаємодії є подвійною, тобто такою, що належить кожному із суб'єктів соціальної інтеракції. Так, у взаємодії двох суб'єктів (найпростіша модель взаємодії) кожен із них має образ соціальної ролі (рольову ідентичність), є суб'єктом рольових дій, поведінки та має взаємні рольові очікування (тобто на поведінку суб'єкта «А» впливають очікування з боку «Б» і навпаки).

У відносинах соціальних суб'єктів завжди спостерігається нерівнозначність у побудові та інтерпретації образів однієї й тієї самої соціальної ролі. Якщо образи збігаються з рольовими очікуваннями та ідентичністю, тобто роль інтерналізується й адекватно інтерпретується іншим соціальним суб'єктом взаємодії, то ми спостерігаємо рольову сумісність, або комплементарність ролей.

Рольовий конфлікт починається тоді, коли суб'єкти прагнуть до однорівневих соціальних ролей (здебільшого в межах однієї соціальної групи) при різних ресурсних можливостях. Такі причини лежать, наприклад, в основі того, що легко уживаються між собою двоє потенційних начальників, які займають приблизно один рівень в адміністративній ієрархії (начальник і його заступник).

Отже, рольовий конфлікт можна тлумачити не тільки як суперечність між соціальними ролями, а і як суперечність між соціальною поведінкою одних і соціальними очікуваннями інших. Таке тлумачення дає змогу розглядати рольовий конфлікт одночасно з особистісних і соціальних позицій, що дає додаткові можливості для аналізу. Адже не завжди зрозуміло, що таке суперечності ролей. Оголошуючи окремі ролі суперечливими дивергентними чи конвергентними без з'ясування того, які саме компоненти структури ролі вступають у суперечність, ми ризикуємо внести велику частку суб'єктивізму.

За всієї ґрунтовності та різнобічності дослідження рольової взаємодії послідовниками напрямів символічного інтеракціонізму (Дж. Мід) і психодрами (Дж. Морено) вони не охоплюють усіх соціально-

психологічних проблем, з якими стикається практичний соціолог-психолог при розв'язанні рольових конфліктів.

Вищевикладене розуміння дає змогу поновому тлумачити поняття дивергентності та конвергентності соціальних ролей. Конвергентними чи доповнюючими (інколи використовується термін «комплементарність») ми будемо називати такі взаємні ролі, коли рольові очікування соціальних суб'єктів частково або повністю відповідають рольовій поведінці (а зрештою і рольовим образам) іншого і навпаки. Така ситуація називається повною (чи гармонійною) рольовою сумісністю, коли взаємне задоволення ролями партнерів по спілкуванню є оптимальним.

Але оскільки і рольові образи, і рольові очікування є в кожного із соціальних суб'єктів, то збіг може бути частковим: наприклад, поведінка суб'єкта «А» відповідає очікуванням суб'єкта «Б», який задоволений процесом і результатами соціальної інтеракції, а от соціальна поведінка суб'єкта «Б» не задовольняє «А» і суперечить його соціальним очікуванням. У результаті ми отримуємо явище одностороннього рольового конфлікту.

Як показали наші дослідження, досить плідним може виявитись тлумачення рольової взаємодії в контексті соціальної психології особистості. Це дає можливість певною мірою зняти суперечність між соціологічними та психологічними підходами й розглядати інтеракцію не як взаємодію абстрактних соціально-психологічних ролей між собою, а як взаємодію особистості з власною роллю. Соціально-психологічна роль виступає як «посередник» у спілкуванні з іншими особистостями, як механізм вклячення особистості в соціальний контекст.

Висновки. Таким чином, у реальних ситуаціях спілкування рольова взаємодія – це двосторонній процес, а отже, структура рольової взаємодії є подвійною, тобто такою, що належить кожному з партнерів по спілкуванню. Так, у випадку спілкування двох людей (найпростіша модель взаємодії) кожен із партнерів має своє уявлення про власну роль (рольове переживання), є суб'єктом власних рольових дій і вчинків, має взаємні рольові очікування.

1. У відносинах двох людей один завжди є трохи активнішим за іншого. Якщо позиції лідера й веденого збігаються з рольовими очікуваннями та переживаннями, тобто одна людина хоче грати

роль лідера, а від іншої чекає ролі підлеглого, а її партнер – навпаки, то ми спостерігаємо рольову сумісність, або комплементарність ролей. Рольовий конфлікт починається тоді, коли обидва партнери прагнуть лідерських позицій, а від іншого чекають поступливості. Такі самі причини лежать в основі того, що легко уживаються між собою «сади́ст» і «мазохі́ст». Відомі випадки, коли стабільними виявляються шлюби, в яких один із подружжя набагато старший за іншого. Це відбувається в тому випадку, коли знаходять взаємне задоволення в потребі реалізації символічних ролей «Батька» – «Дочки» (чи навпаки: «Матері» – «Сина», якщо жінка старша за чоловіка). Ці ролі, як і попередні, складають рольові пари.

2. Комплементарними можуть бути і ролі, що не входять до рольової пари. Покажемо це на прикладі сімейних ролей. Чоловік у сім'ї відіграє роль «Покровителя», тобто є захисником своєї дружини, лідером, приймає всі важливі рішення. Водночас від дружини він очікує ролі «Господині», щоб смачно готувала, виховувала дітей. Дружині теж подобається грати роль «Господині», вона любить готувати, господарювати, а від чоловіка чекає заступництва й захисту. Можна прогнозувати з високою часткою ймовірності, що в такій сім'ї рольові конфлікти будуть рідкістю. Значно гірше, якщо взаємні очікування й домагання не збігаються. Наприклад, чоловік шукає від дружини ролі «Сексуальної партнерки», а вона хоче бути «Коханкою» чи «Подругою» і проводити час в інтимних розмовах. У цьому разі неминучі конфлікти, пов'язані із суперечністю сімейних ролей, а отже, така сім'я буде час від часу переживати кризи сімейних стосунків.

3. Отже, рольовий конфлікт можна тлумачити не тільки як суперечність між ролями партнерів по спілкуванню, а і як суперечність між поведінкою одних та очікуваннями інших. Таке тлумачення дає змогу розглядати рольовий конфлікт одночасно з особистісних і соціальних позицій, що дає додаткові можливості для аналізу. Адже не завжди зрозуміло, що таке суперечності (дивергентність) ролей і що взагалі розуміється під суперечностями ролей, які вважаються символами абстрактними символами. Оголошуючи окремі ролі суперечливими чи ні, дивергентними чи конвергентними без з'ясування того, які саме компоненти вступають у суперечність, ми ризикуємо внести велику частку суб'єктивізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горноста́й П.П. Рольова компетентність і адаптивність особистості / П.П. Горноста́й // Гімназія на зламі століть : практико-орієнтов. посібник. – К., 1999. – С. 116–123.
2. Горноста́й П.П. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості / П.П. Горноста́й // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 23–25.
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни [Электронный ресурс] / И. Гофман ; пер. с англ. и вступ. статья А.Д. Ковалева. – М. : КАНОН-пресс-Ц : Кучково поле, 2000. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/128986>, свободный. – Название с экрана.
4. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. – М. : Изд-во политической литературы, 1967. – 383 с.
5. Краснокутская С.Н. Анализ состояния проблемы социальной компетентности в отечественной и зарубежной литературе [Электронный ресурс] / С.Н. Краснокутская // Сборник научных трудов Северо-Кавказского технического университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2005. – № 1. – Режим доступа: <http://ncstu.ru>, свободный. – Название с экрана.
6. Платонов Ю.П. Социальная психология поведения : учебное пособие / Ю.П. Платонов. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
7. Смирнов П.И. Социология личности : учебное пособие / П.И. Смирнов. – СПб. : Социологическое общество им. М.М. Ковалевского, 2001. – 380 с.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 400 с.
9. Ушами́рская Г.Ф. Интернализация социальных ролей учащейся и студенческой молодежи / Г.Ф. Ушами́рская. – Волгоград, 2002. – 170 с.
10. Goffman E. Stigma / E. Goffman. – N. Y. : Prentice Hall, 1963. – 212 p.

УДК 316.74:378.147.016(477)

И.С. НЕЧИТАЙЛО

СОЦИАЛИЗИРУЮЩИЙ ПОТЕНЦИАЛ СКРЫТЫХ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ ВУЗОВ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ КОМПЕТЕНТНОГО СПЕЦИАЛИСТА**Нечитайло Ирина Сергеевна** - старший преподаватель кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», кандидат социологических наук

У статті аналізуються проблеми соціально-професійного становлення особистості компетентного, конкурентоспроможного фахівця у вищій школі. Піднімається питання вивчення ролі прихованих навчальних програм у відношенні даного процесу. Здійснюється спроба теоретичного обміркування та обґрунтування соціалізуючого потенціалу цих програм.

Ключові слова: вища школа, конкурентоспроможність фахівця, прихована навчальна програма, соціалізація, соціально-професійне становлення.

В статье анализируются проблемы социально-профессионального становления личности компетентного, конкурентоспособного специалиста в высшей школе. Поднимается вопрос изучения роли скрытых учебных программ в отношении данного процесса. Осуществляется попытка теоретического осмысления и обоснования социализирующего потенциала этих программ.

Ключевые слова: высшая школа, конкурентоспособность специалиста, скрытая учебная программа, социализация, социально-профессиональное становление.

In the article analysed is devoted to a problem of socially-professional formation of the person as a competitive expert at the higher school. Author brings up the question on an important role of the hidden curriculums concerning the given process. Following from this attempt of considering and substantiation of the socializing potential of hidden curriculum is carried out.

Keywords: higher school, competitiveness of the expert, hidden curriculum, socialization, socially-professional formation.

© И.С. Нечитайло, 2011

На сегодняшний день накопившиеся противоречия, связанные с подготовкой молодого поколения к профессиональной деятельности, привели отечественную высшую школу в кризисное состояние [1, с. 1-3]. Имеет место проблема несоответствия спроса и предложения на рынке труда. Дипломированных специалистов становится все больше, в то время, как преобладающее их большинство не имеет возможности профессиональной самореализации по специальности. Это влечет за собой ряд негативных последствий для экономики страны и украинского социума в целом: утрату молодежью мотивации труда, интереса к легальной занятости, распространение пассивных, нерегламентированных и деструктивных моделей поведения и др. [2, вып. 11, с. 235-236].

Сложившаяся проблемная ситуация обусловлена рядом объективных факторов, связанных с высокой динамикой социальных процессов, быстрым «старением» знаний, зависимостью системы образования от внешних условий, прежде всего, экономического и политического характера. Общество требует специалиста «нового формата» – компетентного, конкурентоспособного, легко адаптирующегося к изменчивым условиям окружающей среды. Подготовка такого специалиста возможна только при условии полноценности процесса его социально-профессионального становления. Основным субъектом данного процесса является высшая школа, что выдвигает

на первый план вопросы, связанные с повышением ее социализирующего потенциала и конкретизации этих вопросов на уровне образовательных и воспитательных практик высших учебных заведений.

В целом, в мировом научном сообществе сегодня уделяется довольно много внимания проблеме снятия негативных тенденций в образовании, что находит отражение в многочисленных публикациях отечественных и зарубежных авторов. А именно: осуществляется переосмысление различных образовательных теорий и концепций в области педагогики, социологии, философии образования и др. (Н. Бибик, В. Кремень, О. Овчарук, И. Фрумин, Е. Прокофьева и др.). Активно исследуются пути выхода из кризиса системы образования и связанные с этим проблемы совершенствования образовательного и воспитательного процесса в системе высшего образования (С. Антонова, В. Астахова, В. Журавский, Л. Карпец, Е. Подольская, Е. Прокофьева и др.), а также проблемы рынка труда и трудоустройства молодежи после окончания вуза (Е. Головаха, Н. Комарова, В. Оссовский, Н. Федоренко и др.). Отдельные идеи и выводы перечисленных авторов в своей совокупности создают мощную теоретико-методологическую основу для внедрения инноваций в деятельность высших учебных заведений с целью совершенствования условий социально-профессионального становления личности конкурентоспособного специалиста. На этой основе в практику большинства современных

вузов активно внедряются инновационные, экспериментальные формы образовательной и воспитательной деятельности; расширяется и совершенствуется ресурсное обеспечение образовательного процесса и т. д. Однако практическая реализация подобных мер далеко не всегда способствует достижению основной цели высшего образования – формированию личности компетентного, конкурентоспособного специалиста, востребованного на рынке труда. На наш взгляд, такая ситуация связана с тем, что не учитывается специфика скрытых учебных программ. В отечественной социологии вопросы, связанные с анализом роли и изучением социализирующего потенциала этих программ, остаются недостаточно освещенными и мало исследованными.

Исходя из сказанного, в данной работе мы преследуем цель теоретического осмысления потенциала скрытых учебных программ в отношении процесса социально-профессионального становления личности компетентного, конкурентоспособного специалиста в высшей школе.

Конкурентоспособность выпускника вуза обеспечивается, с одной стороны, – процессом усвоения знаний, умений, навыков, соответствующих области будущей профессиональной деятельности и развития способностей их применения в условиях стремительных перемен. С другой стороны – процессом личностного становления как человека гуманного, ответственного, обладающего гражданскими и моральными качествами. В стенах вуза данные процессы переплетаются в единый процесс социально-профессионального становления личности как процесс социализации, усвоения индивидом образцов поведения, социальных установок, норм и ценностей, знаний и навыков, позволяющих ему успешно функционировать в области будущей профессиональной деятельности и обществе в целом. При этом задача вуза заключается в создании благоприятных условий для обеспечения необходимой направленности данного процесса на достижение конкретного результата – компетентного, конкурентоспособного специалиста. Для реализации этой идеи в отечественную высшую школу внедряется компетентный подход, следуя которому, результатом процесса профессиональной социализации должен стать специалист, обладающий набором определенных компетенций, обеспечивающих ему конкурентоспособность, соответствие довольно высоким требованиям рынка труда и современного социума в целом [3, с. 52-54]. Существует множество трактовок понятия «компетенция». Общеизвестная и наиболее распространенная из них заключается в следующем: компетенция – способность применять знания, умения и личные качества для успешной деятельности в определенной профессиональной области [4, с. 21]. Компетенции формируют компетентность. Для каждой специальности существует перечень компетенций, которые должен получить молодой специалист вместе с дипломом о высшем образовании. В соответствии с чем осуществляется структурная и содержательная переработка образовательных программ. Программы высшего образования предлагается строить следующим

образом: сначала определяются компетенции, а затем формулируются образовательные программы. Предметная и функциональная области учебной дисциплины встраиваются во внутреннюю и внешнюю среду компетенций как их составляющие [3].

Идеи компетентного подхода получили широкое распространение в современном образовательном пространстве. Тем не менее, они имеют как сторонников, так и противников. Последние настаивают на том, что данный подход не приносит ничего нового в практику отечественной высшей школы, да и вообще, компетенции специалиста не могут быть сформированы учебным заведением, они формируются в процессе последующей трудовой деятельности. Более того, в стенах вуза невозможно проверить, насколько успешно этот процесс осуществляется. Узнать это можно лишь по результатам послевузовской профессиональной деятельности человека, основываясь на результатах его труда [4, с. 21]. Не будем оспаривать данную точку зрения, возможно, некоторые компетенции, связанные со спецификой той или иной области профессиональной деятельности, действительно, невозможно сформировать в стенах вуза. Однако существует перечень «универсальных» компетенций, которые не менее важны для успешной деятельности специалиста, и вполне могут быть получены в вузе, в ходе образовательно-воспитательного процесса. Среди таковых, например, – владение культурой мышления, умение аргументированно строить речь, способность кооперации с коллективом, стремление к саморазвитию, умение критически оценивать собственные преимущества и недостатки, намечая пути устранения последних, осознание социальной значимости профессии, умение использовать теоретические положения и методы различных наук в решении профессиональных задач и др.

Разные вузы по-разному справляются с задачей формирования перечисленных компетенций. Одним это удается в полной мере, другим – частично, а третьим не удается вообще. В действительности, обеспечение ожидаемого эффекта от реализации компетентного подхода, далеко не всегда зависит от внедрения инноваций и внесения корректив в официальные образовательные программы и планы в соответствии с государственными образовательными стандартами и требованиями общества. По нашему убеждению, в этой связи велика роль скрытых учебных программ.

Термин «скрытая учебная программа» вводится в научный оборот представителями критической педагогики, с целью раскрытия механизмов формирования человека в соответствии с целями общества [5, с 3-7]. Официальная учебная программа открыта для всех, ее цели и задачи четко определены и понятны для каждого. Под скрытой программой, как правило, понимается:

- особая структура и стиль обучения, подбор знаний и предметов, оказывающих на обучающегося незаметное воздействие и заставляющих его (возможно, в ущерб естественным склонностям) принимать навязанную обществом роль [6, с. 60];

- набор ценностей, установок и принципов, которые преподносятся в процессе обучения неявным образом, в отличие от официальной

учебной программы, охватывающей те области академического знания, которые считаются необходимыми для изучения [7];

- единый набор образовательного опыта, распространяемого учебными заведениями, учителями, преподавателями, путем практической деятельности, которая не всегда является обязательной, документально регламентированной [8, С. 2].

В целом анализ теоретического наследия, представленного работами различных авторов, посвященных изучению скрытых программ в образовании и их влияния на процесс становления личности, позволяет сделать следующие выводы: во-первых, о скрытых учебных программах говорится, преимущественно, в контексте школьного образования. Во-вторых, это делается, как правило, с отрицательной коннотацией: подчеркивается роль «невидимого учебного плана», «неявной педагогики» в воспроизводстве несправедливого социального неравенства, существующего в обществе, путем лишения выходцев из низших слоев возможности самореализоваться, проявить свои индивидуальные способности, использовать их для достижения более высоких позиций в социальном пространстве [7; 9, с. 2-5; 10, с. 10].

Однако, по нашему убеждению, введение в научный оборот термина «скрытая учебная программа» важно тем, что с его помощью становится возможным описание и объяснение образовательной деятельности учебных заведений как нечто большего, чем просто передача знаний, устанавливаемых официальными учебными планами. На наш взгляд, посредством скрытой программы возможно не только воспроизводство неравенства, но и культурное воспроизводство. Она может как ограничивать индивидуальные проявления личности, так и способствовать их развитию, формировать качества, необходимые для успешной самореализации индивида в социально-профессиональной сфере жизнедеятельности.

Цели данной статьи в наибольшей степени соответствует определению скрытой программы, как совокупности культурных смыслов и моделей, которые спонтанно транслируются образовательной средой – системой взаимосвязей и отношений, образцами коллективного действия, складывающимися в процессе образовательной коммуникации, реально реализуемыми в этой среде ценностями и нормами [11, т.VIII, с. 93]. Скрытая учебная программа инкорпорирована в агентов образовательного процесса, составляет часть габитуса преподавателей, а, следовательно, ее можно рассматривать как структуру, формирующую габитусы студентов. Содержание скрытой учебной программы представлено схемами структурирования опыта. На уровне официальной программы студент получает определенный набор знаний, умений и навыков, а на уровне скрытой – происходит «усвоение культурных смыслов, типизаций и интерпретаций», существующих в рамках определенной экспертной культуры

(требований учебной дисциплины) и академической культуры учебного заведения [11, с. 95]. Исходя из таких рассуждений, социально-профессиональное становление личности в высшей школе обеспечивается пересекающимися процессами социализации в рамках экспертной и академической культуры, которые являются основными функциями скрытой учебной программы. Социализация в рамках экспертной культуры – усвоение правил, норм, ценностей, образцов поведения, относящихся к сфере будущей профессиональной деятельности. Социализация в академическом поле – прежде всего, усвоение определенных норм, образцов поведения, а также развитие индивидуальных стратегий, позволяющих добиться успеха в тех или иных практических ситуациях [11, с. 94-96]. Сюда, на наш взгляд, также можно отнести, усвоение общекультурных норм и ценностей (как социально одобряемых и разделяемых большинством людей представлений о справедливости, патриотизме, любви, дружбе и т. п.).

Таким образом, практическая реализация компетентностного подхода должна предусматривать конструктивные преобразования не только официальных, но и скрытых учебных программ. Одним из путей осуществления подобных преобразований является совершенствование педагогических практик, исходя из того, что встроенная в педагогические практики скрытая программа является структурой, формирующей габитусы студентов [11, с. 94; 12, с. 59].

В то же время доказано, что одни и те же практики ведут иногда к совершенно разным результатам в разных учебных заведениях [12; 13, с. 4-8]. В связи с этим необходимы преобразования той части скрытой программы, которая представлена характеристиками «этоса» учебного заведения, создающими «контекст» обучения. К таким характеристикам можно отнести следующие: общая ориентация учебного заведения на успех, система поощрений и наказаний, социально-психологическое самочувствие обучающихся и обучающихся, их участие в принятии решений и организации каких-либо элементов жизни учебного заведения и др.

Исходя из таких рассуждений, скрытая учебная программа представляет возможности формирования компетенций, необходимых выпускнику вуза для успешной социально-профессиональной самореализации. Корректировка скрытых программ открывает возможности эффективного управления процессом становления компетентного, конкурентоспособного специалиста, в соответствии с требованиями современного рынка труда и общества в целом. В этой связи возникает необходимость более глубокого, детального исследования содержательной и структурной специфики скрытых программ вузов, конкретизации путей, методов, способов повышения их социализирующего потенциала. Это могло бы способствовать разрешению противоречий, имеющих место в отечественной высшей школе и приблизить ее выход из кризиса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Карпець Л.А. Криза сучасної освіти і шляхи її подолання / Л.А. Карпець // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. (Серія: Філософія. Філософські перипетії). – 2010. - № 917. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>. Загл. с екрана. 1.03.2011.
2. Федоренко Н. Дисбаланс ринку праці та професійної підготовки / Н. Федоренко // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 11. – К. : Ін-т соц-гії НАН Укр., 2008. – 368 с. – С. 234 – 243.
3. Антонова С. Г. Учебная дисциплина в пространстве общекультурных компетенций / С.Г. Антонова // Вестник высшей школы. – 2010. – №3. – С. 51-57.
4. Сенашенко В. С. О компетенциях, квалификации и компетентности / В. С. Сенашенко, В.А. Кузнецова, В.С. Кузнецов // Высшее образование в России. – 2010. – №6. – С. 18-26.
5. Illich I. Deschooling Society. – 1970. Режим доступу: <http://www.preservenet.com/theory/Illich/Deschooling>. Загл. с екрана. 5.03. 2011.
6. Фрумин И. Д. Вызов критической педагогики / И. Д. Фрумин // Вопросы философии. – 1998. - № 12. – С. 55-63.
7. Википедия. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. Загл. с екрана. 23.11.2010.
8. Браславски С. Куррикулум / С. Браславски // International Bureau of Education. – С. 1-5. Режим доступу: <http://www.ibe.unesco.org>. Загл. с екрана. 2.09.2010.
9. Blumenfeld L. Dumbing Us Down: the Hidden Curriculum of Compulsory Schooling By John Taylor Gatto // The Blumenfeld Education Letter. – May 1993. Режим доступу: <http://www.johntaylorgatto.com/bookstore/dumbdndblum3.htm>. Загл. с екрана. 5.03. 2011.
10. Bowles S., Gintis H. Schooling in Capitalist America. London: Routledge & Kegan Paul, 1976. – P. 186.
11. Дудина В. Экспертные культуры и скрытая учебная программа в высшем образовании / Дудина Виктория Ивановна // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. VIII, № 2. – С. 93-109.
12. Ильина Н.Ф. Раскрытие инновационного потенциала педагога в ходе непрерывного образования / Н.Ф. Ильина // Инновации в образовании – 2010. - №8. – С. 59-65.
13. Фрумин И. Д. Невидимый этос школы / И. Д. Фрумин // Директор школы. – 1999. – № 8. – С. 3-9.

УДК 37.01

В.В. ПАШКОВ

ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Пашков Володимир Васильович - ректор Запорізької академії післядипломної педагогічної освіти, доцент, кандидат філософських наук

У статті аналізуються стратегічні напрями розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів. Визначається роль вчителя в функціонуванні та розвитку суспільства. Досліджено поняття «ефекти», що дозволить визначити підстави професійної рефлексії освіти педагогів.

Ключові слова: підвищення кваліфікації вчителів, ефекти, професійна діяльність, суспільство, освіта.

В статье анализируются стратегические направления развития системы повышения квалификации учителей. Определяется роль учителя в функционировании и развитии общества. Исследуется понятие «эффекты», которое позволяет определить основания профессиональной рефлексии образования педагога.

Ключевые слова: повышение квалификации учителей, эффекты, профессиональная деятельность, общество, образование.

In the article analysed strategies the directions of development of teacher training. The author specifies the role of teacher in the functioning and development of the society. The investigation of the concept of «effects», done in the article, would help to determine the basis for the professional reflection of teacher's education.

Key words: teacher training, effects, professional activities, society, education.

© В. В. Пашков, 2011

Політичні, соціально-економічні й науково-технічні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, є визначальними факторами реформування системи освіти в Україні. У суспільній свідомості все більше утверджується розуміння значимості освіти як найважливішої духовної цінності, як фактора соціального просування й професійного зростання, який забезпечує більш високу якість життя в різних його проявах - у політичній, дозвільневій, сімейній та інших сферах.

Одночасно в глобальному цивілізаційному контексті розробляються й втілюються ідеї безперервної освіти, її гуманізації, соціально-культурної орієнтації, аксіологізації, використання в навчанні нових інформаційних технологій.

Це деякою мірою пов'язується з необхідністю реформування освіти, відмовою від жорстких стереотипів навчання.

Орієнтація системи освіти на сучасні й перспективні види діяльності обумовлює пошук нових освітніх форм, ініціює створення нових типів навчальних закладів - гімназій, ліцеїв, коледжів, недержавних освітніх закладів. Їхнє функціонування поряд з державними освітніми школами створює реальні можливості для вільного вибору форм і змісту освіти, дозволяє більш диференційовано будувати освітню стратегію як держави, так і сім'ї та особистості.

Все це веде до адекватного осмислення викликів сучасної епохи, визначаються пріоритетні

завдання філософії освіти. Одним з яких є розгляд вирішальної ролі професійної діяльності педагога. Звідси випливає необхідність подальшої активізації досліджень як у галузі підготовки до викладання конкретного предмета, так і в галузі перепідготовки й підвищення кваліфікації вчителя в широкому її розумінні.

Проблема вдосконалення професійної культури вчителя стає пріоритетним завданням, тому що від рівня його професійних знань у вирішальній мірі залежить успіх оновлення й реформування освіти.

Спостереження та аналіз діяльності багатьох учителів свідчить про те, що педагогічні навчальні заклади не забезпечують повною мірою саме розвиток професійно-особистісних якостей як інтеграції зовнішніх вимог і внутрішньої сутності людини.

Аналіз сучасної філософської, психолого-педагогічної літератури, дисертаційних досліджень свідчить про посилену увагу до процесу підвищення кваліфікації педагогічних працівників, можливостей системи післядипломної освіти. Так, зокрема, фундаментальні проблеми підвищення кваліфікації педагогічних кадрів висвітлюються в монографічних роботах В.І.Бондаря, І.П.Жерносека, М.Ю.Красовицького, С.В.Крисюка, В.І.Маслова, Н.Г.Протасової, О.П.Тонконової, П.В.Худомінського та ін. У роботах психологів А.І.Божович, Н.В.Кузьміної, Ю.Н.Кулюткіна, Г.С.Сухобської розроблено психологічні засади розвитку особистості вчителя, визначено професійно-особистісні якості педагогів відповідно до їх соціальної ролі.

Окремі аспекти підготовки і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів знайшли відображення в роботах А.В.Даринського, О.Г.Мороза, В.І.Пуцова, В.А.Сластьоніна, Г.О.Штомпеля та ін.

Останнім часом відбувається активний пошук шляхів вдосконалення діяльності в галузі перепідготовки педагогічних кадрів, а саме: в контексті підвищення їхнього професіоналізму (Н.Богомолова, В.Бриліна, А.Грищенко, І.Гурська, І.Колесникова, С.Крисюк, В.Ликова, А.Петровська, І.Цимбалюк та ін.), але треба зазначити, що ці напрацювання представлені тільки в напрямку психолого-педагогічної діяльності. В рамках соціально-філософського дослідження розробки соціокультурного контексту підвищення кваліфікації вчителів відсутні.

Значимість безперервного розвитку понятійної канви (категоріальної сітки) післядипломної освіти на підставі нового розподілу акцентів відомих представлень і формулювання у цьому зв'язку, нових парадигм, детермінована висунутими вимогами до змін професійного й особистісного статусу працюючого вчителя. Поняття «вимога» припускає наявність «об'єктивних системних примусових зв'язків», які «виявляються в історії як «виклики» - різного роду труднощі й проблеми, точніше – загроза й пряме порушення соціальних функцій, цінностей і потреб груп та індивідів» [1, 17]. У цьому зв'язку ми включимо в наше дослідження поняття «ефекти», що дозволить визначити підстави професійної рефлексії освіти дорослих у розвитку й аналізі процесу підвищення кваліфікації вчителів у межах післядипломної педагогічної освіти.

Ефекти післядипломної освіти педагогів з

певною часткою умовності можна представити як професійні (розвиток готовності працюючого вчителя до розширення професійного досвіду в контексті гуманітарного дискурсу й сучасного уявлення проблеми людини у світі, що змінюється) і особистісні (розвиток психологічної готовності до самореалізації відповідно до зовнішніх обставин і ціннісного самовизначення) перетворення, пов'язані з розширенням горизонту в зв'язку з освітньою взаємодією.

Андрагогічна рефлексія досвіду підвищення кваліфікації педагогів на підставі компаративних критеріїв аналізу його результатів як відповіді на соціокультурні виклики розглядає суб'єктів освіти в широкому контексті системних зв'язків об'єктивної дійсності й суб'єктивної реальності, визначила концептуальне багатство сучасної теорії додаткової безперервної професійної освіти працюючих педагогів.

Концепції післядипломної освіти педагогів здобули найважливіший сучасний орієнтир – підготовка адекватної відповіді соціокультурному виклику суспільства системі освіти як найважливішому імпульсу розвитку особистості в професійній діяльності.

Образ учителя ХХІ століття розглядається в контексті «потребного майбутнього», «яке ми повинні спочатку згенерувати як «послідовні, альтернативні образи майбутнього» [2, 328]. У теорії освіти складаються певні уявлення про образ учителя, предикати ідеального образу, які для андрагога набувають сенсу орієнтирів післядипломної освіти: «гуманістичні орієнтації; освіченість, яка забезпечує широту горизонту в сприйнятті, розумінні й поясненні сутнісно значимих аспектів того, що відбувається; глибокі професійні знання; готовність до прийняття незвичайної інформації; орієнтація на творчість; діалогічність мислення; здатність мислити не тільки детерміновано, але й в імовірнісних категоріях; здатність до рефлексії, до використання її результатів у подальшій роботі; готовність нести моральну відповідальність за результати професійної діяльності, розвинене відчуття часу, здатність міркувати про майбутнє, бачити себе включеним у майбутнє» [3, 6-7].

Показово, що серед пріоритетних результатів у межах роботи з підвищення кваліфікації вчителів у низці публікацій називаються ефекти розвитку загальної культури, позитивної ціннісної орієнтації, підвищення рефлексивності, розвитку методологічного мислення, відкритості новому, розвитку самосвідомості (там же). Висловлюються ідеї про необхідність культурологічної експертизи змісту, методів і форм педагогічної освіти, а також осмислення із цих позицій нових ефектів освіти, у тому числі - пов'язаних з комп'ютерними технологіями (там же).

У контексті професійної й особистісної рефлексії в ряді публікацій ставиться питання як про можливі позитивні ефекти реалізації педагогічних задумів, проектів, інновацій, так і про ймовірні негативні наслідки нереалізованих ідей [3]. У цьому зв'язку висувається концепція якості освіти як забезпеченість умов для розвитку ряду життєво-значимих здатностей суб'єкта як ефектів освіти – «мобільність, різнобічність, здатність оперативної

зайняти нове місце в соціальній групі або в процесі виробництва, що змінюється» [4,5].

Як приклад наведемо дані соціологічних досліджень про образ учителя в контексті соціокультурних змістів і цінностей сучасного суспільства, бо, на жаль, цей образ у дійсності дуже відрізняється від критеріальних ознак, які пред'являє сучасність до вчителя.

За даними вітчизняних соціологічних досліджень кожен третій респондент (34%) вважає виконуваним роботу задовільною, 42% опитаних висловлюють той або інший рівень незадоволеності роботою вчителів. Як позитивні риси відзначаються «висока освіченість» (10%) і «розум» (5%); «знання своєї справи» (7%); «вимогливість» (2%); «сумлінність» (2%) і «працьовитість» (2%). Аналізуючи представлені дані, можна відзначити, що за характеристиками «освіченість» і «розум» може стояти один із соціальних міфів про ерудицію й освіченість учителя. «Знання своєї справи» також викликає питання: яка саме справа мається на увазі? Адже мова може йти про навчання, виховання, трансляцію знань, виставляння оцінок, покарання тощо. Малограмотність учителів відзначають 3 % респондентів. З 6 % опитаних, які вважають сучасного вчителя порядною людиною, 4 % тих, хто вважає, що вчителі «більше намагаються одержати з батьків, ніж учити дітей», «вимагають гроші». А з 5% респондентів, що вважають учителя добрим стосовно дітей, 4% вважають його неухважним до учнів. На питання, задане учням: «Чи є серед Ваших учителів той (та), на кого Ви хотіли бути схожим(и)?», 42,3% учнів відповіли негативно; 42,3% - не замислювалися про це й тільки 15,4% вбачають у своєму вчителів зразок для наслідування; 75,1% дітей оцінюють рівень викладання швидше як середній, ніж високий, 19,5% - вважають його високим, 1,3%, - низьким, а 4,1 % - скоріше низьким, ніж середнім [5].

Такі дані дозволяють зробити висновок про те, що далеко не всі вчителі здатні приймати компетентні рішення. І лише деякі з них уявляють собі викладання як складну галузь діяльності, де база знань не завершена, піддана змінам і завжди відкрита для вдосконалення. Учителі в кращому разі здійснюють виховання учнів у дусі багатознання, що не припускає розвиток творчого ставлення до світу й себе, а школа продовжує виконувати своє старе соціальне замовлення. Учителі сьогодні залучені в процес передачі знань, і це стає головною метою їхніх відносин з учнями. Якість освіти визначається навченістю дітей, що, у свою чергу, визнається головним критерієм якості освіти (незалежно від підходу - знаннєвого чи компетентнісного). І саме на показник «навченості» працюють усі види контролю: стартовий, рубіжний, підсумковий.

Це, на наш погляд, пов'язано з тим, що сьогодні не існує моделі суспільного ідеалу. Немає й критеріїв оцінки діяльності людини, соціальної групи, організації, суспільства в цілому, що у свою чергу приводить: а) до невизначеності вектора виховання, визнаного на державному рівні; б) неможливості цілеспрямованої соціалізації з боку основних соціальних інститутів (у першу чергу - школи); в) культу неучтва й войовничого хамства; г) індиферентності й інфантильності молоді.

У свідомості молодих людей сьогодні переважає страх перед майбутнім. Соціальне самопочуття більшості представників молодого покоління тепер описується термінами «песимізм», «безнадійність», «розгубленість», «агресивність», «злість», «екстремізм». Провідним соціальним духовним станом особистості стали соціальна байдужість й егоїстичний атавізм. Дослідники відзначають численні риси, що свідчать про взаємне відчуження в молодіжному середовищі [5]. Отже, у ситуації, яка склалася, освіта в цілому й школа зокрема, не маючи у своєму розпорядженні надійної системи культурно-ціннісних орієнтирів, що спираються на світові й національно-культурні досягнення, нездатні повною мірою виконувати свої функції.

Відповідно місця педагога в суспільстві, орієнтованому на майбутнє, на наш погляд, повинна змінюватися. Вона може полягати для суспільства - у збереженні його цілісності в аспекті його соціокультурної репродукції; для світу дитинства - у розвитку щасливої дитини в роз'єднаному світі; для світу батьків - у допомозі для розвитку відповідальної й вільної особистості; для світу педагогічної професії - в усвідомленні того, що в усі часи змін ті, хто вчаться, успадковують землю.

Учитель сьогодні не може підтримувати власний авторитет тільки своїм соціальним статусом. Та й якість освіти, на нашу думку, варто визначати не стільки за мірою навченості, скільки за рівнем культури людини. Саме тому нам представляється необхідним у педагогічній освіті на перше місце поставити вміння мислити й приймати рішення, а підготовку педагогів у професійному плані розглядати як форму довічного професійного вдосконалення.

Отже, концептуальна відкритість теорії освіти в міжпарадигмальному просторі науки дозволяє постійно нарощувати досвід рефлексивного співвіднесення напрямків розвитку й результатів післядипломної освіти з реальним самовідчуттям педагога і його задоволеністю самостійно реалізованою зміною ситуацій у професійній і життєвій сферах, визначеним когнітивним природом суб'єктного й особистісного досвіду в освіті.

В освітніх ефектах андрагогічної взаємодії виділяють конкретно-змістовні, обумовлені професійною мотивацією суб'єкта до додаткової освіти, і метаефекти, які розвивають, трансформують ціннісно-орієнтаційну сферу особистісного досвіду суб'єкта освіти [6]

До метаефектів післядипломної освіти педагогів у межах підвищення кваліфікації відносять наступні [6]: позитивна позиція стосовно ролі освіти не тільки в професії, але й у житті; оцінка власних знань із погляду їхньої адекватності вирішенню життєвих і професійних проблем; відкритість новому знанню й здатність погоджувати їх із власною сформованою системою знань; потреба в інтерпретації дійсності з позиції нового знання; установка на прийняття творчої позиції іншого, навіть при її розбіжності зі своєю; установка на цінність колективного результату й власного внеску в нього; установка на власну суб'єктивність і відповідальність при реалізації цінностей у професії й житті; погодженість власного досвіду в різних сферах самореалізації,

установка на цілісність світосприймання; установка на прийняття протиріч дійсності й усвідомлення об'єктивних розходжень між бажаним і дійсним, проєктованим і виконуваним у реальності; конструктивне гнучке мислення, контекстуальне мислення; безпосередній прояв переживань, емоційна відкритість, правдивість у вираженні почуттів; здатність до самовладання в ситуаціях невизначеності або конфлікту; соціальне мислення й далекоглядність при прийнятті рішень; установка на пріоритетність здоров'я при виборі життєвої або професійної стратегії та ін.

Ефекти найбільш високого, «вирішального рівня» у професійному й особистісному розвитку суб'єктів післядипломної освіти педагогів – це метакогнітивні вміння (Ю. М. Кулюткін, І. С. Якиманська, М. О. Холодна та ін.): самопроєктування, самоконтроль, самооцінка, самокорекція на підставі рефлексії, орієнтованість у джерелах інформації, оцінка діяльності і її продуктивності на підґрунті критеріїв, перевірених соціальною практикою та ін. В системі підвищення кваліфікації педагогів, на жаль, ще досі не визначено напрямів оновлення в умовах ринкового та нового соціуму ієрархії цілей і того мінімуму обов'язкових знань, професійних умінь, які виправдовують поняття «підвищення кваліфікації» за принципом випереджального розвивального навчання, не враховуються визначені ефекти міжсуб'єктивної взаємодії в післядипломній освіті і тому доречно проаналізувати сучасні підходи до самоосвіти педагога. Рік, що настав, визнаний Роком освіти, і ми всі покладаємо на нього великі надії й справедливо чекаємо вирішення певних проблем. Головною фігурою освіти є і залишиться педагог, який є завжди людиною творчою. Саме творчість і творчий підхід характерні професії вчителя, педагога. Серед проблем, які в першу чергу необхідно вирішувати педагогічному співтовариству, це проблема самоосвіти. Сьогодні очевидно, що інформація в будь-якій галузі знань істотно і якісно не оновлюється кожні п'ять років або три роки. Тому діюча система підвищення кваліфікації не задовольняє повною мірою потреби вчителя в знаннях. Педагогові сьогодні необхідно звернути увагу на свою самоосвіту.

Перші навички самонавчання, сформовані споконвічно в освітніх установах, які вдосконалюються в процесі вищої (вузівської) і післядипломної освіти, набувають особливої значимості у дорослому віці, коли людині необхідно вирішувати безліч нетривіальних професійних і соціальних завдань, які вимагають володіння стратегіями самостійного пошуку, оцінки ролі впливу й міри значимості факторів, які впливають на особистість.

Суттєві зміни у всіх сферах життя постійно модифікують соціальне замовлення суспільства освіти, пред'являють все нові й нові вимоги як до її змісту, так і до форм трансляції, способам організації пізнавальної й практичної діяльності тих, що навчаються. У цих умовах на перший план висувається проблема безперервної освіти викладача, що все більше трансформується в самоосвіту, що дозволяє витримувати жорсткий «стандарт відповідності» реаліям життя, що швидко

змінюється. Крім того, широко поширюється в освітніх установах інноваційна педагогічна діяльність, пов'язана з відмовою від відомих штампів, стереотипів у навчанні, вихованні й розвитку особистості тих, хто навчається. Вона виходить за межі діючих нормативів, створює нові нормативи особистісно-творчої, індивідуально спрямованої діяльності педагога, нові педагогічні технології, які реалізують цю діяльність. У ній педагоги глибше реалізують себе як носії соціальних нововведень.

Адаптаційний аспект професійного самовдосконалення педагога обумовлений необхідністю професійного «виживання» викладача, його повноцінного функціонування як представника педагогічного співтовариства; готовністю відкривати соціальні, професійні й особистісні перспективи.

Для реалізації активності особистості педагога і його інноваційної діяльності сьогодні є великі можливості. Цьому сприяють зміни, які відбуваються в житті й відбиваються в мисленні людини: зняття обмежень у професійній діяльності, зменшення упереджених, а головне – нав'язаних думок і суджень, збільшення потоку інформації. Свобода дій і своєчасне реагування на зовнішні зміни дозволяють педагогові здобувати дуже важливі здатності, серед яких: готовність до реагування на несподіванки й прийняття самостійних рішень, що вимагають ризику, відповідальності за них, критичність в оцінці своїх і чужих дій.

У розглянутій проблемі самоосвіти викладача винятково великого теоретико-методологічного значення набуває ідея вітчизняного психолога Б. М. Теплова про те, що особистісні психологічні особливості не тільки виявляються в діяльності, але й створюються в ній. Педагоги, що працюють у сфері базової й додаткової освіти, викладачі навчальних закладів на різних щаблях освітніх сходів відчувають потребу в оновленні свого професійного багажу, пошуку нових підходів до одного з основних об'єктів педагогіки – навчального процесу. Міжнародні контакти, що розширюються, стимулюють приплив закордонних новацій, які ситуативно включаються у вітчизняну освітню практику без належного наукового аналізу.

Велике значення для розробки теорії й практики самоосвітньої діяльності педагога має дослідження М. В. Кларина, що на підставі теоретичного аналізу й характеристик інноваційних пошуків у побудові навчального процесу в сучасній закордонній педагогіці, пропонує типологію інноваційних моделей, визначає їхню загальну основу й можливості практичного використання. Значний інтерес представляє опис автором пошукового підходу до навчального процесу на підставі рефлексивної діяльності педагогів, що характеризує як процесуальний, так і змістовий бік навчання й спеціально вводиться в освоєваний зміст.

Пошуковий підхід реалізується в розробці таких процесуально орієнтованих моделей, які спрямовані на освоєння педагогами нового досвіду, який самостійно конструюється у вигляді моделі навчального процесу як організації: систематичної дослідницької діяльності тих, хто навчається; учбово-ігрової, моделюючої діяльності; комунікативно-

діалогової діяльності, активного обміну думками, творчої дискусії й ін.

Аналіз літератури (В. О. Сластенін, М. М. Левіна, А. В. Мудрик, М. В. Віленський та ін.) дозволив нам виділити наступні підходи до організації підвищення кваліфікації вчителів: (а) культурологічний - забезпечує формування змісту вищої педагогічної освіти через пріоритетний розвиток «людинознавства»; (б) особистісно-діяльнісний - пов'язаний з новими технологіями процесу навчання, які покликані здійснювати перехід від абстрактного формування особистості до педагогіки розвитку особистості; (в) полісуб'єктний (діалогічний) - проголошує суб'єктну позицію працюючого викладача, ставлення до нього як до унікальної особистості, персоналізацію професійної підготовки; (г) індивідуально-творчий - визначає структуру взаємодії викладача з іншими представниками освітнього простору; (д) акмеологічний - розкриває фактори (задатки, обдарованість, здібності, талант, сімейне виховання, саморух ін.), що сприяють досягненню вершин професійної майстерності.

У структурі самоосвіти педагога ми виділяємо дві складові: стилеутворюючу й мотиваційну. До особливостей творчого стилю діяльності педагога можна віднести наступні якості: здатність до бачення проблем, самостійність суджень, оригінальність мислення, легкість асоціювання, антиконформізм мислення, легкість генерування ідей, критичність мислення, здатність до переносу знань й умінь у нові ситуації, готовність пам'яті.

Особистісними корелятами творчого стилю діяльності вважаються особливості емоційно-вольової сфери особистості: здатність концентрувати творчі зусилля, завзятість, схильність до розумного ризику, сміливість і незалежність у судженнях, оптимізм, високий рівень самооцінки, прагнення й потреба впроваджувати нове тощо.

Головним системоутворюючим фактором професіоналізму особистості є образ шуканого результату, до якого прагне суб'єкт діяльності. Потреба в його досягненні, аналіз міри просування в напрямку до нього, пошук причин, що сприяють і перешкоджають його одержанню, формують професіоналізм особистості. Результат виражається не тільки в матеріальних і духовних цінностях, але й в особистісному перетворенні у процесі створення не тільки суб'єктивно, але й об'єктивно нового продукту. Виходячи із цього, можна припустити, що самоосвітня діяльність педагога утворить трирівневу структуру, де підставою служить рефлексія - осмислення особистістю власної пошуково-творчої

діяльності; креативно-перетворювальна діяльність і співтворчість.

На певному етапі виконання педагогічної діяльності в педагога складається індивідуальність у професійній діяльності. Виділяють кілька ознак індивідуальності: неповторність, цілісність, відносну закритість й автономність, непроникність для зовнішнього середовища, самість і самобутність, активність, творчість. У цьому зв'язку й з'являється термін «творча індивідуальність», що визначається як вища характеристика професійної творчості й включає: (а) інтелектуально-творчу ініціативу; (б) інтелектуальні здібності, широту й глибину знань; (в) чуйність до протиріч, схильність до творчого сумніву, здатність відчувати внутрішню творчу боротьбу; (г) інформаційний голод, почуття новизни, незвичайного в проблемі, професіоналізмі, жага пізнання.

Мотиваційна складова самоосвітньої діяльності викладача виникає внаслідок стану дискомфорту, коли його праця втрачає елемент особистісного саморозвитку, творчого потенціалу й перетворюється з самостійної особистісної цінності у спосіб заробітку. Ця складова розглядається нами у двох напрямках: з погляду місця професійної мотивації в (загальній структурі мотивів) і як оцінка ставлення викладача до змін, тобто потреби в педагогічних нововведеннях, їхньої сприйнятливості, що визначає змістовий бік творчої спрямованості професійної діяльності.

Як показує проведене нами дослідження, мотиви самореалізації займають гідно високе місце в системі мотивів самоосвітньої діяльності викладача - їх відзначають близько третини педагогів. Якщо вони виявляються пов'язаними із професійними педагогічними мотивами, то практично виключається прояв мотивів самоствердження, які придушують розвиток педагогічної діяльності.

Одним із важливих факторів, які сприяють здійсненню інноваційної діяльності, а отже, й самоосвіті педагога, є креативність викладача, яка необхідна для створення нового погляду, програми, підручника, а також для модифікації цього нового на рівні впровадження. Цей рівень впровадження самоосвіти педагога повинна забезпечити така освітня інституція як післядипломна педагогічна освіта. Розвиток післядипломної педагогічної освіти повинен стати стратегічним напрямом на безперервність освіти, а це все потребує глибоких, перш за все, концептуальних змін у системі перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Розов Н.С. Структура социальной онтологии - по пути к синтезу макроисторических парадигм / Розов Н. С. // Вопросы философии, 1999, №2.-С.3-22.
2. Тоффлер А. Футуршок. / Тоффлер А – Санкт – Петербург: СПб., 1997. - 671 с.
3. Соколовская Е.А. Предисловие/Современные ориентиры в образовании педагогов/Материалы научно-практической конференции «Непрерывное образование педагога: вероятностный прогноз и новые проекты». С.Петербург, 10-13 октября 1998 г.-СПб., 1998.-188 с
4. Кулюткин Ю.Н. Ценностно-смысловые ориентиры современного образования: Проблемные очерки. - СПб.: СпецЛит, 2009. - 96 с
5. Еволюція педагогічної освіти в Україні на етапі нації творення: Монографія / А. В. Сущенко, Т. І. Сущенко, О.О. Фунтікова та ін.; За заг. ред. О. О. Фунтікової. – Запаріжжя: КПУ, 2008. – 392 с.
6. Соколовская Е.А., Сухобская Г.С., Шадрин Т.В. Образовательные эффекты андрагогического взаимодействия/ Образование взрослых - глобальный диалог. Материалы международной научно-практической конференции, 23-27 мая 2009 г. / Под ред. Н.П.Литвиновой. - СПб.: РОО «Дом Европы в Санкт-Петербурге», 2009. - 250 с. - (Акция ЮНЕСКО: Неделя образования взрослых - 2009). - С. 102-105.

УДК 101.3

А.В. РЕШЕТНІЧЕНКО

УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСАМИ ЗРІЛОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ

Решетніченко Андрій Володимирович – професор кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, доктор філософських наук

У статті аналізуються параметричні ознаки соціальних конгломератів, механізми формування диспозиційних стадій, структури конструктивного та заключних етапів розвитку соціальних спільнот.

Ключові слова: соціальна спільнота, структура, критерії, механізми розвитку, конгломерація, формоутворення, позиціонування, конструктивізм, зникнення соціальних спільнот.

В статье анализируются параметрические признаки социальных конгломератов, механизмы формирования диспозиционных стадий, структуры конструктивного и заключительных этапов развития социальных общностей.

Ключевые слова: социальная общность, структура, критерии, механизмы развития, конгломерация, формообразование, позиционирование, конструктивизм, исчезновение социальных общностей.

In the article analysed the parametric features of social conglomerates mechanisms of dispositional stage, the structure of the constructive and the final stages of development of social communities.

Keywords: social community, structure, criteria, mechanisms of development, a conglomeration, forming, positioning, constructivism, the disappearance of social communities.

© А.В. Решетніченко, 2011

Неодмінною умовою подальшого після виникнення процесу розвитку соціальної спільноти¹ є проходження нею етапів «формування», «входження» та «коливань». Кожен з цих етапів знаменує собою унікальні особливості механізмів інституціалізації, стратифікації та соціалізації, які проходять соціальні спільноти на початкових етапах власного розвитку. У цьому зв'язку необхідно уточнити змістовно – сенсові особливості категорій «формування», «входження» та «коливань». Справа у тім, що ні одна із цих категорій не обмежується лише і тільки початковими етапами розвитку і охоплює всі без винятку стадії та етапи розвитку від «початку» виникнення суб'єкта і до «кінця» його існування. Разом з тим слід чітко розуміти, що самі по собі процеси «формування», «входження» і «коливань» мають дуже конкретні просторово-часові межі соціального оптимуму, коли, скажімо, буває вже занадто пізно чи несвоєчасно щось «формувати», кудись «входити» або ж «коливатись» відносно надзвичайно важливих, а у певних випадках і визначальних правових, моральних, етичних чи соціокультурних чинників. Таким чином, кожна соціальна спільнота має, з одного боку –

а) пройти неодмінні фази та етапи визначення своєї історичної, етнічної, професійної, інтелектуальної та духовної природи, а з іншого –

б) «вписатись» у дуже конкретні і нерідко обмежені терміни, визначені умовами, місцем та завданнями власного розвитку.

Разом з тим, самі по собі початкові етапи розвитку суб'єктів соціального буття не можуть надати їхнім матеріальним, фінансовим, правовим, аксіологічним та будь – яким іншим параметрам ознак повної визначеності та завершеності. Тому було б передчасним розуміти етапи «формування», «входження» та «коливань» соціальних спільнот як процеси їхньої повної фізичної, інтелектуальної та духовної зрілості. Обумовлені об'єктивною

необхідністю процеси інституціалізації, стратифікації та соціалізації соціальних спільнот на фоні доволі обмежених можливостей початкових етапів надає процесам розвитку ознак «конгломерату». Отже, «конгломерат» є визначеним у просторі і часі якісно виокремленим рівнем розвитку соціальних спільнот, сутність якого розкривають діалектичні механізми «формування», «входжень» та «коливання». У перекладі з латини *conglomeratus* означає «зібраний до купи», «накопичений» і відображає перш за все процеси початкового з'єднання різних предметів або частин, яким не властиві поки що ознаки єдності та цілісності утворення. Процеси конгломерації суспільних утворень відображають тим самим формальні, головним чином директивні, адміністративні засоби об'єднання різнорідних елементів та підсистем у такі соціальні спільноти, яким не властиві поки що ознаки єдності, цілісності, системності та гармонійності функціонування.

На рівні конгломерату соціальні спільноти започатковують такі механізми «формування», «входження» та «коливань», які визначають якісно нові ознаки як самого утворення, так і його принципово нові виробничі, правові, фінансові, інтелектуальні та духовні можливості. Разом з тим, характер розвитку соціальної спільноти на рівні конгломерату не в змозі забезпечити цьому якісно новому утворенню ознак єдності, цілісності, системності та гармонійності функціонування як окремих його складових частин, так і утворення в цілому. Тим самим процеси «формування», «входження» і «коливань» як базові механізми етапів розвитку соціальної спільноти на рівні конгломерату також будуть носити відносно частковий, початковий або ж спеціальний характер. Кажучи інакше, започатковані на рівні конгломерату процеси формування, входжень та коливань здатні набути своєї завершеності соціальної сутності лише за умов розгортання більш складно організованих

етапів та рівнів подальшого розвитку соціального утворення. А тепер розглянемо більш детально кожен з основних етапів розвитку соціальних спільнот з властивими їм стадіями та фазами.

Найважливішою ознакою процесу створення є набуття соціальною спільнотою певної форми, яка відображає конкретну чисельність її членів, демографічні, кваліфікаційні, фінансово-економічні, виробничі, нормативні, структурно-функціональні, матеріально-технічні, ідеологічні, валеологічні, культурні та духовні параметри кожного з її елементів, компонентів та підсистем. Особливість формування соціальних спільнот полягає у впливі майже кожного з складових факторів на процес функціонування та характер їх подальшого розвитку. Так, скажімо, важко недооцінити вплив особливостей різних сфер життєдіяльності, рівня кваліфікації, статевих, виховних чи інтелектуальних здібностей членів соціальних спільнот на успішність їх функціонування та перспективи подальшого розвитку. Звісна річ, що вихідний рівень кваліфікації, вікові, статеві, статусні, моральні, фінансові та інші базові складові діяльності виробничих, наукових, мистецьких або ж навчальних колективів принципово інакше впливатимуть на успішність їхнього функціонування.

Процес формування як головна умова початкових етапів розвитку соціальних спільнот нерідко носить суперечливий, конфліктний а то й деструктивний характер. Обумовлені здебільшого об'єктивними умовами процеси створення нових соціальних спільнот супроводжуються застосуванням далеко не завжди досконалих нормативно-правових документів, запровадження яких нерідко потребує жорстких силових, фінансових чи адміністративних засобів. Формування як процес нерідко зводить процедури створення нової соціальної спільноти лише до «формальних» заходів набуття нею лише ззовні визначеної форми за рахунок ігнорування змісту, сенсу, ідеї та духу створення самої цієї соціальної спільноти. До специфічних особливостей формування соціальних спільнот у ринкових умовах належить асоціальне по суті і фактично безпідставне ототожнення умов їхнього розвитку з утилітарно – прагматизованою групою факторів фінансово – економічного плану. Так, нерідко доведення до абсурду принципів отримання прибутку за будь-яку ціну та критеріїв індивідуалізації діяльності сприяє формуванню визначально аномічних, девіантних, конфліктогенних та їм подібних соціальних спільнот.

Набуття новими соціальними спільнотами певної форми та змісту має безумовну корелятивну залежність. При цьому процеси формування дуже рідко носять характер діалектично рівноцінних компонент створення нових соціальних спільнот. Спроби обмежити сутність процесів формування соціальних спільнот редукованими двозначними (біфуркаційними) механізмами не тільки дискредитують ідеї та принципи самої діалектики, а й створюють хибні уявлення про шляхи їх подальшого розвитку. Обумовлено це тим, що сутність як формальних, так і змістовних ознак нового соціального утворення визначає велика кількість конкретних операцій, процедур і технік кадрового, регламентного, матеріального, фінансового, психологічного та інших видів

забезпечення. Саме якість різноманітних видів забезпечення визначає як змістовні, так і формальні ознаки процесів формування соціальних спільнот. До числа першочергових з них відносять комплекс дій пов'язаних з реалізацією процесів селекції, розстановки та позиціонування персоналу. Кожна із цих стадій включає широке коло спеціальних операцій і процедур, форма та зміст яких виступають критеріями дієвості та ефективності кадрової політики, яка так або інакше здійснюється у процесах становлення та розвитку соціальних спільнот.

Започаткована у лоні теорії установки категорія «диспозиція» являє собою систему механізмів передуготованості суб'єкта соціального буття до сприйняття, оцінки або аналізу як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників існування. Отже диспозиційна стадія розвитку є такою важливою складовою етапу соціалізації соціальної спільноти, сутність якої визначають фази власне 1) передуготованості, а також 2) схильності та 3) прагнень. Більш детально ці процеси розкриваються, на нашу думку, розгорнутим механізмом очікувань, сподівань, схильності, нахилу, прихильності, готовності та бажань з боку окремих складових і соціальної спільноти в цілому.

Діалектична природа диспозиційної стадії проявляється, з одного боку, у повному використанні можливостей соціальних конгломератів, а з іншого – у започаткуванні більш високих рівнів розвитку соціальних спільнот. Диспозиційна стадія в цілісній системі розвитку соціальних спільнот включає наступні головні етапи:

1 етап – формування соціальної спільноти. Визначається формалізацією зв'язків, процесами індивідуалізації і дистанціювання. Завершується створенням соціального конгломерату.

2 етап – входження «частин» у «ціле». Характеризується проявом індивідуальної та мікрогрупової замкненості, ізольованості, полохливості, боязкості, підозри, нерішучості, несміливості та сором'язливості.

3 етап – коливань. Відрізняється переживаннями з боку складових власної непевності, хиткості становища, які протікають на фоні емоційних напружень, зривів та потрясінь.

4 етап – адаптації. Окреслюється різноманітними формами психофізіологічного, професійного, адміністративного, структурно-функціонального, організаційно-технологічного та операціонального пристосування до умов існування в середовищі найближчого та більш віддаленого соціального оточення.

5 етап – соціалізації. Виокремлюється шляхом засвоєння соціальних норм, цінностей та ідеалів у системі взаємовідносин «частин» і «цілого».

6 етап – інституціоналізації. Породжується за рахунок формалізації домінуючих для суб'єкта життєдіяльності функцій, критеріїв, механізмів, установок та стереотипів існування.

7 етап – інтеграції. Створюється завдяки всебічному розвитку кількості та якісних характеристик прямих і зворотних зв'язків між базовими складовими суб'єкта управлінської діяльності.

8 етап – розквіту. Базується на розгортанні акмеологічних форм реалізації окремими

складовими і суб'єктом управлінської діяльності в цілому фізичних, професійних, інтелектуальних, виховних, соціокультурних та духовних складових властивого йому гуманістичного потенціалу.

9 етап – зрілості. Ґрунтується на конформатизації усталених зв'язків і залежностей між складовими суб'єкта життєдіяльності.

10 етап – розпаду. Обумовлений природними для суб'єкта життєдіяльності процесами дезинтеграції, занепаду, розкладання та зникнення усталених зв'язків і залежностей між частинами і цілим.

Особистістю людина стає не в будь-якому, а лише у високорозвиненому соціальному середовищі. Соціальна ж спільнота стає повноцінно розвинутою лише за умов налагодження всебічних зв'язків між усіма членами та гармонізації умотивованих загальними цінностями дій. Так, на рівні конгломерату різні індивіди лише збираються до купи, де виконання функцій носить головним чином примусовий характер, а зв'язки залишаються частковими і епізодичними. У значно більш складно організованих процесах сепаратизації кардинально збільшується число первинних соціальних утворень у вигляді мікрогруп, бригад, бюро, відділів, секторів, цехів, виробництв тощо. Саме сепаратний рівень розвитку наділяє соціальні спільноти ознаками регламентації дій, підвищує рівень регуляторних відносин, інституалізує матеріально-технічні, правові, фінансово-економічні відносини. Процеси сепаратизації наближають до розуміння того, що соціальною спільнотою може стати лише за умов усвідомлення суб'єктом необхідності не тільки брати, очікувати і вимагати, а й віддавати, сприяти та допомагати іншим. Наближають, але не забезпечують необхідним арсеналом засобів для практичної реалізації не тільки професійного, а й повномасштабного фізичного, інтелектуального і духовного потенціалу. Кажучи інакше, якщо на до інтегральних шаблях розвитку суб'єкт лише бере участь у реалізації базових функцій життєдіяльності соціальної спільноти, то сам процес соціальної інтеграції виступає умовою розгортання нових, додаткових, незрівнянно більш багатих можливостей як кожної окремої особистості, так і соціальної спільноти. Тим самим процес інтеграції створює такі нові можливості діяльності соціальної спільноти, яких на попередніх рівнях не існувало. Отже, базові структури процесів інтеграції виконують роль креативних складових розвитку соціальних спільнот, коли процес колективної творчості стає реально можливим для кожного зокрема і всіх разом взятих. Лише інтегральний рівень розвитку здатен створювати умови прояву творчої активності в ситуації групового чи колективного стимулювання інтелектуальної діяльності.

У цьому зв'язку постає ряд конкретних питань, пов'язаних з формуванням та практичною реалізацією цих нових, креативних за своєю суттю можливостей соціальних спільнот. Головні з них мають дати відповідь на те, які ж саме етапи, стадії та фази розвитку сприяють формуванню цього нового інтелектуального і духовного потенціалу та за яких умов ці нові можливості можуть бути реалізовані на практиці?

Відповідь на ці питання криється у самій історії розвитку суспільства, яка наділяє соціальні

спільноти якісно новими можливостями на етапах прискорення темпів науково – технічного прогресу (НТП), які безпосереднім чином пов'язані з процесами інформатизації суспільства. У такому разі мова повинна йти не тільки про формування нових понять, принципів, вимог та умов забезпечення прямих і зворотних зв'язків між суб'єктами соціального буття, а й про насиченість комунікаційних процесів значно більш багатим соціальним змістом та сенсом.

При цьому керівник має бути методологічно дуже обережним при користуванні уявленнями про природу, характер та механізми комуналізації.

Перше, чого ні в якому разі не слід забувати ні тим більше застосовувати на практиці, так це абсолютизації будь-яких принципів і, в першу чергу, самого принципу комуналізації суспільних відносин. У зв'язку з цим достатньо пригадати спалювану методологію розвитку військового, казарменого, політичного та інших різновидів тоталітаризму, сутність якого полягала у знеціненні особистості по відношенню до колективу, у розпалюванні холодної війни, у монополізації влади однією партією. У високорозвинених спільнотах однаково шановані і мають рівні права різні форми власності, різні етнічні, економічні, освітні та інші вихідні умови життєдіяльності суб'єктів соціуму. Головне завдання інтеграції і полягає в тому, щоб забезпечити можливості усім і кожному якнайкраще реалізувати властиві кожному і всім разом здібності та потенційні можливості. У разі ж якщо спільнота сповідує принципи шантажу, заздрості, зневаги та протидії інтересам власних членів, то це є свідченням розвитку дезинтеграційних процесів, які штовхають окремих членів і цілісні соціальні утворення до деструктивних форм розвитку. Якщо ж спільнотам вдається поєднати розрізнені раніш зусилля та можливості, то це сприяє пробудженню загального піднесення, ентузіазму, натхнення, що неодмінно має привести людей до отримання перемоги, до неодмінного здобуття успіху та процвітання. Лише за цих умов соціальна спільнота може реалізувати свою історичну місію, яка зобов'язує всіх і кожного вести суспільство до нових висот та досягнень. Найбільш доступними критеріями перевірки обраного курсу виступають думки і почуття людей. Якщо людина із задоволенням очікує наступного робочого дня, якщо довіряє колегам, якщо їй цікаво проводити разом з ними свій вільний час, то це свідчить про правильно обраний шлях і дає реальні підстави сподіватись на краще.

Історія пізнання наділила уявлення про заключні етапи розвитку суб'єктів соціального буття або фантастичними сподіваннями на безконечність, або ж досягненням неодмінного кінця у вигляді матеріальної смерті. Подібні крайнощі досить легко пояснюються як дійсно надзвичайно високою складністю проблеми, так і міфологічно та протинауково обмеженим колом понять досліджуваної проблеми. Перш за все слід звернути увагу на неправомірність абсолютного ототожнення між собою понять «кінця», «знищення», «загибелі», «смерті» та «зникнення», які домінують у роботах переважної кількості дослідників цієї проблеми. Як ми звертали увагу раніше, сутність заключних етапів розвитку характеризує саме

категорія «зникнення», під якою слід розуміти, на нашу думку, процес переходу об'єкта існування у принципово нову якість, сприйняття якої старими засобами стає неможливим. Саме так відбувається, наприклад, здійснення заключних етапів розвитку сімей, трудових, наукових, творчих колективів, сіл, міст, регіонів та держав, діяльність яких лише умовно можна вважати «закінченою». Надзвичайно складний процес «зникнення» якоїсь однієї форми чи змісту може мати продовження у принципово інших. Саме так відбувається, наприклад, з переказами і легендами, міфами і теоріями, спорудженнями і конструктами, продуктами і результатами фізичної та духовної діяльності.

Що ж стосується власне структури процесу зникнення, то йому також властиві цілий ряд етапів, стадій та фаз розвитку. Так, розпочинається процес зникнення, на нашу думку такими явищами, ознаками яких стають прояви дезорганізованості дій і відносин, втрата загальних цінностей та інтересів, порушення ustalених норм, традицій і принципів взаємодії. Подібні процеси можуть протікати як швидкоплинно, так і розтягуватись на роки, які так або інакше знаменують собою формування певної дезінтеграційної стадії розвитку суб'єкта соціального буття.

Подібні явища супроводжуються, як правило, депресійними за природою явищами, які сприяють формуванню фаталістичних настроїв, безпідставних звинувачень та інших форм фізичної, інтелектуальної та духовної деградації, які загострюють дезінтеграційні процеси і призводять спочатку до часткового, а згодом і до повного занепаду соціальних спільнот. Подібний шлях також складає певну стадію розпаду соціальної спільноти як такого цілого, складові частини якого і далі вимушені створювати нову, тільки вже деструктивну за своєю суттю якість. Так, наприклад, при розпаді багатьох спільнот у раніше шанованих і поважаних

членів нерідко проявляються такі страшні риси, про які ніхто навіть і здогадуватись не міг. Разом з тим цей етап не можна вважати таким, який неодмінно приводить до повної втрати соціальної спільноти. Багато з високоморально та духовно розвинених спільнот можуть перенести навіть ці дуже хворобливі явища шляхом очищення, ротацій, модифікацій та інших форм трансформацій. Що ж стосується власне «смерті», то цей процес також слід розглядати, на нашу думку, лише як самостійну стадію суб'єкта соціального буття, протягом якої у ньому також відбуваються процеси краху і руйнації, певна кількість яких за певних умов може бути призупинена чи навіть повністю подолана. Сама ж смерть являє собою різноманітні прояви загибелі як матеріальних, так і духовних носіїв процесів життєдіяльності суб'єктів буття. Так, загибель духовних носіїв суб'єктів життєдіяльності проявляється, на нашу думку, у зміні вихідних теорій, концепцій, парадигм та інших соціокультурних форм регламентації відносин. Загибель же матеріальних носіїв суб'єктів життєдіяльності також включає широкий спектр термодинамічних, біогеоценотичних та інших механізмів, які призводять до різноманітних трансформацій потенційних форм існування суб'єктів соціального буття. Наприклад, повна ліквідація шахти, заводу чи науково – дослідного інституту обертається формуванням загонів дрібних підприємств, тіньових форм виробництва або ж прошарку безробітних. Тому поняття смерті потребує особливо уважного аналізу самих різних і, безумовно, прямо чи опосередковано пов'язаних між собою форм змінюваності суб'єктів соціального буття у процесах їх виникнення та зникнення. Деяко грубіше тенденції та характер закономірностей зникнення досить цікаво ілюструється положеннями людського досвіду, який каже про те, що «у труні кишеня не потрібна», а «світла пам'ять про добрі діла – вічна».

ПРИМІТКА:

¹Решетніченко А.В. Управління процесами виникнення соціальних спільнот// Актуальні проблеми державного управління:Зб. наук. пр. /Редкол.:С.М.Серьогін(голова ред.) та ін. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2004. – Вип 1 (15). – С.3 – 12.

УДК 316.28:316.723

Б.В. СЛЮЩИНСЬКИЙ

ПОВСЯКДЕННІСТЬ СОЦІУМУ ПРИАЗОВСЬКОГО РЕГІОНУ ТА ОСОБЛИВОСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Слющинський Богдан Васильович - професор кафедри філософії та соціології Маріупольського державного університету, доцент, кандидат соціологічних наук

У статті аналізуються чинники, які вплинули на формування специфічної міжкультурної комунікації населення українського Приазов'я і повсякденності соціуму. У результаті цього в регіоні створилося своє «регіональне» соціокультурне середовище, в якому населенню важко себе ідентифікувати з національно-державною спільнотою, а тому воно являє собою деяку локальну (регіональну) ідентичність.

Ключові слова: повсякденність, соціум, міжкультурна комунікація, соціокультурне середовище, культурні ідентичності.

В статье анализируются факторы, которые повлияли на формирование специфической межкультурной коммуникации населения украинского Приазовья и повседневности социума. В результате чего, в регионе создалась своя «региональная» социокультурная среда, в которой населению тяжело себе идентифицировать с национально-государственной общностью, а поэтому оно представляет собой некую локальную (региональную) идентичность.

Ключевые слова: повседневность, социум, межкультурная коммуникация, социокультурная среда, культурные идентичности.

In the article analysed the factors that povilyali on the formation of specific cross-cultural communication of the population Ukrainian Azov and everyday society. As a result, in the region to create their own «regional» socio-cultural environment in which people currently hard to identify with national and state common, and therefore it represents a certain local (regional) identity.

Keywords: everyday life, society, intercultural communication, socio-cultural environment, cultural identity.

© Б. В. Слющинський, 2011

Повсякденність, зазвичай, розуміють як різноманітні мікропроцеси і мікроявища буденного соціального життя, як міжособистісну взаємодію, повсякденні шаблони, стереотипи і класифікації як складові буденної свідомості, частини розмови, визначення «Я» і ситуацій тощо [1, с. 563]. Повсякденність наповнює змістом життя будь-якої спільноти – це осмислення індивідами (членами суспільства) реальної щоденної діяльності.

Повсякденність по-різному досліджували: як драматургічну соціологію (Е. Гоффман), розуміючи соціологію (А. Шюц), соціологію знання (П. Бергер, Т. Лукман), етнометодологію (Г. Гарфінкель) та ін. І дійсно, визначити такий напрям соціологічних досліджень повсякденності спільноти, який би охопив усі сфери людського буття, неможливо. Слід пам'ятати, що життєдіяльність людей, їхні взаємні обміни, взаємовідносини, задоволення тих чи інших потреб не можна передбачити, запрограмувати, тут виникають найрізноманітніші ситуації, які впливають на всі грані людської життєдіяльності. Адже кожна людина «грає» у житті певну роль (деколи одночасно не одну), прагне управляти враженнями, задовольняє свої матеріальні і духовні потреби, намагається співіснувати з іншими членами суспільства, будуючи з ними відповідні відносини і зв'язки, щоб порозумітися та уникнути конфліктних ситуацій тощо. За цих обставин і виникає міжкультурна комунікація, яка відображає повсякденність соціуму. Сьогодні цією проблемою займаються як зарубіжні, так і сучасні українські вчені. Свій внесок у висвітлення

основ комунікаційних процесів, способів і засобів міжкультурної взаємодії зробили російські дослідники – М. Василик, М. Вершинін, Т. Волошинова, В. Павлов, В. Петров, С. Гурієва та ін. Українські вчені – А. Аза, О. Вишняк, С. Головаха, Н. Костенко, М. Наумова, А. Ручка, Л. Скокова, В. Степаненко, М. Шульга та інші досліджують проблеми спілкування в багатонаціональному просторі сучасної України, етнмовної диференціації, існуючих культурних ідентичностей тощо. Отже, порушена проблема є досить актуальною.

Мета даного дослідження полягає у висвітленні повсякденного буття спільноти в українському Приазов'ї (м. Маріуполь, с. Сартана, Старий Крим, Талаковка, Гнutowo та Мангушський район), де мешкають 104 люди національностей і етносів та визначити особливості впливу міжкультурної комунікації на повсякденність соціуму регіону. Для її реалізації потрібно вирішити такі завдання: проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до проблеми міжкультурної комунікації, що мають місце в зарубіжній та вітчизняній соціологічній літературі; застосовуючи методи спостереження, опитування, аналізу документів та порівняльного дослідження, вивчити сучасний стан міжкультурної комунікації та встановити чинники, які його зумовлюють; визначити взаємозалежність між історичними періодами розвитку спільноти регіону, структурою населення, політичними і соціально-економічними факторами, а також етнонаціональною належністю громадян.

Аналізуючи результати соціологічного опитування, проведеного автором у зазначеному регіоні (n=1280),

спробуємо визначити спільні правила взаємодії людей тієї чи іншої етнічної групи, які роблять їхню поведінку «пояснювальною», перш за все, для них самих. Окрім цього, спробуємо визначити чинники, що вплинули на ту чи іншу ситуацію, норми поведінки, світогляд тощо, використовуючи і фактор історизму, який безумовно отримав результативність у сьгоднішньому повсякденні та міжкультурній комунікації.

Як доводять дослідження, простір існування будь-якого етносу є соціоприродним утворенням. Його специфіка суттєво відбивається на формах, характерах національної культури, відносинах між людьми, групами, спільнотами. Він виступає не тільки як своєрідний контекст, у взаємодії з яким формується культура, але і як її власна невід'ємна частина. Крім географічного положення, межування з іншими країнами, ландшафту, етнонаціонального складу, ладу держави, політики, економіки тощо, на соціокультурний простір впливають і деструктивні соціально-психологічні тенденції, що породжуються внаслідок культурно-психологічних та політико-економічних зламів. Саме ті злами, що пережило населення Приазовського регіону впродовж свого історичного розвитку (примусове переселення, умови життя, можливості збереження національних культур, поділ етносів на основні і другорядні, втрата національної освіти і зв'язків з історичною батьківщиною, «відмова» від свого минулого тощо), «народили» різномірні етногрупи, які і досі перебувають у певному «страху» і саме тому ведуть замкнутий, в етнонаціональному розумінні, спосіб життя, сформували специфічний соціокультурний простір регіону – простір постійного пошуку своїх ідентичностей і адаптування.

Як свідчить історія, найпершими поселенцями на території українського Приазов'я і були запорозькі козаки (XVI ст.) зі своїм прагненням до демократії та волі, із своєю національною українською культурою та світоглядом [2, с. 7].

Щодо інших етносів, зокрема грецької спільноти, яка була переселена у Приазов'я із Криму наприкінці XVIII ст., то слід навести таке пророцтво: «Так звані греки Маріуполя, які виключно років 40 тому населяли місто, у теперішній час за своєю чисельністю займають другорядне місце: на вісімнадцять тисяч мешканців, як показали останні статистичні дані, їх ледве нараховується чотири тисячі. Беручи до уваги нечисленність приросту, внаслідок природного розмноження, можна із впевненістю сказати, що не пройде і двох поколінь, як грецьке населення повністю зіллється із панівною народністю країни...» [3, с. 406]. Життя довело це, і лише сьогодні починається відродження, поряд з іншими, грецької культури.

Як показують дослідження, дуже багато уваги у соціалізації людини в ті часи відводилось духовності. Тому і переписи населення проводились за віднесенням до тієї чи іншої релігії. Кожна держава боролася з іновірцями, бо у кожного народу на першому місці була релігія, а на другому освіта. Як стверджує дослідник А. Клаус у праці «Наші колонії» «У колоністів-католиків... на першому плані – церква, її благоліпність і ксьондз, а вже потім школа...» [4, с. 377–380]. Також А. Клаус звертає увагу на комунікацію

населення Приазов'я у залежності від релігійних та національних особливостей: «...у південних наших колоніях релігійна ворожнеча у багатьох випадках збігається з національним антагонізмом...». Як свідчить, зазначене вище, проблема міжкультурної комунікації у Приазовському регіоні виникла разом із зародженням регіону. Майже від початку заснування регіону запроваджувалася цілеспрямовано одна мова, мова Російської імперії, і єдині для всіх закони, про що свідчить Ст. 3 і Ст. 85 Основних державних Законів Державної Думи і Державної Ради: «Ст. 3. Російська мова є мовою загальнодержавною і обов'язковою для армії, флоту і для всіх державних і громадських установ. Використання місцевих мов і діалектів у державних і громадських установах визначається особливими законами»; «Ст. 85. Сила законів однаково обов'язкова для всіх без винятку російських підданих і для іноземців, що перебувають у Російській державі» [5, с. 9].

Як бачимо, колонізація українським і російським народами Причорномор'я і Північного Приазов'я почалася ще у XVI ст. з виникненням запорозького і донського козацтва. Проте тривалий час вона відбувалася відносно повільно. Соціально-економічні та політичні передумови для масової колонізації Південної України визріли вже у другій половині XVIII ст. [6]. Саме тому територія Війська Запорозького почала інтенсивно заселятись тільки з 1776 р. За 6 років тут було засновано 487 нових поселень. У 1778 р. із Криму в Маріупольський повіт було переселено 31386 жителів – греків, вірмен, грузинів, волохів (кількість у різних джерелах різна), а згодом сюди ж переселили німців, болгар, євреїв та ін.

На повсякденність і міжкультурну комунікацію регіону також впливало і розташування поселень, етнонаціональні особливості і, звичайно, рід занять. Як повідомляє у 1899 р. І. Хмиров «Головне заняття мешканців: завантаження і вивантаження пароплавів, очистка хліба, дрібна торгівля... Слід звернути увагу і на характерний склад населення того часу: «...Катеринославську губернію складали різні племена; між якими найбільш чисельні слов'янські (малороси, великороси, серби, поляки і болгари); потім греки, вірмени, німці-колоністи і євреї» [7, с. 91].

Потрібно зазначити, що на повсякденність соціуму Приазов'я впливав не тільки етнонаціональний склад населення, але і його стан. Згідно з матеріалами сільськогосподарського перепису 1917 р. [8, с. 42] у Маріупольському повіті загальна площа землеволодіння становила 500,4 тис. дес. З них 474,6 тис. належали господарствам селянського типу, 25,4 тис. – поміщицьким маєткам, 0,4 тис. дес. – іншим власникам. Особливість приватного землеволодіння повіту полягала у відсутності надвеликих маєтків, у низькій його концентрації порівняно з іншими повітами Катеринославської губернії. У 1917 р. тут нараховувалася 231 маєток, що становило 4,8% від загальної кількості по губернії. На їхню долю припадало 2,6% поміщицьких земель Катеринославської губернії. Тобто, питома вага поміщицького землеволодіння була нижчою від частки чисельності господарств. Причому Маріупольський повіт був найменшим у губернії і займав 14,5% її площі. Більшість приватної

землі припадала на селянські господарства. Вони займали 93%, в той час як по Катеринославській губернії – тільки 69,8%. Якщо по губернії середній розмір селянського господарства становив 5,2 дес., то у Маріупольському повіті – 90,2. Таким чином, тут одержало розвиток фермерське господарство. Цьому повіту не були властиві ні поміщицькі латифундії, ні селянське малоземелля. Відрізнявся і становий склад землевласників. Так, дворянських маєтків нараховувалося тільки 22. Отже, на початку ХХ ст. землеволондіння Маріупольського повіту внаслідок специфічних умов історичного розвитку вирізнялося низькою концентрацією, незначними розмірами поміщицьких маєтків, а також строкатим національним складом землевласників, що створювало специфічне соціокультурне середовище регіону.

На появу специфічної повсякденності соціуму регіону і особливості міжкультурної комунікації вплинули відсутність титульної (корінної) культури, єдиної мови, традицій, рівень освіти, релігія, а також політичні події, інформаційна відірваність, ідеологічна цілеспрямованість та страх за своє життя і життя своїх близьких. Наприклад, такі, як махновський рух, колективізація, воєнні події, репресії, примусове переселення, будівництво промислових гігантів тощо.

Як свідчить історія, будівництво в Маріуполі заводу «Азовсталь» було розпочато в 1931 р. Закінчити будівництво планувалося в 1937 р. Вже в 1933 р. планувалося приступити до виробництва чавуну і сталі. Але зведення гіганта відбувалось з відставанням. На будівництві були зайняті тисячі робітників, які жили і працювали в дуже важких умовах. Саме цим і пояснюється дефіцит робочої сили і її висока плинність. Напр., в 1935 р. на будівництво «Азовсталі» привезли 5363 чол., а виїхало – 5854. Негативні наслідки такого явища стають більш очевидними, якщо врахувати, що на початку 1935 р. на «Азовсталі» було зайнято 5490 будівельників, а їх додаткова потреба становила 4 тис. чоловік [9, с. 53]. Наведений приклад говорить про швидкі темпи якісних і кількісних змін населення. Подібне відбувалось і на інших підприємствах Маріуполя. У 1928 р. на заводі ім. Ілліча вже працювало 8150 робітників і 714 службовців. Серйозна увага приділялась і відновленню морського порту. Вантажобіг у цілому значно виріс. Порт працював цілорічно, взимку його діяльність забезпечували криголами. Основним вантажем були вугілля, сіль, руда, хліб.

Розвиток промисловості, народного господарства, транспорту вимагав і відповідного рівня освіти. Тому тут починається активна робота Наркомпросу. У повіті вводиться безкоштовне навчання, відновлюється робота шкіл, розвивається мережа дитячих будинків та садків. Навчальні заклади створюються швидко. Незважаючи на певні труднощі, будуються нові школи. Напр., у 1936 р. з'явилося 8 шкіл на 5120 місць, вони здебільшого розміщались на робітничих околицях: на Слободці, на заводі ім. Ілліча, на Лівому березі, в Садках, Гугліно, на Волонтерівці. У 1937 р. будуються 2 школи на Сінній площі та в порту [10, с. 167–168]. Значно збільшується кількість учнів та студентів (див. табл. 1).

Таблиця 1
Перелік шкіл м. Маріуполя за станом на початок 1938 року

Навчальні заклади	Кількість	Кількість учнів (студентів)
Навчальні школи	36	8071
Неповні середні школи	23	11368
Середні школи	22	20264
Металургійний інститут	1	207
Металургійний технікум	1	300
Металургійний робфак	1	290
Школа ФЗО «Азовсталі»	1	немає даних
Школа ФЗО «Мармашзаводу»	1	немає даних
Фельдшерська школа	1	320
Педагогічний технікум	1	120

Паралельно із перетвореннями в соціальній та економічній сферах відбувалися зміни і в культурній сфері. Політика більшовиків у перші післяреволюційні роки отримала назву «культурної революції». У галузі літератури вона проявилась у формуванні асоціацій пролетарських письменників і підвищення жорсткості цензури.

Перша літературна студія в Маріуполі відкрилася ще в 1920 р. У 1924 р. у місті з'явилося літературне об'єднання «Дзвони Азов'я». Його активними учасниками стали інтелігенція, робітники і службовці. Тут починали свій шлях відомий радянський кінорежисер Л. Луков, лауреат Державної премії СРСР Є. Помещиков та ін. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. відбувається відродження національної самосвідомості. Розвивається література народів СРСР. Досить чисельною в Маріуполі була група грецьких письменників, серед яких можна виділити Г. Костопрва (1903–1938 рр.). Він створив два літературні об'єднання при редакції грецької газети і при заводі «Азовсталь». У 1934 р. його приймають до Спілки письменників СРСР, а в лютому 1938 р. – розстрілюють.

Розвивалося і театральне мистецтво. Навіть під час війни тут ставили спектаклі на різних сценах: «Гротеск» (Зимовий), братів Яковенко, «Солей» та ін. На початку 1929 р. паралельно велась робота зі створення свого міського театру. До 1935 р. в театрі ставили спектаклі в основному російською та українською мовами, а з 1935 р., згідно з рішенням обласного управління театрами, постановки почали здійснюватись грецькою мовою. У 1937 р. працівники театру були репресовані, а театр припинив своє існування.

У Маріуполі розвивалися і засоби масової інформації. Найбільш масовою була газета «Приазовський пролетарій» (видавалась з 15 серпня 1926 р.), у 1937 р. вона змінила свою назву на «Приазовський робочий». З'являються у місті

і багатотиражки: газета «Іллічівець» (виходить з травня 1929 р.), «Більшовицька перевака» (газета портовиків, виходить з березня 1931 р.), «За метал» (газета з-ду «Азовсталь», виходить з 1931 р.), «За коксохім» (газета коксохімзаводу, виходить з 1934 р.) та ін. Крім цього, з 1930 р. і до 1937 р. виходять газети та журнали грецькою мовою: «Колективістис», «Комуністис», «Меотіда», «Піонерос» та ін. З 1920 р. в життя громадян ввійшло радіо.

Наведене вище свідчить про створення певного соціального середовища, в якому відбувався розвиток міжкультурної комунікації населення Приазов'я. Соціокультурне середовище від тих далеких часів брало свій початок і мало вплив на соціокультурне середовище сучасного Приазов'я. Чинники, що впливають на соціокультурне середовище, схематично зображено на рис. 2.

Таким чином, можна стверджувати, що на соціокультурне середовище впливають дуже багато чинників. Тому кожен регіон суттєво відрізняється один від одного не тільки за своїм етнонаціональним складом, але і за своєю культурою, а отже, повсякденністю соціуму і міжкультурною комунікацією.

Рис. 2. Чинники впливу на соціокультурне середовище

Історичний розвиток, акультурація та декольтурація посідає визначальне місце у формуванні соціокультурного середовища, повсякденності його соціуму і міжкультурної комунікації. Адже спільнота, яка складається із корінних мешканців (має спільне етнонаціональне коріння), створює домінуючу культуру, до якої всім іншим доводиться адаптуватись. Отже, кожне суспільство, період і умови його існування створюють відповідне ідеологічне чи соціально-культурне спрямування свого розвитку. На стан їх розвитку впливають різноманітні чинники: історичні, політичні, соціальні, етнокультурні, екологічні, географічні, ідеологічні та ін. Отже, на стан сучасної повсякденності соціуму регіону і його міжкультурної комунікації вплинули наступні фактори:

- відсутність корінного населення;
- соціально-політична обстановка;
- соціально-економічні чинники;
- етнонаціональний склад;
- тривала відсутність незалежності Східної України;
- нав'язування російської культури;

- страх через національну та етнічну належність;
- нерівноправний розвиток національних та етнічних культур;
- відрив національних та етнічних культур від історичної батьківщини;
- покора і тривала залежність від «владної національності»;
- життя «тимчасовістю»;
- очікування майбутнього без оцінки минулого та сучасного.

Таким чином, дослідження показують, що, завдяки багатонаціональності, змішуванню етнокультур, відірваності від історичної батьківщини, важкості зберігання власної національної культури, домінування російської культури тощо, в регіоні створилося своє «регіональне» соціокультурне середовище, в якому населенню важко себе ідентифікувати з національно-державною спільнотою, а тому воно являє собою деяку локальну (регіональну) ідентичність.

Слід відзначити, що всі перелічені фактори впливали на розвиток сьогоденного повсякдення і міжкультурної комунікації. Як бачимо, від початку заселення території Приазов'я відбувалася трансформація суспільної свідомості, що була пов'язана зі змінами не тільки географічними, але й економічними і політичними. Багатонаціональний склад населення ускладнював спілкування і взаємозв'язки. Невлаштованість і невпевненість, які виникають у таких ситуаціях, наклали певний відбиток на буденну свідомість, етнічну ідентифікацію, національні відносини, створювали нову систему цінностей.

У сучасний період знову відбуваються певні трансформаційні зміни: «демонтаж» старої системи цінностей, нове самовизначення суспільства, пошук нових шляхів розвитку тощо, але все це відбувається якось поспішно, без якісного обґрунтування, неясно по відношенню до безпосереднього буття особистості в культурному просторі. Саме тому сьогодні «... життєвий простір в українському соціумі в короткі терміни перетворився на віртуальний, в якому нема місця ні життю минулому, ні самореалізації «тут і тепер», ні майбутньому. Людина опинилася за межами людського існування, або разом із натовпом чи відокремлено від нього» [11, с. 5–21]. Людина нашого сучасного суспільства вкотре «вдосконалює» сама у собі процес пристосування, який веде до певної замкненості у собі, відмежування від інших, втрати єдності, створює феномен нетотожної реальності культури у звичному для нас розумінні. Тобто, якщо культура – це буття, то буття визначає культуру, детерміновану її сутністю. Для сучасного буття людина повинна не тільки «пізнати себе», але й «спроєктувати» своє майбутнє буття. Розуміння себе і планування себе у майбутньому і створює культуру повсякденності і міжкультурну комунікацію.

Універсальний світогляд завжди абстрагується від конкретності людського існування. Натомість настанова повсякденності вводить до філософії людину і її справи. Повсякденність вміщує в собі потрібний сенс: по-перше, вона є певною подією, яка вже відбулася; по-друге, вона є подією, що відбувається зараз і децю залежна від уже здійсненої; по-третє, вона є підставою для події, що відбудеться у майбутньому. Таким чином, можна стверджувати,

що повсякденність поєднує універсальний та екзистенційний вимір буття.

Повсякденність містить у собі деяку кількість інваріантів, які визначають актуальність відношення більшості членів суспільства до праці, сім'ї, інших членів суспільства, до завдань і можливостей їх власного життя, природи, справедливості тощо. Тобто, весь навколишній світ формує повсякденність, яка має розпорядчий характер і характер парадигми. «Життєвий світ повсякденності», на думку австрійського соціолога А. Шюца, «...становить частину досвіду повсякденної практики, яка більш-менш «дана нам наочно, оскільки ми занурені у її сферу» [12, с. 129].

Таким чином, можна стверджувати, що буденна свідомість розвивається на основі повсякденного досвіду людини і суспільства і включає в себе ті елементи, які детерміновані конкретним буттям, всією сукупністю об'єктивних умов матеріального, духовного, соціального і природного середовища, а саме: звичаї, традиції, ціннісні установки, соціальний досвід, колективні уявлення про світ, устої здорового глузду, стереотипи та ін.

Ще один, досить цікавий феномен повсякденності і міжкультурної комунікації ми можемо спостерігати у певні періоди «національно-політичних ігор» владних структур. Тут відбуваються процеси заміни «неіснуючого розуміння в особистості» на «нав'язане з відповідною власною вигідністю» розуміння перебігів певних обставин. Людина, яка позбавлена відповідної політичної культури, яка «обрамлена» належною інформацією, з радістю «поглинає» поданий інформаційний матеріал, вживає його у свою віру, а з часом і переконання. Цей феномен особливо яскраво спостерігається зараз у Приазовському регіоні. Дуже піддатливими до цього виявляються нечисленні етнопонаціональні угруповання та мешканці, які, перебуваючи тривалий час під політичним впливом, пройшовши такі випробовування щонайменш трьома

поколіннями, втратили свої національні традиції, національну гордість, а зрештою – коріння чи, скажімо, національну свідомість. До них можна додати і частку населення, яка вміє вдало пристосовуватися до будь-яких умов. У таких «живучих» осіб, поняття «національна свідомість» відсутнє повністю. Все перелічене вище і створює міжкультурну комунікацію у повсякденному житті суспільства.

Дана думка – результат аналізу проведеного автором соціологічного дослідження на території Маріупольської міської ради у період з 2004 по 2006 рр.

Отже, роблячи висновок, можна стверджувати:

1. Повсякденність і міжкультурна комунікація в українському Приазов'ї визначається впливами великої кількості як конфліктогенеруючих, так і компромісотворних обставин, які відбили специфіку соціально-економічного і політичного розвитку регіону, особливості ціннісних орієнтацій і соціально-психологічного стану етнопонаціональних спільнот.

2. Дослідження показують, що завдяки багатонаціональності, змішуванню етнокультур, відірваності від історичної батьківщини, важкості зберігання власної національної культури, домінування російської культури тощо в регіоні створилося своє «регіональне» соціокультурне середовище, в якому населенню важко себе ідентифікувати з національно-державною спільнотою, а тому воно являє собою деяку локальну (регіональну) ідентичність.

3. Сучасна повсякденність і міжкультурна комунікація в регіоні є наслідком відсутності колективної української національної ідентичності, що, в першу чергу, залежить від етнопонаціональної політики держави, бо невідтримання того чи іншого регіону державою, або підтримання лише тієї чи іншої національної спільноти, релігії, політичних спрямувань ускладнює комунікативні процеси у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. В. І. Воловича]. – К. : Український Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
2. Руденко Г. М. Україна дипломатична / Г. М. Руденко. – К. : Відомче видання Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв, 1998. – С. 7.
3. Маріуполь и его окрестности : Издание Почетнаго попечителя Д. Ал. Хараджаева. – Маріуполь : Типо-Литографія А. А. Франтова, 1892. – 461 с.
4. Клаус А. Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации въ Россіи / А. Клаус. – СПб : Типографія В. В. Нусвальта, 1869. – Вып. I. – 455, [98] с.
5. Календарь-Ежегодник «Приднепровье» : – Издание Екатеринославскаго губернскаго Статистическаго Комитета, 1914. – Издания седьмой. – 420 с.
6. Капелюшний П. П. З історії заселення Південної України в другій половині XVIII – першій половині XIX століття / П. П. Капелюшний // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального и духовного развития : тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф., Мариуполь, 26–27 мая 1993 г. – С. 33–35.
7. Хмировъ Ив. Екатеринославская губернія: пособие къ изучению родиноведения въ начальныхъ народныхъ школах и городскихъ училищах / Ив. Хмировъ. – Издание второе. – Екатеринославъ : Типо-Литографія Б. Б. Буравого, 1899. – 91 с.
8. Темирова Н. Р. Землеволодіння Маріупольського повіту на початку XX ст. / Н. Р. Темирова // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального и духовного развития : тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф., Мариуполь, 26–27 мая 1993 г. – С. 42–43.
9. Троян Н. П. Из истории строительства «Азовстали» / Н. П. Троян // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального и духовного развития : тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф., Мариуполь, 26–27 мая 1993 г. – С. 53–54.
10. Маріуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / [ред. кол. М. И. Солodka, Н. В. Пасько, Н. А. Тарасова, О. М. Чаплинская]. – Маріуполь : Рената, 2006. – 356 с.
11. Попова И. Повседневное сознание в переходном обществе: Симптомы кризиса / И. Попова // Социология : теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 5–21.
12. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – С. 129–137.

УДК 321

Н.О. БОГДАНОВА

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ЕЛІТНОГО КОРПУСУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ: АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО МЕНЕДЖЕРИЗМУ

Богданова Наталія Олександрівна - начальник навчально-організаційного відділу Миколаївського обласного центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій; кандидат політичних наук

У статті аналізуються особливості формування елітного корпусу державної служби в Україні на сучасному етапі. Основна увага приділена проблемам становлення та розвитку політико-управлінської еліти, підвищення фахового рівня чиновницького апарату, інвестування у людський капітал.

Ключові слова: політико-управлінська еліта, ефективне управління, елітний корпус, менеджери, прогресивна бюрократія, компетентність, професіоналізм.

В статье анализируются особенности формирования элитного корпуса государственной службы в Украине на современном этапе. Основное внимание уделено проблемам становления и развития политико-управленческой элиты, повышения уровня квалификации чиновничьего аппарата, инвестированию в человеческий капитал.

Ключевые слова: политико-управленческая элита, эффективное управление, элитный корпус, менеджеры, прогрессивная бюрократия, компетентность, профессионализм.

In the article analysed of state service elite corps formation in Ukraine at present stage are being considered in the article. The main attention is paid to the problems of political and administrative elite formation and development, improvement of professional level of functionaries bodies, investing into human resources.

Key words: political and administrative elite, effective management, elite corps, managers, progressive bureaucracy, competence, professionalism.

© Н.О. Богданова, 2011

Постановка проблеми. Новим сучасним вимогам організації державного управління, які постають перед країною, мають відповідати саме державні службовці з сукупністю необхідних знань, умінь, з новим аналітичним стилем мислення, які мають управлінську компетентність, творчі, лідерські та моральні якості, з відчуттям патріотизму, толерантності, схильні до самовдосконалення та безперервного підвищення свого професійного рівня, відповідно до вимог суспільного розвитку та соціально-економічного, політичного, правового, культурного поступу країни.

Безперечно, інвестиції в людський капітал це інвестиції у розвиток людського потенціалу країни. На сьогодні перед країною постає завдання залучення до проведення державних реформ найобдарованішої частини суспільства та створення президентського кадрового резерву «Нова еліта нації» [15]. Саме управління якістю надання державних послуг населенню сьогодні стає одним із способів забезпечення та утримання владою професійної, що має підтримку широкого кола громадян, моделі поведінки. Принципи якості та ефективності поступово стають першочерговими в усіх сферах функціонування чиновницького апарату, як на центральному так і регіональному рівнях.

Так звані «генеральні штаби» цієї системи організації влади має стати вищий корпус державної служби та президентський кадровий резерв «Нова еліта нації», який поступово створить вирішальну більшість обдарованих, талановитих, обізнаних управлінських кадрів, здатних працювати в нових, часом складних, умовах, відповідально ставитись до виконання політико-управлінських рішень, бути

не тільки ретрансляторами, але й генераторами державної політики, виявляти ініціативу та творчий підхід до справи, шанобливо ставитись до громадян та дотримуватись кодексу поведінки. А отже, саме вони стануть взірцем сучасного державного управління.

Аналіз останніх публікацій. З точки зору виявлення особливостей процесів формування та функціонування в українському суспільстві політичної та управлінської еліти, виокремлення сутнісних ознак елітарної моделі впровадження державної політики інтерес викликають дослідження авторів: В. Бебіка, Н. Бойко, Р. Войтович, О. Воронька, М. Головатого, М. Дробноход, Ю. Конотопцевої, О. Крюкова, Б. Кухти, В. Левицького, О. Логвиненка, М. Михальченка, Н. Нижник, О. Потехіна, О. Парахонської, А. Пахарєва, М. Пірен, Ф. Рудича, І. Розпутенка, Н. Теплоухової, В.Токоєнко, М. Шульги.

В тому числі слід відзначити статті Р. Балабана, К. Баранцевої, М. Головатого, Н. Гончарук, О. Дергачова, М. Козловець, І. Лопушинського, В. Лугового, О. Новакової, В. Осадчука, О. Пужкал, А. Світи, І. Сурай.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. Погляди на особливості формування елітних груп в сфері управління державою є різноманітними. Багато дослідників в тій чи іншій мірі присвячують свої роботи розгляду процесу формування нової управлінської еліти в Україні. Треба відзначити, що проблема залишається невичерпною, а сучасні цивілізаційні виклики ставлять нові завдання як для вищого корпусу державної служби, так і для державного службовця в регіоні, що потребує

підвищеної уваги до проблеми професіоналізації управлінського кадрового складу в Україні.

Мета статті полягає у виявленні пропорційного взаємовпливу процесу формування сучасного професійного елітного корпусу державної служби та суспільно-політичної стабільності в Україні з погляду менеджеристського підходу.

Виклад основного матеріалу. Чи є у нас сьогодні труднощі з формуванням елітного корпусу управління державою? Дійсно, так. Але, не можна не відмітити, що ініціативи керівництва держави останніх та особливо 2009 - 2010 років здатні змінити ситуацію на краще.

Саме еліта, політична та управлінська, виступає важливим інструментом прогресу, каталізатором нації щодо її прогресивного розвитку. Роль еліти, як відмічає відома дослідниця М. Пірен, особливо зростає в перехідні періоди розвитку суспільства, бо саме вона повинна визначити відповіді на виклики, поставлені проблемним часом на шляху до демократії. Головний виклик незворотності трансформаційних процесів гніздиться всередині українського суспільства. І шукати відповідь на нього повинна наша політична та управлінська еліта спільно з усіма громадянами держави. Життя вимагає докорінної перебудови управлінських структур і створення дієздатного ядра – управлінської еліти [9]. Саме професійні менеджери на чолі державного апарату повинні стати координаторами нового курсу розвитку України.

Менеджеризм припускає перенесення методів керування із приватного сектора в державний. Він виявляється в практичному стилі професійного управління на основі докладно розроблених стандартів і методів виміру ефективності, опорою на досягнення результату, оцінку адекватної вартості витрачених коштів і, недавня зміна, – важливість адекватності послуг інтересам клієнта [16, с. 35].

Отже, на порядку денному державного будівництва в сучасній Україні знаходиться питання формування модерної політико-управлінської еліти, здатної по-новому вирішувати виклики глобалізованого світу, насамперед на користь власної держави [7]. В свою чергу, необхідність адекватної реакції владних структур на сучасні цивілізаційні виклики потребує збільшення уваги до процесу формування «справжньої» та «реалістичної» управлінської еліти та, в свою чергу, раціональної бюрократії, менеджерів.

Що ж собою являє «еліта» у своєму дефініційному значенні? Дослідники досить різняться у формуванні чіткого та однозначного розкриття цієї понятійної категорії, але всі вони єдині в тому, що це люди з найвищим індексом якості у своїй сфері.

Термін «еліта» (від франц. elite) у перекладі означає «кращий», «вибраний», «відібраний» залишається найпопулярнішим та найдискусійнішим. Цим поняттям позначають окремі верстви суспільства, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. Згідно з концепцією множинності еліт (О. Штаммер, Д. Річмен, К. Манхейм та ін.) еліта поділяється на політичну, економічну, адміністративну, військову, духовно-інтелектуальну, інформаційну тощо [11, с. 117-118].

Еліта як політична, так і управлінська, відіграє надзвичайно важливу роль у суспільно-політичному

житті суспільства. Науковці неоднозначно пояснюють термін «еліта» зокрема як категорію людей, які отримали найвищий індекс у сфері своєї діяльності (В. Паретто); найбільш активних у політичному відношенні особистостей, що зорієнтовані на владу, тобто організовану меншість суспільства, правлячий клас (Г. Моска); людей, які користуються в суспільстві найбільшим престижем, статусом, багатством; осіб, що інтелектуально чи морально стоять над масою, мають розвинуте почуття відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет); людей, наділених владою (А. Етціоні); людей, які мають формальну владу в організаціях та інститутах, що визначають суспільне життя (Т. Дай); особистостей, наділених харизмою (А. Фройнд); меншість, що здійснює найбільш важливі функції в суспільстві (С. Келлер); порівняно невеликі групи, які складаються з осіб, що посідають провідне становище в політичному, економічному, культурному житті суспільства (теорія елітного плюралізму – Р. Даль, Р. Арон); найбільш кваліфікованих спеціалістів, менеджерів та вищих службовців у системі бюрократичного управління (теорія технологічного детермінізму); провідних представників різних соціальних груп – професійних, етнічних, локальних (А. Боден) [14, с. 403].

Перші розробки теорії еліти мають давню історію. Глибоке обґрунтування цієї проблеми можна знайти в працях Конфуція, Платона, Макіавеллі, Карлейля, Ніцше [11, с. 117]. Зокрема, величезний вплив на подальшу політичну думку справили передбачення видатним філософом Платоном необхідності розмежування влад, оригінальні пропозиції щодо системи державних органів та їх структури, а також ієрархії державних службовців [11, с. 253-254]. Він вважав, що державні функції можуть виконувати тільки вибрані – ті, хто отримав особливе виховання і має досвід управління державними справами. Людей, які не володіють належними знаннями, необхідно усунути від здійснення управлінських функцій, щоб уникнути хаосу в державному керівництві [12, с. 296-297].

Але перші концепції еліт у їхньому сучасному вигляді розроблено Г. Москою, В. Паретто та Р. Міхельсом. Термін «еліта» запроваджує в науку і формулює теорію циркуляції еліт В. Паретто. Необхідність поділу суспільства на правлячу еліту та більшість населення, яким управляють, італійський мислитель виводить із нерівності індивідуальних властивостей людей. У суспільстві, на думку В. Паретто, відбувається постійний кругообіг еліт, що є універсальним законом історії. Г. Моска, як і В. Паретто, поділяв суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Він визначав еліту як політично найактивнішу групу людей, зорієнтованих на здобуття та утвердження влади. Г. Моска вважав, що основою суспільного розвитку є не економіка, а політика. Правляча еліта концентрує у своїх руках керівництво державним механізмом, а тому безпосередньо впливає на економічну ситуацію в країні. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюються склад правлячого класу, його структура, але він завжди існує, навіть більше, – він визначає і формує політичний процес [12, с. 297-298].

За сучасних умов, до еліти, як невід'ємної і

важливої частини соціуму, що здійснює функції управління ним, відносять осіб, які володіють реальною владою і впливом (альгіметричний підхід), тобто обіймають керівні посади в управлінні державою, суспільством. Проте, як відзначають вітчизняні дослідниці Н. Гончарук та І. Сурай, відсутність ціннісних показників (аксіологічний підхід) ставить під сумнів елітність цих осіб [1, с. 57-58 ; 2].

Сучасний дослідник О. Крюков [4], аналізуючи в своїх роботах соціальне коріння, історичний генезис і закономірний характер змін управлінських еліт, вважає, що під поняттям «еліта» розуміють меншість суспільства, яка є достатньо самостійною, відносно привілейованою групою, наділеною визначними психологічними, соціальними й політичними якостями, і яка бере безпосередню участь у затвердженні та виконанні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або справами впливу на неї [3, с. 19].

Політична еліта, на його думку, це доволі значний прошарок у суспільстві, де сконцентровано великі економічні, військові, фінансові, наукові, інформаційні, політичні, ідеологічні, культурні та інші важелі, за допомогою яких ця частина суспільства впливає на владні структури, на важливі політичні рішення, загалом на політичну ситуацію в державі [3, с. 25].

«Політична еліта» в державному управлінні, на думку О. Крюкова, - це та частина суспільства, яка має доступ до інструментів влади. Найбільш змістовним, але не заключним, визначенням поняття «політико-управлінська еліта» дослідник вважає наступне: це чиновники вищої ланки, які володіють формальною владою в організаціях та інститутах, займаються політичним управлінням і встановлюють правила організації життя в суспільстві. Але в той же час важливо підкреслити, що дослідник доречно наголошує саме на неоднорідності структури політико-управлінської еліти. В її структуру входять службовці середніх ланок державної влади і також ті, хто має найвищі позиції в системі політичного управління державою [3, с. 30]. Отже, важливою є констатація О. Крюковим поділу еліт на вищу, яка приймає або безпосередньо впливає на прийняття загальнодержавних рішень, і середню еліту, яка складається з інтелектуалів, службовців, учених, менеджерів тощо [4, с. 22].

Серед політологів існує думка, яку підтримує у своїй статті і А. Пахарев [8], що правляча еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів: 1) політична еліта, яка є частиною правлячої, виступає носієм владних функцій; 2) бюрократична еліта охоплює представників управлінського апарату. Вони мають владні повноваження, впливають на виконання важливих державних функцій; 3) комунікаційна та ідеологічна еліта – представники науки, культури, духовенства та засобів масової інформації.

Найважливіше на сьогодні, на думку О.Крюкова, формування цілісної, єдиної та ефективної політико-управлінської еліти задля послідовного та ефективного реформування суспільства. Політична еліта, в свою чергу, частіше формується з управлінських кадрів, тому готувати професійну владу необхідно, починаючи з кожного службовця.

За визначенням А. Плаксії, управлінська еліта - це частина національної еліти, що функціонує у сфері управління, має високий соціальний статус, який передбачає здійснення управлінських рішень на необхідному професійному рівні й водночас є втіленням загального рівня культури, духовності та патріотизму [10].

Дослідниця проблеми еліт у державному управлінні - І. Сурай, підкреслює думку Ю. Конотопцевої, що управлінська еліта - це сукупність керівників (суспільна група), наділених формально визначеними управлінськими повноваженнями, що визнаються об'єктами управління, у системі санкцій і покарань, завдяки чому справляють організуючий вплив на об'єкти управління шляхом реалізації владних повноважень. Подібно до того, як управлінська еліта є однією з форм еліти взагалі, «державно-управлінська еліта» також є формою еліти управлінської [18, с. 43].

Державно-управлінська еліта, за визначенням Ю. Конотопцевої, - це сукупність громадян, які займають відповідальні посади в державних установах (насамперед в органах влади) та наділені повноваженнями для прийняття рішень, що впливають на функціонування і розвиток суспільства та держави.

Типологію еліт можна класифікувати також: за масштабом (національна і регіональна); за положенням в ієрархії (найвищі посадовці в державі, які безпосередньо приймають управлінські рішення, та особи, які забезпечують прийняття та організують виконання рішень); за відкритістю (відкрита та закриті еліти) [18, с. 43-44].

У цьому ж дискурсі О. Логвиненко [5] розглядає регіональну Управлінську еліту, належну до адміністративно-виконавчої влади, як таку, що, за певних умов, виконує функції політичної еліти і своєю діяльністю впливає на суспільні процеси, діяльність державних, господарчих, громадських інститутів регіону. Як єдину реальну панівну політичну силу в українському суспільстві дослідник називає саме державно-адміністративну управлінську еліту.

Треба наголосити, що саме у трансформаційний період розвитку української держави зростає політична роль управлінської еліти, особливо регіонального рівня. Висока динаміка політичного життя країни на сучасному етапі визначається процесом підготовки та втілення в життя політичних рішень, а отже, управлінська еліта опиняється в центрі всіх суспільних процесів та у контексті адміністративно-виконавчої діяльності виконує функцію політичної еліти. Засобом досягнення політичного лідерства управлінської еліти стає її провідна роль у соціальному партнерстві «народ-влада». Позитивний «образ влади» і довіра населення забезпечують легітимність влади, громадську підтримку державно-владної діяльності. Отже, за своїми статусними ознаками бюрократія, яка репрезентує владу як таку, наближається до елітних груп суспільства [5 ; 17].

Крім того, існує тісний взаємозв'язок між змінами державно-суспільних відносин та вимог до керівників у системі державного управління, міра його впливу на суспільні процеси не в останню чергу залежить від психологічної готовності управлінської еліти виконувати управлінські функції [6].

В умовах конкуренції, як відзначає у своїй статті Н. Гончарук [1], керівні кадри повинні діяти ефективно, проявляти самостійність та ініціативу, бути здатними до ризику, уміти вчасно реагувати на зміни навколишнього середовища шляхом прийняття обґрунтованих рішень, стратегічно мислити, швидко визначати ефективність нововведень, оперативно перебудовувати роботу колективу й свою особисту, а також мати комунікабельність і вміння регулювати міжособистісні відносини.

Професійна компетентність управлінців складається зокрема з політичної, юридичної, економічної, соціологічної, психологічної, управлінської компетентностей. Особлива значимість цих складових професійної компетентності виявляється на керівних посадах [19].

Так, управлінська компетентність включає знання, вміння та навички щодо сутності організації й управління, принципів та методів організаційної діяльності; механізмів, структури та методів управління, технологій управлінської діяльності, пошуку оптимальних методів управлінської діяльності та стилю управління, сучасних технологій управління персоналом [1, с. 62].

Дійсно, не можна не погодитись і з науковцем Ф. Рудичем, який також стверджує, що сучасна бюрократія, її найвищі та середні ланки, а також кожен державний службовець окремо (прим. – Б.Н.), і надалі визначатиме життя суспільства в багатьох сферах [13, с. 214-215]. Тому важливим суспільним завданням є побудова конструктивної взаємодії і навіть союзу з прогресивною бюрократією, підготовка нового кадрового потенціалу країни, в тому числі й на заміну політичній еліті.

Процес становлення відповідальних і кваліфікованих лідерів поєднує в собі освоєння світового досвіду політичного менеджменту та вміння поєднувати світовий досвід управління з національними традиціями. Лише за допомогою виваженої стратегічної кадрової політики будеться демократична, соціальна, правова держава гідна країн Європи [13, с. 214-215].

Все більше зростають вимоги до кадрів управління у міру того, як в Україні розширюється і поглиблюється процес демократичних трансформацій, формування глобальних політичних інститутів та глобалізації менеджменту, стандартизації та технологізації управлінської діяльності. Потужність світових процесів великою мірою визначається обсягом інвестицій у розвиток людського капіталу, сферу знань та інфоструктури.

Отже, людський капітал визначається стратегією державної кадрової політики України найціннішим ресурсом. Разом з тим формування сучасної політико-управлінської еліти пов'язано, безперечно, з елітами попереднього розвитку. Сучасна еліта значно молодша за віком, у ній частка «технократів» незначна, але досить велика частка гуманітаріїв, так само як економістів та юристів. Вона також більш інтелектуальна – майже половина має наукові ступені, по суті всі – вищу освіту [7].

У 2010 році розроблено та винесено на громадське обговорення та доопрацювання проект Указу Президента України «Положення про президентський кадровий резерв «Нова еліта

нації» [15]. Саме він ставить за мету стимулювання інвестицій у людський капітал і розвиток людського потенціалу країни щодо пошуку найбільш обдарованих громадян з числа молоді з метою їх швидкого професійного зростання та залучення до проведення реформ, проголошених Президентом України, у сферах державного управління, що мають пріоритетне значення для досягнення цілей Програми економічних реформ на 2010-2014 роки.

Президентський кадровий резерв планується формувати з функціонального кадрового резерву і кадрового резерву розвитку. Гранична численність Президентського кадрового резерву, який буде формуватися на конкурсній основі, за квотами, які розподілятимуться пропорційно по пріоритетних сферах державного управління, становитиме 1000 осіб.

Ініціатива керівництва країни, яка відповідно перегукується з подібною, започаткованою ще на початку 2009 року, ініціативою Президента Російської Федерації щодо запровадження Президентської сотні та Президентської тисячі, ще має пройти детальне обговорення, але вже на цей час можна сказати, що справа формування нової еліти нації вийшла на новий якісний рівень.

Нині, як стверджує науковець І. Лопушинський, ми стоїмо на початку шляху формування нової політико-управлінської еліти на основі сучасного молодого покоління, не пов'язаного з комуністичним минулим, незаангажованого, високоосвіченого, такого, що, крім державної (української), володіє кількома світовими мовами, національно свідомого і патріотично налаштованого [7].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що добір, підготовка, розстановка та використання професійних кадрів, створення елітного корпусу для державного управління, конструктивна взаємодія владних структур, політичних і громадських організацій є запорукою, анованою нами на початку статті, політичної стабільності і першоосновою гармонійного розвитку суспільства, який за умови цілісної сукупності внутрішніх та зовнішніх чинників, що спонукають політико-управлінську еліту розпочати реформи, набуває ознак трансформації та модернізації суспільства. Тож державна служба та професійні управлінські кадри виступають гарантом стабільності суспільно-політичної системи, складовою механізму, що забезпечує її цілісність.

Висновки. Професійна державна служба є запорукою успішної реалізації реформ та сталого суспільно-політичного, економічного розвитку країни. Елітна група не є однорідною, вона змінюється, поповнюється новими компетентними громадянами з лідерськими та морально-психологічними якостями. У владі також настав час сформувати професійну команду як на її центральному рівні, так і на рівні регіонів.

Нові складні завдання вирішити під силу лише меритократичній еліті: компетентній, конструктивній, дійовій та тій, яка вміє віднайти «своє» (українське) у світових цінностях. Елітою автоматично не стають навіть ті, хто зосереджує в своїх руках велику владу. Влада дає владу, але не елітарність. Еліта є результатом саморозвитку соціальних груп, їх вивершенням, розумом і сумлін-

ням нації. Формування еліти – дуже відповідальна справа, це дискурс загальнодержавного рівня. На вирішення її повинні працювати школи, вузи, урядові інститути [9].

Розглянувши вищезазначений проект Положення про Президентський кадровий резерв «Нова еліта нації» було б доцільно: по-перше, впровадити російський досвід зі створення резерву управлінських кадрів та його «Першої сотні», які знаходяться під патронатом Президента Росії, стосовно комплектації Комісії у справах формування національного Президентського кадрового корпусу «Нова еліта нації» кваліфікованим експертним корпусом, який буде включати різні групи керівників, представників центральних та регіональних органів влади та місцевого самоврядування, представників бізнес-структур, громадських організацій, політичних партій, а також, можливо, духовенства. Важливість формування чисельної експертної групи з найвідоміших та найавторитетніших осіб, які користуються повагою та визнанням у суспільстві, безумовно відповідає принципам забезпечення публічності та прозорості проведення Конкурсного відбору до президентського кадрового корпусу; по-друге, розглянути можливість формування Президентського кадрового резерву «Нова еліта

нації» за дворівневою системою: національний президентський кадровий резерв та резерв кадрів регіонального рівня; по-третє, обговорити доцільність обмеження вікового цензу учасників Конкурсу 35 роками, адже стратегія формування президентського кадрового корпусу передбачає виявлення та використання кваліфікованих, ініціативних осіб, переважно з досвідом роботи на керівних посадах, спроможних вирішувати поставлені перед країною завдання її розвитку на високому професійному рівні, тож пропонуємо розглянути можливість розширити вікові критерії учасників Конкурсу до 45-50 років, враховуючи те, що він розрахований не лише на молодь, а також з огляду на заплановане на законодавчому рівні збільшення пенсійного віку.

Перспективи подальших розробок. Перед науковцями та практиками виникає безліч питань, які потребують нових підходів до їх вирішення, зокрема: проблема побудови конструктивної інтеракції між політичною та управлінською елітами, шляхи забезпечення децентралізації політичного керівництва та державного управління, удосконалення регіональної політики щодо формування професійного управлінського потенціалу територій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончарук Н. Портрет керівника в державному управлінні: соціально-психологічний аспект / Н. Гончарук, І. Сурай // Вісник НАДУ при Президентіві України. — 2010, № 2. — С. 57—65
2. Гончарук Н.Т. Визначення сутності поняття «еліта» в контексті управління суспільством / Н.Т. Гончарук, І.Г.Сурай // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. — Х., 2009. — №4 (27). — С. 3-13
3. Крюков О. Основні підходи до трактування політичної еліти в історії політичної думки / О.Крюков // Формування й оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. М.І.Пірен. — К. : Вид-во НАДУ, 2005. — С. 9—32.
4. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта Україна як чинник державотворення : монографія / О. І. Крюков ; [за ред. Е. А. Афоніна]. — К. : НАДУ, 2006. — 249 с.
5. Логвиненко О. С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. С. Логвиненко. — К., 2004. — 24 с.
6. Логунова М.М. Соціально-психологічні механізми формування сучасної управлінської еліти [Електронний ресурс] / М.М. Логунова, Л.М. Усаченко // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : матер. II міжнар. конф. — Режим доступу : http://www.edportal.org.ua/books/Conference_2005/Logunova_Usachenko.pdf
7. Лопушинський І.П. Формування української політико-управлінської еліти: сучасний погляд на проблему [Електронний ресурс] / І.П. Лопушинський // Актуальні проблеми державного управління. — Х. : ХРІДУ, 2010. — Режим доступу : <http://www.kbucara.kharkov.ua/e-book/арду/2010-1/doc/1/03.pdf>.
8. Пахарев А. Політико-управлінська еліта України: шляхи становлення, тенденції розвитку / А. Пахарев // Політичний менеджмент. — 2008. — Спец. вип. — С. 16—23
9. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти / М. Пірен // Соціальна психологія. — 2004. — № 2 (4). — С. 38—48. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php?m=6&n=25&c=321>
10. Плаксіс І. А. Удосконалення змісту та методів підвищення кваліфікації державних службовців в умовах адміністративної реформи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.05 «Галузеве управління» / І. А. Плаксіс. — К., 2000. — 20 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник : [навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів] / [Андрєєв С. С., Андрущенко В. П., Антоненко В. Г. та ін.] ; за ред.: Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна; упоряд.: В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін. — К. : Генеза, 1997. — 395 с.
12. Політологія : підручник / [Антоненко В. Г., Бабкін В. Д., Бабкіна О. В. та ін.] ; за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., перероб. і допов. — К. : Вид. центр «Академія», 2002. — 528 с. — (Альма-матер).
13. Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти : монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. — К. : Парламентське вид-во, 2008. — 352 с.
14. Політологія : енциклопедический словарь / [под общ. ред. Ю. И. Аверьянова] — М., 1993. — 431 с.
15. Положення про Президентський кадровий резерв «Нова еліта нації» : проект [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт ГУДС України. — Режим доступу : http://www.guds.gov.ua/control/publish/article?art_id=322607.
16. Пухкал О. Реформування державного управління: пошук нових концепцій / О. Пухкал // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. — 2010, № 2. — С. 31—38
17. Слющинський Б. В. Бюрократія як соціокультурний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / Б. В. Слющинський. — К., 2002. — 15 с.
18. Сурай І. Аналіз дослідження проблеми еліт у державному управлінні України / І.Сурай // Вісник НАДУ при Президентіві України. — 2010, № 1. — с.38—44.
19. Сурай І.Г. Необхідність формування компетентностей щодо управління персоналом управлінських кадрів державної служби / І.Г.Сурай // Демократичне врядування: наука, освіта, практика : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 29 трав. 2009 р. : у 4 ч. Ч. 2. — К. : Вид-во НАДУ, 2009. — С.58-60

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 94 (477)

Ю.П. ДІРЯВКА

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ УКП

Дірявка Юрій Павлович - асистент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, кандидат історичних наук

У статті аналізується розвиток національної ідеї Українською комуністичною партією (УКП) протягом усього періоду її діяльності (1920-1925 рр.). Автор приходиться до висновку, що на відміну від «партії влади» – КП(б)У, УКП постійно виступала за побудову незалежної Української держави з усіма її атрибутами.

Ключові слова: укапісти, націонал-комунізм, легальна опозиція, колонізаторська політика, українська держава.

В статье анализируется развитие национальной идеи Украинской коммунистической партией (УКП) в течение всего периода ее деятельности (1920-1925 гг.). Автор приходит к выводу, что в отличие от «партии власти» – КП(б)У, УКП постоянно выступала за строительство независимого Украинского государства со всеми его атрибутами.

Ключевые слова: укаписты, национал-коммунизм, легальная оппозиция, колонизаторская политика, украинское государство.

In the article analysed it is considered the development of the national ideas the Ukrainian Communist Party (UKP) during the whole period of its activity (1920-1925). The author concludes that the party of power KP(b)U the UKP constantly performed for the construction of the Ukrainian State With all its sterling attributes.

Keywords: ukapisty, national-communism, legal opposition, colonialist policies, uranian in-dependence.

© Ю. П. Дірявка, 2011

Дослідження багатопартійної системи в Україні I чверті ХХ ст. досі за-лишається одним з актуальних завдань сучасної вітчизняної історіографії. На сьогодні в значній мірі досліджено діяльність провідних українських партій цього періоду: УСДРП, УПСР та ін.

У цьому контексті розглядається і проблематика українського національного комунізму, як оригінального поєднання національних і соціальних ідей. Найбільш послідовно таку ідеологію відстоювала Українська комуністична партія, котра була утворена вже під час остаточного встановлення Радянської влади в Україні у січні 1920 року та діяла аж до березня 1925 року. Ця партія увібрала в себе лівий напрям УСДРП, представники якого (Ю. Мазуренко, А. Річицький, О. Авдієнко та ін.) виступали за більш радикальні соціальні перетворення в Україні на відміну від поміркованих «правих». У той же час очільники УКП продовжували розвиток національної ідеї, у чому власне й була головна відмінність між укапістами та українськими більшовиками.

З дослідників радянської доби, які ґрунтовно вивчали цю тему, слід виділити І. Кураса [12,13], у наукових працях якого аналізується діяльність УКП протягом 1920-1925 рр. Попри заангажованості науковця, для неупереджених дослідників його роботи дали багатий фактичний матеріал, який став основою для подальших наукових розробок.

Демократизація суспільно-політичного життя в СРСР, а згодом – проголошення незалежності

України, сприяли посиленню зацікавленості серед науковців до вивчення історії національних партій. Внаслідок цього з'являється цілий ряд ґрунтовних досліджень, в яких, з точки зору історичної об'єктивності, на відміну від попереднього підходу, розглядається і діяльність УКП.

Так, відомий дослідник багатопартійної системи в Україні цього періоду Р. Ветров, аналізуючи програму УКП, відзначає, що укапісти мали особливий погляд на розвиток комуністичної революції, бо вважали за необхідне спочатку завершення національної революції. Але при цьому, як стверджує вчений, УКП виступала за тісний союз і співробітництво Української Радянської Республіки з іншими радянськими республіками і, перш за все, з радянською Росією [10].

Як впливову національну компартію України розглядають УКП в своїй праці дослідники Р. Терещенко, В. Іваненко та Л. Прокопенко. Вони стверджують, що, поділяючи програмові положення РКП(б), УКП відстоювала власну точку зору у питаннях автономії України, яка суперечила великодержавній позиції Й. Сталіна та його оточення. На думку авторів дослідження, це було головною причиною репресії членів УКП [16].

З останніх публікацій про УКП слід виділити роботу О. Мукомели, в якій аналізується публіцистична діяльність одного з головних ідеологів цієї партії – А. Річицького (А. Пісоцького), зокрема вказуються, аргументи укапістів у їх

полеміці з боротьбістами та більшовиками [14].

Завдяки значному збагаченню джерельної бази, на початку ХХІ ст. дослідження діяльності УКП набули комплексного характеру, чіткою постала картина діяльності регіональних осередків та розкрилися особливості процесу ліквідації партії укапістів. Але досі у вітчизняній історіографії не в повній мірі розкрито ставлення УКП до державотворчих процесів в Україні.

Своє бачення розвитку національної ідеї в Україні УКП запрограмувала на своєму І з'їзді, який відбувся 22-23 січня 1920 р. у м. Харкові. На ньому прихильники українського марксизму прийняли програму комуністичної революції, взявши за основу «Маніфест комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса і програму ІІІ Комуністичного Інтернаціоналу. Разом з тим, делегати з'їзду наголошували на тому, що цю програму потрібно застосовувати відповідно до конкретних умов, що склалися в Україні [1, арк. 26-36]. Обговорюючи ситуацію в державі, порівнювали Україну з такими колоніальними країнами, як Індія, Македонія та ін. Лідери новоутвореної партії стверджували, що національна революція ще не закінчилась через несформованість «політично-свідомих сил, які б змогли вести революцію далі». Як і боротьбісти, укапісти розцінювали Радянську владу в Україні як вияв «диктатури партії російського комунізму» з її «окупаційною національно-економічною політикою» [12, арк. 242-243]. Тобто вони вважали, що влада в країні належить зовнішній силі і не була пов'язана з українським народом.

Важливою віхою у визначенні партійного курсу УКП став ІV Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 16-20 травня 1920 р. у м. Харкові. У його роботі брали участь і 15 представників від цієї партії. Головним завданням з'їзду було прийняття постанови про входження УРСР до складу Всеросійської федерації зі збереженням статусу самостійної республіки. Мова йшла про об'єднання республіканських комісаріатів: військового, фінансового, залізниць, народного господарства, пошти і телеграфу та праці.

Проти цієї постанови разом з колишніми боротьбістами і представниками партії «Поалейціон» на з'їзді з власною декларацією виступили і укапісти. Заявляючи про своє негативне відношення щодо «реакційної української державності» під проводом Директорії УНР, вони одночасно вимагали, щоб Україна була самостійною не тільки в політичному, а й економічному плані [15, арк. 65-66].

Таку позицію укапісти вважали обґрунтованою, бо це відповідало їхнім марксистським поглядам, так як економіка має бути базою, з якої розвиваються всі інші елементи суспільства. На цій підставі вони відстоювали свою позицію про те, що існування держави безпосередньо пов'язане з окремо організованим господарством країни [15, арк. 67]. Тому постанову, яку пропонували делегати від КП(б)У, укапісти не підтримали. А незабаром, на травневому (1920 р.) Пленумі ЦК УКП таке рішення з'їзду Ради було визнано «глибоко помилковим і шкідливим кроком Радянської влади на Україні». При цьому закликали до консолідації внутрішніх українських робітничо-селянських сил під гаслом

незалежної української радянської республіки [12, арк. 259]. Такій декларації не завадило й те, що до ВУЦВК було обрано одного з ідеологів УКП – А. Річицького [11, арк. 29].

У ІІ половині 1920 р. відносини між УКП та КП(б)У значно погіршилися. Так, вельми нетовариське ставлення до укапістів з боку більшовиків стало відчуватися після ліквідації партій боротьбістів та борбістів, особливо, коли деякі члени цих партій переходили до лав УКП. Наприкінці серпня 1920 р. ЦК УКП звертається до ЦК КП(б)У з листом-скаргою, в якому висловлювалося здивування щодо зміни політичного курсу з питань національного державотворення: «Ви перестали гратися у незалежність України і, здавши свої декларації в архів, проводите відбудову єдиної та неділимної матушки Росії» [2, арк. 24]. На відміну від більшовиків, укапісти вважали «українське питання» невивіршеним, про що вони намагалися заявити на ІХ Конференції РКП(б) у вересні 1920 р. Але слова для виступу їм не надали [12, арк. 264].

Важливою віхою в еволюції національної ідеї був ІІ з'їзд УКП у м. Харкові, який відбувся у квітні 1921 р. Як свідчать виступи його делегатів та прийняті резолюції, погляди укапістів відносно державного будівництва в Україні кардинально розходилися з поглядами більшовиків. Так, у політичній доповіді ЦК УКП зазначалося, що «повалення буржуазії в Україні було проведено окупаційним способом – червоними військами, надісланими з Москви». А це, на думку очільників УКП, призвело до того, що «... окупація військова в підсумку вилилась в окупацію політичну». Автономістські погляди у питаннях державного будівництва демонструє резолюція з'їзду з військової політики, яку підготував Ю. Мазуренко. У ній йшлося про план формування Української Червоної Армії, пов'язуючи її з організацією «міліційної армії» як резервної. Для цього пропонувалося виділити українські частини з єдиної тоді Червоної Армії, повернувши на батьківщину мобілізованих, які знаходилися за межами України. Щоправда, при цьому не відкидалася співпраця з російською армією в умовах військових дій у Правобережній Україні [3, арк. 60].

Власна позиція УКП була і в підходах до роботи з молоддю. Так, на з'їзді було піддано критиці методи роботи КП(б)У серед юнацтва, котрі, на думку укапістів, були далекі від врахування побутових та історичних умов України. Тому діяльність КСМУ (комсомолу) укапісти оцінювали, як вкрай невдалу та «відірвану від широких шарів юнацтва». Натомість УКП бралася сама організувати «активне пролетарське юнацтво», для чого планувала розгорнути роботу власної молодіжної організації – КОМ'ЮНу, яка повинна бути під політичним керівництвом і контролем УКП [3, арк. 71].

У цей період більшовики вже розглядають УКП як партію «самостійницьку». Це добре ілюструє виступ 2-го секретаря КП(б)У Д. Лебеда на VIII губконференції, яка відбувалася у м. Катеринославі 2-3 грудня 1921 р. У своєму виступі більшовицький діяч зазначав, що з національного питання укапісти залишилися на старій позиції самостійності України, а це було головною причиною, через яку УКП не могла об'єднатися з іншими партіями [4, арк. 66-68].

Слід зазначити, що з часу утворення УКП, держав-

на влада сприймала цю партію як націоналістичну та навіть буржуазну. Для контролю за діяльністю УКП більшовики використовують надзвичайні комісії, які у 1921 р. обмежувалися «внутрішнім спостереженням за УКП», констатуючи, що ця партія «вбирає в себе чисто петлюрівські елементи, які нічого спільного ні з марксизмом, ні з комунізмом не мають» [17, арк. 339].

У 1922 р. УКП переживає кризовий період, що було наслідком розколу в керівництві партії, пов'язаного з відношенням до НЕПу та об'єднання з КП(б) У. Але окремі осередки УКП, особливо у сільській місцевості, продовжували активно працювати. Так, у с. Мануйлівка Катеринославської губернії значним авторитетом користувався секретар Катеринославського губкому УКП І. Манжелій. Під час збирання продподатку восени 1922 р. лідер УКП проводив агітацію серед мешканців цього села, відкрито заявивши, що обіцянки влади надати селянам позики з зібраного продподатку – безпідставні, оскільки цим розпоряджається центр (РРФСР). Це було б реально, стверджував І. Манжелій, якби український народ мав самостійне керівництво країною [5, арк. 11]. У той же час колишній секретар Верхньодніпровської організації УКП Басій проводив агітаційну роботу серед допризовників 1901 року народження. Він радив їм не йти на військову службу, бо більшовики відправлять їх до Сибіру, щоб вони були подаєлі від України [5, арк. 11-12].

Діяльність УКП значно активізувалася в 1923 р., особливо після проголошеної більшовиками політики українзації, котра сприймалася укапістами, як суттєвий крок уперед до побудови самостійної української держави. Проте вони висловлювали і незадоволення заходами українзації у виконанні влади, зокрема, один з лідерів катеринославських укапістів М. Авдєнко оцінював їх, як «українізацію вивісок» [7, арк. 8].

У цей період, порівняно з іншими організаціями УКП, досить активно діє Катеринославський губком. Пожвавлення його роботи було пов'язане з діяльністю члена ЦК УКП М. Авдєнка. У своїх виступах він вказував, що російський пролетаріат мав свою партію, створив Червону Армію, організував профспілки. А пролетаріат України цього не має, за винятком свого «опікуна» в обличчі російського пролетаріату [6, арк. 87].

У травні 1923 р. Катеринославська організація УКП виступила проти об'єднання з КП(б)У, піддавши критиці «колонізаторсько-русифікаторські тенденції» її політики. Укапісти вбачали небезпеку в ігноруванні більшовиками суттєвих вимог, зокрема: створення української секції Комінтерну, Української Червоної Армії, неприпустимості перебування в Україні російської Червоної Армії, наявності фіктивних економічно-фінансових центрів в Україні, що призводили до несвоєчасного та недостатнього фінансування української промисловості і поглиблення кризи. Укапісти нарікали на недостатню боротьбу з голодом і вивезення з України посівного матеріалу, що було причиною недосіву в 1922 р. 5 млн. десятин землі та занепаду сільського господарства, неправильне розподілення українського бюджету, керування Україною русифікаторським, бюрократичним,

призначеним апаратом, боротьбу з українською культурою, як культурою контрреволюційною, ігнорування видань шкільної, марксистської і наукової літератури українською мовою [6, арк. 25].

Потрібно відмітити, що такі погляди були характерними для більшості членів УКП, і це підтверджує декларація Пленуму ЦК УКП у справі національно-колоніальної політики у зв'язку з утворенням СРСР. Укапісти вважали, що таке союзне об'єднання має бути конфедеративним, а союзні республіки повинні мати права адміністративного, політичного, економічного і культурного управління [6, арк. 22]. У той же час керівництво УКП негативно ставилось до НЕПу, стверджуючи про вплив на державну владу «русифікаторських», «буржуазно-неповських» елементів. [6, арк. 22]. Тобто УКП піддавала критиці ідеологію прихильників «єдиної та неділимої» Росії.

Як було вже зазначено, найбільш активно діяли катеринославські укапісти. Вони активно пропагували ідею утворення Української Червоної Армії. Аргументів їм додавали скарги селян, які були мобілізовані в Червону Армію та потрапили служити в Росію, потерпаючи від незадовільних умов [7, арк. 8].

Також у виступах членів УКП підкреслювалася і диспропорція у мінімальній заробітній платі в Україні та в Росії. Радянська влада в Україні, за їх твердженням, не могла гарантувати і 30 карбованців на місяць, у той час, як мінімальна заробітна плата у м. Петрограді становила 50 карбованців. На думку укапістів, це було ознакою колонізаторської політики РКП (б) [6, арк. 85].

З II половини 1923 р. критика укапістами владної політики державного будівництва стає ще більш радикальнішою. Так, 10 жовтня 1923 р. на засіданні Катеринославського губкому УКП стверджувалося, що Москва ігнорує інтереси національних меншин, класова боротьба не може обійтися без боротьби національної, а КП(б)У політику українзації проводить непослідовно. При цьому багато українських більшовиків вважали, що той, хто не говорив російською мовою, був петлюрівцем. Укапісти в цьому вбачали роз'єднання робітничого класу та прояв шовінізму. У виступах вони критикували кадрову політику більшовиків, зокрема те, що секретар Катеринославського губкому КП(б)У, голова Катеринославського губрадпрофу та інші адміністративні посади в Україні призначалися Москвою, а не Харковом і більшість з них – «великороси». На переконання членів губкому УКП Україна зміцніла б, якби була організована власна держава, а не «колонія Москви». Виходячи з цих тверджень, укапісти робили такий висновок: «Федерації немає, а є РРФСР, УРСР – е тільки лялькова комедія» [6, арк. 90].

Подібні думки висловлювали укапісти на організаційних зборах свого осередку в с. Мануйлівка, які відбулися 9 вересня 1923 р. під головуванням І. Манжелія. Тут також були заклики ставати «державними» та нарікання на колонізацію України, яка лише мала «вивіску УРСР». На переконання укапістів, для успішного проведення національної політики було недостатньо того, «... що московські чиновники будуть говорити по-українськи, одягнуть шаровари і відпустять собі чуби». На зборах

закликалося до проведення диспутів з більшовиками на тему капіталізації українських заводів, а по закінченні присутні заспівали «Інтернаціонал» та «Заповіт» [8, арк. 2]. Все це ілюструє поєднання національних і комуністичних ідей, що було характерно для членів та прихильників УКП. Цікаво, що мешканець цього села А. Поплавський, який у своєму листі повідомляв органи влади про ці збори, зазначав, що місцевий осередок КП(б)У абсолютно не діяв, даючи цим можливість гуртуватися навколо УКП «петляюрівцям», якими були, за твердженням автора, заяви, всі мешканці цього села [8, арк. 2-3].

У наступному 1924 р. популярність УКП у сільській місцевості ще більше зростала, причому співчуваючих було набагато більше, ніж членів партії. Пропаганда ідеї державної самостійності у цей період набуває найбільшого розмаху. Однією з головних причин посилення такої пропаганди було те, що УКП поповнювалася членами інших опозиційних партій, які на той час припинили свою діяльність. Як приклад такої агітаційної роботи УКП можна навести діяльність її партійного осередку на залізничній станції Пологи (територія сучасної Запорізької області), який очолював колишній член УПСР М. Потоцький. У своїй агітації він протиставляв УКП – КП(б)У, вказуючи на те, що остання зовсім не враховує своєрідних особливостей України, а є сліпим виконавцем волі РКП(б). Політика ж РКП(б), за переконанням М. Потоцького, зводилася до викачування українських матеріальних ресурсів для відновлення російського господарства, перетворюючи Україну в колонію [9, арк. 12, 65].

Значну активність проявляли і катеринославські укапісти у критиці економічної політики радянської влади та правлячої партії. Вони вважали, що така політика направлена, передусім, на розвиток господарства Росії за рахунок України, і, як наслідок, призводила до затримки розвитку української промисловості. Тому укапіст Шевченко, як секретар партійного осередку на заводі ім. Петровського, заявляв про необхідність заміни існуючого управління підприємством – новим, українським, яке було б зацікавлене у розвитку української економіки. А у зв'язку зі страйком, який відбувся наприкінці березня 1924 р. на цьому заводі, лідер катеринославських укапістів Й. Дідич закликав робітників до «необхідності організації в Українську партію для створення своєї господарсько-економічної бази» [8, арк. 31]. У розмові з робітниками заводу пропагандисти-укапісти вказували на те, що уральські та ленинградські заводи отримували зарплатню вчасно, а Південсталь – із запізненням, так як керівництво в цьому було не зацікавлене [10, арк. 17-18].

Також активісти УКП критикували практику масових звільнень робітників в умовах НЕПу, наприклад, звільнення двох тисяч робітників на заводі Південсталь. На шпальтах своєї газети вони з іронією зазначали, що РКП(б), виступаючи за звільнення пригноблених народів Сходу, «у себе під носом Україну перетворювала в колонію» [10, арк. 12]. Критичні зауваження укапістів стосувалися і устрою Союзу. Вони вважали, що Національна палата була створена штучно, де більшість її членів складали громадяни РСФСР. Активісти УКП продовжували наголошувати на тому, що УРСР тоді

буде рівноправним членом «справжнього СРСР», коли український пролетаріат отримає «пануюче становище», створить власну армію, свою секцію у Комінтерні та Профінтерні і на чолі СРСР не буде «сбирателей земли русской». Подібна пропаганда, яка на думку більшовиків дискредитувала ідею утворення СРСР, проводилася активістами УКП по всіх приміських селах Катеринославщини, де діяли осередки цієї партії, і мала певний вплив на селян. Навпаки, вплив КП(б)У у цих селах був маловідчутним [7, арк. 13].

У травні 1924 р. далася взнаки пропаганда укапістів щодо організації Української Червоної Армії. Там призовники с. Діївка, які захоплювалися цими ідеями, мали намір йти в Катеринослав під прапором УКП. Подібні настрої були зафіксовані і в Кам'янському районі губернії, де призовники 1903 року народження з с. Романково, Аулів та Тритузного відмовилися від занять, вимагаючи переходу до самостійної Української Армії з командуванням на українській мові. Тільки після проведення місцевим райвиконкомом відповідної роботи призовники прийшли на заняття [9, арк. 30-31].

Посилення діяльності УКП та зростання її впливу серед населення викликало занепокоєння керівництва КП(б)У, яке відзначало, що «УКП ставала легальним центром всіх антирадянських елементів в Україні» [12, арк. 300]. У жовтні 1924 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який ухвалив постанову на остаточну ліквідацію УКП. При цьому було вирішено скористатися допомогою Комінтерну. Як і очікувалося, 24 грудня 1924 р. Президія Виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП та її лівої секції [13, арк. 146].

Після цього у первинних осередках УКП відбулася жвава дискусія, яка показала, що більшість членів цієї партії хоча і змушені були визнати рішення Комінтерну, але поглядів своїх не змінили і продовжували їх відстоювати. Навіть на своєму останньому IV з'їзді, який відбувся 1-4 березня 1925 р. у м. Харкові, лідери УКП не визнавали звинувачення на адресу своєї партії і відстоювали ідею об'єднання двох комуністичних центрів в Україні та створення самостійної української секції Комінтерну [13, арк. 146-147]. До цього з'їзду українські націонал-комуністи підійшли як до необхідного і вимушеного заходу, але явно не в ролі грішників, котрі каються. Тому, будучи вимушені «організовано відступати», більшість членів УКП планувала продовжувати пропаганду своїх ідей, перебуваючи в лавах КП(б)У.

Таким чином, можна зробити висновки про те, що УКП, яка була утворена у січні 1920 р., хоча і називалася партією комуністичною, суттєво відрізнялася від більшовицької як української, так і російської, насамперед, через деклароване нею невирішення в Україні національного питання. Ця партія протягом усього періоду своєї діяльності (1920-1925 рр.) обстоювала власний шлях у справі побудови української незалежної радянської держави, не поділяючи багатьох рішень більшовиків. Щоправда, це не заважало їй у деяких політичних та економічних питаннях бути навіть ліворадикальнішою за правлячу партію.

Більшість членів УКП були відвертими самостійниками. У своїй пропаганді українські націонал-комуністи піддавали критиці політичний

курс КП(б)У, який, на їх думку, не відповідав національним інтересам України. На відміну від українських більшовиків, які проводили курс на багатосторонню інтеграцію УРСР в союзне об'єднання радянських держав, укапісти пропагували максимальну державну автономію в рамках Союзу, виступаючи за створення власної Червоної Армії, Всеукраїнського профспілкового центру, самостійних наркоматів, підготовку національних кадрів для управління державою та повноцінне проведення українізації.

У цьому зв'язку можна стверджувати, що питання державності було основним у протиріччях між двома компартіями України. Потрібно також

зазначити, що розвиток національної ідеї УКП досяг найбільшого рівня в 1923 - 1924 рр. Постійна кадрова ротація в цій партії упродовж п'яти років її діяльності лише посилювала гасла державної незалежності, що, в свою чергу, розцінювалося більшовиками, як розвиток націоналістичних, антирадянських тенденцій в Україні. Навіть після ліквідації УКП ідеологія українського націонал-комунізму продовжувала впливати на державотворчі процеси в Україні до початку 30-х рр. ХХ ст.

У підсумку слід зауважити, що розвиток національної ідеї в Україні ще потребує ґрунтовного вивчення, яке суттєво доповнить історію вітчизняної багатопартійності у I чверті ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Резолюції 1 Учредительного съезда УКП. Организационный устав и программа УКП. 22.01.20-25.01.20. – Ф.8 – оп. 1, - Оз. зб. 2.- 40 арк.
2. ЦДАГОУ Письма ЦК УКП в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У. 3.01.20-3.12.20 –Ф.8. – оп.1 зб. 13. – 34 арк.
3. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Циркулярное письмо Губернской чрезвычайной комиссии об усилении борьбы с контрреволюционными партиями и группами. Материалы о буржуазно-националистических партиях на Екатеринославщине. 10.08.21-06.03.25. Ф.1, оп.1 – Оз. зб. 230. – 189 арк.
4. ДАДО Стенографический отчет VIII Губернской конференции КП(б)У. 2.12.21-3.12.21.- Ф.1, - оп.1. - Од.зб. 198 - 241 арк.
5. ДАДО Доклад о деятельности и состоянии Екатеринославской организации УКП. 18.10.22-25.09.23. – Ф.1. – оп.1. – Од.зб. 623. – 181 арк.
6. ДАДО Циркулярное письмо Губернской чрезвычайной комиссии об усилении борьбы с контрреволюционными партиями и группами. Материалы о буржуазно-националистических партиях на Екатеринославщине. 10.08.21-06.03.25.- Ф.1. – Оп.1. – Од.зб. 230. – 189 арк.
7. ДАДО Отчет о деятельности Украинской Коммунистической партии (УКП) на Екатеринославщине. 16.08.24-24.12.24. – Ф.1. – оп. 1. – Од.зб. 1602. – 167 арк.
8. ДАДО Резолюция совещания секретарей райкомов и райячеек КП(б)У по докладу о методах борьбы с УКП. Письма секретаря Мануйловского райкома КП(б)У о враждебной деятельности организации УКП. 15.09.23-23.02.25. – Ф.7. – оп. 1. – Од.зб. 106. – 55 арк.
9. ДАДО Протоколы заседания бюро Екатеринославского окружного комитета КП(б)У 03.12.23-20.12.24. – Ф.7. – оп. 1. – Од.зб. 9. – 108 арк.
10. Ветров Р.І. Ліквідація багатопартійної системи в Україні (1920-1925 рр.). – Дніпродзержинськ, вид-во ДДТУ, 2007. – 344 с.
11. Грищенко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920. – К., 1997.–341 с.
12. Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., «Наукова думка», 1978. – 315 с.
13. Курас І. Повчальний урок історії. К., 1986. – 185 с.
14. www.franko.lviv.ua/faculty/jur/enternet, PART-s, 2files/Reader/htm.
15. Стахів М. Третя совітська республіка в Україні. Нью-Йорк, Український Вільний університет, 1968. – 244 с.
16. Терещенко Р., Іваненко В., Прокопенко Л. Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. Д, 2002. – 240с.
17. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-х рр. - Тернопіль, Збруч, 2002. – 482 с.

УДК 329.14.

М.Б. МІЩУК

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ ПОСТУПОВОЇ МОЛОДІ ІМ. М.ДРАГОМАНОВА «КАМЕНЯРІ» – ДОПОМІЖНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ УСРП

Міщук Мар'яна Богданівна - доцент кафедри політології Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, кандидат політичних наук

У статті аналізуються допоміжна партійна організація УСРП, однієї із найбільш активних у політичному відношенні партій Західної України. Показано, що радикальні сили робили політичне життя в регіоні більш активним та постійно боролися за створення незалежної України.

Ключові слова: організаційна структура, політичне життя, політичні сили, незалежність.

В статье анализируются вспомогательная партийная организация УСРП, одной из наиболее активных в политическом отношении партии Западной Украины. Показано, что радикальные силы делали политическую жизнь в регионе более активной и постоянно боролись за создание независимой Украины.

Ключевые слова: организационная структура, политическая жизнь, политические силы

In the article analysed studies the research the auxiliary party organization of the Ukraine Social-Radical Party, one of the most active in political respect parties' in the life of the Western-Ukrainian land. It is shown, that radical forces made a political life in the region more active and that all this time they defend the main aim of the nation which was the creation of the Ukrainian sovereign state.

Keywords: the organization structure, the political life, the political forces, Independence.

© М.Б. Міщук, 2011

Функціонування партій у політичній системі значною мірою залежить від природи та розміру їхньої підтримки. Кожна політична партія прагне якомога більше розширити свій потенційний електорат та заздалегідь дбає про формування своїх кадрів. Не стала винятком, у цьому плані, й Українська соціалістично-радикальна партія. Її діячі були твердо переконані в тому, що до побудови могутнього державного організму потрібно залучити всі наявні творчі сили суспільства, мобілізувати всю українську спільноту та «кожного заставити до праці коло будови храму нашої самостійности» [29, с.1].

Позитивним моментом програми УСРП стало проголошення тактики орієнтації на «власні сили», що мала глибоку історичну традицію: гасло «українському народові ніхто не допоможе, як він собі сам не допоможе організованою силою» проголосив ще Михайло Драгоманов. А тому велику увагу радикали приділяли політичному освідженню та вихованню українського жіноцтва й молоді, що, в свою чергу, можна було зробити тільки через формування допоміжних партійних організацій (жіночих та юнацьких), культурно-просвітніх, економічних та фахових товариств.

Збільшення кількості партійних діячів радикальної партії відбувалося, в основному, за рахунок приєднання до неї молодих осіб, які виховувались у такій організації соціалістів-радикалів, як Союз української поступової молоді ім. М.Драгоманова «Каменярі» (СУПМ ім. М.Драгоманова «Каменярі»).

Основними джерелами при написанні даного дослідження послужили традиційні види історичних документів: преса та мемуарна література. В західноукраїнській пресі досліджуваного періоду міститься цінний фактичний матеріал, адже друковані органи «Громадський Голос», «Каменярі» надають нам конкретні дані про організаційну

структуру та програмові завдання допоміжних партійних організацій УСРП, крім того, саме на основі цих матеріалів можна проаналізувати їх суспільно-політичну діяльність в умовах польського окупаційного режиму. Що стосується мемуарної літератури, то заслуговують на увагу спогади голови УСРП І. Макуха, який був безпосереднім учасником тогочасних подій, хоча й вони не позбавлені певного суб'єктивізму, зумовленого прагненням автора подати своє бачення існуючої суспільно-політичної ситуації.

Виходячи з актуальності обраної теми та враховуючи недостатню вивченість проблеми, автор намагався з'ясувати місце та роль допоміжних партійних організацій УРП в суспільно-політичному та культурно-просвітницькому житті краю. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- простежити за процесом організаційного становлення допоміжної партійної організації УРП: Союз української поступової молоді ім. М.Драгоманова «Каменярі»;

- розкрити суть ідеології та дослідити основні напрями практичної реалізації головних завдань зазначеного товариства.

Тривалий час під впливом радикалів перебувала й лугова організація. Незаперечним доказом цього може стати листування Міністерства внутрішніх справ Польщі з повітовими старостами, в якому вказувалося на домінуючі впливи УРП в товаристві «Луг» [5, арк.2]. В Станіславі (станом на вересень 1925 р.) товариство «Луг» знаходилося під впливом УРП, у Коломиї ініціатором лугового руху виступив активний діяч радикальної партії К.Стефанів, у Богородчанах потужну агітацію щодо утворення «Лугів» проводив радикал доктор О.Когут, у Снятині товариство «Луг» залишалось

під впливом УРП[4, арк.75, 94, 105, 156 зв., 168].

Крім того, «Великий Луг» у Львові, який координував роботу місцевих лугових товариств, очолив член Головного Секретаріату радикальної партії доктор Р.Дашкевич. А тому, зважаючи на всі ці факти, польська адміністративна влада констатувала політичний характер «Лугів».

Однак уже наприкінці 1926 р. серед учасників «Великого Лугу» виникають перші непорозуміння, які стосувалися організаційних справ: члени Головного Секретаріату УСРП виступили за централізацію лугового руху й повне підпорядкування останнього Раді, складеній у переважній більшості з радикалів, а доктор Р.Дашкевич різко виступив проти цього [6, арк.8].

Переломним у діяльності товариства став з'їзд «Лугів» 8 грудня 1926 р. на якому Центральний комітет товариства на чолі з Р.Дашкевичем ухвалив резолюцію про безпартійність «Лугів». Сам Р.Дашкевич вийшов зі складу соціалістично-радикальної партії [7, арк.10].

Та, незважаючи на такі обставини, на терені Станіславського воеводства навіть у травні 1927 р. більшість лугових товариств продовжувала перебувати під протекторатом УСРП.

Для подальшої популяризації своїх політичних ідей члени УСРП заснували в 1929 р. свою молодіжну організацію - Союз української поступової молоді ім. М.Драгоманова «Каменярі», головною метою якої стало фізичне й моральне виховання української молоді та піднесення її інтелектуального рівня.

СУПМ ім. М.Драгоманова «Каменярі» мав чітко визначену організаційну структуру: Головна рада «Каменярів» з місцем перебування у Львові, повітові союзи та місцеві товариства. Їх організація проводилась на території цілого краю. Кожен місцевий та повітовий союз зобов'язаний був проводити загальні збори із наступним порядком денним: перевибори існуючої ради та контрольної комісії союзу, заслуховування звіту про діяльність каменярської організації за минулий рік та вироблення плану роботи на наступний рік. Крім того, кожний союз мав вести точну реєстрацію своїх діячів, яка проводилась за віковим критерієм.

Організація каменярських товариств передбачала поєднання принципів автономії та централізму. Останній, як зазначав І.Макух, «був необхідний з огляду на окупаційні відносини: з одного боку, насилала польська адміністрація своїх провокаторів, а з другого, КПЗУ старалася ухпати своїх симпатиків до «Каменярів»[16, с.344]. Так, члени повітового каменярського союзу в Косові змушені були констатувати, що до окремих відділень товариства проникають комуністичні елементи, які мають на меті деструктивне завдання – розбиття українських національних організацій[9, арк.85].

Для недопущення подальшого розвитку таких руйнівних процесів, Головна Рада СУПМ ім. М.Драгоманова «Каменярі» видала комунікат, в якому відзначалося: «В останніх часах комуністичні і інші деструктивні елементи стараються вдертися до всяких українських організацій, а також до Каменярської Організації, щоби використовувати її для різної провокаційної роботи і старатися підважити її зсередини, Головна Рада доручає всім

радам повітових і місцевих союзів уважати на ту справу і не допускати в ряди Організації людей того покрою» [14, с.11]. І лише завдяки таким рішучим заходам централі товариства вдалося захистити організацію від субверсії (підривної діяльності).

Головний акцент у своїй роботі каменярі робили на ідейне виховання, вдосконалення етично-моральної поведінки та підвищення рівня національно-політичної свідомості української молоді.

Ідеологія каменярів мала чітко визначений національний характер, базуючись на творах Т.Шевченка, М.Драгоманова, І.Франка, М.Павлика. Відповідно до неї, «найвищим і найціннішим громадсько-суспільним організмом» є нація, а забезпечити найсприятливіші умови для розвитку творчого потенціалу народу може лише власна незалежна національна держава. Виходячи з вищезазначеного, у своїй суспільно-політичній та культурно-просвітницькій діяльності каменярі керувалися прагненням досягнення повної волі українців, адже «нерівність і поневолення народу є порушенням загальнолюдської етичної засади та проступком супроти загальнолюдських ідеалів рівності та свободи»[18, с.2-5]. Боротьба за повне національне визволення українського народу стала для членів каменярської організації самоціллю та «найвищим моральним наказом, опертим на загальнолюдських ідеалах правди і справедливості» [18, с.2-5].

Власне, під такими гаслами й проходив 20 березня 1932 р. у Львові I Звичайний Загальний з'їзд каменярів. Його делегати, які представляли 5 повітових та 42 місцевих союзів, ухвалили цілу низку постанов, що стосувалися культурно-освітньої та організаційної діяльності товариства, його фінансових справ та видавництва освітнього спортивного місячника «Каменярі»[2, с.2].

Приблизно в цей же період проходила й організація місцевих та повітових каменярських союзів. Так, зокрема, організаційні збори повітового союзу в Станіславові відбулися 28 жовтня 1932 р., а його найдавнішу місцеву організацію в Вовчинці було закладено ще 22 грудня 1931 р.[12, с.8-9].

Тогочасна діяльність каменярів була спрямована, головним чином, на вдосконалення власної організаційної структури через творення нових осередків товариства та підвищення освітнього рівня його членів, шляхом організації самоосвітніх гуртків.

Велику роль в організації каменярської молоді відігравали не лише повітові та місцеві управи товариства, а й окремі повітові організатори (П.Костюк, В.Верган, Д.Корбутяк, В.Гавриляк, П.Чортовецький, І.Мурин, М.Горбовий, О.Мааланчук, С.Лисий та інші), які відвідували місцеві союзи каменярів, давали вказівки, організовували районіві та повітові каменярські наради, засновували місцеві союзи каменярів та підготовляли районіві й повітові руханково-спортивні та самоосвітні курси інструкторів[16, с.432]. Повітовий організатор Городенщини Д.Корбутяк лише протягом вересня-жовтня 1933р. відвідав в організаційних справах місцеві управи каменярів у Фільварковому Куті (21 вересня), Репужинці(1 жовтня), Глушкові (15 жовтня), Городниці (29 жовтня) [3, с.9]. Його соратник

П.Костюк (делегат Головної Ради Союзу Каменярів у Львові) провів ряд повітових каменярських нарад у справах поширення каменярської преси та самоосвітньої праці: 8 листопада він організував таку нараду в Станіславові за участю 104 делегатів, які репрезентували 18 місцевих каменярських організацій, 11 листопада – в Белелуї, повіт Снятин (170 учасників від 6 місцевих союзів), 13 листопада – в Городенці (42 делегати представляли 13 місцевих організацій), 14 листопада – в Косові (34 особи від 5 місцевих союзів), 18 листопада – в Сокалі (70 осіб) і т.д.[24, с.9].

Організація «Каменярів» дбаючи про духовне вдосконалення своїх членів (за переконаннями каменярів сильною нацією міг стати лише освічений народ), широко пропагувала гасло «Кожний Каменяр, кожна Каменярка мусить бути освіченою, інтелегентною людиною» [17, с.2-4].

Власне тому велику увагу діячі УСРП, представлені в каменярській організації, приділяли освіті української молоді. В кожному місцевому СУПМ ім. М.Драгоманова «Каменярі» створювались самоосвітні гуртки.

Значного поширення набуло й проведення освітніх анкет: у Рогатині 19 лютого 1933 р., 25 листопада 1934 р., в Тернополі 31 березня 1935 р. та багатьох інших місцевостях краю на яких члени каменярських організацій займалися просвітницькою та організаційною діяльністю[8, арк.134; 23, с.10; 28, с.7].

Особливо активно на освітньому полі працювали члени каменярських осередків Косівщини, Коломийщини, Рогатинщини, Станіславівщини, Тернопільщини та Товмаччини.

Для поширення культурно-освітньої роботи місцеві каменярські союзи організували аматорські гуртки, які влаштовували театральні вистави, концерти, свята.

Крім освітнього напрямку, в діяльності каменярських товариств вагоме місце відводилось й роботі для покращення фізичного стану їх членів. Завершенням спортивно-руханкової праці каменярів ставало проведення каменярських повітових та районних здвигов (зібрань), які відзначалися великою кількістю учасників: 17 червня 1934 р. на каменярське зібрання до Тернополя прибуло 480 хлопців та 190 дівчат із 19 каменярських союзів (Денисів, Курівці, Купчинці, Курники шляхтинські, Козівка, Лука Велика, Мишковичі, Цебрів, Плесківці, Березовиця Велика, Пронятин, Воробіївка і т.д.)(13, с.8-10), а вже 5 липня 1936р. в аналогічному зібранні в Тернополі взяли участь понад 1000 каменярів та каменярок .

Таке істотне посилення громадсько-політичної діяльності каменярів викликало занепокоєння польських адміністративних властей. Польська влада намагалася обмежити кількість каменярських союзів різними методами: обмеження надання дозволу на відкриття нових та закриття існуючих товариств. Крем'янецьке староство відмову в реєстрації місцевого союзу «Каменярів» у Почаєві мотивувало тим, що «згадана організація може спричинити збурення спокою і публичного порядку» [15, с.11]. Аналогічні випадки траплялися і в інших місцевостях Галичини: староство в Дрогобичі

відмовило в реєстрації місцевого союзу «Каменярів» у Снятинці, зазначаючи, що «між членами основателями є люди, що не дають запоруки публичному спокою»[11, с.3].

Масового характеру набуло й розв'язання існуючих каменярських організацій, нібито за «антидержавну діяльність». Так, 4 лютого 1933 р. польською адміністративною владою було ліквідовано місцеву організацію каменярів у Добриневі (повіт Рогатин) [8, арк.134].

Ще складнішою була ситуація на північно-західних українських землях. Тут молодь була повністю позбавлена можливості організувати каменярські союзи, а тому й гуртувалася, в основному, навколо читалень «Союзу Українок» та місцевих громад УСРП[22, с.7].

Попри те Союз «Каменярів», як було зазначено на підставі звітів учасників IV Крайового з'їзду каменярів (31 травня - 1 червня 1936 р.), поширив свою організаційну сітку вже на територію 26 повітів Галичини, нараховуючи 240 місцевих та 11 повітових товариств, у яких було об'єднано 12000 членів [15, с.9].

Крім того, українська молодь Галичини та Волині в ідеологічній площині постійно співпрацювала між собою, констатуючи тим самим, безпосередню духовну єдність українського народу на всіх його етнографічних землях. З такими заявами виступили представники волинської молоді, які прибули на з'їзд в якості гостей.

Із зростанням організації виникла потреба створення гуртків каменярського dorostу під назвою «Молоді каменярі», які об'єднували від 7 до 10 осіб. Такі гуртки хлопців та дівчат існували майже в кожному місцевому каменярському союзі. Управління гуртком здійснював його провід у складі провідника (видавав накази та організував гурток), секретаря(виконував канцелярську роботу) та скарбника (звів касову книгу та збирав членські внески). Крім того, в кожному гуртку була ще посада опікуна, яка покладалась на старшого «спитового каменяра»[1, с.4]. Все це забезпечувало безперервне поповнення каменярських союзів та рядів радикальної партії.

Для збільшення кількості своїх місцевих та повітових організацій каменярі вдавались й до посилення своєї агітаційної роботи через збільшення кількості передплатників часопису «Каменярі». Для цього вони влаштовували так звані «дні каменярської преси».

В кожному повіті щорічно члени УСРП організували кількатижневі інструкторські курси, учасники яких навчали каменярів та каменярок різноманітних спортивних вправ. Для прикладу, повітовий союз «Каменярів» у Тернополі провів 19-25 квітня 1937 р. спортивно-руханковий курс для 32 делегатів 26 місцевих каменярських союзів Тернопільщини. Аналогічні курси відбувались і на терені Станіславівщини в Коломиї, Косові, Станіславові, Красноставцях, Рогатині і т.д.[27, с.7]. Така активність членів каменярської організації не могла залишитись непоміченою з боку поляків, а тому в Станіславському повіті у жовтні 1936 р. близько 70% каменярських товариств припинило своє існування[10, арк.127].

За таких складних умов учасники 33 Крайового Конгресу УСРП (25 грудня 1937р.) у прийнятих

постановах відзначили потребу збільшити «освідомаючу і організаційну діяльність, щоби об'єднати як найбільшу масу народу, зміцнити його політичну й культурну силу та солідарним змаганням здобути політичну рівноправність для українського народу» [19, с.2]. Крім того, на діячів партії був покладений обов'язок «повести вперту і послідовну працю, щоби українська молодь виховувалась у пошані для високих ідеалів демократії, правди, справедливості, суспільницької волі одиниць і повної волі української нації до рівноправного господарського, культурного і політичного життя» [21, с.4].

А вже 26 грудня 1937 р. у Львові відбувся V Крайовий з'їзд СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» за участю 150 делегатів, які репрезентували 22 повіти. Почесним членом президії було обрано І.Макуха. Секретар Союзу каменярів П.Костюк у своєму рефераті відзначив помітне зростання каменярських місцевих та повітових організацій: на кінець 1937 р. їх нараховувалось відповідно 254 та 12 осередків, об'єднуючи у своїх лавах 13245 осіб [20, с.5-7].

Резолюції з'їзду відобразили зародження нових господарських ідей у каменярському товаристві, зазначивши, що «дуже важним виховним чинником є ощадність, ... тому Загальний З'їзд ззиває всі Ради місцевих і Повітових союзів пропагувати між молоддю ділові ідеї ощадності і вже в цьому році розпочати на місцях ощадностеву акцію» [20, с.6].

Після з'їзду, відповідно до його постанов, каменярська молодь зосередила свою увагу головним чином на самоосвітній організації та розбудові економічного життя. Каменярі почали масово засновувати каси ощадності. Головним постулатом для каменярів на той період стало гасло «Кожний

член «Каменярів» має навчитися якогось фаху» [16, с.434].

Незважаючи на всю складність суспільно-політичної ситуації, Союз «Каменярів» розвивався досить швидкими темпами, нараховуючи в період свого найбільшого піднесення, як зазначав І.Макух, майже 20 тисяч членів [16, с.431].

Напередодні II світової війни основна частина каменярів пішла в підпілля. Хоча і за таких складних обставин окремі місцеві союзи продовжували активно працювати ще і в 1939 р. Загальні збори та місцеві наради в цей час відбувалися в Волі Якубовій, Черчі, Яблуневі (Рогатинщина), Саджаві Горішній (Богородчанщина), Кутах, Шешори (Косівщина), Лядському (Товмаччина), Денисові (Тернопільщина), Кабарівцях (Зборівщина) [26, с.10-11]. А в деяких місцевостях колишні члени каменярського союзу почали засновувати «Селянські спілки», які відповідно до свого статуту мали право організовувати молодь.

Отже, одним із найважливіших напрямків суспільно-політичної діяльності УСРП міжвоєнного періоду стало творення нових партійних осередків, що, в свою чергу, можна було зробити тільки через залучення нових членів, ідеологічне формування яких відбувалося в допоміжній партійній організації радикалів – Союз української поступової молоді ім. М.Драгоманова «Каменярі». Молода генерація радикалів істотно впливала на пожевлення роботи радикальної партії. Так, зокрема, організація СУПМ ім. М.Драгоманова «Каменярі» об'єднала молодь та працювала над її духовним і фізичним вихованням. Вона стала тією громадською школою, яка підготувала українське молоде покоління до боротьби за своє національне та соціальне визволення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аридик В. Молоді Каменярі // Каменярі.-1937.-листопад.-Ч.21.-С.4.
2. Голос молоді // Громадський Голос.-1932.-2 квітня.-Ч.13.-С.2.
3. Городенщина. Гей брати...прокидайтеся // Каменярі.-1933.-грудень.-С.9.
4. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.317, 267 арк.
5. Там само, спр.357, 35 арк.
6. Там само, спр.487, 49 арк.
7. Там само, спр.562, 52 арк.
8. Там само, спр.954, 282 арк.
9. Там само, спр.1436, 197 арк.
10. Там само, спр.1440, 168 арк.
11. Дрогобиччина. Не затвердили місцевого союзу Каменярів // Каменярі.-1934.-листопад.-Ч.11.-С.3.
12. Каменярська організація в Станіславщині // Каменярі.-1936.-травень.-Ч.5.-С.8-9.
13. Каменярський здвиг в Тернополі // Каменярі.-1934.-липень.-С.8-10.
14. Комунікат Головної Ради СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» // Каменярі.-1937.-1 травня.-Ч.9.-С.11.
15. Крем'яниччина. Не дозволяють на заснування організації молоді // Каменярі.-1933.-листопад.-Ч.10.-С.11.
16. Макух І. На народній службі. - Детройт, 1960. - 565 с.
17. Освічений народ – сильна нація // Каменярі.-1934.-жовтень.-Ч.10.-С.2-4.
18. Основи громадянсько-суспільного світогляду української поступової молоді // Каменярі.-1934.-вересень.-Ч.9.-С.2-5.
19. Постанови 33 Краєвого Конгресу УСРП // Громадський Голос.-1937.-31 грудня.-Ч.51.-С.2.
20. V Крайовий з'їзд СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» у Львові // Каменярі.-1938.-1 січня.-Ч.1.-С.5-7.
21. Резолюції 33 Краєвого Конгресу УСРП // Громадський Голос.-1938.-22 січня.-Ч.2.-С.4.
22. Рівненщина. З нашого життя // Каменярі.-1934.-травень.-Ч.5.-С.7.
23. Рогатинщина. Повітова анкета Каменярів // Каменярі.-1935.-січень.-Ч.1.-С.10.
24. Рух молоді // Каменярі.-1934.-грудень.-С.9.
25. Рух молоді // Каменярі.-1937.-1 червня.-Ч.11.-С.7.
26. Рух молоді // Каменярі.-1939.-1 червня.-Ч.6.-С.10-11.
27. Руханково-спортовий курс Каменярів // Каменярі.-1937.-15 травня.-Ч.10.-С.7.
28. Тернопільщина. Повітова анкета // Каменярі.-1935.-травень.-Ч.5.-С.7.
29. Чистих рук! - С. // Народ.- 1919.-23 марта.-Ч.5.-С.1.

УДК 327.39

Н.В. ПАТРАТІЙ

ПОНЯТТЯ «РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ» У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ**Патратій Надія Валеріївна** - аспірант відділу глобалістики та безпекових стратегій Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України

У статті аналізуються підходи до дослідження поняття «регіональна інтеграція». Удосконалено існуюче у політичній думці визначення міжнародної інтеграції як багаторівневої системи, що характеризується посиленням взаємозалежності між державами, що призводить до виникнення інститутів та правових норм, які забезпечують функціональну ефективність взаємодії.

Ключові слова: регіональна інтеграція, стадії політичної інтеграції, європейський федералізм, теорія комунікацій, функціональна теорія міжнародних відносин, неофункціоналізм.

В статье анализируются подходы к исследованию понятия «региональная интеграция». Усовершенствовано существующее в политической мысли определение международной интеграции как многоуровневой системы, которая характеризуется усилением взаимозависимости между государствами, что приводит к возникновению институтов и правовых норм, обеспечивающих функциональную эффективность взаимодействия.

Ключевые слова: региональная интеграция, стадии политической интеграции, европейский федерализм, теория коммуникаций, функциональная теория международных отношений, неофункционализм.

In this article the approaches to the term «regional integration» have been analyzed. The existing definition of international integration in political thoughts has been elaborated and can be characterized as a multilevel system which is designated by the intensification of interrelations between states and leads to occurrence of institutions and legal regulations which ensure functional effectiveness of interaction.

Key words: regional integration, stages of political integration, European federalism, theory of communications, functional theory of international relations, neofunctionalism.

© Н.В. Патратій, 2011

Постановка проблеми. Міжнародна інтеграція як соціокультурний та політико-економічний феномен є ключовою ознакою сучасного світового порядку. Існування різноманітних схем взаємодій між окремими інтеграційними утвореннями та між державами й об'єднаннями свідчить про тривалий процес інституціоналізації підсистем міжнародних відносин на регіональному та міжрегіональному рівнях. Для України актуальним завданням сьогодні є визначення можливостей залучення до процесу формування регіонального комплексу безпеки у просторі її найближчого оточення – Чорномор'ї, що неможливо без ґрунтовного розуміння природи міжнародної інтеграції, її основних цілей тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню феномена інтеграції, інтеграційних механізмів, особливостей інтеграційних процесів в окремих державах та об'єднаннях держав присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Теоретико-методологічні основи вивчення процесів інтеграції в кінці 40-х-50-х рр. XX століття розроблялись провідними зарубіжними вченими, зокрема: Р. Арон, Б. Баласса, К. Дойч, А. Етціоні та ін. Концепції «негативної» та «позитивної» і «негативної» інтеграції представлені в працях Дж. Піндера та Ф. Шарпф. Ключові ідеї цієї концепції отримали подальший розвиток у творчих доробках М. Стрежневої, праці якої присвячені дослідженню інструментів глобального управління, зокрема інтеграції. Серед російських учених, які займаються дослідженням механізмів та характерних особливостей процесів регіональної

інтеграції, варто виокремити В. Барановського, Ю. Борко, О. Буторіну, А. Глухарєва, Н. Захарову, Г. Костюніну, В. Шемятенкова, Ю. Шишкова та ін., серед українських - В. Манжолу, В. Копійку, О. Ковальову, В. Крушинського, Б. Парахонського, І. Піляєва, О. Потєхіна, А. Суботіна, Т. Шинкаренко, Г. Яворську, праці яких присвячені аналізу політичних проблем європейської інтеграції.

Утім, аналіз існуючих розробок свідчить про відсутність комплексного бачення природи інтеграційних процесів на регіональному та міжрегіональному рівнях, що й обумовило потребу у дослідженні зазначеної проблеми.

Метою статті є аналіз існуючих у науковій думці теоретико-концептуальних підходів до дослідження поняття «регіональна інтеграція».

Виклад основного матеріалу. Концепт «інтеграція» походить від латинського «integratio», що в перекладі означає поєднання, об'єднання розрізаних частин у щось ціле, спільне/нову більш велику систему. З позиції відомого соціолога Т. Парсонса, інтеграцію слід розглядати як структури та процеси, за допомогою яких відносини між частинами соціальної системи впорядковуються способом, що забезпечує їхнє гармонійне функціонування в системі [1, с.364]. Як системне явище, інтеграція може бути інтерпретована як стан пов'язаності окремих диференційованих частин у ціле, як процес, у результаті якого такий стан досягається, а також як процес входження в систему окремого елемента. Інтеграція - це завжди свідоме взаємодія (interaction) елементів, а не однієї дії (action). Результатом,

наслідком інтеграційних взаємодій є виникнення цілісності, що має нові якості та сутність. У процесі взаємодії відбувається формування (примусово або органічно) інтересів, цілей, які усвідомлюються як спільні для цієї цілісності. В такому сенсі інтеграцію інколи визначають як злиття, зокрема такої думки дотримується Йохан Галтунг [12; 36-37]. Як бажаний або логічний результат інтеграційного процесу часто розглядають політичне об'єднання.

Інтеграція може бути різних видів. Провідною є міжнародна інтеграція, обслуговуюча роль якої полягає у зближенні народів і країн світу в різних сферах їх життєдіяльності [10, с. 91]. Серед основних видів інтеграції більшість учених виокремлює політичну, військову та економічну. Враховуючи проблематику дослідження, автор значну увагу в роботі приділятиме саме політичній інтеграції. Базовим визначенням політичної інтеграції можна вважати трактування цього феномена, яке пропонує вітчизняний Політологічний енциклопедичний словник, яке полягає у сукупності політичних процесів, спрямованих на консолідацію, об'єднання суспільства, політичних структур або етносів у рамках однієї держави чи кількох держав для протидії внутрішнім і зовнішнім деструктивним чинникам [6, с. 144]. Проте, на думку автора, це визначення є неповним, бо не розкриває взаємозв'язку політичної інтеграції з попередніми етапами інтеграції. Адже, як свідчить історична практика, політичній інтеграції завжди передують економічна, військова. Отже, визначення, яке є загальноприйнятим у вітчизняній науковій традиції, є не цілком повним і потребує уточнення у частині констатування тих процесів, які заклали фундамент для політичної інтеграції.

Виокремлюють такі стадії політичної інтеграції: (1) інституційна інтеграція стосується запровадження практики колективного ухвалення рішень групою країн. Спільні інституції необхідні для розвитку та адміністрування правил і регулювання, яких потребує економічна інтеграція; інтеграція державної політики полягає у мірі відповідальності за проведення політики на вищому наддержавному рівні або політики, що спільно здійснюється чи координується на кількох рівнях; (2) інтеграція ставлень пов'язана з підтримкою регіональної інтеграції громадськістю і політичною та економічною елітами; (3) інтеграція безпеки визначається як «спільна безпека», що ґрунтується на ненасильницькій взаємодії держав [2, с. 23].

На думку російського вченого Н. Ісінгаріна, політичній інтеграції притаманні такі риси, як незалежність (створення суверенних держав та формування відносин, які базуються на міжнародних нормах і правилах); взаємодія (встановлення тісних дво- чи багатосторонніх відносин на основі угод про дружбу і взаємодію, інших відносин, які встановлюють близькість зовнішньої і внутрішньої політики); узгодження (формування відносин, які встановлюють практику взаємного узгодження в зовнішній і внутрішній політиці, спільних дій з тих чи інших питань, що стосуються інтересів обох країн. Створення координуючих органів з відповідними функціями); єдність (здійснення єдиної політики щодо основних проблем життєдіяльності держав. Формування єдиної системи управління

такими питаннями, як захист, зовнішня політика, зовнішньоекономічна діяльність) [3, с. 36].

Розглянемо підходи до вивчення феномена «регіональна інтеграція».

Федералізм (європейський федералізм) є першим за часом виникнення та найбільш широко розповсюдженим у західній науковій думці підходом до вивчення витоків та природи інтеграційних процесів. Мета інтеграції з позиції прихильників даного підходу – об'єднання Європи шляхом утворення наддержави, яка функціонуватиме на принципах розподілу влади. Дана концепція передбачає створення наднаціональних органів, яким держави-учасники повинні передати частину свого суверенітету. Федералізм дозволяє адекватно здійснити розподіл джерел легітимності та повноважень між різними рівнями влади – місцевим, регіональним, національним та наднаціональним. Представники федералізму (Д. де Ружмон [8], М. Алле [23], О. Марк [21], Г. Бругманс [13], А.Спінееллі [30], П.Тейлор [31, 32], Д. Сіджанскі [9], К.Фрідріх [18], М.Бургесс [17]) не вважають результатом інтеграції об'єднання, що функціонує виключно на основі міждержавного співробітництва. Обов'язковою ознакою інтеграції є наявність централізованого управління (в практиці ЄС це називається комунітарним принципом). Тому як результат поглиблення інтеграційних процесів розглядається створення об'єднання з національними органами управління. Відповідно, зрілість того чи іншого інтеграційного угруповання оцінюється залежно від того, яка частина рішень приймається на наднаціональному рівні.

До представників європейського федералізму можна віднести декілька напрямків теоретичних досліджень, які проголошують за остаточну мету інтеграції утворення наднаціональних інститутів: (1) класичний федералізм 50-60-х років, що відрізняється нормативістським, доктринальним характером, з притаманним суб'єктивним та дещо ідеалістичним уявленням про об'єднану Європу (А.Тіндемманс [34], Д.де Ружмон [8], Г. Бругманс [13]); (2) реформатори класичного федералізму (А.Спінееллі [30], П.Тейлор [31, 32], К.Фрідріх [18]); (3) «інтегральний» федералізм, який передбачає перехід до федерації через залучення до інтеграційних процесів всього суспільства та формування системи «багаторівневого управління» (К.Бленк [22]); (4) «галузевий» федералізм, що розглядає федералізм, як гнучку модель, яка дозволяє використовувати форми та методи інших інтеграційних теорій (М.Бургесс [17], Д.Сіджанскі [9]).

Важливо зазначити, що федералістська концепція широко використовується вітчизняними науковцями при дослідженні феномена регіональної інтеграції у частині його дефініювання. Так, українська дослідниця Татаренко Т. підкреслює що, поняття «інтеграція» у значенні «регіональна, політична або економічна» широко використовується в політологічній літературі для характеристики сучасних процесів формування соціальних систем супердержавного (міждержавного) і субдержавного рівнів. Аналіз процесів інтеграції у політичних і соціальних науках припускає постановку питання про те, «чи може ціле бути більшим, ніж сума його

складових», чи можуть групи людей складати органічне ціле. Це органічне виступає як комплекс елементів, що перебуває у взаємозалежності, де зміни в одному з елементів позначаються на становищі і стані інших складових системи елементів [11, с. 541.].

Наступний підхід ґрунтується на використанні положень теорії комунікації для дослідження природи інтеграційних об'єднань. У теорії комунікації головна увага приділяється дослідженню контактів між окремими соціальними групами та індивідуумом в інтеграційному об'єднанні. При вивченні цих контактів представники даного напрямку (К.Дойч, Д.Пучала [16, 14]) використовували методичні засоби математичного та статистичного аналізу, що дозволило їм визначити ступінь інтенсивності взаємодій та зробити висновки щодо розвитку інтеграції в різних регіонах світу в II половині XX століття. Відмітною рисою інтеграції в теорії комунікації називається такий стан, коли члени об'єднання мають з партнерами по угрупованню більш тісні зв'язки, ніж з аутсайдерами, а відносини всередині угруповання виокремлюються з інших відносин того ж порядку. Значення інтеграції полягає у формуванні безпекової спільноти, що ґрунтується на загальних (ліберально-демократичних) цінностях. Особливе значення в цьому контексті надається розвитку відчуття спільної ідентифікації. Таким чином, у рамках теорії комунікації під інтеграцією слід розуміти процес створення безпекового співтовариства, що сповідує загальні цінності, які складають первинну основу для об'єднання та закладають фундамент для розвитку спільної ідентичності.

Яскравим представником комунікативної теорії є американський політолог К. Дойч [16]. Його концепція «спільноти безпеки» заклала фундамент для нового наукового напрямку – транзакціоналізму, - який за ідейним наповненням близький до неофункціоналізму, проте головна увага в рамках цього підходу зосереджується на дослідженні міжнародного порядку та безпеки. Транзакціоналістська теорія Карла Дойча кидає виклик державоцентричним теоріям, таким як реалізм, визначаючи при цьому міждержавну/міжнаціональну інтеграцію як досягнення в межах певної території/ регіону відчуття певної спільноти, що безумовно неможливо без існування певних рушійних чинників, серед яких ключову роль відіграють зусилля урядів держав окресленого простору, спрямовані на заснування інституцій та встановлення практик, які і мають створити фундамент для формування плюралістичної спільноти безпеки [14]. На думку К. Дойча, інтеграція – це сукупність взаємовідносин щодо системного продукту [15]. В інтегрованій спільноті держави не вступатимуть у фізичну боротьбу – спірні питання вирішуватимуться іншими засобами. В цьому плані інтеграція розглядалась як процес пошуку різними активними політичними групами системи колективної безпеки, в основі якого лежить такий психологічно-соціологічний фактор, як відчуття спільноти. Саме розуміння того, що вони належать до єдиної спільноти, диктує учасникам цього процесу необхідність вирішувати спільні проблеми лише шляхом мирного узгодження. Враховуючи вище-

згадане, таке інтеграційне об'єднання К. Дойч пропонував назвати «плюралістичною спільнотою безпеки» [5, с. 41].

Історія доводить, що процес інтеграції може досягати успіху, а може й зазнати невдачі. Значною мірою це залежить від передумов, які існують у кожній одиниці, що інтегрує, та між ними усіма. Ці передумови К. Дойч поділяє на чотири групи: а) взаємна відповідність частин, що мають інтегрувати; б) сумісність їх цінностей; в) взаємна відповідальність; г) певний ступінь спільної ідентичності або лояльності. Всі ці групи передумов можуть взаємодіяти і посилювати одна одну. Водночас К. Дойч досліджує й уточнює умови успішного розвитку інтеграційних процесів. Головними серед них є: (1) взаємна сумісність норм політичної поведінки; (2) більш високе, порівняно з сусідніми територіями, економічне зростання; (3) розширення політичних та економічних еліт; (4) різноманітність і масштабність потоку взаємної інформації; (5) передбачуваність поведінки всіх учасників. На думку К. Дойча, цілі й умови інтеграції значною мірою визначають характер цього процесу і засоби його забезпечення. Ці засоби він знову ж поділяє на чотири групи: (а) виробництво цінностей; (б) розподіл цінностей; (в) утримування силою; (г) ідентифікація [4, с.141].

Таким чином, К. Дойч та його послідовники приходять до висновку, що поряд з утилітарними причинами, пов'язаними з досягненням більшого добробуту, стабільності та міркуваннями безпеки, суттєвою, якщо не визначальною, передумовою інтеграції є суб'єктивний чинник, тобто ставлення до неї еліти та широких верств населення в країнах, що інтегруються. Важливість цього чинника пов'язана з усвідомленням, сприйняттям інтересів, що лежать в основі інтеграційних процесів, як спільних. Суб'єктивний чинник виявляється через психологічний стан, формування почуттів солідарності, лояльності, довіри, часткового ототожнення з поглядом власних образів та інтересів. Такі психологічні почуття можуть формуватися як завдяки передумовам, що існували до початку інтеграційних процесів, так і значною мірою в процесі інтеграції [29].

Феномен інтеграції також досліджувався в рамках функціональної теорії міжнародних відносин. Концепцію функціональної інтеграції, її основні положення сформулював англійський соціолог Д. Мітрані. Саме цю концепцію було покладено в основу європейського будівництва, передусім, концепцію функціональної інтеграції. На відміну від класичної федералістської теорії, яка будувала свою стратегію на ідеалізованих розрахунках і готовності суспільства сприймати федерацію як необхідність інтеграційного процесу, Д. Мітрані виводив основні положення своєї концепції з реальних тенденцій і потреб міжнародних відносин у міжвоєнний період, особливо в період кризи 1930-х років. Основна ідея полягала в «запобіганні політичних розбіжностей шляхом розширення мережі міжнародних агентств, націлених на інтеграцію життєвих інтересів усіх націй».

Важлива особливість функціоналізму полягала у запереченні будь-яких проявів силової політики як міждержавного, так і федеративного характеру,

які могли відродити націоналістичні тенденції в тій чи іншій формі. Аналізуючи і моделюючи систему міжнародних відносин, Д. Мітрані пропонував оперувати не поняттями, що визначають рівень розподілу влади - держава, конфедерація, федерація, а елементами менш широкого характеру, визначених потребами окремої людини. Він закликав спочатку виокремити проблеми, які необхідно вирішити для забезпечення економічного і соціального добробуту, а форма, за допомогою якої вони будуть вирішені, визначитись сама по собі. Співробітництво і взаємодія при цьому пропонувалися саме в питаннях соціально-економічного характеру, вирішення яких є актуальним для всіх країн, що, в деякій мірі, об'єктивно може стати об'єднувальним елементом. Таке функціональне співробітництво, наприклад у галузях транспорту, охорони здоров'я або енергетики, виключало необхідність попередньої розробки тієї чи іншої конституційної моделі, якогось ідеологічного підґрунтя. Ініціатива тут мала виходити, в кожному конкретному випадку, від індивідумів, приватних груп чи урядів, які самі визначили б ту чи іншу форму співробітництва. «Щоразу, - зазначав Д. Мітрані, - природа та значення проблеми визначають відповідну форму інституцій» [5, с. 23-24].

Заперечуючи ідеї творення федерації та управління континентального масштабу, фундатор ідеї функціоналізму Д. Мітрані не тільки довів недоцільність утворення статичного і штучного, територіально обмежуючого федеративного об'єднання, визначаючи це як «ману федералізації», але сформулював та обґрунтував ідеї, які вже сьогодні стали реаліями, а саме: роль і значення творення нових суб'єктів міжнародних відносин – міжнародних організацій, більше того – формування їх мережі в контексті динамічної трансформації системи міжнародних відносин [24]. Заперечення Д. Мітрані ідеї територіальної обмеженості та можливої практики паневропейської федерації стосувалися, зокрема, врахування геополітичних реалій, за яких формувалися ці ідеї, тобто коли Європа через свої метрополії по суті контролювала значну частину світу [25].

З огляду на майбутнє розширення ЄС вельми цікавим є теоретичне узагальнення Д. Мітрані щодо виокремлення дихотомії концепції континентальних уній (де пріоритетом є визначення території членів об'єднання і «чужинців») та концепції світової, універсальної ліги (як визначення функцій з метою інтеграції при врахуванні якомога більшої кількості інтересів їх учасників). У цьому зв'язку ключового значення набувають дві тези Д. Мітрані. По-перше, регіональні інтеграційні проекти відтворюватимуть територіальні квазідержавні функції, але вже на наднаціональному рівні, де вирішальну роль матимуть не всі, а лише найпотужніші держави. Хоча, слід зауважити, що Д. Мітрані відзначає беззаперечність успішності утворення спеціалізованих європейських інституцій – Європейського об'єднання вугілля і сталі та Євроатома [26].

Прихильником концепції функціональної інтеграції був і французький державний діяч Ж. Монне. У своїх міркуваннях він виходив з того, що національні уряди швидше згодяться на втрату своїх суверенних прерогатив, якщо процес інтеграції буде

здійснюватися поетапно й погалузово (насамперед – в економічній сфері) відповідно до чітко визначених функцій і завдань. Створення ж реальної солідарності в тій чи іншій галузі економіки мало викликати потребу подальшої інтеграції в інших сферах і призвести, зрештою, до побудови європейської федерації. Іншими словами, на переконання Ж. Монне, досягненню політичної єдності Європи мусила передувати її реальна економічна єдність. Європейське будівництво також мало покладатись на верховенство наднаціонального права і силу компетентної та незалежної від національних урядів інституції, спроможної представляти й захищати спільні інтереси держав-членів і спільноти в цілому. Окрім того, функціональний метод передбачав комбінацію негативної (скасування бар'єрів) і позитивної (дотримання спільної політики) форм інтеграції. Таким чином, метод Ж. Монне вдало поєднував давню ідею романтиків федеративного наднаціонального об'єднання з прагматичним баченням конкретних економічних та політичних реалій [7, с. 31].

Інший підхід до розуміння природи інтеграційних процесів представлений у працях неофункціоналістів: Ф.Шміттєра [28], П.Тейлора [33], Дж.Найа [27] та ін. учених. Одним із засновників неофункціональної теорії є Е. Хаас. В його ранній праці «Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили» (1968 р.) [19], написаній під впливом реальних успіхів західноєвропейського інтеграційного процесу, були закладені базові положення неофункціонального підходу до регіональної інтеграції, що характеризувалися досить оптимістичним характером і далекосяжними завданнями. Е. Хаас не тільки підкреслював визначальну роль політичного фактора в процесі інтеграції, зокрема як фактора творення постнаціональних політичних спільнот, поступову інтеграцію у сферах «низької» та «високої» політики [20], але й визначив європейську інтеграцію як цілком якісний процес, котрий не можна ототожнювати з міждержавною чи міжурядовою співпрацею. Невід'ємною складовою теорії неофункціоналізму залишилась ідея «переливання», але вже значно модифікованою до реалій євроінтеграційного процесу [19].

У рамках неофункціоналістської концепції інтеграція розглядається як можливість задовольнити певні потреби, що виникають у тих чи інших соціальних груп. Стратегічна ціль інтеграції як така відсутня в уявленні неофункціоналістів на відміну від бачення федералістів, у яких вона чітко визначена. Відповідно до цього підходу інтеграція розвивається завдяки тому, що усі сфери сучасного суспільства тісно пов'язані між собою. Тому вирішення одного, навіть занадто вузького, завдання інтеграційним методом потребує взаємопов'язаних дій в інших сферах. Це призводить до «переливу» («spillover») процесу інтеграції з економіки в політику, право, науку, освіту тощо. З позиції неофункціоналістів, інтеграція передбачає, що національні органи влади делегують центральним органам об'єднання виконавчі повноваження, які необхідні для вирішення конкретних завдань. При цьому передача державного суверенітету не передбачається. Оскільки нові центри сили виявляються достатньо корисними для

населення, воно починає проявляти подвійну або множинну лояльність – по відношенню як до національних, так і наднаціональних органів управління.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Узагальнюючи теорії інтеграції, що існують у політичній науковій традиції, на думку автора, доцільно взяти за основу робочого визначення існуючі дефініції, проте при цьому зробити акцент на особливих характеристиках концепту. Таким чином, у дослідженні під міжнародною інтеграцією варто розуміти об'єктивне, складне й суперечливе явище як складну багаторівневу систему, що розвивається у протистоянні з дезинтеграційними

тенденціями у світосистемі, характеризується процесами об'єднання держав і народів з метою спільного розв'язання проблем та реалізації спільних цілей/завдань, супроводжується посиленням взаємозалежності між ними, що в результаті приводить до злиття в єдине ціле, виникненням спільних інститутів та правових норм, що забезпечують функціональну ефективність процесів взаємодії. В перспективі при дослідженні поняття «регіональна інтеграція» доцільно розглянути цей феномен у рамках ліберального міжурядового підходу, який є відносно нещодавно сформованим, а також розкрити проблему інтеграції крізь призму процесів глобалізації та міжнародної стратифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. – / Пер.: Воронин В.В., Зиньковский Е.В.; Ред.: Осипов Г.В. (Вступ. ст.) – М.: Прогресс, 1972. – 392 с.
2. Бесараба О. Регіоналізація Європи // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 21 – 25.
3. Исингарин Н. 10 лет СНГ. Проблемы, поиски, решения. – г. Санкт-Петербург. «Паллада-медиа», «СЭРЦ «Русич» – 2001. – 400 с.
4. Картунов О., Лаптев С. Західні теорії економічної та політичної інтеграції: спроби стислого аналізу // Зовнішня торгівля. – 1999. – № 3 - 4. – С. 140 – 143.
5. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – 448 с.
6. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
7. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.
8. Ружмон Д. Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до європейців.: Пер. з фр./ Д. Ружмон. – Л.: Центр. гуманіт. дослідж. – 1998. – 280 с.
9. Сиджански Д. Федералистское будущее Европы: от Европейского сообщества до Европейского союза. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 420 с.
10. Скакун О. Ф. Верховенство права як принцип інтеграції правових систем // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства — до правової держави» (24 квітня 2009 року), присвяченої 5-річчю відродження юридичного факультету. – Харків.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 573 с. – С. 91-94.
11. Татаренко Т. М. Регіональні інтеграційні системи: сучасна модель організації етносоціального простору. С. 540 - 545 // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 15. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 608 с.
12. Эрлих А.Р. Современные мировые системы в анализе Йохана Галтунга // Социально-политические науки. – 2002. – № 2-3. – С. 36-37.
13. Brugmans, Henri L Idee Europeenne 1920- 1970. (= Cahiers de brughes, N. S. , 26)De Tempel Bruges 1970. – 405 S.
14. Deutsch K Nationalism and Social Communication, 2nd edition, MIT Press Cambridge, MA, 1966. –159 p.
15. Deutsch Karl W. Political Community and the North Atlantic Area. International Organization in the Light of Historical Experience. - New York: Greenwood Press Reprint - 1969. – 228 p.
16. Deutsch K. The Impact of Communication Upon International Relations Theory. – N.Y., 1978. - 121 p.
17. Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950-2000 [Text] / Michael Burgess. - London ; New York : Routledge, 2000. - 290 p.
18. Friedrich, C.J. Trends in Federalism in Theory and Practice. – London: Pall Mall Press, 1968.- 194 p.
19. Haas E. The Uniting Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950 - 1957. - Stanford CA: Stanford University Press, 1968. - 2nd Ed. – P. 62 – 74; 315-317.
20. Haas E. Turbulent Fields and the Study of Regional Integration // International Organization. - 1976. - Vol. 30. - P. 169 – 199.
21. Lega A. Adieu a Alexandre Marc, prophete du federalisme global // La Padania. — 2000.—11 avril. — <http://old.lapadania.com/index4.htm>
22. Marc, Alexandre, (1979) "New and Old Federalism: Faithful to the Origins," Publius: The Journal of Federalism (Fall): pp. 117-130.
23. Mayhew, Alan. Recreating Europe. The European Union's Policy towards Central and Eastern Europe, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 403 p.
24. Mitrany D. A Working Peace System: An Argument for the Functional Development of International Organization. - Chicago: Quadrangle Books, 1966. - 221 p.
25. Mitrany D. The Functional Approach in Historical Perspective // International Affairs. - 1971. - Vol. 47. - No 3. - P. 345 – 386.
26. Mitrany D. The Prospect of Integration: Federal of Functional // Functionalism: Theory and Practice in International Relations. Editors A.J.R.Groom and P.Taylor. – London: University of London Press, 1975. – P. 70.
27. Nye Joseph S., "Comparing Common Markets: A Revisited Neo-Functionalist Model", in Leon N. Lindberg and Stuart A. Scheingold (eds.), Regional Integration: Theory and Research (Cambridge MA: Harvard University Press, 1971), pp. 192-231.
28. Schmitter, P. C.: A Revised Theory of European Integration, in: L. N. Lindberg and. S. A. Scheingold (eds), Regional Integration: Theory and Research. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971. – p. 160-191.
29. Schneider Heinrich. The dimensions of the historical and cultural core of a European identity// Reflections on European Identity/ Edit.by Thomas Jansen. – European Commission, Forward Studies Unit, 1999. – P. 7-20 http://europa.eu.int/comm/cdp/working-paper/european_identity_en.pdf .
30. Spinelli A. The Eurocrats; conflict and crisis in the European Community. – Baltimore: Johns Hopkins Press. – 1966. – 229 p.
31. Taylor P. International Organization in the Modern World: The Regional and the Global Process. – London: Pinter, 1993. –262 p.
32. Taylor P. The Limits of European Integration. - London: Croom Helm, 1983. – 284 p.
33. Taylor Paul, "The Politics of the European Communities: The Confederal Phase", World Politics Vol 27 No 3(1975) pp. 336-360.
34. Tindemans, L. Report on European Union. Bulletin of the European Communities. Supplement.Brussels, January 1976. – 52 p.

УДК 37. 014

В.О. ПАШКОВ

ПОЛІТИКА ЄС У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ

Пашков Віктор Олександрович - викладач кафедри міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, аспірант кафедри політології

У статті аналізується процес становлення та розвитку освітньої політики Європейського Співтовариства. Визначаються основні етапи історичної еволюції освітньої політики ЄС та притаманні кожному з етапів особливості і характеристики. Також аналізується місце Болонського процесу в освітній політиці ЄС.

Ключові слова: освітня політика, Європейське Співтовариство, інтеграція, Болонський процес, освітні евро-програми.

В статье анализируется процесс становления и развития образовательной политики Европейского Сообщества. Определяются основные этапы исторической эволюции образовательной политики ЕС и характерные для каждого из этапов особенности и характеристики. Также анализируется место Болонского процесса в образовательной политике ЕС.

Ключевые слова: образовательная политика, Европейское Сообщество, интеграция, Болонский процесс, образовательные европрограммы.

The article studies process of becoming and development of the EU's educational policy. Main periods of historical evolution of the EU's educational policy and their characteristics are determined. Also place of Bologna process in educational policy of the EU is analyzed.

Key words: educational policy, European Commonwealth, integration, Bologna process, educational euro programs.

© В.О. Пашков, 2011

Постановка проблеми. Уже понад півстоліття тривають зусилля країн європейського континенту створити Об'єднану Європу зі спільними гуманістичними цінностями свободи, демократії, правової держави, соціальної справедливості та толерантного ставлення до різних культурних надбань та багатоманітної спадщини її народів. Мова йде не тільки про подолання відмінностей й бар'єрів в економічній та фінансовій сферах та створення єдиного економічного простору, але також про формування у громадян Євросоюзу відчуття приналежності до європейської спільноти. Важлива роль у процесі формування європейської ідентичності належить системі освіти, яка покликана готувати молоде покоління європейців до життя в рамках об'єднаної Європи. Тому, на нашу думку, сьогодні є актуальним висвітлення та аналіз розвитку освітньої політики ЄС.

Огляд літератури. Серед дослідників, які займаються цією проблематикою, можна виділити А. А. Сбруєву, К. Корсака, А. Василюк, І. Найдьонова, С. Іванов, І. Волкова, І. Г. Животовську. Роботи І. Найдьонова, С. Іванова, І. Волкова, Животовської присвячені аналізу Болонського процесу та його культурних і політичних наслідків. Роботи відомих вітчизняних дослідників освіти К. Корсака, А. Сбруєвої, А. Василюк висвітлюють процеси інтернаціоналізації європейської вищої освіти та стратегію розвитку вищої освіти в ЄС на початку XXI ст.

Метою даної статті є висвітлення процесу становлення та розвитку освітньої політики Європейського Співтовариства та визначення основних етапів у цьому розвитку з притаманними їм особливостями та характеристиками.

До завдань, вирішення яких веде до реалізації поставленої мети, ми відносимо:

- висвітлення процесу становлення загальноєвропейської освітньої політики;
- визначення основних етапів в історичній еволюції освітньої політики ЄС;
- з'ясування місця Болонського процесу в освітній стратегії ЄС на початку XXI ст.

Історія розвитку європейської освіти свідчить про те, що сьогодні в Європі можна говорити не стільки про інтернаціоналізацію вищої освіти, скільки про реінтернаціоналізацію, про повернення до традицій середньовічної європейської культури. Єдиний культурний простір Європи сформувався в Середньовіччя багато в чому завдяки вищій, університетській освіті. Розвиток середньовічної університетської моделі сприяв виникненню своєрідної інтернаціональної, навіть космополітичної загальноєвропейської верстви вчених зі своїм способом життя, інтенсивними та міцними контактами, що не залежали від відстаней та державних кордонів. Національні держави отримали владу над системою вищої освіти тільки в умовах культури суспільства модерну, але й тоді для академічного співтовариства в більшій мірі, ніж для інших професійних груп було характерно прагнення до інтернаціоналізації. Тому, незважаючи на формування в XIX-XX ст. національних моделей освіти, національних структур організації освітнього процесу, обмеженість міжнародних зв'язків між ВНЗ, універсальний характер пізнання й розвитку вищої освіти зберігався як елемент європейської культури.

Сучасний інтеграційний європейський процес, пройшовши послідовно такі стадії, як митний

союз, спільний ринок, валютно-економічний союз, політична інтеграція, наблизився до створення конфедерації. Сьогодні підкреслюється, що для досягнення цілей інтеграції та розвитку Єдиної Європи не підходить «метод плавильного котла», який знищує національну культурну своєрідність як великих європейських країн, так зовсім маленьких держав. Принципи мультикультуралізму громадянського суспільства, засновані на європейській культурній традиції, сприяли формуванню потужного об'єднання – Європейського Союзу. ЄС має унікальні риси, що якісно відрізняють його від усіх інших міжнародних організацій, які є продуктом інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків. Якщо основою європейської інтеграції є інтернаціоналізація західноєвропейської економіки, то в ідеологічному сенсі її стимулятором залишається «європейська ідея». Тому ЄС – це не просто спільна економіка, це також спільне право, спільні інститути й політика в умовах збереження національної культурної своєрідності.

Освітня політика ЄС представляє собою приклад інтеграції, що прагне зберегти національні особливості вищої освіти та одночасно створити спільні риси, які будуть сприяти підвищенню конкурентоспроможності Європи в цілому. Цілісна політика ЄС, яка розробляється і здійснюється в галузі вищої освіти в останні десятиріччя, сприяє формуванню наднаціональних інститутів, послідовній роботі зі створення загальноєвропейської системи вищої освіти. Важлива особливість політики ЄС у даній сфері полягає у взаємодії створених наднаціональних структур, перш за все Генерального Директорату освіти і культури Європейської Комісії і національних органів, у розробці загальноєвропейських програм у сфері вищої освіти з виділенням фінансових коштів для їх реалізації [1, с. 124].

Юридичною основою діяльності ЄС в сфері освіти є відповідні статті Римського договору (1957 р.), які заклали широку базу для спільного вирішення проблем професійної освіти, а також прийняті Радою ЄС документи, спрямовані на забезпечення вільного руху робочої сили в межах спільноти, для створення єдиного ринку праці.

Необхідність європейської інтеграції для соціально-економічного розвитку й виключення війн усвідомювали провідні діячі політики й культури вже давно. Однак ця ідея дістала шанс на втілення лише після Другої світової війни у формі політики «малих кроків». Спочатку увага членів європейської спільноти концентрувалася на політичній та господарській сферах, а освітня галузь певний час залишалася внутрішньою справою кожної країни. Лише в Паризькій (1951) та Римській (1957) угодах порушувалися деякі освітні питання, але освітня сфера все ще не була пріоритетною в діяльності ЄС. Виняток становив тільки сектор професійної освіти, безпосередньо пов'язаний з ринком праці: трудова міграція між країнами змушувала вживати певних заходів, що стосувалися визнання кваліфікацій. З часом в Європі почали визнавати необхідність співпраці та врегулювання важливих питань в освітній сфері. На початку 1970-х рр. у політиці ЄС стала відчуватися зміна акцентів від економічного до соціального розвитку Співтовариства, що висунуло

на перший план питання освіти. Перша зустріч міністрів освіти європейських країн відбулася у листопаді 1971 р., підсумком якої стала доповідь Х. Жанне «У напрямі європейської освітньої політики». У ній проголошувалося, що освіта є специфічною галуззю суспільної політики, яка потребує окремих рішень. А в 1974 р. Європейська Комісія створила Освітній комітет, перед яким була поставлена мета – шукати спільний шлях у сфері освітньої політики в умовах негативного впливу на освітній бум 60-70-х рр. паливно-енергетичної кризи, що охопила європейський регіон [2, с. 251].

Освітня інтеграція в Європі розпочалася з визначення її пріоритетів: 1) рівність освітніх шансів; 2) підвищення якості навчання; 3) створення сучасної системи підготовки педагогічного персоналу; 4) виховання європейця, «громадянина світу». Проте спільні освітні цілі вперше сформульовано лише в доповіді Освітнього комітету «Освіта в Європейській Спільноті» (1988), а саме: 1) зміцнення серед європейської молоді почуття європейської солідарності та розуміння важливості досягнень у сфері демократії, справедливості й поваги до прав людини 2) підготовка до участі в побудові та господарсько-суспільному розвитку ЄС, а також усвідомлення потреби його функціонування; пізнання історії, культури, господарства й традицій країн-членів. Водночас було визнано необхідність збереження освітньої багатоманітності й традицій, притаманних країнам ЄС, та відхилено концепцію уніфікації освітньої структури [3, с. 49].

В історичній еволюції освітньої політики Європейського Співтовариства можна виділити декілька етапів. Фламандські дослідники К. де Віт та Д. Верховен виділяють чотири періоди в політиці вищої освіти Європейського співтовариства.

Перший період – 1957-1971 рр. – почався з підписання Римського договору. Незважаючи на те, що ідея єдності, взаєморозуміння, партнерства була ядром інтеграційного будівництва, його необхідною передумовою, в Договорі про заснування Європейського Економічного Співтовариства (1957 р.) шість країн-засновників (Франція, ФРН, Італія, Нідерланди, Бельгія та Люксембург) досить скромне місце відвели освіті. Римський договір закликає Співтовариство й держави-члени до співробітництва у підвищенні якості освіти, розвитку професійного навчання, до взаємного визнання академічних кваліфікацій для полегшення мобільності робочої сили. У Договорі передбачено певні заохочувальні заходи, але не йдеться про уніфікацію законів та правил, що діють у національних державах. Невідповідність положень Договору та реальної ролі освіти у будівництві єдиної Європи кидалися у очі.

Другий період – 1971-1982 рр. – почався з першої після підписання Римського договору зустрічі міністрів освіти західноєвропейських країн. На ній обговорювалося п'ять питань: взаємне визнання дипломів, заснування першого європейського університету, кооперація в сфері середньої та післясередньої освіти, створення Європейського центру розвитку освіти та формування наднаціональних інститутів у сфері вищої освіти. На цьому етапі було покладено початок політиці «відкритих дверей» для іноземних студентів, особливо з країн, що розвиваються. У резолюції

міністрів освіти ЄС (1974 р.) передбачалося посилити зв'язки європейських ВНЗ, покращити можливості визнання дипломів, заохочувати мобільність студентів, викладачів і дослідників [4, с. 15].

У 1976 р. були створені перші об'єднані програми навчання, покликані стимулювати співробітництво і мобільність у сфері вищої освіти. Перші спроби стандартизувати європейську вищу освіту, навчальні плани для полегшення професійного визнання дипломів не були вдалимими. Більшість національних урядів були проти уніфікації у вищій освіті та виступали за збереження національних особливостей і традицій у цій сфері. Тому найбільш помітною діяльністю Європейського співтовариства у вищій освіті в цей період стала студентська мобільність, яка і сприяла подальшим інтеграційним процесам.

Протягом третього періоду (1983-1992 рр.) в більшій мірі спостерігалася кооперація на рівні Співтовариства, для розширення якої був створений ряд програм, що надавали можливість студентам проходити частину свого навчання в університетах інших держав, а викладачам – розширити свою академічну комунікацію. Лібералізується курс «відкритих дверей». Були досягнуті важливі результати в інтеграції вищої освіти: налагоджена європейська система документації і інформації в галузі освіти (Єврідіс); зняті деякі фінансові, адміністративні й інші перепони для вступу у європейські ВНЗ іноземних студентів; профінансовано і реалізовано приблизно 400 міжуніверситетських проектів, в яких взяли участь понад 500 західноєвропейських ВНЗ, в результаті чого були розроблені спільні навчальні курси, програми, підручники. Суттєве значення для переходу до четвертого етапу мав запуск перших європрограм з вищої освіти (1987). Європейське Економічне Співтовариство розробило загальну стратегію програм та заходів. Ініціативи ЄЕС значно збагатили та посилили інтернаціоналізацію і інтеграцію європейської вищої освіти. Програми COMET, LINGUA, TEMPUS сприяли співробітництву між освітою та промисловістю, вивченню мов Співтовариства, створенню в університетах спеціальних посад для викладачів, що спеціалізувалися на проблемах європейської інтеграції, підтримували співробітництво з ВНЗ Центральної та Східної Європи. Найбільш успішною з більш ніж дюжини освітніх програм, створених Європейською Комісією наприкінці 1980-х рр., стала програма ERASMUS, яка вже в 1990-ті рр. сприяла інтернаціональній освіті більш як 100 тис. студентів щорічно.

Четвертий період розвитку освітньої політики ЄС почався з Маастрихтського договору (1992 р.) і, на наш погляд, продовжувався до підписання Сорбоннської декларації в 1998 р. 7 лютого 1992 р. у Маастрихі (Нідерланди) було підписано Угоду про створення Європейського Союзу. В її статтях зазначається, що справи освіти залишаються виключно внутрішньою компетенцією урядів країн-членів (зокрема, питання управління, фінансування, організації системи освіти, визначення статусу освіти, шкільного віку, доступності навчання тощо). Водночас виділено окремі сфери освітньої співпраці, що пояснюється створенням і розширенням спільного освітнього простору та інтенсифікацією обмінів

і контактів. В Угоді наголошується, що важливі напрями освітньої діяльності ЄС спрямовуються на розвиток європейського виміру освіти, зокрема через взаємодіяння і поширення мов країн-членів; підтримку обміну студентами і викладачами; розвиток обміну інформацією та досвідом із спільних питань для освітніх систем країн ЄС; заохочення ВНЗ до визнання закордонних дипломів та кваліфікацій, періодів студій. У Маастрихтському договорі було заявлено, що Співтовариство повинно внести вклад у розвиток якісної освіти, заохочуючи співробітництво між державами-членами і, якщо це необхідно, підтримуючи й розширюючи їхні дії. Розвиток європейського освітнього простору був проголошений новою ціллю освітньої політики ЄС за умови повної поваги відповідальності держав-членів за зміст навчання, структурну організацію систем освіти. Була виключена будь-яка уніфікація законів та інструкцій відносно вищої освіти різних країн ЄС. Співтовариству надавалася допоміжна функція у вирішенні проблем вищої освіти у тих випадках, якщо вони не могли бути вирішені безпосередньо державами-членами [5, с. 26].

Таке позиціонування компетенції Співтовариства в сфері освіти знайшло своє втілення в моделюванні політики в рамках загальноєвропейських програм:

1) EURYDICE; ESPIRIT; COMETT (із співпраці між університетами та підприємствами стосовно професійної молоді).

2) SOCRATES, де є два адресовані вищій школі проекти – ERASMUS і LINGUA (студентські обміни, вивчення іноземних мов), третій проект цієї програми (COMENIUS) охоплює базову та середню освіту SOCRATES – освітня програма ЄС, створена для сприяння співпраці між різними освітніми закладами з метою підвищення якості навчання дітей, молоді, дорослих. Ця програма спочатку була складена на 5 років (1995–1999), а пізніше продовжена як SOCRATES II на 7 років (2000–2006). У ній взяли участь 29 європейських країн.

LINGUA – програма з вивчення іноземних мов, що охоплює: підготовку і вдосконалення вчителів іноземних мов; підвищення рівня фундаментальної підготовки вчителів іноземних мов у ВНЗ; підвищення мовних можливостей студентів, викладачів і дослідників.

ERASMUS – складова частина програми SOCRATES. Головними напрямками цієї програми є: обмін студентами та викладачами між європейськими вищими школами; спільні проекти ВНЗ (стосовно розвитку навчальних програм); інтенсивні навчальні курси з окремих напрямів; створення правових, організаційних та матеріальних умов для зарубіжного навчання і стажування; проведення іноземними викладачами лекцій у вищій школі іншої країни. Ця програма доступна для всіх типів та рівнів вищих шкіл. Так, на стипендій програми «Еразмус» у 2000 університетах 24 країн Європи пройшли стажировку приблизно 1 млн. студентів і 235 тис. викладачів [6, с. 34].

Цікавим проектом Євросоюзу є ERASMUS-MUNDUS, розрахована на 2003 – 2008 рр. Цілями її визнано підвищення якості європейської вищої освіти, розширення співпраці з третіми країнами, мобільність студентів і наукових кадрів, можливість отримання дипломів у кількох ВНЗ, сприяння

розвитку людського капіталу та поглиблення взаєморозуміння між різними народами і культурами. Дана програма включає 4 типи завдань: а) європейські магістерські студії в усіх ВНЗ відповідних рівнів (Erasmus Mundus Master Courses); б) стипендії для студентів та викладачів із третіх країн, які навчаються або проводять наукові дослідження в Європі (Scholarships for third-country graduate students and teachers); в) партнерські проекти для підтримки консорціумів, що організовують магістерські студії у ВНЗ із третіх країн світу. Головною метою цих акцій є поїздки європейських студентів та викладачів до партнерських вищих закладів третіх країн (Partnerships with third-country universities); г) діяльність, орієнтована на збільшення привабливості європейської вищої освіти, що охоплює всі ВНЗ в країнах-членах ЄС, а також у третіх країнах (Projects aimed at enhancing attractiveness).

3) LEONARDO (професійна підготовка); Leonardo da Vinci – це програма ЄС, що має назву «Неперервна освіта: школа та її партнери у процесі професійної підготовки». Завдання її – підвищувати якість професійної освіти і пристосовувати освіту до потреб ринку праці, поширювати нові комунікативні технології, сприяти співпраці системи освіти і промисловості. Ця програма впроваджувалася в країнах Центральної Європи.

4) TEMPUS (сприяння розвитку систем вищої освіти в Центральній і Східній Європі, Монголії). Це програма сприяння транс'європейської мобільності у вищій школі (1990–1994; 1994–1998; 2000–2006; 2006–2012). До її пріоритетних напрямів належать: а) управління, менеджмент у вищій школі; б) модернізація освітньої системи; в) суспільні та медичні науки. Діяльність у межах програми TEMPUS стосується: фінансування вужчих програм; фінансування післядипломних студій та аспірантури; обмін викладацькими кадрами та студентами; комплексне поліпшення управління; фінансування публікацій, досліджень та індивідуальних стипендій [6, с. 32].

Початок новому (п'ятому) періоду у розвитку європейської політики вищої освіти поклала зустріч міністрів освіти Франції, Італії, Великобританії й Німеччини на ювілей найстарішого французького університету – Сорбонни. Сорбоннська декларація з гармонізації архітектури європейської системи вищої освіти містить визнання прихильності країн справі інтернаціоналізації через поступову уніфікацію дипломів, ступенів і освітніх циклів і таким чином підводить теоретичну базу для створення реального «єдиного простору європейської вищої освіти». Сорбоннська декларація відображала прагнення створити в Європі не тільки загальну валютну, банківську та економічну системи, а й єдиний масив знань, який мав би надійну інтелектуальну, культурну, соціальну і технічну основи. У липні 1999 р. Сорбоннська декларація стала основною темою на зустрічі ректорів і міністрів освіти європейських країн в Болоньї, завдяки чому з'явилася Болонська декларація від 19 липня 1999 р. Прийняття цього документа переслідувало наступні дві цілі: 1) підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти; 2) збільшення мобільності студентів і робочої сили в рамках Європи [7, с. 22].

Незважаючи на те, що ця добровільна декларація не змушує до конкретних зобов'язань, вона є ознакою того, що все більше європейських країн з різними системами національної вищої освіти прагнуть почати процес гармонізації. Болонський процес ініційований і розвивається як певний політичний вибір. У цьому відношенні реформування вищої освіти в Європі пішло «зверху». Міністри, які брали участь у Болонській зустрічі, підтвердили свою згоду із загальними положеннями Болонської декларації і домовилися про спільну розробку короткострокових політик.

Однак визначивши в офіційних документах університет ключовою одиницею інтеграції європейської освіти, ініціатори реформ тим самим внесли досить цікавий момент у процес інтеграції. Реформа повинна здійснюватися не «зверху», а «знизу», тобто університети, а не міністерства повинні бути її ініціаторами і провідниками. У той же час реформа вищої освіти не може здійснюватися без підтримки держави, тому вища освіта в Європі стає тією сферою, яка формується державами, структурами ЄС, експертами, академічною спільнотою, приватним сектором. Іншими словами, на прикладі Болонського процесу можна простежити процес формування багасторонньої (участь багатьох держав) та багаторівневої (участь акторів різного рівня) схемою взаємодії на міжнародній арені. Крім того, Болонський процес, що виходить з наявності партнерських відносин між європейськими університетами, дозволить готувати єдину європейську політичну, економічну, технічну і наукову еліту. Однак при цьому збільшення числа європейців з дипломами про вищу освіту викличе за собою новий потік менш кваліфікованої робочої сили із арабських, африканських, азійських країн, що є серйозним політико-культурним викликом Європі [8, с. 114].

Хоча Болонський процес має на меті забезпечити подібність та співставність систем вищої освіти держав, підписавши Болонську декларацію, передбачається, що вища освіта залишається у компетенції держав-учасниць, що традиційно характерно для європейської освітньої політики. Тому навіть підписавши Болонську декларацію, Україна повинна виходити з національних інтересів розвитку вищої школи, прагнучи до підвищення міжнародного престижу вітчизняної вищої школи і зберігаючи та відновлюючи традиційні риси національної вищої освіти.

Після засідання Європейської Ради в Лісабоні (березень 2000 р.) головною метою ЄС у перших декадах XXI ст. стало створення Європи знань. Було сформульовано й амбітну стратегічну мету «Лісабонського проекту»: Європа до 2010 р. повинна стати найбільш конкурентоспроможною та динамічною економікою, що буде здатною до постійного зростання та створюватиме більшу кількість кращих місць праці й забезпечуватиме більшу суспільну цілісність.

Однак, як стверджують аналітики, результати реалізації такої стратегії ще є незначними, щоб ліквідувати розрив, який створили ЄС його геостратегічні конкуренти. ЄС відстає від США та Японії стосовно інвестування в господарство й суспільство знань. Про це свідчить: скорочення

інвестицій у соціальну сферу, зокрема в освіту, недостатня кількість громадян із вищою освітою, мала кількість бажаючих навчатися у ВНЗ Європи. За даними Єврокомісії, ЄС відстає від США в галузі фінансування вищої освіти на 150 млрд. дол. [9, с. 72]

Європейські держави також проявляють певну стурбованість з приводу відставання в міжнародних рейтингах вузів від лідера у цій галузі США. Саме через усвідомлення того факту, що в Західній Європі спостерігається відставання у розвитку НДДКР у порівнянні із США та Японією, особливо в сфері наукоємких виробництв, європейські держави розробили концепцію «Європейський дослідницький простір і створили інститут рамкових програм Європейської Комісії. Рамкові програми є основним інструментом ЄС для фінансової підтримки досліджень в Європі на державному рівні». Зараз діє сьома рамкова програма, розрахована на 7 років (2006-2013 рр.) Особливість програми – більш повне й послідовне включення до Європейського дослідницького простору країн СНД та Східної Європи.

Хоча сьогодні процеси європейської інтеграції в сфері вищої освіти охоплюють 47 країн, далеко виходячи за кордони ЄС, багато аналітиків висловлюють думку, що Болонський процес є політичним інструментом, проектом саме ЄС. У травні 2001 р. у вступних примірниках до Празького комюніке було заявлено, що вища освіта – суспільне благо, яке підлягає суспільній відповідальності. Разом з тим Велика Британія, Франція та Німеччина у той же час прийняли маркетингові стратегії «EducationUK», «EduFrance», «GATE-Germany» з

метою проникнення на закордонні ринки. Як відмічають у цьому зв'язку дослідники, Сорбоннська декларація, яка й поклала початок Болонському процесу, – це детально продумана політична інтервенція [10, с. 65].

За десять років з моменту початку проведення болонських реформ європейський простір вищої освіти все більше набуває асиметричних рис. Європейський освітній регіон сьогодні як через об'єктивні причини, так і через цілеспрямовану політику ділиться на ядро, напівпериферію та периферію. Ядро складають західноєвропейські та скандинавські країни, на які припадає 2/3 освітніх програм та 3/4 студентської і викладацької мобільності. Напівпериферія об'єднує ті країни Центральної та Східної Європи, які нещодавно стали членами ЄС (Польща, прибалтійські країни, Чехія тощо). До периферії належать країни, що не є членами ЄС, зокрема й Україна. Для останніх характерний низький рівень студентської мобільності та фактично її односторонній напрямок. Таким чином, багато експертів сьогодні висловлюють думку, що Болонський процес був започаткований для акумуляції в ядрі (ФРН, Великій Британії, Італії, Франції) інтелектуальних ресурсів європейського континенту через схеми мобільності та грантів. Лідери європейських країн, політична еліта західноєвропейських країн розглядають Болонський процес як засіб досягнення проголошеної мети – перетворення ЄС на єдиний, економічно і політично співставний з потужністю з США, конкурентоспроможний центр сили. Однак це значно послабить соціально-економічний розвиток країн периферії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сбусва А. А. Порівняльна педагогіка: Навчальний посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 320 с.
2. Сиченко В. Державна освітня політика в контексті європейської інтеграції // Вісник НАДУ. – 2008. – №2. – С. 249-256.
3. Корсак К. Європейський простір вищої освіти і Україна у XXI столітті // Вища школа. – 2005. – №1. – С. 47-56.
4. Василюк А. Освітня політика Європейського Союзу // Шлях освіти. – 2007. – №2. – С. 13-17.
5. Животовская И. Г. Европейская система образования в условиях глобализации // Экономика образования. – 2003. – №4. – С. 24-34.
6. Лайн Вербик, Вероника Лазановски. Международная мобильность студентов: паттерны и тренды // Alma mater. – 2007. – №9. – С. 32-36.
7. Иванов С., Волкова И. Болонский процесс: проблемы конкурентоспособности // Alma mater. – 2004. – №7. – С. 19-26.
8. Фабиани Г. Система образования и формирование европейского сознания // Инновации в образовании. – 2003. – №6. – С. 113-115.
9. Бессалова Т. В. Роль высшего образования в формировании общества, основанного на знаниях // Наука та наукознавство. – 2006. – №2. – С. 69-75.
10. Найдьонов І. Болонський процес: культурологічні парадигми // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – №2. – С. 60-66.

УДК 32(477)(4-672ЄС)

Т.В. СИДОРУК

«ЖОРСТКА СИЛА» РОСІЇ ЯК ПРОТИВАГА ЄВРОПЕЇЗАЦІЙНОМУ ВПЛИВОВІ ЄС В УКРАЇНІ

Сидорук Тетяна Віталіївна - доцент кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія», кандидат історичних наук

У статті аналізуються інструменти «жорсткої сили» Росії в Україні, які створюють протиположний впливові ЄС. Доводиться, що при реалізації своєї східної політики ЄС повинен враховувати існування «больових точок», які залишають Україну відкритою для російського впливу.

Ключові слова: «жорстка сила», Росія, ЄС, Україна, вплив.

В статье анализируются инструменты «жесткой силы» России в Украине, которые создают противовес европеизационному влиянию ЕС. Доказывается, что при реализации своей восточной политики ЕС должен учесть существование «больевых точек», которые оставляют Украину открытой для российского влияния.

Ключевые слова: «жесткая сила», Россия, ЕС, Украина, влияние.

In the article analysed reviews the «hard power» instruments of Russia in Ukraine, which creating contrast to influence of europeanization of EU in Ukraine. The author argues that with the implementation of the eastern policy EU should take into account the existence of «pain points» that leave Ukraine open to Russian influence.

Key words: «hard power», Russia, EU, Ukraine, influence, europeanization.

© Т.В. Сидорук, 2011

Україна обрала стратегічним напрямком розвитку інтеграцію в європейський політико-правовий, економічний та безпековий простір. Ключовим зовнішньополітичним пріоритетом і стратегічною метою нашої держави визначено вступ до Європейського Союзу. Однак попри бадьорі декларації українського керівництва про «європейський вибір», здається, досьогодні не відбулося справжнього усвідомлення необхідності просування України до Європейського Союзу і не вдалося розробити чіткої стратегії стосовно нашого найпотужнішого, принаймні в економічному плані, сусіда. У столицях країн-членів ЄС Україна набула іміджу класичної «пострадянської невдахи».

Ключовими факторами, які обумовлюють такий стан справ, на наш погляд, є: специфіка внутрішньополітичного контексту в Україні, яка гальмує як процеси внутрішніх реформ, так і наближення України до Європи; концептуальні недоліки сучасної східної політики ЄС загалом і щодо України зокрема; вплив інших зовнішніх гравців, зокрема Росії, який варто розглядати як протиположний впливові ЄС. У цій статті пропонується аналіз останнього з названих чинників – російського впливу, який накладає обмеження на зовнішньополітичний курс України.

Інструменти «м'якої сили»¹ Росії розглянуто у статті автора «М'яка сила» Росії як протиположний впливові ЄС в Україні) (Гілея. Науковий вісник. – 2010. – Вип. 46), у якій стверджується, що російський вплив в Україні ґрунтується на історичних, культурних, мовних та суспільних зв'язках, інтересах української політичної та бізнесової еліти, і пов'язаний з мовною ситуацією, існуванням єдиного інформаційного простору, подібністю менталітету, безвізовим режимом тощо. Крім «м'якої сили», Росія має потенціал для активного використання більш агресивних інструментів

(«жорсткої сили») для впливу на прийняття рішень в Україні. Він пов'язаний, по-перше, з розміщенням Чорноморського флоту РФ у Севастополі; по-друге, енергетичною залежністю України від Росії і можливістю використання останньою економічного тиску у вигляді санкцій, ембарго, блокад і, по-третє, незавершеністю демаркації міждержавного кордону між двома країнами. Аналіз названих важелів впливу Росії на українські справи у порівняльному контексті з відповідними можливостями Європейського Союзу є предметом уваги автора у цій статті.

Російська та європейська «жорсткі сили» на просторі Східної Європи не збалансовані [8,с.39]. В той час, коли Росія, як і раніше, має претензії до статусу наддержави через свою військову міць і контроль величезних обсягів стратегічних енергетичних ресурсів (які вона активно використовує для реалізації своїх зовнішньополітичних завдань), ЄС демонструє байдужість до використання силових засобів для здійснення свого впливу. Це грає на перевагу Росії. Москва має великий досвід у частині використання «жорсткої сили» як у військовій, так і в економічній сферах. Європейський Союз же з часу свого створення був натхненний ідеєю, що відносини між державами повинні регулюватись не за допомогою сили, а економічної взаємозалежності, верховенства права і наднаціонального управління [8,с.39]. Як зазначає Р. Каґан, європейську стратегічну культуру формують перемовини, дипломатія, торгівлі зв'язки, пріоритет міжнародного права над використанням військової сили, пріоритет над батоном [2,с.49]. Колишній міністр закордонних справ Німеччини Йошка Фішер так сформулював цю думку: «Суттю європейської політики після 1945 р. була і надалі є відмова від силових принципів і панівних амбіцій окремих держав, що виникли як наслідок Вестфальського миру 1648 р.» [Цит. за: 2,с.49].

Із зазначеного зрозуміло, чому «батіг» відіграє

суттєво меншу роль у політиці ЄС відносно його сусідів, ніж «пряник». У випадку ж з Росією, здається, акценти розставлені з точністю до навпаки. Розглянемо детальніше важелі впливу Росії в Україні в частині використання «жорсткої сили».

Передусім варто відзначити, що Росія продовжує зберігати свою військову присутність у державах «близького зарубіжжя», в тому числі і в Україні. Присутність російських військ обмежує суверенітет держав, на територіях яких вони перебувають, як безпосередньо – через відсутність повного контролю держав над їх територією (як у Грузії, Молдові), так і побічно – шляхом обмеження можливих варіантів їх зовнішньої політики (як в Україні, де за присутності російської військової бази в Криму навряд чи можна передбачити її вступ до НАТО) [8, с.40]. В Україні напруженість навколо наявності та функціонування Чорноморського флоту Росії в Криму залишається високою. Договір оренди повинен був закінчитися у 2017 р., але Кремль висловив чітке бажання зберегти свою базу в Криму і після цієї дати. Згідно з Угодою між Україною і Російською Федерацією, підписаною 21 квітня 2010 року у Харкові Президентом України Віктором Януковичем та президентом Росії Дмитром Медведевим, термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі продовжено до 2042 року з автоматичним продовженням на 5 років, якщо будь-яка сторона не висловить заперечень, в обмін на доповнення до контракту на постачання природного газу між ВАТ «Газпром» і НАК «Нафтогаз України» від 19 січня 2009 р., якими для України знижено на 30 % ціну на газ [1;7].

Економіка міста Севастополя у значній мірі залежить від перебування тут російського Чорноморського флоту. ЧФ РФ є найбільшим роботодавцем Севастополя – 17000, або 9 % жителів міста працюють на флоті [9, с.205]. Крім того, громадська думка в Севастополі і Криму в цілому підтримує перебування тут ЧФ РФ. Однак політична діяльність флоту таїть у собі загрози для національної безпеки України. Йдеться про зміцнення російського військово-політичного, інформаційно-гуманітарного впливу у Криму та в цілому в Україні; підвищення конфліктності та ризиків дестабілізації ситуації на півострові; розширення можливостей розвідувальної і контррозвідувальної діяльності РФ на території України; втрату можливостей трансформації Севастополя в потужний торговельний порт, а Криму – в рекреаційно-туристичну зону [5, с.7]. Спонсорвання проросійських неурядових організацій і партій на території півострова, запеклі зіткнення між російськими та українськими активістами і, зрештою, заяви В. Путіна на саміті НАТО в Бухаресті, що Крим «віддало» Україні Політбюро ЦК КПРС, і якщо вона приєднається до НАТО, то «може опинитися на межі існування як суверенна держава»², доводять беззвідданість висловлених побоювань. Крім того, Росія на офіційному рівні стверджує, що вона несе відповідальність за гарантування безпеки російських громадян та етнічних росіян у своєму «близькому зарубіжжі», що дає Росії потенційний привід для участі у конфліктних ситуаціях [8, с.42].

На відміну від активності Росії діяльність Європейського Союзу в Криму залишається

незначною. З боку провідних європейських країн, наприклад, не послідувало офіційної відповіді на загрози заяви, зроблені В. Путіним у Бухаресті на саміті НАТО.

Європейський Союз помітно поступається Росії і в частині використання економічних «жорстких» заходів для реалізації власних зовнішньополітичних цілей. Винагороди, які пропонуються в рамках Європейської політики сусідства для держав Східної Європи, набагато скромніші, ніж ті, які передбачалися в рамках передвступного процесу для країн Центрально-Східної Європи. У результаті Європейському Союзу набагато важче використовувати економічні примусові заходи, щоб домогтися змін на його східних околицях. ЄС, наприклад, запроваджував санкції щодо білоруського режиму О. Лукашенка, але його дотеперішні дії не показали високої ефективності. Також свого часу Євросоюз вводив обмеження на поїздки придністровських лідерів на його територію. Такі дії, звичайно, створили певні незручності для окремих осіб, однак вони не мали істотного впливу на напрям та динаміку трансформаційних перетворень у згаданих країнах.

Перший рік президентства В. Януковича позначився обмеженнями демократії та громадянських свобод в Україні. Нинішні українські реалії – це абсолютний контроль парламенту, уряду, міліції, судової системи, служб безпеки, прокуратури та місцевих адміністрацій, тиск на ЗМІ та громадських активістів, кримінальне переслідування з чіткою політичною мотивацією. Однак ЄС, здається, заплющує очі, щоб не помічати цього, а його демарші щодо кримінального переслідування політичних ворогів не мають значного впливу на українську владу³. Розмиті погрози Європи дотепер не змусили українське керівництво більше поважати спільні цінності. Причому, на думку цілої низки експертів, жорсткі санкції могли б загальмувати скочування країни до авторитарного правління. Так, колишні послы США в Україні Стівен Пайфер та Вільям Тейлор закликають Європейський Союз, як і США, активніше тиснути, аби зупинити «ерозію» демократії в Україні [3]. Одним із шляхів для цього є чітко пов'язати наступний розвиток економічних відносин з Україною із покращеннями у сфері прав людини [3]. Однак досьогодні об'єднана Європа не вдалася до застосування інструментів «жорсткого впливу» на Україну, однією з причин чого найчастіше називають небезпеку остаточного дрейфу останньої в бік Москви.

Росія, навпаки, розробила всеосяжну політику економічного тиску, починаючи від припинення поставок енергоносіїв і завершуючи торговельними блокадами. Протягом 1990-х рр. Росія поставляла газ за пільговими цінами для своїх сусідів, намагаючись зберегти пострадянську економіку в інтегрованому вигляді. Коли це не вдалося, Росія почала вимагати від своїх сусідів платити за ринковими цінами за енергоносії. Але її цілі не були суто комерційними. Кожного разу, коли Росія вимагала підвищення цін на енергоносії, вона також пропонувала політичний вихід із ситуації, або шляхом доступу до енергетичної інфраструктури країн-сусідів, або шляхом задоволення позаекономічних вимог РФ (прикладом останнього може бути угода з Білоруссю

лютого 2009 р. про спільний контроль місцевого повітряного простору, а також «Харківські угоди» з Україною квітня 2010 р.). У результаті цієї стратегії Газпром сьогодні контролює більшість акцій місцевих монополістичних газових компаній Молдови та Вірменії, 50 % «Белтрансгазу» в Білорусі та до 2008 р. через непрозорі посередницькі компанії контролював поставки газу і в Україну [8, с.44].

У цій сфері вплив Росії в Україні пов'язаний передусім з енергетичною залежністю останньої від першої. Українське газове виробництво задовольняє тільки 30 % від усього обсягу споживання, відтак Україна є залежною від імпорту російського газу на 70 % [5, с.4], а енергоефективність є дуже низькою в Україні. Загроза зростання цін, яка в кінцевому підсумку стала реальністю, починаючи з 2006 р., газові війни 2006 та 2009 рр., коли Росія припинила поставки газу в Україну, будівництво альтернативних маршрутів поставок газу до Європи в обхід України – ось приклади важелів, які активно використовувала Росія для забезпечення своїх зовнішньополітичних пріоритетів в Україні. У загальному підсумку, в україно-російських відносинах енергетика перетворилася з економічного на політичний чинник, а відносини в газовій сфері фактично визначають характер україно-російських відносин загалом.

Ще одним засобом тиску Росії на політичне керівництво України є торгові санкції. Так, відомі заборони на ввезення українського м'яса та молока взимку 2006 р. викликали серйозні економічні втрати для вітчизняних виробників⁴. 16 березня 2011 р. глава російського уряду В. Путін заявив, що Росія спільно з Білоруссю та Казахстаном буде створювати митні бар'єри для українських товарів у випадку створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом [6]. Погоджуючись із польським експертом Г. Громадським, заяву В. Путіна слід кваліфікувати, як спробу Росії заблокувати або відкласти підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС, основною складовою якої мають стати домовленості про створення зони вільної торгівлі [4]. Подібний економічний «шантаж» Росія вже демонструвала раніше стосовно Грузії, прибалтійських країн, Молдови і Білорусі.

Складною проблемою, яка створює підґрунтя для впливу Росії на Україну, є також незавершеність демаркації міждержавного кордону між двома країнами. Прозорість кордону створює додаткові можливості для руху нелегальних мігрантів із третіх країн, усунення чого є однією з умов отримання безвізового режиму для українських громадян, які подорожують до ЄС. За деякими оцінками, до 80 % незаконних мігрантів, які прямують до ЄС через українську територію, з Росії (куди вони теж у більшості прибувають з третіх країн) [10, с.23].

Україна знаходиться в асиметричному становищі з Росією у питанні кордону. Для неї це важливіше, ніж для Росії, тому що з погляду загроз безпеці Росії, Україна серйозних ризиків не становить. Більше

того, тут накладається проблема взаємовідносин з країною, політика якої базується на закріпленні на території України зони своїх інтересів. У цьому контексті зрозуміло, що стримуючі з російського боку фактори, які стоять на перешкоді демаркації, носять переважно політичний характер, адже демаркований кордон – це важливий атрибут державності України. Більше того, одним із найважливіших зовнішньополітичних пріоритетів Росії є реінтеграція простору СНД, в силу чого питання демаркації українсько-російського кордону взагалі втрачає актуальність.

Росія не зацікавлена у вирішенні проблеми демаркації сухопутного кордону з Україною, оскільки нинішній стан справ дозволяє їй зберігати свій вплив в Україні. Коли в жовтні 2008 р. Україна підняла питання про можливість демаркації в односторонньому порядку, Росія відреагувала на це законопроектом, який передбачав скасування безвізового режиму з певними країнами, в тому числі й з Україною [9, с.199]. Прихід до влади в Україні В. Януковича і швидкий зустрічний рух Києва і Москви, що за цим послідував, дозволив сподіватися на позитивні зміни в цьому напрямку. І дійсно 17 травня 2010 р. в Києві було підписано угоду між Україною і РФ про демаркацію спільного кордону, яка вже в липні того ж року була ратифікована українською стороною. Однак Росія до цього часу не ратифікувала цієї угоди. Практичні роботи, які мали розпочатися у 2011 р., поки що не проводяться. Можна прогнозувати, що Росія, яка зацікавлена у збереженні нинішньої ситуації, і надалі буде гальмувати проведення усіх необхідних процедур для демаркації спільного з Україною кордону. Так чи інакше, Україна повинна рухатися вперед у питанні демаркації кордону, навіть попри те, що до останнього часу Росія не погоджувалась на підтримку цього процесу. Хай навіть в односторонньому порядку, як свого часу це зробила Литва.

Отже, протягом 2000-х років політика Росії стосовно України набула жорсткого, цілеспрямованого і прагматичного характеру. Керівництво РФ активно використовує політико-дипломатичні важелі, «газову залежність» України з метою впливу на зовнішньополітичний курс України та утримання України у сфері свого впливу [5, с.3]. Існування цих проблем підриває потенціал європеїзаційного впливу ЄС в Україні. Енергетичні війни, недемаркований кордон між Україною і Росією і присутність російських військ на українській території (Чорноморського флоту в місті Севастополь) створюють проблеми для європейської безпеки і підривають можливості ЄС щодо забезпечення стабільності і реформ у регіоні. Тому Європейський Союз має безпосередній інтерес до мінімізації впливу Росії на українські справи. Погоджуючись із Е. Вільсоном та Н. Попеску, вважаємо, що кращим способом цього буде допомогти Україні «нарошувати» свою незалежність і чинити опір спробам Росії зазіхнути на її суверенітет.

ПРИМІТКИ:

⁴Вживаючи поняття «м'яка сила», автор слідє визначенню Дж. Ная: «М'яка сила» – це здатність отримувати бажаний результат більше через привабливість чи залучення, ніж через примус або санкції. Див.: Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics / J. Nye. – New York : Public Affairs, 2004. – P. 21.

²«...Крим просто отриманий Україною за рішенням Політбюро ЦК КПРС. ... В Криму 90 % населення – це росіяни... І якщо внести туди ще натовську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на грань існування самої державності... Там складні внутрішньополітичні проблеми відбуваються... Я хочу, щоб всі ми, коли вирішимо питання подібного плану, розуміли, що і в нас теж там є свої інтереси. Ну сімнадцять мільйонів росіян в Україні живе. Хто нам може зауважити, що в нас там немає ніяких інтересів? Південь, південь України повністю, там тільки одні росіяни...». Детальніше текст стенограми виступу В. Путіна на саміті НАТО в Бухаресті див: Так що же сказав Володимир Путін в Бухаресті? // Зеркало неведи. – 2008. – №14. – 12 апреля. Згідно з переписом 2001 р. російська національна меншина в Україні складає 17,3 % населення або приблизно 8,3 млн. осіб. Щодо Криму, то так само, наведені В. Путіним цифри не відповідають дійсності – там не 90 % росіян, а 58,3%.

³Див.: Сірук М. «Жовта» картка від Фюле. Європейський комісар про межу компромісу / М. Сірук // День. – 2011. – № 3. – 13 січня.

⁴У січні 2006 р. Росія заборонила імпорту з України продукції тваринництва, зокрема молочних і м'ясних продуктів. Заборона була знята більше, ніж через півроку. Згідно з деякими оцінками, Україна втратила понад 300 млн. доларів в результаті цієї заборони. Див.: <http://www.epravda.com.ua/news/478e6d356dbb5/>.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Договір Януковича і Медведєва про базування флоту до 2042 року. Текст документа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/04/22/4956018/>
2. Каган Р. Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку / Р. Каган ; Пер. з англ. Я. Чайковського, Г. Безух. – Львів, 2004. – 134 с.
3. Перший рік Януковича. Стівен Пайфер, Вільям Тейлор, The International Herald Tribune. 02.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inozmi.glavred.info/articles/5180.html>
4. Росія хоче заблокувати створення ЗВТ України з Євросоюзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-426166.html>
5. Українсько-російські відносини в енергетичній сфері: стан, новітні тенденції розвитку та перспективи // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 6 (117). – С. 2–51.
6. Ультиматум от Путина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.liga.net/articles/NA110096.html>
7. Харківське доповнення до газового контракту Тимошенко-Путіна. Текст документа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/04/22/4956389/>
8. Popescu N. The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood : Policy report / N. Popescu, A. Wilson ; European Council on Foreign Relations. – London. – June 2009. – 69 p.
9. Solonenko I. A Ukrainian Perspective on the EU-Russia Relationship / I. Solonenko // Searching for New Momentum in EU-Russia Relations / A. Duleba (ed.). – Bratislava : Slovak Foreign Policy Association, 2009. – P. 177–210.
10. Solonenko I. The EU's «transformative power» towards the Eastern neighbourhood: the case of Ukraine / I. Solonenko. – August 2010. [Electronic resource]. – Access mode: http://www.jep-berlin.de/fileadmin/website/09_Publicationen/SPES_Policy_Papers.pdf.

УДК 323:321

О.А. ТРЕТЯК

ПУБЛІЧНА СФЕРА ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯВИЩА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Третяк Олексій Анатолійович - доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

У статті аналізуються сучасні передумови побудови публічної сфери на глобальному та національному рівнях. Аналізується співвідношення публічності та громадськості, вплив на розвиток публічної сфери політики інформаційних та комунікаційних технологій.

Ключові слова: політична комунікація, публічність, публіка, медіа, політична система

В статье анализируются современные предпосылки построения публичной сферы на глобальном и национальном уровнях. Анализируется соотношение публичности и общественности, влияние на развитие публичной сферы политики информационных и коммуникационных технологий.

Ключевые слова: политическая коммуникация, публичность, публика, медиа, политическая система

In the article analysed studies modern pre-conditions of construction of public sphere on global and national levels. Correlation of publicness and public, influence on development of public sphere of policy of information and of communication technologies, is analysed.

Keywords: political communication, publicness, public, media, political system

© О.А. Третяк, 2011

Постановка проблеми.
Розвиток окремих демократичних інститутів та демократії як системи передбачає аналіз складових, які передрікають її змістовне наповнення. Теорія

хвиль демократизації, запропонована Самюелем Хантінгтоном, акцентує увагу, переважно, на класифікації зовнішніх елементів демократії, таких як електоральний простір, формальність та дієвість

представництва, співвідношення демократичного та авторитарного шляхів прийняття політичних рішень. Разом з тим, для сучасного аналізу політичного процесу, який стає базою для розвитку фундаментальної політичної теорії, виступає аналіз публічної сфери як соціального середовища та громадянського підґрунтя політичної демократії. В цьому зв'язку теорія хвиль демократизації має бути істотно доповнена теорією публічної сфери, яка акумулює досягнення сучасної соціальної філософії, соціології, культурології. Для сучасного теоретичного дискурсу соціальних наук характерне розуміння розпаду індустріального розуміння публіки. Публіка, як основний агрегат публічності, була реципієнтом політичних ідей просвітництва, фактично була створена в період Великої французької революції у Франції та Великій Британії. Проте салонна перспектива публічності змінила свій образ із розвитком засобів масової інформації та поширенням письменності й просвіти серед широких мас.

Разом з тим, для сучасної політичної науки актуальне питання, – хто є суб'єктами політичної публічної сфери, яким чином потрібно диференціювати публічних мовців, яким чином потрібно аналізувати якість та значущість виступів у межах національного та глобального публічних дискурсів. Ці питання залишаються без відповіді у концепціях політичної комунікації, які розробляються на основі теорії політичної системи та в політичній соціології, яка розглядає політично орієнтовану соціальну структуру суспільства. Отже, питанням, актуальним для виникнення нової політологічної теорії, є механізми зародження консенсусу в сучасному суспільстві як основи для прийняття демократичних політичних рішень та демократичного формування владних інститутів. Саме на цій основі і може розвинути теорія поєднання політичних інститутів та публічної сфери в єдиній теоретичній перспективі. Разом з тим, необхідною є цілісна та комплексна оцінка стану публічної сфери як явища політики, тому метою даної статті є розгляд трансформацій явищ як публічної сфери в мінливих умовах сучасного демократичного суспільства.

Серед робіт, на які спирається автор статті, велике значення мають останні праці вітчизняних авторів. Зокрема, Т.І. Кадлубовичем [1] досліджені сучасний стан, місце і роль політичної комунікації у демократизації владних відносин України, систематизовані основні напрямки та концептуальні підходи щодо визначення сутності політичної комунікації, проаналізовано етапи її вивчення. М.В. Сомовим [2] досліджено особливості функціонування політичної комунікації на інституціональному, технологічному, змістовному рівнях, а також процес її модернізації. Д. О. Шидловським [3] комплексно розглянуто політичну комунікацію як системно організоване соціальне явище, визначено основні шляхи розбудови позитивного іміджу політичного суб'єкта. Проте явище публічної сфери політики поки що не знайшло свого комплексного висвітлення.

Основний зміст статті.

Відправною точкою концептуалізації публічної сфери є і залишається порівняння нормативного значення і змісту публічної сфери в демократичному

суспільстві, в суспільстві, в якому демократія є обмеженою. Отже, публічна сфера є середовищем та структурою впровадження та застосування громадянських свобод, насамперед, права на свободу слова та свободу виступів і громадянської активності.

На думку російського вченого А. Трахтенберга, «у класичній хабермасіанській інтерпретації «публічна сфера» являє собою простір раціональної дискусії, заснованої на принципах відкритості і рівності сторін, а на спільно розроблених і загальноприйнятих критеріях та стандартах. Саме в публічній сфері, у процесі вільної від зовнішнього контролю дискусії та обміну інформацією, виробляється те, що можна назвати громадською думкою. Воно являє собою не середнє арифметичне думок всіх учасників, а результат дискусії, який очищає його від перекручувань, внесених приватними інтересами та обмеженістю окремих точок зору: результат дискусії визначається винятково силою аргументації, а не статусом учасників. Саме така громадська думка (і, відповідно, публічна сфера) виступає як головний обмежувач державної влади і джерело демократичної легітимності»[4].

Загалом, у сучасних обґрунтуваннях публічності як концепту суспільних та гуманітарних наук велике значення має наголос на соціальні обумовленості публічності. Публічність є явищем, яке має, насамперед екзистенційні риси і є властивим людині як соціальній істоті. З цього приводу білоруська дослідниця А. Савченко зауважує, що «публічна сфера - це простір комунікації і соціальних взаємодій, у який суб'єкт є включеним на певному етапі свого існування. Також цей простір існування різних дискурсів, за допомогою розподілу причетності до яких суб'єкт стає частиною тієї або іншої спільноти»[5].

Інша складова публічної сфери – публіка – яка розуміється в індустріальному та постіндустріальному сенсах, як сукупність компетентних мовців та слухачів, які здійснюють комунікативну активність, співвідноситься із реальністю пострадянського простору. Остання, своєю чергою, характеризується відсутністю рис, притаманних так званій буржуазній публіці. Прикладом є ситуація в Білорусі. «У ситуації з білоруським телебаченням ситуація «спадкування радянського методу віщання» та «культури довіри» телевізору і газетам очевидна. Як не дивно пропаганда «ціннісних конструкцій» і «того, чим ми всі можемо пишатися», увінчується успішним споживанням усього того, що, на думку автора, є особливістю національної ідентичності і способу сприйняття. Вибір на користь телебачення, як відбиття дійсності не випадковий, тому що багатоголосся в сфері картини повсякденної дійсності не є ані звичним ні кращим для класичної пострадянської аудиторії. А значить ні вільний обмін думками, ні плюралізм Інтернету не є привабливими для дуже великої частини аудиторії, що навряд чи можна вважати позитивним симптомом», – стверджує білоруський аналітик А. Савченко [5].

Наведений приклад вказує на культурну обумовленість існування публічної сфери у різних державах, але поширення публічної сфери в сучасному світі підтверджує глобальний рівень її існування, і це дає змогу фахівцям стверджувати,

що публічна сфера – це форма існування глобальної політичної сфери на цей час. Такі риси розкриваються на основі функціонування сучасних міжнародних організацій. Згідно з Фернандо Енріке Кардозу, «участь громадянського суспільства в управлінні глобальними перетвореннями у свою чергу ніколи не досягло б свого нинішнього розмаху та масштабів без відповідного розширення громадянської активності. Ріст суспільно корисних акцій за приватною ініціативою є недавнім, масовим і практично універсальним явищем» [6].

Отже, громадськість дедалі більше стає суб'єктом глобальної публічної сфери. Разом з тим, сучасне розуміння громадськості, певним чином відрізняється від класичного значення. Якісний склад учасників громадянських дискусій та громадянських компаній стає все більше строкатим і змінюється компетентність різних гравців на полі громадянської діяльності. Проте наявність і тривале функціонування різних нових соціальних та громадських рухів стверджує, що в таких рухах сьогодні існують сприятливі умови, навіть на світовому рівні. «Глобальна революція в області створення суспільних асоціацій сприяла розширенню та зміцненню демократії на національному рівні. Цей процес носив і в багатьох місцях дотепер носить конфліктний та непослідовний характер. Разом з тим, тенденція до формування більше інформованого, представницького й відповідального суспільства набула широкого розмаху і стала необоротною», – вказують члени консультативної групи при Генеральному секретареві ООН [6].

Основною проблемою визначення публіки та публічності, як компонентів публічної сфери, є гетерогенність громадських суб'єктів, які беруть участь у діалозі як на національному, так і на глобальному рівні. Попри національні, етнічні, соціальні та демографічні параметри, які відрізняють громадських учасників, громадських асоціацій, все одно для них характерними є спільні риси, це донесення до широкого загалу своїх ідей та поглядів. Для громадських організацій публічна сфера це основне середовище існування, тобто, громадянські організації не можуть не бути публічними, такими, що відомі іншим організаціям з подібного ряду. «Громадянське суспільство, з огляду на властиву йому розмаїтість учасників, проблематики і форм діяльності, є уособленням соціально-культурного різноманіття глобального співтовариства і потужним фактором заохочення багатобічної парадигми дій», – вважає Ф. Кардозу [6].

Саме на основі таких результатів відбувається осягнення демократії як універсальної політичної форми для сучасного світу. Виключення з демократичного процесу і невідповідність демократичним ідеалам практик окремих держав, лише підтверджує те, що демократія є найбільш ефективною системою управління суспільством. Навіть те, що технократична парадигма політичної системи передбачає, передусім, ефективність управління, демократія, як форма прийняття політичних рішень, не суперечить цій концепції. «Багатосторонність також має відношення до процесу створення цінностей і норм. Цей процес може протікати лише в тому випадку, коли думки всіх сегментів міжнародного співтовариства

враховуються на умовах рівності й взаємності. Конфлікти і розбіжності є невід'ємною рисою цих процесів діалогу й обговорень. У цьому випадку необхідно забезпечити демократичний характер самого процесу», – йдеться у доповіді консультантів ООН [6].

Як стверджує Хабермас, цінності, у тому числі й ті, які претендують на глобальне визнання, не витають у повітрі. Вони не є товарами, які можна купувати, поширювати або експортувати по всім світі. Єдиним шляхом їхнього прийняття в різних соціальних і культурних сферах є тривалий процес діалогу і обговорень. Будь-яка інша процедура являє собою нав'язування певних поглядів і принципів всім іншим. «З одного боку, перехід комунікації з паперових носіїв – книг, преси – на електронні – телебачення, Інтернет – привів до несподіваного розширення публічної сфери дії засобів масової комунікації, а також до значного ущільнення комунікаційних мереж. Публічна сфера, в якій інтелектуали плавали як риби у воді, стала більше всеохватною, а суспільний діалог – більше інтенсивним, ніж будь-коли. З іншого боку, складається враження, що інтелектуали захиляються в цій стихії, яка вийшла з берегів, немов при передозуванні. Здається, що благо перетворюється на прокляття. Причини цього я вбачаю в тому, що публічна сфера стала менш формалізованою, а існуючі в ній соціальні ролі – менш диференційованими», – вважає класик комунікативної теорії [7].

Таким чином, Юрген Хабермас, прослідкувавши більш ніж столітню динаміку формування публічної сфери, обґрунтовує можливість зміни релею в процесах соціальної та політичної комунікації, коли реципієнти інформації самі можуть включитися до необмеженого дискурсивного діалогу. В цьому плані елітарність публічної діяльності втрачає своє значення і функціональне навантаження, разом з тим, мовленнєва компетентність стає природною вимогою публічної сфери і публічна сфера, публічність та публіка стають невід'ємними компонентами політичних відносин, набуваючи такого значення, як відносини влади.

В одній із своїх останніх праць Ю. Хабермас зазначає, що «оскільки телебачення – це засіб масової комунікації, воно робить тих, хто привселюдно виступає, людьми видними, тобто – відомими. Сидячи перед камерою, дійові особи незалежно від того, яким є їх внесок у загальний зміст передачі, демонструють себе. Тому глядач, випадково зштовхнувшись із ними на вулиці, згадає, що ця особу він уже десь бачив. Телебачення – численні і популярні ток-шоу – заохочує виступаючих до того, щоб грати самих себе, причому навіть у тих випадках, коли головним змістом передачі є дискусія. А оскільки на екрані люди перетворюються на акторів, то й публіка, яка сидить перед екранами і стежить за суперечкою за темами, які представляють загальний інтерес, і формують власне судження про їх, неминуче перетворюється на глядачів» [7].

Отже, публічна сфера це, насамперед, нова предметна площина дослідження політики, теоретичними інструментами її вивчення стають визначення понять публічної сфери та таких її компонентів, як публіка та публічність. Ці шляхи

дослідження, з одного боку, фіксують емпіричні перетворення публічної сфери, а з іншого боку – піддають експертизі відповідність наявного стану класичним положенням. Тим не менш, публічна сфера політики, попри значні технологічні новації, залишається основним середовищем формування демократії від найнижчого (індивідуального та міжособового) рівня життєдіяльності суспільства.

Висновки.

Аналіз поняття публічності та практичний вимір даного явища в сучасному суспільстві дає змогу говорити про перетворення публічності. Публічність є виміром та складовою демократичного суспільства, яка означає те, що основні політичні явища та процеси відбуваються відкрито, та є надбанням широких кіл громадськості. Індивіди та групи суспільства мають доступ до істотно важливої інформації для їх буття в політиці. Разом з тим, публічність є елементом екзистенціального виміру існування соціуму, вона визначається культурними передумовами, а також історико-політичними ситуаціями. Сучасний стан публічної сфери дозволяє говорити, що публічність є якістю політичних процесів, політичних подій, акцій і комунікаційних дій, які здійснюють політики, державні службовці, а також ситуативні учасники політичного процесу. Іншою складовою публічної сфери є публіка, як сукупність раціонально-орієнтованих, поінформованих та компетентних суб'єктів політичного мовлення, поширення політичної інформації та спілкування на політичні теми. Ця сукупність суб'єктів є матеріальною структурою публічної сфери, вона охоплює працівників ЗМІ, експертів, аналітиків, публічних політиків, тобто тих політичних діячів, які роблять політичні заяви та коментарі. Разом з тим, до структури публічної сфери зараховуються вищі державні посадові особи, діяльність яких у демократичному суспільстві

висвітлюється неупереджено та всебічно. Разом з тим, в умовах інтенсивної інформаційно-комунікаційної революції, до структури публічної сфери зараховуються учасники Інтернет-обговорень та різних комунікаційних дій у мережі Інтернет, які включають поширення інформації, її коментарів, перетворення і проведення комунікаційних кампаній.

Трансформація публічної сфери в сучасних умовах іде шляхом перетворення публічності та політичної публіки від індустріального типу до постіндустріального. Якщо перший, індустріальний, тип характеризувався певною елітарністю інтелектуальної діяльності та вузькою професійною спеціалізацією публічних мовців та реципієнтів публічних виступів, то в умовах постіндустріального та постмодерністського суспільства, учасниками, агентами та суб'єктами публічної сфери стають широкі маси населення і критерієм залучення індивідів, або груп до публічної сфери політики є не освіта і професійна компетенція, а доступ до технічних засобів. Разом з тим, якісному зростанню публічної сфери політики істотно перешкоджають не лише авторитарні тенденції в окремих трансформаційних державах, але й тематична віддаленість громадян та низький рівень громадянського активізму, який міг би істотно збільшити кількість учасників публічної сфери політики.

Політична наука сьогодні перебуває на шляху створення нового інтегрованого визначення публічної сфери, яке, з одного боку, має спиратися на емпіричний аналіз публічної сфери за допомогою соціологічних засобів, а також, з іншого боку, на теоретичну концептуалізацію, яка здійснюється на основі фундаментальної комунікативної теорії. Перспективами подальшого вивчення проблеми, порушеної в цій статті є аналіз взаємодії публічної сфери та сучасної держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Кадлубович Т.І. Політична комунікація в демократизації владних відносин України: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Т.І. Кадлубович; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2008. — 17 с.
2. Сомов М.В. Політична комунікація в інформаційному просторі Автономної Республіки Крим: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / М.В. Сомов; Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. — Сімф., 2007. — 20 с.
3. Шидловський Д.О. Політична комунікація як об'єкт соціологічного дослідження: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Д.О. Шидловський; Гуманіт. ун-т «Запоріж. ін-т держ. та муніцип. упр.». — Запоріжжя, 2007. — 20 с.
4. Трахтенберг А. Д. Рунет как «публичная сфера»: хабермасианский идеал и реальность / А. Д. Трахтенберг. Режим доступа: http://www.politex.info/index2.php?option=com_content&task=view&id=232&pop=1&page=0&Itemid=30
5. Савченко А. Белнет как публичная сфера / А.Савченко.- Режим доступа <http://probelnet.com/content/view/58/34/>
6. Кардозу Ф. Э. Гражданское общество и глобальное управление. Справочный документ, подготовленный Председателем Группы Генерального секретаря в составе видных деятелей для рассмотрения взаимосвязи между ООН и гражданским обществом. / Ф. Э. Кардозу - Режим доступа <http://www.un.org/russian/partners/cardoso.htm>
7. Хабермас Ю. Первым почуют важное. Что отличает интеллектуала / Ю. Хабермас. - Режим доступа <http://magazines.russ.ru/nz/2006/47/ha2-pr.html>

УДК 23.00.02

В.О. ВЕДЕНЄЄВ

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ЗМІСТ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ: МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ**Веденєєв Віталій Олексійович** – доцент кафедри філософії Криворізького технічного університету, кандидат політичних наук

У статті аналізуються різноманітні теоретичні підходи інтерпретації політичної культури, що дає змогу розробити найбільш придатну (для зазначеної мети) логіку її вивчення, сформулювати відповідні принципи і критерії аналізу її суті, змісту і призначення у сфері політичного процесу, тобто побудувати теоретичну модель політичної культури, що адекватно відображає реалії політичного життя.

Ключові слова: політична культура, політичний процес, цивілізаційне середовище, стиль політичної поведінки.

В статье анализируются разнообразные теоретические подходы интерпретации политической культуры, что дает возможность разработать предпочтительную логику ее изучения, сформулировать соответствующие принципы и критерии анализа ее сущности, содержания и назначения в сфере политического процесса, то есть построить теоретическую модель политической культуры, адекватно вписывающуюся в реальную политическую жизнь.

Ключевые слова: политическая культура, политический процесс, цивилизационная среда, стиль политического поведения.

In the article analysed various theoretical approaches interpretation of political culture considers, which enables to develop a preferred logic of its study and formulate relevant principles and criteria for the analysis of its nature, content and purpose in the political process, that is to construct a theoretical model of political culture, adequately fitting into the real political life.

Keywords: political culture, political process, civilization environment, style of political conduct.

© В.О. Веденєєва, 2011

Проблема обґрунтування методології вивчення того або іншого явища, і політичної культури зокрема, не є новою і оригінальною. Проте прикладні аспекти впливу політичної культури на політичний процес, з точки зору соціокультурного змісту політичного процесу, містять чимало нерозглянутих питань. Це і викликало наш інтерес до з'ясування суті і призначення політичної культури в політичному процесі, які містять логіко-теоретичні передумови для більш точної інтерпретації особливостей суто соціокультурної детермінації політичного процесу, вільної від дії психологічних, ідеологічних і інших чинників суб'єктивного характеру.

Актуальність вивчення усіх нюансів пов'язаних з політичною культурою, має особливу теоретичну і практичну значущість саме в умовах реформ, оскільки дозволяє визначити межі можливого в процесі суспільних перетворень. Значущість вивчення політичної культури визначається також і тим, що в умовах суспільств, в яких відбувається модернізація, регулюючий вплив несталих та невизначених соціально-економічних відносин, проявляється недосить сильно, тому домінуючу роль у формуванні політичного середовища починає грати переважно політична культура.

Мета статті – сформулювати логіко-теоретичну модель інтерпретації політичної культури в межах політичного процесу. Виходячи з мети статті, автор ставить наступні завдання. По-перше, на основі критичного аналізу різноманітних теоретичних підходів, напрямів і стандартів розгляду політичної культури розробити найбільш придатну (для зазначеної мети) логіку її вивчення, по-друге, сформулювати відповідні принципи і критерії

інтерпретації її суті, змісту і призначення у сфері політики.

Культурологічний вимір політичного процесу або, інакше кажучи, побудова теоретичної моделі політичної культури є доволі складним процесом. У найзагальнішому вигляді він включає: 1). логіко-концептуальні, парадигматичні принципи дослідження, які задають так звану «нестрогу нормативність», пов'язану з сенсовою складовою, в тлумаченні природи (джерел формування, меж поширення і т.ін.) політико-культурних явищ, розміщуючи вивчення цих об'єктів у проблемне поле гео-, біо-, соціо- або ноогенезу; 2). предметно-теоретичні критерії інтерпретації політичної культури, які розкривають взаємини її окремих елементів і рівнів, зміст і функції, взаємини з іншими політичними явищами, а також інші аспекти, що характеризують її як специфічний чинник політичного процесу.

Аналізуючи підходи, що склалися в науковій думці, стосовно вивчення політичної культури, ми зупиняємося на характеристиці трьох парадигматичних моделей, які розкривають природу культури і влади (політики) – як родових відношення до політичної культури – з точки зору явищ божого (Аврелій Августин, Ф.Аквінський), природного (К.Лоренц, Е.Уілсон, Р.Александр) та соціального походження. Принципова обмеженість, у контексті заявленої в статті мети, перших двох парадигм, пов'язується з запропонованим ними напрямком інтерпретації політичної культури. Тому особливу увагу ми приділяємо аналізу саме соціокультурних критеріїв тлумачення й опису політичної культури.

У цьому плані аналізуються два основні підходи, що беруть початок у суспільній природі владно-

політичних і культурних явищ. Це, передусім, так звані «системні» доктрини, що розкривають суть цих явищ через панування надособових, анонімних рис соціального порядку. При цьому політична влада виступає як безособова властивість політичної системи, яка вибудовує кордони останньої від її соціального оточення. Таку інтерпретацію політичних процесів можна відзначити як на мікро- (Т.Кларк, М.Роджерс), так і на мезо- (М.Крозье) і макрорівнях (Д.Істон, Т.Парсонс) політичної системи [1, 81].

Дослідницькі підходи подібного характеру перетворюють політичну владу на атрибут соціальної взаємодії (суб'єктів, інститутів, царин), а культурні об'єкти – на під функціонування інтерперсональних, знеособлених рис людського співтовариства. Ці постулати позбавляють політичну культуру суб'єктивно-вольового характеру, до краю спрощуючи її пошуково-виборчу природу. Перебільшуючи вагу нормативно-ідеологічних – на противагу ціннісно-орієнтаційним – характеристик політико-культурних явищ, ці ідеї перетворюють їх на засіб реалізації заданого (моральними імперативами (Аристотель), людським «розумом» (Кант), матеріальними стосунками (Маркс) і інш.) соціального і політичного розвитку, позбавляючи їх можливості продукувати нові форми життя, що відхиляються від лінії «закономірного» руху. В минулому, як відомо, в нашому – і не лише в нашому – суспільстві ця згубна логіка перетворила політичну культуру на механізм індоктринального контролю за переходом суспільства до «комуністичної формації», на помилкову форму вираження переваг «соціалістичній» демократії над «буржуазною».

На нашу думку, найбільш продуктивними, з точки зору поставленої в статті мети, будуть не парадигми (оглянуті вище), зорієнтовані на абстрактні цілі та властивості соціальних інтеракцій, а парадигми, зорієнтовані на характеристики живої, реально існуючої людини. В цьому сенсі, як найбільш доцільна логіка дослідження, береться та гілка культурної антропології, яка, на відміну від своїх натуралістичних напрямів (Дж.Армстронг, А.Гелен, У.Кудейн та ін.), виділяє як підґрунтя владно-політичних і культурних явищ не природні, а соціальні, тобто набуті людиною риси та властивості.

Відповідно до цих підходів предметна визначеність політичної влади обумовлюється цілісністю універсальних властивостей самої людини, з самого початку вона виступає формою її самовираження, що надає самій політичній владі пошуковий, венчурний внутрішньо альтернативний характер, позбавлений до того ж «примусу і... насильства» [2, 11]. Тому політику можна визначити як «ризикований – не визначений наприкінці за підсумками – різновид діяльності, за допомогою якого люди... змінюють свій статус» [3, 18]. Культура у цьому випадку розглядається як форма інтер'юної переробки людиною суспільного досвіду і спосіб його існування в соціальному (політичному) просторі, засіб творчої відповіді на зовнішні виклики.

Такого типу принципи переакцентують увагу при інтерпретації політичної культури на життєві цінності, що розділяються людьми, на локальну міфологію, на ментальність, що склалася, і на пануючу символіку, на характер інформації

політичної взаємодії, одне слово – на всі елементи зсередини орієнтованої поведінки і відношення людей до влади. У цьому сенсі політична культура виступає як певний результат зіткнень різних людських переконань і способів політичної участі, парціальна форма реалізації конвенціонально оформлених інтересів і потреб громадян, як явище, що розвивається переважно за законами самодетермінації.

В той же час недооцінка групового характеру інтересів громадян, надмірна гуманізація мотивів політичної участі та інші особливості цього підходу припускають його доповнення низкою принципів, які також протистоять лінійній заданості суспільного і політичного розвитку [4], але роблять можливим його раціональне тлумачення.

Такі можливості, на наш погляд, має цивілізаційний підхід. Цивілізація, що інтерпретується як сукупність усіх проявів життєдіяльності конкретно-історичного суб'єкта, доповнює вищезгадані критерії аналізу визнанням пріоритету унікальних рис політико-культурних явищ (а отже, і всіх компонентів, що вбирають у себе різні логіки суспільного розвитку), нерівнозначності їх ролі в суспільних процесах. До того ж, цивілізація пов'язується з розповсюдженням як специфічних, тобто матричних [5], так і, безумовно, універсальних норм еволюції конкретно взятих суспільств.

Сенс такого розуміння цивілізації неминуче акцентує увагу дослідника на механізми спадкоємності в передачі досвіду, традицій або, інакше кажучи, на чинники, що забезпечують цілісність і якісну визначеність (унікальність) етносу, суспільства. Можна сперечатися про «непроникність» людських світів (О. Шпенглер) або про спільний рух до «постцивілізаційної стадії розвитку людства» (А. Тойнбі), або про протилежні перспективи їх еволюції, проте у будь-якому випадку провідним поняттям, що пояснює і природу цивілізацій, і тенденції їх еволюції є поняття культури. Саме культура вбирає у своїх нормах особливості архетипів свідомості і типових зразків діяльності специфічного суб'єкта, об'єднує різносторонні прояви його активності. Культура формує цивілізацію як щось ціле, фіксує в ній специфічні для неї «людські сліди» тих або інших суспільних вчинків. Як писав свого часу К. Леонтьєв, «загасання, гниття, танення» культури веде до того, що цивілізація втрачає свої історичні особливості. До такого ж стану речей може привести і псевдоморфоз, коли застаріла культура не дає молодій культурі проникнути у свої власні форми, затвердити таким чином неповторні риси нової стадії розвитку цивілізації.

Через культуру, її зовнішні і внутрішні форми знаходять своє вираження різні види соціальної детермінації, різні логіки суспільного розвитку, що впливають на зміни змістовної складової цивілізації. При цьому культура може не лише виявляти унікальні і неповторні характеристики соціальної, політичної та інших сторін окремої цивілізації, але і описувати формування цивілізацій.

Свого часу потреба в розширенні перспектив історичного бачення, включення в об'єкт теоретичного дослідження сфери матеріального життя, яке не укладалося в рамки традиційного аналізу культури, привело до розмежування

понять культури і цивілізації [6]. Культура тоді розглядалась як внутрішня, духовна, а цивілізація як зовнішня матеріально-духовна сила, спрямована на забезпечення людини засобами до існування. У рамках нового підходу до інтерпретації цивілізації по суті виявилися здоланими її протиріччя з культурою, на які свого часу вказували О. Шпенглер, І. Гердер і інші мислителі. Завдяки визнанню принципової ролі культури, у ряді наукових напрямів складається навіть тенденція до вирівнювання статусу цих понять.

Проте при такому високому статусі культури, її рольове значення в еволюції цивілізації може оцінюватися по-різному. І, незважаючи на те, що в теорії все ж зустрічаються твердження, що заперечують за політичною культурою статус чинника, який детермінує політичний процес [7, 52], все ж більшість теоретиків інтерпретують її як окремий компонент, що поєднує офіційні і реальні структури влади [8, 44]. Політична культура – соціокультурний чинник політики, який характеризує відношення співпадання елементів культури соціальному устрою [9, 83], він є опорядковим у порівнянні з іншими компонентами, які впливають на розвиток політичної системи. Таке відношення до оцінки ролі культури допускає перевагу природних чинників, які порушують культурну самодетермінацію соціального розвитку суспільства і політичного процесу. Звичайно, «цивілізаційна» методологія не може дати вичерпних пояснень соціогенезу, всіх причин і передумов формування культури і влади (політики).

Взаємне доповнення вищерозглянутих логік дослідження формує синтетичну, умовно кажучи, антропо-цивілізаційну парадигму, що бере витоки при соціокультурному вимірі політичного процесу з пріоритету ціннісно зорієнтованого волевиявлення реального історичного суб'єкта, визнання альтернативного характеру впливу політичної культури на владні процеси і інститути, відкритості людини (суспільства) для інокультурних контактів, неможливості редукування різноманітних джерел формування цих явищ до якої-небудь кінцевої причини або певної групи зовнішніх чинників.

Як опосередковані постулатами діяльнісного підходу, ці логіко-концептуальні критерії дозволяють – на відміну від структурно-функціональних, біхевіоральних і інших теорій цього рівня – поглибити уявлення про політико-культурні об'єкти, виділивши їх специфічні риси і властивості. Діяльність, що тлумачиться як справжній фундамент соціальності, що формує культуру як надбіологічну систему цільовизначення і регулювання людиною своїх інтересів, зумовлює всі три найважливіші форми її існування: духовну, інституалізовану та речову. Більше того, така інтерпретація дозволяє виділити і риси, що характеризують власне соціокультурний і політичний зміст політичної культури, а саме: ціннісно-сенсісну орієнтацію суб'єкта на соціальні (політичні) об'єкти, що виражає у нього ієрархічно побудовані і проявлені в мові цілі і уподобання; перекодування поглядів суб'єкта на підставі норм, що вводять в його орієнтацію вимоги і стандарти спільної діяльності, інтерперсональної активності; наявність традицій як механізму збереження

спадкоємності, актуалізації необхідного для здійснення цілей минулого досвіду; персональність суб'єктивної переробки норм і традицій і визначення програми практичних дій; втіленість ціннісно-сенсісних орієнтацій у типових формах діяльності суб'єкта.

Разом із цими формальними рисами, як змістовний елемент, що характеризує специфіку культурної інтерактивності, може розглядатися така спрямованість норм, цінностей і традицій поведінки суб'єкта, яка забезпечує самозбереження людини, завдяки реалізації мінімального рівня прав і взаємовідповідальності індивіда (групи) і суспільства, а також забезпечує їх взаємне співіснування і розвиток. Тим самим визнається, що норми і цінності різного роду фашистських, тоталітарних, націоналістичних та інших рухів, що мають агресивну поведінку їх прибічників, зневажають право на життя своїх політичних суперників та опонентів, не в змозі вписатися у світовий потік загальнолюдської культури і, отже, не можуть формувати культурні утворення в політичному процесі.

Показовим також є й те, що визнання єдиних, універсальних рис культурних об'єктів є основою для визначення критеріїв порівняння політичних культур, сформованих у різних цивілізаційних середовищах.

Розуміння специфіки власне політичного змісту політичної культури, зв'язується нами з особливостями політичної свідомості, що інтерпретується як певний рівень соціального мислення суб'єкта, його здатність раціонально оцінювати свої інтереси в координатах влади. Це дозволяє, з одного боку, характеризувати всі форми політичної культури з точки зору їх розвиненості, ідеологічної насиченості і т. д., а з іншого – відокремити її зміст від (навіть поширених) форм участі громадян у політиці, побудованих на передполітичних, потестарних переконаннях, що втілюють інший тип їх орієнтації і взаємодії з владою.

Потестарні форми участі громадян у політиці побудовані, як правило, на їх рефлексивно-емоційних реакціях, а цілісність їм надають почуття землячеської солідарності, містечкова психологія і кругова порука «своєї» общини. Найчастіше ці уявлення, по-перше, мають дезорієнтуюче значення для людини, що шукає своє місце у владних відносинах і визначає форми реалізації своїх прав; по-друге, є підґрунтям для виникнення хворобливих етнофобій, нападів шовінізму, класового і соціального егоїзму. І.Ільїн називав носіїв подібних переконань «черню», що не знає загальносуспільного інтересу і не відчуває відповідальності.

Сукупність визначених ознак політико-культурних об'єктів припускає віднесення їх до соціальності особливого роду, яка може бути сформована лише в діяльності суб'єктів, здатних до індивідуалізованого сприйняття певних норм і традицій, а також до їх творчого втілення. Це дає змогу відноситися до політичної культури як до відносно замкнутої на собі системи стандартів мислення і діяльності, що припускає можливість дистанціювання від неї суб'єктів і носіїв політичних відносин. Наслідком такої дистанційованості можуть бути протиріччя,

що виникають між офіційною і реально існуючою політичними культурами суспільства.

Констатація відмінностей культурно і потестарно опосередкованих форм участі в політиці припускає можливість виникнення в владних відносинах культурного вакууму, розриву спадкоємності поколінь, зв'язків еліти і електорату (наприклад, у вигляді різних охлократичних форм політичного протесту, адміністративно-тоталітарного свавілля влади і т. ін.). У цьому зв'язку політична культура не може бути визнана універсальним явищем, що пронизує всі фази й етапи політичного процесу. А така позиція прямо суперечить поширеним у науці поглядам на політичну культуру як на універсальне політичне явище, що охоплює «всі цінності» суспільства, пронизує все політичне життя, присутнє в будь-яких діях інституалізованих і неінституалізованих суб'єктів.

З іншого боку, визнання неможливості побудови усіх форм політичної поведінки суб'єктів на зразках і нормах культури, припускає доповнення засобів функціонального аналізу суб'єктивних явищ вербальними підходами, які констатують реальний характер ціннісної мотивації і характер політичної участі населення. У цьому плані ми підтримуємо тих учених, які вважають, що культура перестала бути суто функціональним явищем і набула справжню автономність як специфічний чинник детермінації суспільних процесів [10, 20-29].

Виходячи з вищевиділених соціокультурних і політичних властивостей політичної культури, можна обґрунтувати її тлумачення як ціннісного обумовленого, трансляючого позитивні для суб'єкта традиції, владарювання. Ці традиції втілюються людиною в її найбільш типових формах здійснення ролей і функцій свого стилю політичної поведінки. А політична поведінка, у свою чергу, виражає ступінь освоєння і творчого розвитку суб'єктом суспільно визнаних зразків мислення і дії у сфері політичної влади.

Такий підхід обумовлює і певні предметно-теоретичні принципи інтерпретації політичної культури, які характеризують: 1). органічну єдність духовних, інституалізованих та речових форм політичної поведінки суб'єкта; 2). наявність сталих стандартів розумової та практичної активності суб'єкта, не схильних до швидкоплинних змін під впливом політичної кон'юнктури; 3). внутрішню амбівалентність і нерівнозначність, дисипативність та коливальний характер цієї групи явищ (яка пов'язана з неспівпадінням емоційної та чуттєвої мотивацій, намірів і дій, неможливістю «остаточної» реалізації цінностей і ідеалів, протиріч між стандартизованими і творчими відповідями суб'єкта на виклики середовища, духовними та

речовими модусами їх існування і т. п.); 4). розуміння політико-культурних явищ як внутрішнього пласта, контексту політичного процесу, сформованого на базових нормах і механізмах орієнтації і мотивації політичної поведінки суб'єкта, як певного простору, де лонгуються існуючі традиції, зберігається спадкоємність з попередніми формами політичної динаміки, панують певні символи і стандарти, які спрямовані інтегрувати на власній основі усі прояви політичного життя суспільства.

Стильове розуміння політичної культури представляє політичний процес як сукупність різних внутрішніх контекстів, потік політичних рухів, наповнених різними по характеру стилями політичної активності громадян, які, у свою чергу, задають власні напрямки вирішенню його (політичного процесу) конфліктів і протиріч. Тим самим політичний процес робить можливим співіснування різних типів політичної поведінки населення, залишаючи місце як для культурних, так і для мало-, а інколи і антикультурних проявів владної активності, що демонструють різні способи залучення громадян до політики.

Виступаючи характеристикою предметно спрямованої діяльності суб'єкта, стильове розуміння політичної культури дозволяє окреслити коло її функцій у рамках політичного процесу, до яких відносяться: функції ідентифікації, адаптації, орієнтації, соціалізації і комунікації, а також артикулювання і агрегації інтересів. Необхідно також враховувати, що, залежно від цивілізаційного середовища і умов політичної діяльності, значимість, характер здійснення і співвідношення тих або інших функцій можуть піддаватися помітним змінам і модифікаціям.

Таке розуміння суті і призначення політичної культури містить логіко-теоретичні передумови для більш точного розуміння особливостей соціокультурної детермінації політичного процесу в порівнянні з дією психологічних, ідеологічних і інших чинників суб'єктивного характеру. Ці теоретичні уточнення природи політичної культури дають змогу також уникати жорсткої кореляції політико-культурного і політичного процесів, ототожнення політичної культури з політичною системою, попереджати однозначне редукування змін структур і інститутів до політико-культурних чинників. Вони (теоретичні уточнення) також допомагають органічніше вписати відповідне поняття в систему базових політологічних категорій, перешкоджають як зайвому теоретизуванню навколо поняття «політичної культури», так і його надмірній приземленості, зведенню його змісту до сукупності певних емпірично визначених явищ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власть. Очерки современной политической философии Запада: Моногр. / В.В. Мшвениерадзе, И.И. Кравченко, Е.В. Осипова и др.; Отв. ред. В.В. Мшвениерадзе. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
2. Claster P. La société contre l'Etat. – Paris: Les éditions de minuit, 1974. – 186 p.
3. Панарин А.С. Политология на рубеже культур // Вопр. философия. – 1993. – №8. – С. 15-31.
4. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира / Пер. с англ. М. Колопотина. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2008. – 764 [4] с.
5. Столяров А. Запад и Восток: новая «эпоха пророков» [Электронный ресурс] // Phenomen.Ru. – 08.08.2005. – Режим доступа: <http://www.phenomen.ru/public/journal.php?article=18>
6. Ефимов Ю. И., Громов И. А. Человеческий фактор и культура – Л.: Наука, 1989. – 189 с.

7. Devine Donald J. The Political Culture of the United States: The Influence of Member Values on Regime. Maintenance. – Boston, Mass.: Little, Brown and Company, 1972. – 383 [xxi] p.
8. Badie V. Culture et politique. – P.: Economica, 1983. – 140 p.
9. Митрошина И. А. Значение социокультурных факторов для теории развития и практики // Социология культуры: современные зарубежные исследования. Реф. сб. / Отв. ред.: И. С. Андреева, И. Л. Галинская; Сост.: И. А. Галинская. – М.: ИНИОН АН СССР, 1987. С. 82-95.
10. Ионин А.Г. Концептуальные основы социологического анализа культурных изменений // Социодинамика культуры. – Вып. 1. / Под ред. А.Г. Ионина. – М.: ИС, 1991. – 190 с.

УДК 327. 55

А.Г. АЛЕКСАХА

АГРАРНЫЙ КРИЗИС И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

Алексаха Андрій Григорович – здобувач Дніпропетровського національного університету, кафедра історіографії та джерелознавства

У статті аналізуються, на основі теоретичної моделі розвитку суспільства, поточна продовольча криза та надається перспективний прогноз для країн, що розвиваються.

Ключові слова: продовольча криза, прогноз для країн, що розвиваються.

В статье анализируется, на основании теоретической модели развития общества, текущий продовольственный кризис и делается перспективный прогноз для развивающихся стран.

Ключевые слова: продовольственный кризис, прогноз для развивающихся стран.

In this article on the base of theoretical model of development of society the current food crisis is analyzed and prognosis for developing countries is proposed.

Key words: food crisis, prognosis for developing countries.

© А.Г. Алексаха, 2011

Мировые цены на продовольствие бьют все рекорды. На графике 1 показаны изменения индекса цен на зерновые по данным FAO (организация ООН по продовольствию и сельскому хозяйству) [1].

График 1

Как видно из графика, цены на зерновые начали быстро расти в конце 2007 г. и достигли пика в феврале-июне 2008 г., после чего началось их падение. Новая волна роста цен началась в августе 2010 г., когда стало очевидным, что урожай зерновых будет плохим во многих странах, крупных экспортёрах зерна. В январе текущего года индекс достиг отметки в 244,8, что превышает показатель января 2008 г – 231,4 пункта [2]. Следовательно, продовольственный кризис этого года будет сильнее, чем в 2008 г. Целью этой статьи является анализ фундаментальных причин кризиса и прогноз его возможных последствий.

Важнейшей особенностью современной продовольственной ситуации является то, что главными экспортёрами зерна являются развитые

(США, Канада, Австралия, Франция, Германия) и относительно развитые страны (Аргентина, Россия, Украина), а главными импортёрами являются слаборазвитые страны. Например, в 2008 г. из объема пшеницы, ввозимой 20 крупнейшими импортёрами, 65% приходилось на развивающиеся страны, а в 2007 – 68% [3]. В долгосрочной перспективе причиной роста цен на продовольствие является рост населения в развивающихся странах. Если естественный прирост населения в Европе в последние годы отрицательный (-0,2%), в Северной Америке – 0,6%, то в Азии – 1,2%, в Латинской Америке – 1,4%, а в Африке – 2,6% [4]. Такой вывод подтверждается также тем фактом, что рост цен на продовольствие определяется главным образом ростом цен на зерновые и растительное масло, которые являются основными продуктами питания в бедных странах. В то же время цены на мясо, которое потребляется главным образом в богатых странах, растут умеренно [5]. Если, по данным ООН, рост производства зерновых, т.е. основного продукта питания для большей части жителей Земли в течение 15 лет (1990-2004), за которые имеются данные, составил 19% [6], то рост населения нашей планеты за эти же годы составил 21% [6].

Эти цифры не значат, что Мальтус был прав и Землю ждет голод. Возможности для увеличения производства продовольствия весьма значительные, но концентрируются они преимущественно в развитых странах и для того, чтобы они были реализованы, нужны стимулы в виде роста цен. Именно более высокие цены делают выгодным интенсификацию земледелия путем вложения

дополнительных трудовых и капитальных затрат на единицу площади для получения прироста урожая. Таким образом, каждая волна роста цен на продовольствие имеет следствием увеличение его производства. Вместе с тем, рост цен на продовольствие является стимулом для снижения рождаемости, так как чем выше стоимость жизни, тем труднее вырастить ребенка. Следовательно, аграрные кризисы носят системный характер и являются необходимым условием развития общества. Погодные же условия могут лишь замедлить наступление аграрного кризиса, если они лучше средних, или ускорить его наступление, если они хуже средних.

Поскольку причиной возникновения аграрных кризисов является рост населения в развивающихся странах, последствия таких кризисов особенно значительны именно для этих стран. Для анализа процессов, происходящих в развивающихся странах, в этой статье используется модель развития, предложенная автором в его монографии «Введение в прогрессологию» [8].

В основе этой модели лежит закон снижения доходов от земли, являющийся одним из основных законов классической политической экономии. В наше время этот закон был переосмыслен Эстер Бозеруп и сформулирован так: интенсификация сельского хозяйства ведет к падению производительности труда, поэтому рост населения есть причина прогресса в сельском хозяйстве [9, 11]. Далее мы будем называть этот закон законом Бозеруп. Интенсификация сельского хозяйства может начаться лишь тогда, когда плотность населения достигает критической плотности, то максимально возможной плотности при данном уровне интенсификации в данных природных условиях. Превышение критической плотности ведет к нехватке основных средств существования, в первую очередь к голоду [8, 26].

Поскольку территория каждой страны ограничена, то ее можно рассматривать как резервуар, емкость которого равна произведению критической плотности населения на площадь. Достижение критической плотности означает заполнение резервуара [8, 32]. Для того, чтобы увеличить производство продукции сельского хозяйства, население должно его интенсифицировать. Однако в соответствии с законом Бозеруп, производительность труда упадет. Поэтому с каждым шагом интенсификации население вынуждено работать все более интенсивно. Это требует от населения все большей дисциплины и трудолюбия. Вследствие этого растет уровень развития населения, то есть развивается его способность решать жизненные проблемы [8, 5]. Чем сложнее трудовая активность населения, тем выше становится его уровень развития.

Уровень развития соответствует уровню потребностей. Под потребностями здесь понимаются не фантазии, а те жизненные блага как материальные так и нематериальные, ради достижения которых население будет работать и которых оно обязательно добьется [8, 7]. Следовательно, в долгосрочной перспективе население имеет уровень потребления такой, как это определяется его уровнем потребностей и соответственным уровнем развития.

Когда резервуар заполняется, население все острее нуждается в средствах существования. Это вынуждает его интенсифицировать земледелие, что усложняет процесс труда и повышает уровень развития. Однако рано или поздно наступает время, когда дальнейшая интенсификация земледелия невозможна по природным и экономическим причинам. В этом случае заполнение резервуара будет последним [8, 36]. Любое заполнение резервуара сопровождается ростом социального напряжения, но при последнем заполнении социальное напряжение достигает максимума. Крестьянство, а оно в доиндустриальном обществе всегда составляет большинство, оказывается в тупике, потому что прежний способ решить проблему нехватки продовольствия путем интенсификации земледелия больше невозможен. Крестьяне, а с ним и остальная часть общества, которой тоже жить становится все тяжелее, ищет выход и обычно находит его в сфере политики. В этих условиях начинается революция. Под какими бы лозунгами она не совершалась, суть ее всегда одна - попытка поднять уровень потребления политическими методами. В соответствии с предлагаемой моделью это невозможно, так как уровень потребления растет только при росте уровня развития.

В ходе революции население выдвигает новых лидеров и требует от них решения своих экономических проблем. Обычно все эти методы (экспроприации, уравнильное распределение, фиксация цен) дают только кратковременный эффект, но при этом разрушают экономику, что еще более снижает уровень потребления. Население постепенно разочаровывается в революции. В условиях политической, как правило вооруженной, борьбы между противниками и сторонниками революции начинается анархия, разгул бандитизма и в обществе начинает доминировать стремление к порядку любой ценой. Это стремление реализуется в установлении чьей-то личной диктатуры и подавлении всех свобод, достигнутых в ходе революции.

После того как рост населения компенсирует потери, понесенные в ходе революции и анархии, страна постепенно начнет переход к индустриальному обществу. Избыточное сельское население все более вовлекается в промышленность и торговлю, характер труда становится несравненно более сложным, поэтому уровень развития быстро растет. Однако этому процессу препятствует низкий уровень потребностей большинства населения, что обуславливает слабый спрос на товары и услуги. В этих условиях большое значение имеет экспорт.

С течением времени доля людей, работающих в несельскохозяйственных отраслях, растет, вследствие усложнения процесса труда у них формируется более высокий уровень развития и, соответственно, более высокий уровень потребностей. Они хотят большей свободы как политической, так и экономической. Возникает и усиливается недовольство режимом и в благоприятных условиях, как правило при ухудшении экономической обстановки, это приводит к его падению. Однако полноценная демократия пока невозможна, так как общий уровень развития общества для этого слишком низок, в нем слишком велика доля крестьян

и малограмотных людей. Принимать правильные политические решения общество пока не может, поэтому наступает период длительной политической нестабильности, частой смены правительств, разгул популизма. Общество постоянно колеблется между политической диктатурой и анархией. Однако, в отличие от подлинной революции, вооруженные столкновения не масштабны, если они вообще есть, диктатура часто ограниченная, а анархия скорее имеет характер слабой власти. И лишь тогда, когда в сельском хозяйстве страны работает не более 10% населения, возможно формирование полноценной демократии.

Таковы в общих чертах основные положения предлагаемой модели развития, насколько изложить их позволяют рамки этой статьи. При наличии достаточно полной информации о той или иной развивающейся стране, на основании этой модели возможен достаточно точный прогноз ее развития на долгосрочную перспективу. Ниже мы попытаемся дать такой прогноз, хотя наша исходная информация достаточно ограничена. Прогноз составлен на 21. 02. 2011, т.е. на дату подачи рукописи в редакцию.

То, что реакция на текущий аграрный кризис ранее всего произошла в арабских странах, обусловлена сходными природными условиями. По этой же причине в эту группу следует отнести Иран, хотя он и не является арабской страной. Все эти страны находятся в аридных зонах, земли, пригодной для обработки, тут очень немного. Сегодня все эти страны в больших количествах импортируют продовольствие. Египет, например, ввозит более 50% потребляемой пшеницы, продукты из которой составляют треть рациона египтян [10]. Во время аграрного кризиса конца 1940-х – начала 1950-х гг. события развивались подобным же образом: в 1951 началась революция в Египте, в 1952 – партизанская война против французов в Тунисе, в 1952 – антифранцузское восстание в Марокко, в 1954 – начало войны против французов в Алжире. Так же, как и в 2011, социальные взрывы начались в конце января, а именно 26 числа, когда началось восстание против англичан в Египте. Исламская революция в Иране также началась в январе. Это не случайно, поскольку январь – май – это период наименьшего предложения зерна на мировом рынке и, как видно на графике, цены в это время достигают максимума.

С началом этого кризиса арабские страны вступили в новый период своего развития, который будет характеризоваться концом деспотических режимов, политической нестабильностью и частой сменой правительств. При этом общая тенденция будет характеризоваться ослаблением позиций исламского фундаментализма, хотя отдельные вспышки проявления экстремизма на этой идеологической основе очень возможны. Следует отметить, что сам феномен исламского фундаментализма есть проявление революционной идеологии, то есть поиск выхода преимущественно крестьянским населением. Полная аналогия этому имела место в Европе в Нидерландах в XVI в. и в Англии в XVII в., когда в этих странах произошли революции под лозунгами восстановления истинной религии. Особенно ярко это проявилось в

иранской революции 1979 г. По мере роста уровня развития населения исламская идеология будет все более терять политическую направленность и концентрироваться в сфере религии.

В текущих событиях в арабском мире особую роль сыграли студенты, т.е. социальная группа, имеющая высокий уровень развития. Ограничения свобод и деспотизм власти не соответствуют их уровню потребностей. При росте цен на продовольствие недовольство охватывает и низы общества, что приводит к совместным действиям против режима как наиболее, так и наименее образованных слоев общества, и эта неоднородность отчетливо проявляется в ходе последующих событий.

Дальнейшее развитие событий во многом будет зависеть от глубины продовольственного кризиса. Есть значительная вероятность того, что в июне – июле этого года цены не упадут так сильно, как было в 2008 г. В этом случае произойдет углубление политического кризиса. В Египте, Тунисе, Алжире, Йемене, Иордании, Палестине, Ираке недовольство населения будет нарастать, требования будут носить главным образом экономический характер, поэтому возможно усиление левых, социалистических и коммунистических течений. Существует вероятность того, что те режимы, которые обладают большими финансовыми ресурсами за счет экспорта нефти, при относительно небольшом населении (Кувейт, ОАЭ, Саудовская Аравия) смогут за счет подкупа части населения подавить недовольство остальных. В данном случае особое значение будет иметь глубина кризиса. Чем выше и дольше будут держаться цены на продовольствие, тем больше вероятность падения режимов и в этих странах. В этом случае кризис распространится также на пока относительно стабильные страны – Сирию, Марокко и Иран. Если это произойдет, то события в этих странах будут иметь особенно разрушительный характер. Для Европы последствия кризиса в арабских странах выразятся в росте иммиграции и очень высоких ценах на нефть.

Страны Африки южнее Сахары или Черной Африки хотя и ввозят продовольствие, почти все далеки от заполнения резервуаров. Тут существуют большие резервы интенсификации хозяйства, поэтому особенно сильных потрясений кризис тут не вызовет, кроме отдельных стран на Востоке и Юге Африки. Время Черной Африки еще не пришло.

А для Латинской Америки это время уже прошло. Период, который сегодня переживает арабский мир, тут уже, в основном, завершился. Поэтому для многих стран этого региона продовольственный кризис будет лишь дополнительным стимулом для экономического роста. Эксцессы возможны лишь в странах с большим удельным весом индейского населения – Боливии, Перу, Эквадоре и странах Мезоамерики – Гондурасе, Никарагуа, Гватемале, Мексике.

Наибольшую опасность текущий кризис представляет для стран Азии, в первую очередь для Бангладеш, Индии, Пакистана, Шри Ланки, особенно для двух первых. Резервуары этих стран находятся в стадии заполнения, большинство населения занимается сельскохозяйственным трудом. Долина Ганга – самый емкий резервуар на Земле. Плотность населения тут достигнута

просто фантастическая. В Бангладеш на площади 144 тыс. кв.км живет более 162 млн. человек, плотность населения составляет 1099 чел. на кв. км. Сходная ситуация в индийских штатах Западная Бенгалия, Джаркханд, Бихар и Уттар-Прадеш. Население Уттар-Прадеша составляет 186 млн. чел. Именно здесь возможны революции в том смысле, как это следует из предлагаемой модели. Такая революция произошла в 2006 г. в Непале – стране этого региона с наименьшей плотностью

населения. Преобладающая идеология будет левая, скорее всего маоистская, которую исповедуют сегодня наксалисты в штатах «красного коридора», но возможны также националистические оттенки. Если текущий продовольственный кризис будет достаточно глубоким, то события в этом районе будут катастрофическими. Однако даже если ситуация на рынке продовольствия улучшится, в перспективе потрясений этому региону не избежать.

ЛИТЕРАТУРА:

1. <http://www.fao.org/giews/english/cpfs/index.htm>
2. там же.
3. <http://faostat.fao.org/site/342/default.aspx>
4. Demographic Yearbook. 2007. – New York : United Nation, 2007 – p. 49.
5. <http://www.fao.org/giews/english/cpfs/index.htm>
6. FAO statistical yearbook. 2005-2006. – New York : United Nation, 2006 – p. 62.
7. Demographic Yearbook. 2004. – New York : United Nation, 2004 – p. 50.
8. Алексаха А.Г. Введение в прогрессологию. – Москва: Горячая линия – Телеком, 2004. - 288 с.
9. Boserup E. The Conditions of Agricultural Growth. – London : Allen and Unwin, 1965. – 124 p.
10. <http://www.fao.org/giews/pricetool/>

УДК 000.00 (000)

В.І. МАСАЛЬСЬКИЙ, Д.С. СКОРОДУМОВ

ПРАВОВА І ЮРИДИЧНА ОСВІТА У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРО СУТНІСТЬ ТЕРМІНІВ ТА ПРАВОМІРНІСТЬ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

Масальський Василь Іванович - декан факультету суміжних (додаткових) професій, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету, кандидат історичних наук, академік Української технологічної академії

Скородумов Денис Сергійович - здобувач кафедри історії слов'ян Донецького національного університету

У статті аналізується історико-соціологічне концептуальне дослідження з актуальних і малодосліджених питань: що таке «правова освіта» і «юридична освіта», як ці терміни співвідносяться між собою. Обґрунтовано правомірність використання їх контекстів у сучасній Україні.

Ключові слова: правова освіта, юридична освіта, правознавець, юрист.

В статье анализируется историко-социологическое концептуальное исследование актуальных и малоисследованных вопросов: что такое «правовое образование» и «юридическое образование», как эти термины соотносятся между собой. Обоснована правомерность использования их контекстов в современной Украине.

Ключевые слова: правовое образование, юридическое образование, правовец, юрист.

Historical and sociological research is devoted to current and scantily explored question: what is «legal education» and «law education», and how these can be correlated. The legitimacy of the use of their context in modern Ukraine is proved.

Key words: legal education, law education, lawyer.

© В.І. Масальський, Д.С. Скородумов, 2011

Постановка проблеми. Проблематика співвідношення термінів «правова» і «юридична» освіта є ключовою для проведення будь-яких наукових досліджень. Ця проблема ще не була предметом окремих досліджень. Тому метою статті є спроба аналізу сутності термінів «правова», «юридична» і «правнична» освіта, винайдення критеріїв їх чіткого розмежування та правомірності практичного використання.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення проблеми. Найбільш близькою до досліджуваної теми є колективна

монографія «Юридична освіта та наука на Україні» [1], видана у Києві групою провідних ечених Інституту держави і права України ім. В.М.Корецького. У книзі досить докладно висвітлено історичні кроки становлення і розвитку юридичної освіти у вищих навчальних закладах (далі - ВНЗ) Києва, Львова, Одеси, Харкова, Донецька від їх заснування до 1991 року. Також аналізується діяльність кафедр неюридичних ВНЗ, які здійснювали правову освіту студентів [1, с.5].

Деяко по-іншому проблеми юридичної освіти в Україні подано у монографії юриста В.С. Бігуна

«Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі» [2]. У ній автор використовує термін «юридична освіта» як елемент більш загального явища – правової освіти [2, с.47]. Однак розгляд означених термінів на цьому припиняється.

Досліджуваним питанням присвячено також дві дисертації: «Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя» [3] з педагогіки; «Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку)» [3] з історії України. У першій аналізується проблема підготовки сучасного вчителя з правової освіти, а питання юридичної освіти в ВНЗ України автором не розглянуті. У другій дисертації автор зосередився на аналізі історичних особливостей організації юридичної освіти в університетах України XIX – початку XX ст. Проблему змісту та співвідношення термінів, які є предметом цієї статті, на жаль, також не проаналізовано.

Обрану тему у певній мірі відображено і в низці наукових статей: С.Е. Демського «Право на правові знання» [4]; В.І. Андрейцева «Проблеми реформування юридичної освіти в Україні» [5] та інших авторів [6]. Одні з них зосереджені на питаннях суто правової освіти, інші аналізують проблеми юридичної освіти. Так, Н.М. Ляпунова пропонує розглядати «юридичну освіту» як складову правової. Історик А.М. Гуз вживає термін «юридична освіта» замість терміну «правова освіта» [6, с.105]. Згаданий вище В.І. Андрейцев у статті «Сучасна правничка наука та освіта: на шляху до Болонського процесу» вводить у науковий обіг інший термін – «правничка освіта» [7, с.45], яким, на наш погляд, помилково підмінює сутність загальноприйнятого в Україні терміну «юридична освіта». Скоріш за все таким найменуванням користується закордонна українська діаспора, з якою ймовірно контактує автор. У вітчизняній практиці він не став типовим, навіть у публікаціях періодичної преси.

Окрему групу джерел для здійснення цього дослідження склали документи нормативно-правового характеру, які свідчать про офіційне використання і тлумачення досліджуваних термінів. Це, перш за все, Конституція України (1996 р.), та Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» (2001 р.), що спрямовували діяльність усіх підпорядкованих державі установ та організацій на поширення серед широких верств населення правових знань та навичок [8]. Юридично ці питання закріплено у законах України: «Про прокуратуру» (1991 р.); «Про адвокатуру» (1992 р.); «Про статус суддів» (1992 р.); «Про нотаріат» (1993 р.); «Про Конституційний Суд України» (1996 р.); «Про Центральну виборчу комісію» (2004 р.). Наступними кроками стали Постанови Кабміну України «Про затвердження програми правової освіти населення» (1995 р.), «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року», а також Наказ Міністерства освіти і науки України «Про Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні (вища школа)», в яких уперше за роки незалежності підбито перші підсумки діяльності з підготовки кадрів з юридичною освітою, використовувався і чітко

тлумачився зміст терміну «правова освіта» [9, 10].

Важливу роль у здійсненні цього дослідження відіграли наукові термінологічні словники української [11], російської та англійської мов [12].

Отже, проведений аналіз опублікованої літератури та джерел свідчить про відсутність поки що чітких критеріїв з розуміння сутності визначених термінів та їх розмежування за змістом, що на практиці нерідко призводить до неоднозначного їх вживання і тлумачення не тільки під час науково-теоретичного осмислення, але у повсякденному житті громадян.

Виклад основного матеріалу. Події, які відбулися на початку 90-х років XX століття вимагали якісно нового осмислення їх змісту та можливих наслідків. За допомогою права, як одного з найважливіших соціальних регуляторів, будь-який громадянин був здатен опанувати інформацію про міру можливого та обов'язкового.

Разом з цим, назріла необхідність прийняття й застосування у буденному житті значної кількості нормативно-правових актів. Їх кількість щороку збільшувалася. Пересічні громадяни і фахівці різних сфер суспільства відчували потребу у грамотному та ефективному користуванні новими законодавчими положеннями. Ця проблема могла бути вирішена лише шляхом інтенсивного поширення правових знань і навичок серед широких верств населення, а також за допомогою підготовки фахівців, які були б здатні надавати кваліфіковану юридичну допомогу.

У період з 1991 до 1995 року діяльність з поширення правових знань серед населення здійснювалася на основі Програми юридичного всеобучу в УРСР [13], яка була затверджена ще Радою Міністрів Української РСР у червні 1990 року. Така програма не враховувала умов і реалій суспільних перетворень 90-х років XX ст., що прирекло її до логічного скасування. У своєму змісті вона не передбачала таких точних формулювань, які б дозволяли вести мову про чіткі відмінності між собою досліджуваних термінів.

Вже з моменту повноцінного оформлення суверенітету України, суспільство гостро потребувало кадрів з юридичною освітою, нової галузі національної освітньої системи і зумовила поступове виникнення великої мережі курсів, гуртків, окремих факультетів та ВНЗ, які надавали юридичну освіту.

Цьому процесові сприяло прийняття Верховною Радою УРСР у травні 1991 року Закону Української РСР «Про освіту» [14].

Звичайно, що у цей історичний період розвитку України, зважаючи на умови глибокої соціально-економічної кризи, діяльності з поширення правових знань і навичок та підготовки юридичних кадрів не відводилася належна увага. Однак проблематика назрівала, і в травні 1995 року Кабінет Міністрів України зробив перший крок з підвищення рівня правової грамотності серед населення. Саме у цей час прийнято Програму правової освіти населення [9] (далі - Програма). Цей документ проголосив створення Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення, а перед органами місцевої влади поставлене завдання з розробки

конкретних заходів, спрямованих на практичну реалізацію новоприйнятої Програми.

У документі держави уперше надано визначення терміну «правова освіта». Його зміст тлумачився як процес засвоєння знань про основи держави та права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку. За задумом Кабінету Міністрів України необхідний обсяг правових знань населення мав забезпечуватися розгалуженою мережею загальних та спеціалізованих навчально-виховних закладів різних форм власності, а також за допомогою широкого правового інформування населення засобами масової інформації. Відмічалось, що правова освіта усіх рівнів, у тому числі і у ВНЗ країни, стає обов'язковою.

Поряд з цим Уряд України з 1994 року передбачав підготовку з вищою юридичною освітою за напрямом «Право», спеціальностями «Право» і «Правоохоронна діяльність» [15]. Дещо згодом, у 1996 році, затверджено перший державний класифікатор, за яким «діяльність у сфері права» визначалася як окремий вид економічної діяльності. Він передбачав: представництво справ у судах, інших юридичних органах, дії з надання консультативних послуг і юридичної допомоги із загальних питань, складання різноманітних юридичних документів з різних категорій справ. Особливо передбачалася «нотаріальна діяльність». Іншим, близьким до сфери права, видом економічної діяльності була юстиція, яка вмщувала у собі діяльність судів, органів прокуратури і органів системи виконання покарань.

Щодо початку 1996 року можна стверджувати про досить широкий ґрунт для випускників з вищою юридичною освітою та їх можливість працевлаштуватися на підприємствах, в установах чи організаціях різних форм власності юрисконсультами, займатися адвокатською і нотаріальною практиками, обіймати посади слідчого чи прокурора. Це дещо задовольняло попит на цих фахівців, який тенденційно почав зростати вже з першої половини 90-х років ХХ ст. [6, с.19]. Відтак, на перших порах існування молоді Української держави пропозиція ринку праці для осіб з вищою юридичною освітою більш-менш задовольнялася існуючим попитом.

Отже, вища юридична освіта була потрібна кожній особі, яка прагнула займатися професійною діяльністю обіймати ту чи іншу посаду у сфері права. Так, за її наявності будь-яка людина вже з 1991 року могла претендувати на призначення суддею, а з 1992 року на зайняття адвокатською діяльністю. У 1993 році відповідний Закон України «Про нотаріат» вимагав юридичну освіту для бажаючих працювати нотаріусами. Аналогічні умови встановлювалися для претендентів на посаду судді Конституційного Суду України з 1996 р., а також для керівництва Центральної виборчої комісії.

У квітні наступного, 1996 року Міністерство освіти та науки України своїм наказом затвердило Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні (вища школа). За цим документом «правова освіта» визначалася окремою складовою загальної гуманітарної підготовки у вищій школі. Міністерство надавало своє визначення «правової

освіти» як системи знань про Конституцію України, основи законодавства України, права й обов'язки громадянина держави, розуміння прав і свобод людини в контексті міжнародних правових документів. У червні того ж року Верховна Рада прийняла Конституцію України, яка націлювала на побудову правової держави. Ці законодавчі кроки, зроблені у той час, дали значний поштовх до формування та закріплення внутрішнього змісту досліджуваних термінів.

Виходить, що започаткування чіткого розуміння терміну «юридична освіта» у сучасній Україні та його викристалізація з 1995 року відбулися поступово на тлі первісного уявлення про термін «правова освіта». Принаймні так свідчать вищезгадані документи.

З середини 90-х років ХХ ст. правова освіта поширювалася освітніми установами різних рівнів та форм власності: бібліотеками, місцевими органами влади, засобами масової інформації, державними закладами, підприємствами, організаціями культури тощо. У цій системі вищим навчальним закладам відводилася провідна роль. Так, 1997/98 навчальний рік у ВНЗ I-IV рівнів акредитації було розпочато лекцією «Конституція у твоєму житті». Цей скерований виплеск правових знань був зумовлений необхідністю тлумачення завдань, прийнятої у 1996 році Конституції України. Подекуди правові знання почали впроваджувати вже з дитячих садочків.

Тим часом, реагуючи на умови суспільної перебудови, низка ВНЗ України розпочала створювати нові підрозділи з навчання студентської молоді за напрямом «Право». У 1995 році створено юридичні факультети у Сімферопольському державному університеті імені М.В. Фрунзе та у Черкаському державному університеті ім. Богдана Хмельницького, з 1996 року розпочав свою діяльність факультет Правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Одночасно продовжували вдосконалюватися вже існуючі факультети, виходячи на якісно новий рівень з надання конкретної, а саме – юридичної кваліфікації (юридичні факультети Київського, Львівського, Дніпропетровського і Запорізького державних університетів). Крім того, в деяких українських ВНЗ існувала низка навчальних підрозділів, які поєднували декілька спеціальностей і надавали вищу правову освіту загального рівня, тобто здійснювали підготовку фахівців-правознавців широкого профілю. Таку вищу правову освіту з моменту заснування надавав і економіко-правовий факультет Донецького державного університету, який у свій час закономірно виділився з кафедри «Правознавство» у структурі обліково-фінансового факультету, а пізніше, у 1981 році, з окремої спеціальності «Правознавство», і згодом, у 1983 році, відокремився у самостійний підрозділ університету [16, с. 22].

Аналогічну правову освіту широкого профілю надавав щойно заснований економіко-юридичний факультет у Херсонському державному університеті. Уперше випуск правознавців у ньому відбувся в 1994 році. З початку свого існування цей факультет здійснював підготовку майбутніх фахівців за такими напрямками, як «Економічна теорія», «Економіка підприємств» та «Право» [17, с. 158].

Поряд із зазначеними, підготовку кадрів з вказаного освітнього профілю здійснювали й інші ВНЗ України, серед яких Одеська та Харківська юридичні академії, академії органів внутрішніх справ тощо. Але у цих навчальних закладах функціонували юридичні факультети, які готували фахівців за конкретними кваліфікаціями. Процес підготовки починався тут спочатку за спільними навчальними планами, у подальшому – за конкретними правовими напрямами, які визначалися за певною галуззю права або за видами професійної діяльності: слідчого, судді, прокурора, адвоката, нотаріуса. По закінченні цих ВНЗ випускники отримували кваліфікацію «юрист» і мали чіткий та конкретний професійний нахил щодо подальшого працевлаштування. Цікаво, що під час зайняття посад, які вимагали конкретної професійної підготовки, випускники цих ВНЗ мали пріоритет перед іншими [18, 19]. Юридичні факультети Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Львівського національного університету ім. І. Франка, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, Одеська національна юридична академія, Державна академія податкової служби, навчальні заклади системи Міністерства внутрішніх справ, за висновком Кабміну України [10] та даними неодноразових соціологічних досліджень [19], були і залишилися провідними навчальними закладами з підготовки професіоналів з вищою юридичною освітою.

Відтак, практичним результатом набуття правової освіти у ВНЗ України з 90-х років і дотепер є надання випускникам кваліфікацій «правознавець» або «юрист». Відмінність між ними, на думку авторів, не є чіткою та конкретизованою, що витікає з існуючого у практиці суспільного вживання і розуміння певного синонімічного ототожнення термінів «юрист» і «правознавець». Саме такий підхід підтверджується і Тлумачним словником української мови, який подає ці терміни як синоніми [11, с.850].

У той же час Тлумачний словник російської мови висловлює дещо інший зміст і розуміння цих двох термінів, а саме: «юрист», за ним, є людина, яка займається (науково або практично) юридичними питаннями, а правознавець – це законник, законознавець, законодавець. Саме такі визначення, на наш погляд, найбільше відповідають фактичному змісту діяльності сучасних ВНЗ з надання юридичної освіти в Україні.

Виходить, що термін «юрист» орієнтує на здійснення конкретної практичної діяльності у сфері права. А «правознавець» вказує на фахівця, який, не маючи конкретної правової кваліфікації, може займатися загальноправовими питаннями, а якщо поталанить – і юридичною практикою. Здебільшого фахівці з таким широким обсягом знань можуть реалізовуватися як викладачі правознавства у ВНЗ, технікумах, загальноосвітніх школах, громадських організаціях і установах, нарешті, займатися репетиторською діяльністю і надавати усім охочим знання у галузях права.

Отже, підготовка фахівців з юридичною освітою, яка здійснювалася різними ВНЗ України з моменту проголошення її державної незалежності не була тотожною за своїм змістом. Тобто, стан перманентних соціально-економічних криз,

політичної нестабільності, відсутність досвіду роботи освітніх установ у нових умовах залишили процес уніфікації вимог до змісту юридичної освіти та надання чітких і однозначних кваліфікацій поза увагою держави та її уповноважених органів. Як наслідок, це підсилювало труднощі випускників відповідних вишів України з працевлаштуванням на ринку праці і вимагало здійснення обґрунтованої та послідовної державної політики з підготовки юридичних кадрів упродовж 90-х років ХХ століття. Лише у квітні 2001 року уряд України своєю спеціальною постановою «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти...» вперше привернув увагу до проблеми здійснення саме юридичної освіти і запропонував Програму її розвитку на період до 2005 року [10]. У цьому документі сформульовано назрілі суспільні потреби щодо фундаментального оновлення законодавства, проведення судової реформи, посилення судового захисту прав і свобод громадян, створення соціально-орієнтованої ринкової економіки, необхідності захисту українського підприємництва і боротьби зі злочинністю. Практичне виконання цих законів передбачало перш за все кваліфікованого юридичного забезпечення [10, р.1, п.1, А.1]. У постанові констатувалися існуючі проблеми у сфері підготовки фахівців з вищою юридичною освітою, зазначено кількість ВНЗ, що здійснювали підготовку фахівців-правознавців, і вперше окремо виділено вищі навчальні заклади, які готували юристів [10, р.1, п.1].

І хоча згаданий документ не надавав чіткого визначення терміну «юридична освіта», проте викладені в ньому положення і аргументація дають підстави і можливості щодо його уточнення. Відтак, на думку авторів, юридичну освіту можна розуміти як високий і спеціальний рівень професійної правової підготовки конкретної особи, що засвідчується офіційним державним документом.

Ця думка авторів збігається з точкою зору згаданого вище дослідника В.І. Андрейцева. Він вважає, що під юридичною освітою треба розуміти конкретну галузь людської діяльності, як соціально-правову цінність і відповідну систему правовідносин, правового регулювання з наявним організаційно-структурним, функціонально-процедурним, економічним, науково-технічним, навчально-методичним забезпеченням та механізмом соціально-правового гарантування. На його думку, тільки такий підхід утворює підстави стверджувати про існування і функціонування відповідних галузей знань, науки, навчальної дисципліни і законодавства [7, с.45].

Вважаємо, що таке розуміння терміну і змісту юридичної освіти безумовно заслуговує на увагу. Сумнів викликає інше ствердження В.І. Андрейцева про те, що станом на 1998 рік система юридичної освіти в Україні вже була сталою на рівні загальноосвітньої, спеціалізованої та вищої шкіл [7, с.15], що насправді не відповідає дійсності, бо відбулося дещо пізніше.

Отже, вести мову про цілісну і повноцінну сформовану систему вищої юридичної освіти у межах країни можна, починаючи з 2001 року – з моменту прийняття вищевказаної постанови. До того ж часу здійснювалася задекларована

державна політика з правової освіти населення, а юридична освіта розглядалася як її окрема частина і виявлялася лише у професійній орієнтації студентів вищих навчальних закладів до набуття ними відповідної фахової кваліфікації у галузі права. Про таке положення свідчать офіційні документи. За станом на 2000/01 навчальний рік осіб з вищою загальноправовою освітою готували 170 ВНЗ України [10, р.1, п.1], що значно перевищувало кількість освітніх установ IV рівня акредитації, які отримали державну акредитацію або дозвіл на право готувати юристів.

Результати реформ суспільного життя, певне економічне піднесення на початку XXI століття, а також накопичений за перше десятиріччя незалежного розвитку досвід, зробили можливим прийняття у січні 2002 року Закону України «Про вищу освіту» [20]. Цей документ зміцнив статус і організаційну структуру існуючих до цього часу вищих навчальних закладів, нормативно розмежував функції між різними структурами і підрозділами ВНЗ. Саме з цього часу закономірно пришвидшуються темпи організаційних та інших перетворень у системі ВНЗ України, створюються нові освітні установи і підрозділи. Вказана подія сприяла не тільки поширенню можливостей щодо набуття загальноправових знань, а й утворенню для здійснення високопрофесійної суто юридичної освіти.

Протягом 2002 року уряд України запровадив для всіх державних службовців обов'язкову здачу іспиту з правових питань при заміщенні ними вакантних посад, а також передбачив для них перевірку знань Конституції України, низки законів і норм права, які стосувалися специфіки функцій відповідного державного органу чи структурного підрозділу [6, с.69].

Паралельно з тією роботою в країні розгорнуто діяльність з реалізації Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України ще у жовтні 2001 року [8]. Цим документом термін «правова освіта» отримав вже новий зміст і визначення: під цією діяльністю розумілося здійснення комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами певного обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків.

Це був подальший і якісно новий захід у державній діяльності щодо поширення загальноправових знань серед населення. Уперше наголошено на необхідності органічного поєднання правової освіти з усіма рівнями освіти в Україні, зокрема з вищою. Обсяг і зміст останньої мав визначатися реальними потребами суспільства у вихованні правосвідомих громадян України та високими вимогами до освітнього і освітньо-кваліфікаційного

рівня до професіоналів з вищою загальноправовою та юридичною освітами.

Як бачимо, з другої половини 90-х років XX століття здобути у ВНЗ України вищу правову освіту означало бути фахівцем у галузі права – правознавцем або юристом і давало змогу працевлаштуватися, як правило, у сферах економічної діяльності.

Отже, як свідчать наведені й проаналізовані конкретні документи і матеріали, в Україні у розглядуваний період, термін «правова освіта» в офіційній і масовій свідомості сприймався і тлумачився як ширший за своїм змістом ніж «юридична освіта». Таке сприйняття витікало з практики реального життя. У той же час «юридична освіта» нерідко тлумачилася як складовий елемент правової і як самостійна освітньо-кваліфікаційна характеристика. Так, надаючи правову освіту, відповідні ВНЗ України у досліджуваний період одночасно здійснювали і юридичну. Однак отримання правової освіти студентами неправових факультетів не ставало наслідком набуття ними вищої правової чи юридичної освіти. Така термінологічна колізія та реальна професійна практика свідчать, що ці терміни різняться між собою завданням, змістом, остаточною метою, категоріями осіб, на які вони поширюють свою дію тощо і тому потребують чіткого змістовного наповнення і усвідомлення. На думку авторів, саме такий процес відбувався у практиці досліджуваного періоду.

Якщо протягом першого десятиріччя української незалежності, а саме з 1991 по 2001 роки, юридична освіта майже не розглядалася як окремий термін, а визначалася частиною більш загального за своїм предметом терміну – правова освіта, то з квітня 2001 року різниця між досліджуваними термінами стала більш очевидною і конкретною як за змістом, так і за формою. Тобто з прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти...» не тільки на практиці, а й на рівні офіційного державного документа відбулося повне розмежування змісту термінів «правова» та «юридична» освіта [10]. Згодом, у наступному десятиріччі, особливо після прийняття Закону України «Про вищу освіту» (січень 2002 року) [20] практична робота у цьому напрямку здійснювалась більш послідовно і спрямовано, але, на жаль, її не завершено і дотепер.

На часі, коли відбувається процес подальшого реформування системи вищої освіти України, не тільки можна, а й треба вести мову про два близькі споріднені між собою, але у той же час автономні у кваліфікаційному та практичному сенсах, терміни. Сподіваємося, що цей висновок буде враховано у тексті нової редакції Закону України «Про вищу освіту», а особливо у практиці підготовки фахівців з вищою освітою за чітким і конкретним змістом цих двох кваліфікацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юридична наука і освіта на Україні / Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко, Б.М. Бабій та ін.; Відп. ред. Ю.С. Шемшученко; АН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Наук. думка, 1992. – 304 с.
2. Бігун В.С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. – К.: Видавнича організація «Юстиніан», 2006. – 272 с.
3. Городинський М.І. Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя: Дис... канд. пед.

- наук: 13.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 1998. — 167 с.; Єгорова О.В. Юридична освіта в університетах України XIX - початку XX ст. (етапи та особливості розвитку): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2004. — 199 с.
4. Демський С.Е. Право на правові знання // Радянське право. — 1991. — № 12. — С.33.
5. Андрейцев В.І. Проблеми реформування юридичної освіти в Україні // Право України. — 1998. — № 12 — С.12-15.
6. Ляпунова Н.М. Правова освіта населення як запорука правової держави. // Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. — Вип. 1/2010 (60). — Ч. 1- С.178-182; ; Гуз А.М. Державна політика у галузі шкільної правової освіти України (кінець XX ст. — початок XXI ст.) // Гілея (науковий вісник): Збір. наук. праць/ К., 2009, — Вип. 28. — С. 102-109; Старцев О.В. Правова освіта та система заходів юридичної відповідальності як провідні чинники підготовки управлінських кадрів органів виконавчої влади // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 3 — С. 69-72; Шумський П.В. Підготовка юридичних кадрів: проблемні питання // Право України — № 3-4-1994. — С.19.
7. Андрейцев В.І. Сучасна правнична наука та освіта: на шляху до Болонського процесу // Вища школа. — 2005. — № 3. — С. 36-54.
8. Про національну програму правової освіти населення. Указ Президента України від 18.10. 2001 р. № 992 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 43. — С.36;
9. Про затвердження програми правової освіти населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1995 р. № 366// Закони і постанови України. — 1995. — № 8. — Ст. 198.
10. Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 № 344 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 15. — С.33.
11. Новий тлумачний словник української мови : в трьох томах / 10. [ука. В. Яременко, О. Сліпущко]. — II вид. — К.: Аконті, 2007. — Т. 3. — 2005. — 864 с.
12. Longman dictionary of contemporary English / dir. Della Summers. — New ed. p. cm. Pearson Education Limited, Tenth impression, 2007. — 1950 p.
13. Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.8. — Оп.15. — Спр.1708.
14. Про освіту Закон України від 23.05.1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР від 20.08.1991 — 1999. — № 34. — Ст. 451.
15. Перелік напрямів підготовки...// Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. Вип.2 / упоряд. К.Е. Жолковський, С.І. Лисенко. — К.: Б.в., 1994. — 312 с.
16. Волков В.Д. По лестнице лет: История экон.-правов. факультета Донец. нац. ун-та : 20 лет специальности "Правоведение" / В.Д. Волков, В.С. Лещенко; Донец. нац. ун-т. — Донецк : ЕАИ-Пресс, 2001. — 301 с.
17. Беляев Ю.І. Херсонський державний університет. — Херсон: 2007. — 352 с.
18. Масальський В.І. Підготовка і працевлаштування університетських випускників...// Історичні і політологічні дослідження: — 2007. — № 1/2, — С. 252-258.
19. <http://www.yourcompass.org/upload/LawRu.pdf>
20. Закон України «Про вищу освіту»:— К.: СДМ — Студіо, 2002. — 323 с.

УДК 304.42

В.Ю. КРАВЧЕНКО

ТЕОРІЯ «СПРАВЕДЛИВОЇ ВІЙНИ» ДЛЯ XXI СТОЛІТТЯ

Кравченко Володимир Юрійович - магістр кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

У статті проаналізовано сучасні критерії «справедливої війни» з поділом їх на три групи – критерії початку, ведення та закінчення військових дій. Розглянуто вплив такого явища, як «війна з тероризмом» на застосування цих критеріїв.

Ключові слова: справедлива війна, тероризм, насилля, легалізація сили.

В статье проанализированы современные критерии «справедливой войны» с разделением их на три группы – критерии начала, ведения и окончания военных действий. Рассмотрено влияние такого явления, как «война с терроризмом» на применение этих критериев.

Ключевые слова: справедливая война, терроризм, насилие, легализация силы.

The modern criteria of «just war» with their division into three groups - the criteria for beginning, maintaining and the cessation of hostilities. The influence of such phenomena as the «war on terror» on the application of these criteria.

Keywords: just war, terrorism, violence, legalization forces.

© В.Ю.Кравченко, 2011

Вся історія розвитку людства пов'язана з еволюцією такого суспільного явища як війна. Незважаючи на прогнози та надії відомих гуманістів про те, що з прогресом цивілізації та моральним удосконаленням людства конфліктні форми взаємовідносин, такі як війна, поступово зникнуть, силове вирішення проблем залишається ключовим фактором

зовнішньої політики. За словами В. Серебряникова: «Війна відноситься до історичних явищ, які розвиваються найшвидшими темпами» [4, с. 112]. В XXI столітті війна фундаментально видозмінилася і еволюціонувала, вона зазнала соціально-політичних, військово-технічних змін, але незалежно від цього в усі часи залишається необхідність її обґрунтування.

В даному дослідженні ми розглянемо війну у рамках теорії «Справедливої війни» (Just war), яка дає нам змогу, з етичної точки зору, оцінити її вплив на життя людства.

Актуальність дослідження полягає в тому, що війна як суспільне явище продовжує займати важливе місце у міжнародних відносинах та використовуватися для вирішення зовнішньополітичних цілей. У XXI столітті під впливом суспільного розвитку теорія «справедливої війни» отримала нове життя, що виражається у формуванні нових принципів справедливого ведення війн. Метою дослідження є з'ясування сучасних критеріїв «справедливої війни» та їх використання для обґрунтування нормативності збройних дій.

У сучасних умовах на еволюцію природи війни впливають: політична мораль, існуючі подвійні цінності в міжнародних відносинах, структура світового співтовариства, а також розвиток та вдосконалення військових технологій. Все це закладає основу появи нових «справедливих» причин війни. В такому світі зникають традиційні війни і, на думку Сейома Брауна, починається формування «поліархічного світу», в якому за ресурси, підтримку і лояльність борються не лише держави, а й субдержави, транснаціональні групи інтересів та міжнародні терористичні організації [5, с. 130]. В таких умовах всі міжнародні актори намагаються легалізувати право на війну за допомогою принципів «справедливої війни». Трансформація сучасних критеріїв теорії «справедливої війни» досліджується в працях таких дослідників як: Х. Сісе [6], М. Уолтцер, Н. Гледіч, С. Стів, Р. Апресян [1], А. Фененко [7] та І. Кудряшова [3].

Під терміном «справедлива війна» ми інтуїтивно розуміємо обґрунтування війни, як крайньої міри, що не може використовуватися для егоїстичних цілей, а слугує необхідністю захисту людей, які зазнають агресії. «Справедлива війна» це стан, коли ми сприймаємо військові дії як законні та невідворотні. Норвезький дослідник військової етики Генрік Сісе розподіляє критерії «справедливої війни» на три етапи, кожен з яких має власні принципи. Перший – стосується того, як правильно починати війну та коли її початок є правомірним (*jus ad bellum*), другий – як слід поводитись під час війни (*jus in bello*) та третій – як правильно підвести підсумки війни (*jus post bellum*).

Перший етап *jus ad bellum* передбачає обґрунтування необхідності війни за допомогою таких критеріїв: справедливі причини, добрі наміри, остання можливість, пропорційність, раціональна вірогідність успіху, законна влада. Важливо, щоб рішення про використання збройної сили не було ініціативою військових, таке рішення має приймати лише законно обраний інститут влади, що має найвищі політичні повноваження. Стів Стів запропонував модель раціонального вибору в рамках якої рішення приймає єдиний раціонально мислячий лідер на основі розуміння національного інтересу держави. В даному лідері мають втілюватися патріотизм, відповідальність, стриманість, відчуття міри, мужність, справедливність, мудрість, глибоке розуміння політики та національних інтересів держави супротивника. Таке рішення має відповідати усім конституційним процедурам.

Щоб бути справедливою, війна має розпочинатися лише заради справедливого миру для обох сторін. Мотивом ніколи не може бути помста або ненависть до протилежної сторони. Військові дії можна вважати справедливими лише тоді, коли були задіяні і не допомогли усі альтернативні методи вирішення конфлікту, такі як дипломатичні переговори та економічні санкції. Визначальне значення у сучасній війні відіграють моральні переконання, що повинні бути присутніми в кожному рішенні і направлені на обмеження жорстокості, страждань та руйнувань. Тому для початку війни необхідно мати особливі моральні підстави, які б відповідали позитивній реакції світової спільноти та власних громадян. Необхідно попередити появу ситуації, коли цілі війни є справедливими і моральними, а засоби досягнення та ведення аморальними [1, с. 59].

Справедливими причинами початку військових дій слід вважати інтервенції з ціллю допомоги тим, хто терпить несправедливий напад і страждання, а також покарання тих, що несправедливим чином здійснюють насилля над іншими, або над власним народом. У XXI столітті легалізацію в межах даних критеріїв отримують гуманітарні інтервенції, війни з тероризмом, превентивні удари, військовий захист від зовнішнього агресора, покарання агресора, операції по відновленню миру (*peace – building*), розповсюдження демократії та миру, боротьба зі зброєю масового знищення. Особливу роль у появі таких різновидів війн відіграло розповсюдження терористичних організацій та поява концепцій держав-невдач (*failed state*). Загрози гуманітарної безпеки стають ключовими викликами сучасних конфліктів. Ціллю гуманітарних інтервенцій є попередження або припинення страждань цивільного населення. Для початку гуманітарної інтервенції повинні бути знайдені чіткі ознаки того, що режим планує або уже готовий до втілення геноциду та іншого масштабного насилля. Причиною також може бути наявність масштабних катастроф, що приховуються владою і не збираються вирішуватися. Гуманітарна операція може мати місце у випадках з державами-невдахами (*failed state*), в яких відсутнє справжнє політичне управління і йде кровопролитна громадянська війна, яку неможливо зупинити без втручання ззовні. В сучасних умовах гуманітарні інтервенції розглядають як альтернативу класичним міждержавним конфліктам.

В будь-якому випадку перед початком військової операції слід критично оцінювати її необхідність. Війна завжди повинна бути крайньою мірою, до якої вдаються після невдалого застосування всіх альтернативних засобів запобігання насиллю [6, с. 94].

Проблемною, з етичної точки зору, є практика превентивних ударів (*preventive strike*). Сучасна традиція «справедливої війни» виступає проти превентивного удару і визнає його застосування лише у найбезвихіднішій ситуації та за умов широкої світової підтримки. Під поняттям превентивний удар слід розуміти удар з ціллю заздалегідь знищення військової сили потенційного супротивника. Устав ООН не дає права державам використовувати превентивний удар проти іншої держави, не зазнавши нападу з її боку, тому превентивний удар

залишається спірним критерієм справедливого початку війни і є предметом зловживань [6, с. 150]. У межах справедливого застосування військової сили етичним і легітимним вважається самозахист від жорстокого насилля агресора. Той, на кого здійснили напад, має повне право захищати себе та свій народ. Тому головною метою початку «справедливих війн» є боротьба з джерелом зла та несправедливості і не так принципово хто чи що є втіленням цього зла. Прийнято вважати, що війну не можна розв'язувати проти своїх союзників, у протилежному випадку такі дії можуть завести операцію в глухий політичний кут, бо не отримають схвалення світової спільноти. Ключовим критерієм початку війни є пропорційність, яка втілюється в адекватному співвідношенні завданого насилля та військової відповіді на нього. Недостатня пропорційність проявляється тоді, коли великомасштабні військові операції стають відповіддю на незначні випадки з боку супротивника. Такі ситуації знищують справедливе наповнення військового конфлікту.

Слід зазначити, що у сучасних умовах широкого розповсюдження набуває практика запланованих конфліктів, шляхом їхньої штучної етизації та наближення до принципів «справедливої війни». Цей механізм можливий завдяки процесу виправдання війни шляхом демонізації образу ворога та приписування йому особливої агресивної позиції. Досить часто для створення теоретичної конструкції агресії намагаються створити штучну модель впливу на супротивника. Джерелом такої конструкції у значній частині конфліктів виступають створені стереотипи, які мають негативний відтінок. Прикладом таких дій може слугувати створений американцями, з метою обґрунтування війни, стереотип «Ірак – глобальна загроза». Створення такого штучного обґрунтування носить негативний характер по відношенню до теорії «справедливої війни», бо нівелює її етичне підґрунтя. До таких дій вдаються з прагненням обґрунтувати і виправдати політичні дії більш високими ціннісними пріоритетами та віддаленими цілями [8, с. 63].

Другий етап «справедливої війни» - справедливе ведення бойових дій (*jus in bello*). На цьому етапі ключового значення набуває моральна оцінка дій усіх учасників конфлікту. Важливим критерієм, що має визначальне значення під час війни, виступає чіткий розподіл населення і об'єктів на військові та цивільні. Мирна частина населення не несе загрози для супротивника і не бере участі у бойових діях. Ця частина населення є повністю беззахисною, тому здійснювати над ними насилля буде протиправним вчинком. Такий розподіл населення на військове та мирне можна визнати диференціацією, що має ключове значення для визнання війни справедливою. Отже, мирне населення не повинно бути ціллю, бо саме це відрізняє «справедливу війну» від геноциду. Слід розуміти, що народ, проти якого ведеться війна, не є ідентичним зі злом, яке намагаються знищити. Для цього необхідно правильно і морально виховувати солдатів та офіцерів. Вони ніколи не повинні принижувати людську гідність і честь, а повинні намагатися завдати найменше шкоди в ході бойових завдань [6, с. 110]. Під час військових

дій найголовнішу роль відіграють такі цінності як чесність, принципи і совість. Для того, щоб війна відповідала критеріям справедливої, ворогуючі сторони мають відмовитися від застосування деяких видів зброї, що приносить надлюдські страждання. До такої зброї можна віднести ядерну, хімічну, біологічну зброю, а також касетні бомби. В процесі військової операції слід з повагою ставитися до культурних та історичних пам'яток. Необхідно зрозуміти, що ціллю війни має бути лише досягнення справедливого миру для всіх учасників.

Заключним етапом війни є її справедливе закінчення (*jus post bellum*). Цей етап є не менш важливим за інші і має свої особливі критерії, дотримання яких слугує підґрунтям для остаточного визнання війни справедливою. Для початку процесу завершення бойових дій необхідним є відповідність наступним критеріям:

1. справедливі причини - тобто такі причини, які слугують завершенням війни, заключенням мирного договору та є прийнятними для обох сторін;
2. законні повноваження – всі сторони, які беруть участь у встановленні порядку та справедливого миру, повинні бути визнані законними як у межах своєї держави, так і на міжнародному рівні;
3. прозорі домовленості – домовленості про закінчення війни мають носити відвертий і прозорий характер та забезпечувати неможливість повторного конфлікту;
4. справедливість з обох сторін – мають бути початі процеси по притягненню до відповідальності військових злочинців з обох сторін;
5. примирення – сторони, що розпочали процес закінчення війни мають допомагати процесу примирення та взаємного порозуміння між їхніми народами та світовим співтовариством.

Всі сторони конфлікту повинні розуміти, що сторона яка зазнає поразки, має право на справедливе і гідне відношення до себе. Повага до протилежної сторони відіграє визначальне значення на цьому етапі. Лише при загальному аналізі всіх етапів та наслідків війни можна говорити про її загальну справедливість. Це потрібно тому, що досить часто «справедлива війна» призводить до використання насилля проти мирного населення. Прикладом цього може бути операція «Буря в пустелі» у 1991 році, коли США та їх союзники безпосередніми бомбардуваннями не завдали шкоди мирному населенню, але наслідками бомбардувань стало погіршення якості питної води, що призвело до розповсюдження хвороб серед населення.

Важливо також окремо проаналізувати такий критерій «справедливої війни», як війна з тероризмом. Такий тип військових дій передбачає особливий характер операцій, тому моральні критерії відіграють у такій війні ключове значення. Межею, що породила новий тип війн з терором, слід вважати 11 вересня 2001 року, коли відбулася терористична атака на США. Таке твердження можна підкріпити тезою Стейна Теннісона про те, що після 11 вересня світ вступив у стан «глобальної громадянської війни» [6, с. 145]. У загальному вигляді тероризм можна визначити як збройні акції проти громадянського населення, головною метою яких є

заякування та психологічна дестабілізація. Такими терористичними угрупованнями керує ненависть і сильне бажання справити враження на світову спільноту [6, с. 136].

Особливість застосування теорії «справедливої війни» у боротьбі з тероризмом полягає в тому, що більшість ударів по терористичним угрупованням являють собою удари по території інших держав, тому великого значення у таких випадках набуває широка підтримка у регіоні та світі в цілому. Для США війна з терором почала обґрунтовуватися як оборонна війна. З цього приводу слід сказати, що Статут ООН підкреслює можливість оборонної акції лише протягом такого часу, який необхідний для відбиття нападу. На думку багатьох дослідників, у 2003 році США порушили принцип крайньої міри та принцип оборонної війни під час інтервенції в Ірак. Легітимацію даної військової операції США проводили за допомогою таких аргументів: допомога іракському народу, що жорстоко придушений режимом Саддама Хусейна; необхідність розповсюдження демократії на Близькому Сході; прагнення зламати міжнародну терористичну систему, знищивши її помічника Саддама Хусейна. Ці аргументи апелювали до таких критеріїв, як: боротьба зі зброєю масового знищення; гуманітарна допомога; боротьба з тероризмом. Після подій 11 вересня 2001 року М. Макфол одним з перших виступив з «Доктриною свободи» та з ідеєю «нового хрестового походу» проти загальносвітової терористичної загрози в ім'я перемоги не просто демократії, а американської демократії [8, с. 58]. Обґрутовуючи військові операції проти тероризму, Буш у своїй доктрині зробив ставку на те, що США не будуть робити розмежування між тими, хто спланував атаки на США, та тими, хто переховує на своїй території терористів. Він заявив: «Наша відповідальність перед історією зрозуміла: відповісти на ці атаки та позбавити світ від зла» [7, с. 138]. Таким чином, США прагнули взяти на себе роль нації – месії. Американці доводили, що вони мають право застосувати силу першими для нейтралізації прямої небезпеки, що насувається на них. Проте, на думку Генріка Сісе, слід розуміти, що теорія «справедливої війни» націлена на обмеження руйнівної сили війни, а не на її легалізацію [6, с. 47].

Необхідно зазначити, що війна з тероризмом трансформувала звичне сприйняття і застосування критеріїв «справедливої війни», які у такому випадку втрачають своє смислове наповнення та призначення. Проаналізуємо цю зміну на прикладі ключових критеріїв обґрунтування «справедливої війни» таких як: легітимна влада; раціональна вірогідність успіху; добрі наміри; крайня міра; диференціація населення на мирне та військове; справедливі причини. Критерій легітимної влади зазнає викривлення по тій простій причині, що терористичні угруповання, проти яких ведуться збройні дії, не мають легітимної та законної влади, яка б могла приймати правове рішення про необхідність війни. Під час війни проти тероризму втрачається здатність диференціації населення та

споруд на військові і невійськові через те, що навіть громадянське населення може бути осередком терористичної загрози, а терористичні угруповання можуть переховуватися у будівлях мирного населення та використовувати їх для маскування розробки зброї. Це призводить до того, що такі будівлі можуть ставати ціллю атаки з боку миротворців. У випадку з терористичними організаціями принцип диференціації населення працює у зворотному напрямку, бо саме мирне населення та будівлі є їх головними цілями для атаки. Війни проти тероризму досить рідко відповідають критерію крайньої міри через те, що найчастіше вони стають спонтанною швидкою відповіддю на загрозу і не враховують можливості використання альтернативних засобів попередження війни з тієї причини, що супротивник не має власної території та легітимної влади. Також ціллю таких конфліктів стають священні та історичні пам'ятки, що неприпустимо в межах справедливих критеріїв війни. Безглуздим у такій війні виявляється і такий критерій, як раціональна вірогідність успіху тому, що військовими засобами тероризм здолати неможливо, ні за яких умов, бо це явище є продуктом суспільства й буде існувати до тих пір, поки цього бажатиме саме суспільство. Якщо в традиційному значенні такий критерій, як добрі наміри вимагає обґрунтування моральності війни, то у випадку війни з тероризмом цей критерій не потребує обґрунтування, бо направлений на боротьбу з тероризмом, що є втіленням зла. Тому війна з тероризмом завжди позиціонується як «добра» і така, що не піддається сумніву. На таких самих засадах базується трансформація і критерію справедливих причин. В сучасних умовах ні в кого не викликає сумніву, що захист людства від такого явища, як тероризм є справедливою причиною початку збройних дій, що відкидає необхідність пошуку таких причин. Отже, стає зрозуміло, що у випадку війни з тероризмом критерії «справедливої війни» зазнають смислових змін у порівнянні з традиційним значенням. Такі критерії досить часто не потребують етичного обґрунтування чи доведення.

Висновки. В процесі дослідження ми зробили аналіз сучасного стану концепції «справедливої війни». Було виявлено ключові теоретичні конструкції етичного обґрунтування військових операцій, а також критерії, які використовуються у цьому процесі. У війні було виділено три етапи, на кожному з яких присутні власні критерії обґрунтування необхідності насилля і лише докладний аналіз усіх етапів дає можливість говорити про відповідність війни принципам «справедливої». Слід зазначити, що дослідження сучасного стану теорії «справедливої війни» допомогло нам зрозуміти природу збройних конфліктів у XXI столітті. Сьогодні збройні дії представлені у формі асиметричних війн, які і визначають специфіку формування етичних аргументів необхідності збройного насилля в межах теорії «справедливої війни». На прикладі війни з тероризмом нам вдалося простежити еволюцію сучасної війни та трансформацію критеріїв її етичного обґрунтування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апресян Р.Г. Метанормативное содержание принципов справедливой войны / Р.Г. Апресян // Полис. – 2002. – №3. – С.57-71.
2. Кавешников Н. Малые и вредные / Н. Кавешников // Международные процессы. – 2008. – №3. – С.84-92.
3. Кудряшова И. Легко ли быть средневеликим... / И. Кудряшова // Международные процессы. – 2008. – №3. – С.78-83.
4. Кобышев В.Н. Война как средство политики: современные американские подходы / В.Н. Кобышев // ОНС. – 2004. – №5. – С.110-119.
5. Миронюк М. Факторы силы в американской политике / М. Миронюк // Международные процессы. – 2007. – №2. – С.128-132.
6. Сисе Х. Справедливая война? О военной мощи, этике и идеалах / Х. Сисе. – М., 2007. – 176с.
7. Фененко А. Сила и легитимность в современном мире / А. Фененко // Международные процессы. – 2008. – №2. – С.137-139.
8. Шеклеина Т. Новый «крестовый поход» республиканцев: как появилась доктрина Буша / Т. Шеклеина // Международные процессы. – 2007. – №3. – С.56-72.

УДК 32.001(470+571)

О.В. СКРЕБЕЦЬ

СУЧАСНИЙ РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І ІМПЕРСЬКА ІДЕЯ

Скребець Олена Володимирівна - докторант кафедри політології Київського національного університету ім. Т. Шевченка, кандидат політичних наук

У статті аналізуються концепції сучасних російських учених та політиків, які з'єднують теоретичний російський націоналізм з імперською ідеєю та створюють на цій основі проекти етнократичної імперії.

Ключові слова: імперія, націоналізм, російська імперська ідея, сучасні націонал-імперські проекти Росії.

В статье анализируются концепции современных российских политиков и ученых, соединяющих теоретический русский национализм с имперской идеей и создающих на этой основе проекты этнократической империи.

Ключевые слова: империя, национализм, российская имперская идея, современные национал-имперские проекты России

In the article analysed of the modern Russian politicians and scientists on connection of the theoretical Russian nationalism with an imperial idea and on creation on this basis of projects of the ethnocratic empire in the article are analyzed.

Key words: empire, nationalism, Russian imperial idea, modern national- empire projects of Russia.

© О. В Скребець, 2011

На переконання відомого російського історика О. Міллера, в світі сьогодні домінує дискурс, що саме через «націю» і «національний інтерес» описує актуальні проблеми [1, с. 8]. Національний досвід розвитку Росії також стає об'єктом наукового вивчення, покликаною сформулювати нову інтегруючу ідею, в перспективі здатну одержати достатній рівень суспільної довіри і з'явитися основою майбутнього устрою політико-ідейного простору Росії та окремих територій пострадянського простору.

Націоналістичні напрями російської політичної думки в к. XVIII–XIX століттях були розвинені в працях М. Карамзіна, зокрема, його ідеєю національної самобутності; філософсько-історичних поглядах ідеолога російського самодержавства М. Каткова, прихильника «національної системи»; працях С. Уварова і його теорією «офіційної народності»; представників російського консерватизму, зокрема, автора теорії російського візантизму К. Леонтьєва. Ідеї російської самобутності розвивалися прихильником нерозривності національного і державного початків П. Струве в його ідеї Великої Росії і фундатором теорії російського соціалізму О. Герценом. До необхідності з'єднання імперської та національної ідей приходять багато теоретиків сучасного російського націоналізму (О. Севаст'янов,

Б. Міронов і інші) та прихильники імперського розвитку Росії (О. Дугін, О. Проханов, В. Бондаренко і ін.).

Метою роботи є визначення особливостей та дослідження потенціалу сучасних націоналістичних доктрин Росії та націонал-імперських проектів як теоретичної основи можливого перетворення пострадянського простору, а також виявлення напрямів подальшого конструктивного розвитку російсько-українських взаємовідносин.

Згідно із спостереженнями Е. Паїна, в московському інтелектуальному бомонді жваво обговорюють два концепти: проект політичної громадянської нації і неоімперський проект. На його думку, при уявній протилежності вони є двома різновидами однієї і тієї ж імперської моделі, з тією лише різницею, що в першому випадку вона прикривається риторикою про необхідність громадянської нації, а в другому – передбачає створення нової імперії, в стилі Третього рейху [2, с. 42].

Можна відзначити активне використання імперської тематики в політичному житті сучасної Росії, наприклад, у назвах сучасних російських націоналістичних суспільно-політичних організацій (наприклад, «Російський імперський рух» – створена в 2002 р. православно-монархічна мережева

організація, «Фронт національної єдності «Імперський Союз»» – створена в 2006 р. ультрарадикальна група); їх періодичних видань (бюлетень «Голос Імперії», що друкувався націонал-патріотами Росії в 2003-2004 рр., газета «Імперія», що виходила з 1995 по 1998 рр., бюлетень «Імперський вісник», який видається в Росії з 1998 р. Російським імперським союзом-орденом, альманах «Третій Рим», що виходив з 1994 по 2006 рр.). Політичні партії і суспільні організації в своїй символіці також використовують зображення імперського прапора – чорно-жовто-білого кольорів (як Російський загальнонаціональний союз, Союз російського народу Михайла Назарова тощо), імперського державного герба (як, наприклад, чорний двоголавий орел з трьома коронами, Георгієм Победоносцем і ланцюгом губернських гербів, використовуваний Союзом російського народу Леоніда Івашова). Керівництво міжрегіональної організації Союз російського народу Михайла Назарова, яка на 2008 р. заявляла про існування 16 відділів (зокрема п'яти в Україні) і 13 груп (зокрема однієї в Білорусі і двох в Україні), у своїй діяльності навіть демонстративно культивує дорадянську архаїку, яка виражається у використанні імперської топонімії, вимогам повернутися до юліанського календаря і архаїчної термінології [3, с. 183].

Показовим є той факт, що національно-імперські проекти є центральним елементом ідеологічних програм багатьох російських націоналістичних організацій. Наприклад, у програмних документах політичної партії «Народний союз» та у виступах її лідерів фігурує проект відновлення Російської держави у складі Росії, України, Білорусі і Північного Казахстану [4]. Ця політична партія, ідеологи якої висловлюються за відновлення монархії, земських соборів і підтримку православ'я, що покликане «забезпечувати спадкоємність різних періодів Російської державності», на думських виборах 7 грудня 2003 р. виступала у складі блоку «Батьківщина» (разом з Партією російських регіонів і Соціалістичною єдиною партією «Духовна спадщина»), що одержав 9 % голосів і 38 мандатів у Думі [3, с. 46].

Ідеологи створеної в 2007 р. політичної партії «Велика Росія» в програмному документі «Російська доктрина», що є суспільно-політичним маніфестом, створеним рядом авторів під егідою Центру динамічного консерватизму, стверджують, що сучасна Росія має імперський устрій і в ідеалі повинна бути відновлена у межах СРСР. На її засновницькому з'їзді була виказана ідея про висунення білоруського президента О. Лукашенка на пост об'єднаної держави Росії і Білорусі [3, с. 16-18].

Заснована в 2006 р. (не зареєстрована) партія захисту російської конституції «Русь» у своїх партійних документах декларує можливість перегляду кордонів шляхом приєднання до території Росії «територій компактного мешкання росіян і представників інших російських народів, що ввійшли в 1991 році до складу іноземних держав... на основі вільного волевиявлення їх населення» (33 пункти ПЗРК «Русь») [3, с. 68]. Націонал-більшовицька партія, в якій до її заборони на початок 2007 року було 56 тисяч чоловік, також поділяє ідею відновлення імперської Росії у межах СРСР (без Чечні, яка

«зброею заслужила свою незалежність») [3, с. 297].

Народна національна партія в список «білих» народів, які повинні скласти «світову Білу імперію від Океану до Океану», включає малоросів, білоросів, чехів, словаків, сербів, хорватів, чорногорців, поляків, французів, німців, шведів, датчан, англійців [3, с. 194]. Зовнішньополітичним пріоритетом Російської держави Міжрегіональна асоціація організацій переважно помірною православно-націоналістичного спрямування «Народний собор», організована в 2005 р., називає процес відновлення «Російського світу», який, на думку її лідерів, повинен включати «від пільгового отримання громадянства «співвітчизниками» до приєднання до Росії «територій, що мають реальний суверенітет, населення яких вважає себе частиною «Російського світу». Позиції культурного расизму диктують розуміння ними під «російським народом» (тобто росіянами по крові) «великоросів, малоросів і білоросів» [3, с. 35]. «Соборну суверенну Імперію» Народний собор вважає ідеальною державною формою для Росії, при цьому структура імперії повинна бути витримана з жорсткою етнічною ієрархією: на її вершині – російський народ, державотворюючий та протегуючий «малим народам», що захищає їх від «відносно великих малих народів» на території імперії [3, с. 36].

На переконання одного з лідерів Суспільного руху Націонал-більшовицький фронт М. Журкіна для Росії, як і будь-якої імперії, «характерна наявність стрижневого державотворюючого етносу, який може існувати в двох видах: як генератор імперської культури (культуристворюючий) або як правлячий. Часто ці два поняття збігаються, але можуть на якийсь час і розходитися» [5]. НБФ дотримується неоевразійської доктрини О. Дугіна, тому негативно ставиться до гасла «Росія для росіян», як такого що суперечить імперській ідеї, протиставляючи російську імперію західній цивілізації [3, с. 203].

Загальноросійська суспільна організація Союз російського народу Леоніда Івашова, будучи православно-монархічною організацією, головною своєю метою проголошує відновлення споконвічної державності і православної самодержавної імперії. У їх документі «Хартія росіян» записано, що російський народ включає «великоросів, малоросів, білоросів і представників інших народів і народностей, що засвоїли російську мову, культуру, звичаї і традиції як свої рідні і що свідомо зараховують себе до російського народу», єдиного народу російської цивілізації [3, с. 169-170].

Загальноросійська організація «Російський загальнонаціональний союз» у своїй програмі проголошує етноцентристські ідеї, такі як вимога визнати російський народ державотворюючим; пріоритет православ'я; росіян, українців і білоросів єдиним народом, а також мотиви панславізму (орієнтація на східноєвропейські землі, Балкани, розвиток «візантійської традиції» як гарантії збереження цивілізаційної самобутності слов'янських народів в умовах глобалізації) [3, с. 111].

Лідер загальноросійської суспільної організації «Батьківщина – Конгрес російських обшин» Д. Рогозін називає своєю ідеологією «ідеологію російського національного відродження і відповідальності російського народу за відтворення

великої держави російської» [6]. Д. Рогозін закликає створити імперську державу, в якій російський народ повинен виконувати державотворюючу роль [7]. Під «росіянами» лідери КРО розуміють «народ, що складається з великоросів, малоросійського і білоруського етносів, що формують національні, державні, культурні традиції Росії» [8]. В ідеологічному документі КРО «Маніфесті відродження Росії» констатується протистояння Заходу як «апостасійної» (відступницької) цивілізації і Росії, що несе у собі місію «утримуючого», покликаного протистояти пануванню Антихриста [8].

Твердження, що росіяни мають імперську свідомість, і російська етнонаціональна імперія є органічною формою державного устрою Росії, зустрічається в документах Міжрегіональної суспільно-політичної організації Російський суспільний рух – Росія, регіональної суспільної організації Слов'янська община Санкт-Петербурга і Ленінградської області та інших організацій [3, с. 137, 150].

Автори російського аналітичного політологічного центру Інституту національної стратегії, який займається розробкою «нового покоління політологічної думки» і «концепції постпутінської Росії», також виступають за відтворення Російської імперії як геополітичної протизваги США. Імперська риторика найбільш властива таким членам ІНС, як С. Белковський, Ю. Солозобов і М. Ремізов. На їх переконання, Росія повинна виробити специфічну політику по відношенню до колишніх республік СРСР і інших сусідніх держав, яка була б вигідна обом сторонам і дозволяла Росії успішно вдовольнити свої пріоритетні національні інтереси [3, с. 261].

Православно-аналітичний проект «Права.Ru» засновує свою ідеологію на трьох основних елементах: православ'я, російський народ і імперія. Його основні учасники, перш за все І. Бражников і В. Карпець, пропагують імперський проект і піддають критиці ідею Російської республіки, російського етнічного націоналізму [3, с. 303]. Автори «Правої.Ru» підтримують створення союзної держави Росії і Білорусі, а також схильні бачити в Україні – принаймні в її південно-східній частині – продовження Росії. Експерти групи вкрай негативно відносяться до США і «Нового Світового Порядку», протиставляють США і Заходу російську імперію, яку В. Карпець пропонує поставити на чолі «осі зла» – країн «третього світу» [3, с. 304]. У світлі цього, більшість авторів ресурсу скептично відносяться до В. Путіна і Д. Медведєва і, зокрема, путінська влада розуміється ними як «профанація петровського бренду і імперської ідеї» [3, с. 305].

Головний редактор інтернет-проектів «Російський оглядач» і «Нові хроніки» Є. Холмогоров є одним з найвідоміших представників помірному російського націоналізму і гарячим прихильником імперії, в якій він бачить «можливість для відомої частини народів світу зробити якісний стрибок, підтягнувши за собою і інших» [9]. Сучасну Російську Федерацію Є. Холмогоров називає «геополітичним убозтвом» і закликає воз'єднати «всю територію історичної Росії», яка перевершує територію колишнього СРСР, встановити монархічну форму правління. Він позитивно говорить про «фашизм», під яким розуміє «консервативну, націоналістичну, імперську,

державну і патріотичну ідеологію, яку з року в рік і із століття в століття сповідали всі російські люди, небайдужі до долі Росії в часі і у вічності». Це явище Є. Холмогоров вважає унікальним, що не має нічого спільного ні з німецьким нацизмом, ні з італійським фашизмом, ні з іншими тоталітарними ідеологіями масового суспільства [9].

Імперська ідея, таким чином, є популярною в русі радикальних російських націоналістів на сучасному етапі його розвитку. У програмних документах сучасних російських націоналістичних організацій трактування «російської нації» і відповідних «національних інтересів» достатньо однозначні і розглядають російську як особливу націю з імперською суттю, що дає можливість використовувати їх як майбутню основу суспільної солідарності, варіант інтеграційної ініціативи і спосіб легітимації імперської влади. Традиційно претендуючи на роль єдиних представників і виразників національних інтересів, ідеологи націоналістичних організацій припускають продовження протистояння із західною цивілізацією, а складова націоналістичного світогляду ідея рівності Заходу і Росії і в даний час має принципове значення.

У цих доктринах можна відзначити з'єднання сучасних етнонаціоналістичних і консервативно-православних концепцій. В програмних документах російських націоналістів акцент робиться на національній погляд на історичний розвиток Росії, проте звучать ідеї і про «християнську основу Російської цивілізації», пропозиції орієнтуватися на національно-релігійні цінності, а також спроби представити православ'я як національну релігію. Етнічна концепція містить ідею необхідності відновлення культурної спадкоємності і припускає з'єднання «вертикалі влади» з ієрархією етнічних спільностей в імперській формі.

Націоналістична школа геополітики припускає створення імперії на основі домінування Російської православної церкви з метою вирішення проблем російського національного відродження. «Націоналісти-імперці» закликають розвивати російську національну самосвідомість і додати російській демократії національних рис, одночасно з вимогами позбутися деяких «небажаних» територій, що нині входять до складу РФ. Більшість проектів сучасних націоналістів виключає можливість геополітичних союзів з мусульманськими країнами у зв'язку з небезпекою зникнення російської нації. У деяких рисах ці ідеї повторюють ідеологічний досвід радянської національної політики, яка «знала тільки один спосіб рішення проблем етнічних меншин — перетворення їх на більшість або титульну національність у спеціально створених для цього адміністративних утвореннях» [1, с. 15].

Націонал-імперські проекти супроводжуються твердженнями про імперський характер російської національної ідентичності, її державотворюючий характер. Специфічним аргументом необхідності відтворення імперії у націоналістів залишається російський ірредентизм – прагнення приєднати до Росії території з великою чисельністю російського населення, яке нерідко визначається в біологічних термінах.

В цілому по РФ залишаються стабільно високими

показники участі молоді в ультрарадикальних націоналістичних організаціях, а імперська тематика широко затребувана в концепціях, присвячених сучасному формулюванню «російської ідеї» і саме в цій сфері передбачається виникнення широко підтриманого в суспільстві консенсусу. Крім того, в російській політичній думці поширена теза, згідно з якою всі негаразди початку 1990-х, від розпаду СРСР до чубайсівської приватизації, пов'язані зі слабкістю націоналізму в Росії того часу [1, с. 8]. Проте одночасно російські автори звертають увагу на перманентну несформованість національної самосвідомості у російського населення. Н. Тіхонова стверджує, що для рядових росіян «їх ностальгія за минулим є не мареннями про втрачену велич імперії, а пошуками своєї національної ідентичності в якісно нових історичних умовах», і підтверджує цю тезу конкретними емпіричними даними. Настрої, які часто трактуються деякими політиками як постімперський синдром, на її думку, є кризою ідентичності [10, с. 168].

Як указує Н. Тіхонова, дотепер понад 70 % тих, кому в момент розпаду СРСР було 27–28 років, продовжують говорити про те, що в Радянському Союзі вони переживали почуття приналежності до великого співтовариства, а у віковій когорті 25–35 років, тобто серед тих, кому в кінці 1991 року було не більш як 22 роки, цей показник складає понад половину [10, с. 169]. Такий розподіл ідентифікацій, на її переконання, свідчить про дуже велику роль абстрактних, символічних спільнот у житті росіян. І саме з цією особливістю пов'язана, на її погляд, втрата того відчуття приналежності, що хворобливо переживається дотепер, до великого співтовариства, відчуття себе частинкою чогось величезного і єдиного, яке більшість росіян відчувала у Радянському Союзі. Переживання з приводу цієї втрати часто приймаються за горезвісний постімперський синдром [10, с. 170–171]. Найхарактернішим типом національної ідентичності в Росії сьогодні виступає конвенціональна ідентичність, що припускає ухвалення єдиних правил гри, закріплених у національній культурі, і це одна з найхарактерніших особливостей російської національної культури в цілому. Таким чином, приходять до висновку Н. Тіхонова, не випадково процес поступового розмивання традиціоналістської моделі світу в суспільній свідомості росіян, викликавши кризу ідентичності, не супроводжується швидким заміщенням її сучаснішими уявленнями – ні суб'єктивних, ні об'єктивних умов для цього в сучасній Росії просто немає [10, с. 172–174].

Відповідно однією з провідних концепцій сучасної російської геополітики залишається формування ідей «імперського націоналізму». За версією Д. Володіхіна, «на порядку денному націоналіста-імперця» стоять три завдання: перше – культурне збереження, тобто робота, направлена до збереження і посилення позицій православ'я, російської культури, російської мови і російської історичної самосвідомості в Росії; друге – створення і підтримка в сучасній політичній еліті країни національно орієнтованих бастионів, просування в політичну і інтелектуальну еліту людей, які дотримуються національних пріоритетів; третє – вирощування національних у своїй основі економічних і соціально-політичних

структур, які можуть виконувати роль постійних баз для національного руху. Для Росії правильною національною державою, як вважає Д. Володіхін, є «грунтова імперія». Як він стверджує, в сучасній Росії нації поки що не існує – «в ідеалі вона повинна формуватися навколо російських ґрунтових цінностей», а Росія не є ні імперією, ні національною державою. Відповідно до вищевикладеного, Д. Володіхін прогнозує два варіанти розвитку подій, і ідеальний полягає в тому, що Росія, формуючись в імперію, пройде значний за тривалістю період, у ході якого основні сили будуть кинуті на освоєння внутрішнього простору, після чого відбудеться і отримання зовнішньої місії – геокультурної експансії. Другим варіантом розвитку подій Д. Володіхін вважає «тупе розчинення Росії в глобалізаційних процесах за імпортними сценаріями» [11].

Виходячи з тези, що головним учасником націоналістичного дискурсу є держава, інший російський геополітик Е. Паїн вважає одним з потенційних ініціаторів переродження наднаціональної імперії в етнократичну безпосередньо російську владу, можливо, з деякими персональними змінами (якщо вона скине з себе залишки ліберальної драпіровки і, спираючись на помірних націоналістів («акуратних націоналістів»), нарощуватиме авторитарні методи управління). Проте, на його переконання, теоретично можливий інший варіант відміченої трансформації сучасної Російської імперії, коли на зміну нинішньому режиму прийдуть радикальні російські націоналісти, з числа нелегальних партій, які вже сформували і широко розрекламували свою програму відтворення Російської імперії, нібито для цілей відродження російської нації, і які називають себе «третьою силою» [12, с. 114–115].

М. Асонов також спостерігає в сучасній політичній думці Росії у ряду організацій і осіб прагнення до дискурсу узгодження, спроби пов'язати національні і демократичні цінності, уникаючи зайвого впливу Заходу і упевненість, що «народність» як національний принцип управління зможе стати успішною альтернативою «освіченому самодержавству» В. Путіна і Д. Медведєва. На його думку, для цього треба теорію «офіційної народності» переформулювати в теорію «самодержавства народу», припускаючи створення «системи самоорганізації корінних народів Росії з опорою на їх національні традиції з урахуванням сучасних реальних умов». На цій основі в останні роки були розроблені «Нова соборна доктрина» (М. Бондарев) і «Російська доктрина» (В. Аверьянов, А. Кобяков). Особливе положення в даному зв'язку М. Асонов відводить КППФ, що визнала теорію «офіційної народності» за важливий елемент російської державності. При цьому «народність» трактується як «соборна сила» і «осмислення дійсності в категоріях загальнонаціональних інтересів» (Г. Зюганов) [13, с. 51–52].

В. Тішков відзначає існування двох різних світів і двох непересічних дискурсів: один з них – це «величезний домен вивчення націоналізму як світового явища (окрім робіт російських фахівців, видані російською мовою книги ряду зарубіжних авторів)», інший – «сфера вітчизняних публіцистичних дебатів про націю і націоналізм,

відмічені низьким науковим рівнем, сліпотою по відношенню до зовнішнього світу і завзятою вірністю старим доморослим уявленням» [14, с. 22]. Л. Фішман також помічає специфічну для російських політичних дискурсів потрійну проблематику: національно-культурної ідентичності, «відсталості» і історичного суб'єкта, і вважає показовим, що ця проблематика створює інтелектуальне поле, в якому історія і політичні дискурси Росії набувають виразну схильність до міфологізації. Не випадково з погляду політичної свідомості еліти «периферійної імперії», помічає Л. Фішман, більшість поточних проблем зводиться до того, що «національна ідея», «загальні цінності» і приємна для масових відчуттів символіка – це головне в публічній політиці [15, с. 36].

В. Тішков пропонує наступну теоретичну новацію: імперія і нація — це не тільки соціальний організм з об'єктивним набором ознак і навіть не тільки сприйняття, це – «ситуативна раціоналізація, причому обернута як у минуле, так і в майбутнє» [14, с. 24]. Пояснення сучасної затребуваності націонал-імперських концепцій містяться в текстах програмних документів російських націоналістичних організацій і виступах їх лідерів. Релігійні, сакральні мотиви в них пояснюють особливості феномена російської національної ідеї як даної Богом, об'єктивно існуючої незалежно від трансформацій народної волі і світоглядних орієнтирів. Актуальність ідеї повернення до традиційної імперської версії

російської історії обґрунтовує і російський дослідник В. Баріс, який вважає, що в умовах утвердження на пострадянському просторі моделі націоналістичних диктатур, у Росії просто не залишається іншого шляху як самій стати «якоюсь подібністю національно орієнтованої диктатури» [16, с. 142].

Саме привабливість гасла про особливий статус більшості Е. Паїн розглядає як один з індикаторів, що характеризує нинішню політичну ситуацію в Росії як імперську або, принаймні, ранню постімперську [2, с. 49]. Він відзначає, що імперські проекти спираються на два різновиди націоналізму: там, де в основі лежить «цивілізаційний націоналізм», політична ієрархія народів і культур задається за релігійною ознакою, а в етнонаціоналістичному проекті – за етногенеалогічним принципом (тобто по крові) [2, с. 53]. Сучасні російські націоналістичні проекти передбачають можливість відтворення імперії на пострадянському просторі на основі поєднання етнічного чинника (трактування російського народу як безпосередньо російського, білоруського, українського народів) і єдності цивілізаційних традицій (православ'я). В цілому ж вивчення розвитку російської політичної думки, багатовікової історії взаємовідносин України з Росією через призму її самоідентифікації як імперії, надасть допомогу у пошуках нової парадигми українсько-російських відносин. Необхідність подібних досліджень також обумовлена загостренням проблем універсальної та регіональної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Миллер А. Нация как рамка политической жизни // Pro et Contra. – 2007. – № 3 (37). – С. 6–20.
2. Паин Э. Россия между империей и нацией // Pro et Contra. – 2007. – № 3 (37). – С. 42–60.
3. Кожевникова Г.В., Шеховцов А.В. и др. Радикальный русский национализм: структуры, идеи, лица: [справочник] / сост.: А. Верховский, Г. Кожевникова. – М.: Центр «Сова», 2009. – 410 с.
4. Бабурин С.Н. Уроки февраля // Национальные интересы. – 2007. – № 2. – Февраль. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (43680 bytes). – Режим доступа: http://ni-journal.ru/archive/2007/n2_2007/57ff7a1a/9ca0b91a.
5. Журкин М. Империя четырех сторон света // Национал-большевистский портал. – 2007. – 22 марта. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (57016 bytes). – Режим доступа: <http://www.nb-info.ru/nb/nb220307.htm>.
6. Особое мнение с Дмитрием Рогозиным // Радиостанция «Эхо Москвы». – 2007. – 21 июня. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (145439 bytes). – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/programs/personalno/52671/>.
7. Рогозин Д. Мы не собираемся сдаваться // Родина. Конгресс русских общин. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (121393 bytes). – Режим доступа: <http://www.kro.su/politzayavlenie/>.
8. Манифест возрождения России. СПб.: Глаголь, 1996. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (39140 bytes). – Режим доступа: <http://savelev.ru/books/content/?b=12>.
9. Холмогоров Е.С. Русский горизонт // Спецназ России. – 2003. – № 3. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (41401 bytes). – Режим доступа: <http://www.spcnaz.ru/pozicii/177/>.
10. Тихонова Н. Постимперский синдром или поиск национальной идентичности // После империи / Под общ. ред. А.М. Клямкина. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2007. – С. 156–176.
11. Володихин Д. Империя. Нация. Этнос // Нева. – 2008. – № 12. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (53364 bytes). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/neva/2008/12/vo8-pr.html>.
12. Паин Э. Империя в себе. О возрождении имперского синдрома в России // После империи / Под общ. ред. А.М. Клямкина. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2007. – С. 102–123.
13. Асонов Н.В. Политические доктрины российского самодержавия: генезис, эволюция и современный дискурс: Автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2009. – 59 с.
14. Тішков В. Что есть Россия и российский народ // Pro et Contra. – 2007. – № 3 (37). – С. 21–41.
15. Фишман А.Г. Политические дискурсы постсоветской России: теоретико-методологический анализ: Автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Институт философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – Екатеринбург, 2007. – 39 с.
16. Барис В.В. Геополитические контуры России: Монография. – М.: ОАО «ЭКОС», 2002. – 392 с.

УДК 321.01(04)

В.М. ТОРЯНИК

ПОЛІТИЧНИЙ ФЛЕШ-МОБ ЯК МЕРЕЖНА СПІЛЬНОТА

Торяник Володимир Миколайович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат політичних наук

У статті аналізується мережна сутність політичних флеш-мобів, пропонується розглядати їх як спільноти політичних однодумців, які можуть належати до різних сегментів суспільства і бути симпатизантами різних політичних сил, проте їх має об'єднувати форма маніфестації своїх поглядів.

Ключові слова: політичний флеш-моб, натовп, сегментована, поліцентрична, інтегрована мережа (СПІМ), загальноканална мережа, стільникова мережа.

В статье анализируется сетевая сущность политических флеш-мобов, предлагается рассматривать их как сообщества политических единомышленников, которые могут относиться к разным сегментам и быть симпатизантами разных политических сил, но их должна объединять форма манифестации своих взглядов.

Ключевые слова: политический флеш-моб, толпа, сегментированная, полицентрическая, интегрированная сеть (СПИС), общеканальная сеть, сотовая сеть.

In the article analysed essence political flash-mobs reveals, it is offered to consider them as communities of political adherents which can concerns different segments and to be sympathizing different political forces, but the form of demonstration of the sights should unite them.

Keywords: political flesh-mob, the crowd, segmented, polycentric, integrated network (SPIN), general and channel network, a cellular network.

© В. М. Торяник, 2011

У сучасному політичному процесі останнім часом спостерігаються нові тенденції політичної активності населення, які охоплюють переважно молодь. Громадяни не лише все частіше уникають участі в голосуванні і вступу до лав політичних партій, але взагалі стали проявляти набагато менше активності в соціальному житті. Політичні волонтери стають рідкістю, поступаючись місцем професіоналам і найманим співробітникам. Ця теза справедлива тільки стосовно традиційних форм політичної активності і не враховує того, що їм на зміну прийшли зовсім інші. Сьогодні під впливом процесів консумеризації політичного життя громадяни, і особливо молодь, віддає перевагу менш формалізованим, неієрархізованим, спорадичним за способом мобілізації колективним діям.

Однією із таких форм дії є флеш-моб (від англ. flash-mob – миттєвий натовп). Сутність флеш-мобу полягає у неочікуваній появі будь-якої кількості людей в одному місці, які заздалегідь домовились за допомогою засобів масової комунікації втілити в життя певний запланований захід.

Метою даної статті є розкриття мережної суті політичного флеш-мобу. Проблема розгляду флеш-мобу як знаряддя політичної боротьби певною мірою розроблялася такими авторами, як Г. Рейнгольд, М. Беспалов, С. Коноплицький, П.М. Олещук та ін.

Сутність політичного флеш-мобу як мережної спільноти полягає в тому, що у віртуальному вимірі він виступає як самоорганізуюча електронна мережа інтерактивних комунікацій, яка об'єднала політичних суб'єктів та їх симпатизантів навколо спільних інтересів та цілей.

Початково флеш-моб не був призначений для політичних або PR-акцій – всі учасники, як правило, були незнайомими людьми, необ'єднаними в які-небудь угруповання. Більше того, використання

акцій флеш-моб з політичними цілями було заборонено правилами. Передбачалося, що флеш-моб є вільним самовираженням та мистецькою акцією, а не засобом для реалізації певних політичних цілей. Більше того, флеш-моб був своєрідним засобом соціального протесту через абсурдизацію. Проте, очевидно, що подібна форма вираження ідей не могла опинитися поза увагою політичних сил, перед якими стояли завдання донесення тих чи інших ідей громадськості. Для цього флеш-моб мав цілу низку переваг, що посилювали значення даних акцій для політичного процесу. А саме: 1) наочність та виразність; 2) ємність форми вираження; 3) потенціал для залучення значної кількості представників громадськості.

Уперше флеш-моб у політичних цілях відбувся 30 листопада 1999 р., коли люди скоригували свої дії за допомогою мобільних телефонів та мережі Інтернет і самостійно утворили натовп проти проведення зустрічі Світової торгової організації. Ця подія ввійшла в історію як «битва за Сієтл» [1, с. 112]. Ще одним прикладом дій флеш-мобу став авто-моб як протест тисячі британських підданих у вересні 2000 р., який був спровокований стрибком цін на бензин. За допомогою sms-повідомлень, електронної пошти розсіяні групи координували свої дії при блокуванні продажу пального на окремих АЗС [1, с. 160].

Значною перемогою учасників флеш-мобу вважається повалення режиму президента Філіппін Джозефа Естради в 2001 р. Демонстрація, під час якої це відбулося, була зібрана шляхом розсилання sms-повідомлень. Як стверджує Говард Рейнгольд, Дж. Естрада став першим в історії головою держави, що втратив владу завдяки діям флеш-мобу [1, с. 6]. Також, як приклад політичного флеш-мобу, називають протести студентів у Чіаї, заворушення в Парижі та Кишиневі. В останніх двох випадках у

натовпі панував агресивний настрій і поведінка, що призвело до суспільних заворушень [2, с. 10].

Потужна сила впливу політичних флеш-мобів пов'язана з тим, що окрім специфічного поєднання ознак декількох різновидів натовпу, існування в двох вимірах, він має здатність до «роїння». Тобто аморфного, але насправді добре структурованого, скоординованого у стратегічний спосіб завдання удару з усіх напрямків у певній точці чи точках шляхом тривалого пульсуючого застосування сили з близької відстані чи віддалених позицій. Загальна мета такого удару – це тривале пульсування, тобто швидке і таємне збирання для атаки на мішень, а потім розділення і знову розсіювання, перебуваючи у постійній готовності до нового пульсуючого наступу [2, с. 24].

Політичний флеш-моб має яскраво виражений мережний характер. Специфіка політичного флеш-мобу як мережної спільноти полягає в тому, що на відміну від інших віртуальних спільнот (наприклад, учасників чартів, форумів тощо) кінцевою метою її існування є втілення віртуального спілкування в реальну політичну (громадянську) дію.

Окрім існування в двох вимірах, політичний флеш-моб також має дуалістичну структуру. Під час проведення мобів (заходів) вона має вигляд рольової диференціації, яку складають: організатори натовпу; активісти; послідовники; «зіваки» (люди, які керуються цікавістю, потрапивши до натовпу); люди, які потрапили до натовпу випадково – перехожі на вулиці.

Тобто флеш-моб функціонує за принципами натовпу. Останній можна класифікувати за різними критеріями. Наприклад, часто натовп поділяють на такі основні види: екстатичний, діючий, випадковий, конвенційний та експресивний.

Екстатичний – це натовп, який виникає, коли люди доводять себе до певного стану в ритуальних або ритмічних діях; він характеризується спільним станом задоволення на основі взаємних ритмічних заражень (карнавали, рок-концерти тощо) [3, с. 134]. Цей вид натовпу відображає особливості флеш-мобу, що полягають у стані задоволення на основі взаємних ритмічних заражень.

Діючий – це натовп, який функціонує залежно від домінуючих емоцій. Виділяють такі підвиди діючого натовпу:

- агресивний – об'єднання людей на основі ненависті до контурного об'єкта. Як правило, супроводжується бійками, підпалами тощо;

- панічний – утворюють люди, що стихійно рятуються від реального чи удаваного джерела небезпеки;

- користолюбний – виникає при вступі в конфлікт за володіння певними цінностями. Провокується владою, що ігнорує інтереси громадян;

- повстанський – формується на основі спільного обурення проти дій влади. Своєчасний початок організації спроможний перетворити даний натовп на стихійний масовий виступ [3, с. 127].

Випадковий натовп виникає, коли велика кількість людей збирається навколо неочікуваної події на вулиці. Домінуюча емоція в такому натовпі – це цікавість. В умовах флеш-мобу такий натовп утворюють перехожі люди, які спостерігають за акцією.

Конвенційний – натовп, який утворюється завдяки заздалегідь оголошеній події і який керується певними правилами в своїй поведінці. Цей вид натовпу значною мірою відображає властивості флеш-мобу, оскільки акція відбувається за заздалегідь обговореним та узгодженим сценарієм, правилами поведінки та місцем проведення.

Експресивний натовп утворює сукупність людей, які разом виражають свій емоційний стан. На основі класифікації натовпів, запропонованих А. Рубановим, розподіл видів мас відбувається на основі пануючих в них емоцій. Перша емоція, яка управляє натовпами, – страх, друга – агресивність, третя – радість. Ми вважаємо, що в основі флеш-мобу лежить саме радість. Ця емоція характеризується переживанням задоволення життям, впевненості і прояв хоча б часткового задоволення собою, навколишнім середовищем і всім світом. Радість полегшує встановлення взаємозв'язку між людьми та посилює їх, допомагає змінити негативне ставлення до щоденного життя. Щасливі люди більш енергійні, рішучі і схильні до творчої діяльності [4, с. 85]. Отже, такий натовп характеризує флеш-моб з точки зору емоційного забарвлення, оскільки абсурдність та насолода – є головними для учасників флеш-мобу.

З огляду на викладене можна зробити висновок, що флеш-моб має спільні ознаки з екстатичним, конвенційним та експресивним видом натовпів, оскільки поєднує в собі ритмічність дій, попередню домовленість, наявність певних правил поведінки та спільний емоційний стан.

У більш глобальному структурному плані політичний флеш-моб має вигляд сегментованої, поліцентричної та інтегрованої мережі (СПІМ; англ. SPIN – segmented, polycentric, integrated network), де сегментованість означає те, що мережа складається з багатьох різних груп, які виростають і вмирають, розділяються та об'єднуються, розмножуються і вступають у взаємодію; поліцентричність показує, що вона має множинне, часто тимчасове й іноді конкуруюче керівництво або центри впливу; інтегрованість характеризує мережу як вільно пов'язану, сітчасту структуру з множинними зв'язками, яка формується через переходи членів, одночасне членство у більш ніж одній організації, спільну діяльність, спільні погляди, спільні ідеї та спільних опонентів.

Уперше поняття СПІМ для опису соціальних рухів у США було запропоновано у 1960-х роках Лютером Герлахом і Вірджинією Гайн. Пізніше, пояснюючи суть СПІМ, Л. Герлах зазначив: «Під сегментованістю я маю на увазі те, що вона складається з окремих клітин-осередків – багатьох різних груп. ...Під поліцентричністю я розумію те, що вона має багато лідерів або спрямовуючих центрів. ...Мережність означає, що сегменти і лідери інтегровані у сітчасті системи чи мережі через різноманітні структурні, особисті та ідеологічні зв'язки. Як правило, мережі не обмежені й здатні до розширення. ...Таку організацію можна уявити як пливку, динамічну, здатну рости, вона втягується у традиційне суспільство» [5, р. 115].

На думку В.С. Сергеева, соціально-політична природа СПІМ пов'язана з концептом «багатоскладне суспільство» (plural society), яке являє собою таке суспільство, що поділене сегментарними

відмінностями, які існують там, де лінії політичного протистояння частково, а особливо повністю, збігаються з лініями соціального поділу суспільства, і, перш за все, з тими, які є найбільш значущими з усіх ліній, що проходять усередині суспільства [6, с. 65]. Він зазначає, що два основні моменти визначають соціально-політичну природу СПІМ: «сегментарні відмінності», тобто відмінності між групами населення багатоскладного суспільства, і політична співпраця еліт, що репрезентують його основні групи (сегменти).

Концептуально СПІМ втілена в «сегментарному плюралізмі» В.Р. Лорвіна і «демократії згоди» Г. Лембруха. В.Р. Лорвін акцентує увагу на першій з двох визначених вище характерних рис СПІМ і залишає за рамками дослідження питання про реакцію еліт і про наслідки глибокого розколу суспільства. До того ж, він обмежується лише випадками поділу суспільства за релігійною й ідеологічною ознаками [7]. Г. Лембрух визначає демократію згоди як стратегію врегулювання конфліктів скоріше шляхом співпраці і домовленостей між різними елітами, ніж шляхом конкурентної змагальності й ухвалення рішень за принципом більшості [8]. Іншими словами, СПІМ – це «сегментарний плюралізм», що включає всі можливі в багатоскладному суспільстві лінії поділу, плюс демократія згоди.

Базовою інфраструктурною моделлю СПІМ є загальнонаціональна (повноматрична, багатозв'язкова) мережа, де кожен учасник пов'язаний з усіма іншими. Тобто, тут всі учасники взаємопов'язані, всі зв'язки рівноцінні, швидкість і надійність максимальні. Така мережа в цілому (але не обов'язково кожен вузол) майже не має ієрархії; тут може бути багато лідерів. Прийняття рішень і діяльність можуть бути децентралізованими, що уможливає місцеву ініціативу й автономність. Отже, організаційна модель іноді може видаватися ацефальною (безголовою), а в інших випадках поліцефальною (гідроголовою).

Структура СПІМ також може бути і стільниковою, яка характеризується складною структурою з розгалуженими зв'язками. Тут багато шляхів проходження інформації, що забезпечує високу надійність. Проте наявність «стільників» («клітин-осередків») необов'язково є ознакою мережі, оскільки стільниковою також може бути й ієрархія [9, с. 21].

Важливим для розуміння СПІМ є поняття «рівність декількох сил», яке включає два моменти: 1) приблизна рівність, або рівновага сегментів і 2) наявність як мінімум трьох сегментів. Поєднання обох умов означає, що всі сегменти є меншинами. Коли ж дані умови розглядаються окремо, тоді проти них виникають два заперечення. По-перше, те, що рівновага «множини» сил вимагає наявності «як мінімум» трьох сегментів, на перший погляд означає: чим більша кількість сегментів, тим краще. Насправді ж поділ суспільства на обмежене число сегментів, скажімо, на три або чотири, створює кращі умови для функціонування суспільства порівняно з поділом на більшу кількість сегментів, а тим більше роздроблення суспільства на множини сегментів. Причина полягає в тому, що співпраця між сегментами утруднюється через збільшення числа партнерів, що беруть участь у переговорах.

Проте, згідно з цією логікою, поділ суспільства на два сегменти повинен був би створювати кращі умови, ніж поділ на три сегменти. Але проблема дуалізму полягає в тому, що він веде або до гегемонії, або до вельми крижкої рівноваги. Ще одна причина, за якою система з обмеженою кількістю сегментів є сприятливішою за системи з двома сегментами, полягає в тому, що в умовах багатоскладного суспільства важче інтерпретувати політику як гру з нульовою сумою. Якщо в мережі задіяні всього два сегменти, або субкультури, то «успіх однієї сторони майже автоматично розглядатиметься для іншої як поразка. Якщо ж субкультур декілька, то не завжди ясно, хто втрачає від поліпшення положення однієї з них. Це може створити ситуацію «перекочування колоди», коли кожен піклується перш за все про свою вигоду і не замислюється про те, яку ціну йому доведеться заплатити за це» [10, р. 268].

З цим згодні далеко не всі автори. Наприклад, Д.Л. Горовитць протиставляє структуру з декількома великими групами, в якій «вимоги однієї з груп можуть задовольнятися тільки за рахунок інших», структурі з множиною дрібних розрізаних груп, в якій «центр володіє певною свободою дій і може іноді задовольнити вимоги однієї з груп, не завдаючи при цьому збитку інтересам інших». Більш того, підкреслює він, наявність множини груп може дозволити центру як «нейтральному арбітру» втручатися у відносини між ними [11, р. 238].

Друге заперечення проти ідеї участі у мережі представників декількох сегментів полягає в тому, що вона являє собою лише висловлену в іншій формі думку, згідно з якою наявність сегмента, що становить більшість, є несприятливим чинником. Зрозуміло, чим більша кількість сегментів, тим нижча вірогідність того, що один з них складатиме більшість, але і це не дає гарантії проти домінування. Положення «все в меншині» надійно забезпечується лише за додаткової умови – рівноваги між сегментами.

Потенціал конфліктності, який походить від розколу суспільства, залежить і від того, наскільки інтенсивність поділу пом'якшується загальними, надсегментними орієнтаціями. Як відзначає Гарі Екштейн, «якби як реакція у відповідь поділ завжди породжував у суспільстві прагнення до зближення, ...то силу зближення можна було б визначити за глибиною поділу» [12, р. 67]. Але розколюючі і об'єднавчі сили, тобто розкол і надсегментні орієнтації, можуть співіснувати одночасно, і тоді потенціал конфліктності, що криється в поділу суспільства, залежатиме від суми цих двох сил. Надсегментні орієнтації здатні стимулювати об'єднання суспільства в цілому або його окремих сегментів. Надсегментні орієнтації набувають ще більшої значущості, якщо вони сприяють об'єднанню суспільства в цілому і тим самим знижують інтенсивність усіх суперечностей одночасно.

Таким чином, ефективність заходів політичного флеш-мобу багато в чому залежить від міцності мережних зв'язків учасників акцій. Можна стверджувати, що флеш-моб являє собою мережну спільноту політичних однодумців, які можуть належати до різних сегментів суспільства й бути симпатизантами різних політичних сил, проте їх має об'єднувати форма маніфестації своїх поглядів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция [текст] / Г. Рейнгольд; пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
2. Скригонюк М.І. Плебсологія: правова сутність, теорія, практика [текст] : Монографія / М.І. Скригонюк. – К.: Київський університет, 2003. – Ч. 1. – 270 с.
3. Мокшанцев Р.И. Социальная психология [текст] / Р.И. Мокшанцев, А.В. Мокшавцева. – М.: Высшее образование, 2001. – 257 с.
4. Рубанов А.В. Механизмы массового поведения [текст] / А.В. Рубанов // Приложение к журналу «Право и экономика». Сер. Социология. – Мн., 2000. – 147 с.
5. Gerlach L.P. Protest Movements and the Construction of Risk [text] / L.P. Gerlach // The Social and Cultural Construction of Risk / В.В. Johnson, V.T. Covello (eds.). – Boston: D. Reidel Publishing Co., 1987. – P. 103-145.
6. Сергеев В.С. Роль і місце СПІМ-концепції у становленні організаційного аналізу політичних мереж [текст] / В.С. Сергеев // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Політологія, Соціологія, Філософія. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. – Вип. 11. – С. 63-67.
7. Lorvin V.R. Segmented Pluralism: Ideological Cleavages and Political Cohesion in the Smaller European Democracies / V.R. Lorvin // Comparative Politics. – 1971. – № 2. – P. 141-144.
8. Lehbruch G. Segmented Pluralism and Political Strategies in Continental Europe: Internal and External Conditions of 'Concordant Democracy' [text] / G. Lehbruch // Paper presented at the Round Table of the International Political Science Association, Turin, September 1969. – Turin, 1969. – P. 1-2.
9. Мережі і мережні війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій [текст] / За ред. Дж. Арквіали, Д. Ронфельдта; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 350 с.
10. Steiner J. Amicable Agreement versus Majority Rule: Conflict Resolution in Switzerland [text] / J. Steiner. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1974. – 324 p.
11. Horowitz D.L. Three Dimensions of Ethnic Politics [text] / D.L. Horowitz // World Politics. – 1971. – № 2. – P. 232-248.
12. Eckstein H. Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norway [text] / H. Eckstein. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – 362 p.